

T.C.

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**CUMHURİYET DÖNEMİ MİLLÎ KİMLİK İNŞASI: MİLLÎLİK SORUNU VE
BATI ETKİSİ (1923-1950)**

Hazırlayan

Rahmi ŞEYHOĞLU

Danışman

Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ

Doktora Tezi

Ocak 2025, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**CUMHURİYET DÖNEMİ MİLLÎ KİMLİK İNŞASI: MİLLÎLİK
SORUNU VE BATI ETKİSİ (1923-1950)
(Doktora Tezi)**

**Hazırlayan
Rahmi ŞEYHOĞLU**

**Danışman
Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ**

Ocak 2025, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Rahmi ŞEYHOĞLU

T.C.

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Program Adı : Doktora

Tez Başlığı : Cumhuriyet Dönemi Millî Kimlik İnşası: Millîlik Sorunu ve Batı Etkisi
(1923-1950)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam **356** sayfalık kısmına ilişkin 27/01/2025 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: **% 20'** dir.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 27/01/2025

Danışman: Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ

Öğrenci: Rahmi ŞEYHOĞLU

KILAVUZA UYGUNLUK

“Cumhuriyet Dönemi Millî Kimlik İnşası: Millîlik Sorunu ve Batı Etkisi (1923-1950)” başlıklı doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Rahmi ŞEYHOĞLU

Danışman

Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ABD Başkanı

Prof. Dr. Elif GAZİOĞLU TERZİ

KABUL ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ danışmanlığında **Rahmi ŞEYHOĞLU** tarafından hazırlanan “**Cumhuriyet Dönemi Millî Kimlik İnşası: Millîlik Sorunu ve Batı Etkisi (1923-1950)**” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü **Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi** Anabilim Dalında **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

25.12.2024

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ

Üye : Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ

Üye : Prof. Dr. Ömer ŞANLIOĞLU

Üye : Prof. Dr. Abdulvahap AKINCI

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Abdül Samet ÇELİKÇİ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Prof. Dr. Atabey KILIÇ
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Yaklaşık iki yüz elli yıldır “millî meselemiz” haline gelen “modernleşme” maceramızın uzantısı olan “millî kimlik” sorununu inceleyen bu tez çalışmasından öncelikle çok şey öğrendim. En başta öğrendiğim şey toplumlar devrimlerle bir anda değişmiyor. İkincisi, toplumların temel kurumları olan; kültür, dil ve din ne bir anda değişiyor ne de kolayca inşa olunuyor. Üçüncüsü, bu kurumlar ve kavramlar hayatın içinde bir karşılığı olan, devamlı üretimle (fikir, sanat, edebiyat eserleri) yaşayarak gelişen kurumlar.

Bu çalışmada epey emek harlandı. Okumalar, araştırmalar derken bir oda dolusu kaynağın içinde aylarca kaybolup gittik. Bu keşmekeş ve yoğunluk için de teşekkür etmem gereken isimlerin başında Danışman Hocam Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ, Prof.Dr. Mustafa DEMİRCİ, Prof. Dr. Ömer ŞANLIOĞLU, Prof.Dr. Abdulvahap AKINCI ve Dr.Öğr. Üyesi. Abdül Samed ÇELİKLİ ile eşim Dilek Şeyhoğlu ve tezin düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen Öğr. Gör. Hakan ERASLAN’a teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tez çok şey kattı bana. Tezi her açışında, elime aldığım her yeni kaynakta bir şeyler ekleme ihtiyacı duydum. Sosyal bilimlerde hiçbir çalışma son noktayı koyamaz. Her çalışma noksan, her çalışma sadece bir noktayı aydınlatırken yeni sorulara ve çalışmalara kapı aralar. Okurken insanlarda ilk defa duydum ya da böyle bilmiyordum dedirtmek çalışmanın amacına ulaştığı anlamına gelir. İnşallah bunları dedirtiriz.

Rahmi Şeyhoğlu- Tokat-2024

CUMHURİYET DÖNEMİ MİLLÎ KİMLİK İNŞASI: MİLLÎLİK SORUNU VE BATI ETKİSİ (1923-1950)

Rahmi ŞEYHOĞLU

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Ocak 2025

Danışman: Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ

ÖZET

1923 yılından CHP'nin iktidardan uzaklaştığı 1950 yılları arasında devletin inşasında görülen “batı etkisi”ni ve “millî kimlik”in millîliğini oluşturan millet, dil, tarih ve din politikalarını ve sonuçlarını inceledik.

19.yüzyılda ortaya çıkan “ulus devletler” eliyle inşa edilen türdeş millet ve millî kimlikler ortaya çıkmıştır. Batıda tabandan doğal bir seyirle ortaya çıkan ulus devletler ve onların inşa ettiği millet ve millî kimlikler, batı dışı toplumlarda “batılılaşma” projeleri içinde yer almıştır. Osmanlı’da “batılılaşma” çabaları ile başlayan sosyal ve siyasî reformlarla “devletin bekası” endişeleri “millî kimlik” ihtiyacını doğurmuştur. İlk millî kimlik olan “Osmanlılık” kavramının başarısız olmasının ardından Balkanların da kaybedilmesi ile “Türk millî kimliği” kullanılmaya başlanmıştır. II.Meşrutiyet dönemi fikir tartışmaları ve politikaları Cumhuriyet dönemi millî kimlik politikalarını da etkilerken, Türkçü ve Garpcı akımlarının görüşleri ile İttihat ve Terakkinin “millîlik politikaları” Cumhuriyet döneminde etkili olmuştur.

Cumhuriyetin 1923-1950 döneminde Cumhuriyet, laiklik, milliyetçilik temelli batıcı devlet inşası ile “akıl ve bilimin ışığında” millî kimlik inşası politikaları uygulanmış ve amaçlanan cumhuriyetçi, milliyetçi, seküler ve batıcı millet ve millî kimlik modeline ulaşılamamıştır. Atatürk dönemi uygulanan dil, tarih ve kültür politikaları İnönü döneminde, din politikası ise Demokrat Parti döneminde terk edilmiştir. Bunda sosyal gerçeklikten kopuk, halka rağmen yapılan politikaların ve değişime sosyal yapıdan önce kültürel yapıdan başlanmasının etkili olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Millet, Millî kimlik, Millî kimlik inşası, Batılılaşma

**THE CONSTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY IN THE REPUBLICAN
PERIOD: THE QUESTION OF NATIONALITY AND WESTERN INFLUENCE
(1923-1950)**

Rahmi ŞEYHOĞLU

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

PhD Thesis, January 2025

Supervisor: Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ

ABSTRACT

We examined the "western influence" in the construction of the state and the nation, language, history and religion policies and results implemented in the construction of "national identity" between 1923 and 1950, when the CHP left power.

Nations and national identities, which were built by "nation states" that developed from below in a natural course in the West in the 19th century, were included in "westernization" projects in non-Western societies. Ottoman westernization and efforts to "save the state" created the need for "national identity". Following the failed concept of "Ottomanism" and the loss of the Balkans, "Turkish national identity" was adopted. While the Second Constitutional Monarchy period developed with debates and CUP policies, the Republican period also affected national identity policies.

In the period of 1923-1950, westernist state construction based on the Republic, secularism and nationalism, and national identity construction policies "in the light of reason and science" were implemented, and the intended republican, nationalist, secular and westernist nation and national identity model could not be achieved. The language, history and cultural policies implemented were abandoned during the İnönü period, and the religious policy was abandoned during the Democrat Party period. It has been seen that starting the change from the cultural structure before the social structure, with policies that are disconnected from social reality and carried out despite the public, is effective in this.

Keywords: Nation, National identity, National identity construction, Westernization

İÇİNDEKİLER

CUMHURİYET DÖNEMİ MİLLÎ KİMLİK İNŞASI: MİLLÎLİK SORUNU VE BATI ETKİSİ (1923-1950)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL ONAY SAYFASI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR ve SİMGELER LİSTESİ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ KİMLİK VE MİLLÎ KİMLİK İNŞASININ TARİHİ VE TEORİK GELİŞİMİ

1.1.Kimlik kavramı	18
1.1.1.Modern Yaklaşım	24
1.1.2.Sosyal İnşacı Yaklaşım.....	26
1.1.3.Postmodern Yaklaşım	31
1.2. Milli Kimlik Kavramı	33
1.3. Milli Kimlik İnşası ve Stratejiler	37
1.3.1. Bütünleşmecî Stratejiler	42
1.3.2. Ayrımcılık (Segragasyon).....	45

1.3.3. Çok Kültürlülük	47
1.4. Milli Kimlik Unsurları ve İnşa Politikaları	49
1.4.1. Milletin inşası	52
1.4.2. Millî Kimliğin Aynası: Dil	53
1.4.3. Tarih ve Kolektif Hafıza	57
1.4.4. Kültür ve Kültürel Hafıza	62
1.4.5. Etnisite ve Irk	65
1.4.6. Gelenekler	71
1.4.7. Millî kimlikler ve Din	73
1.5. Milliyetçilik Teorileri	77
1.6. Modernleşme, Ulus Devletler ve Millî Kimliklerin Doğuşu	87

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET ÖNCESİ TÜRK MİLLÎ KİMLİĞİNİN GELİŞİM TARİHİ

2.1. Klasik Osmanlı Sistemi	102
2.1.1. Kolektif kimlikler sistemi : Millet Sistemi	105
2.2. Osmanlı “Batılılaşma” çabaları ve Millî kimlik tartışmaları	108
2.2.1. Tanzimat Dönemi: “İcab-ı Asra intibak”	111
2.2.1.1. İlk Millî Kimlik Denemesi: “Hepimiz Osmanlıyız”	118
2.2.2. Abdülhamit Dönemi Genel Yapısı	128
2.2.2.1. Abdülhamit Dönemi Anayasal Düzen ve Millî Kimlik	133
2.2.2.2. Abdülhamid’in Millî Kimlik Politikaları	140
2.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Millî Kimlik Politikaları	148
2.2.3.1. İttihat ve Terakki Döneminin Genel Yapısı	153
2.2.3.2. İttihat Terakki Dönemi Fikir Hareketleri ve Kimlik Tartışmaları	156
2.2.3.2.1. Türkçülük	158

2.2.3.2.2. İslamcılık	166
2.2.3.2.3. Garpcılık	171
2.2.3.2.4. Prens Sabahaddin ve Liberalizm.....	174
2.2.3.3. İttihad ve Terakinin Millî Kimlik Politikaları.....	176

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ MİLLÎ KİMLİK İNŞASI

3.1. Cumhuriyet Dönemi Modernleşmesinin Ana Hatları	186
3.2. Türk Millî Kimliğinin Şekillenmesini Etkileyen Olaylar	193
3.3. Türk Millî Kimliğinin İnşasında Etkili Olan Fikirler	199
3.4. Devletin İnşasında “Batı Etkisi” ve Batıcılık.....	207
3.5. Devletin İdeolojisi: Kemalizm.....	226
3.5.1. Kemalizmi Doktrinleştirme Çabaları: Ülkü ve Kadro Dergileri.....	231
3.5.2. Yahudileri Türkleştirme ve İslamsız Kimlik Arayışı: Moiz Kohen (Tekin Alp)	233
3.6. Millî Kimliğin İnşasında Millîlik Sorunu	240
3.6.1. Erken Dönem Cumhuriyetin Millet ve Türklük Tanımları	250
3.6.1.1. Millî Mücadelen Lozana Millet Anlayışı.....	253
3.6.1.2. 1924 Anayasasından 1928’e Kadar Millet Anlayışı	255
3.6.1.3. “Makbul Vatandaş”ın inşası.....	256
3.6.2. Harf İnkılabı	259
3.6.3. Dilin İnşası: Sadeleşmeden Tasfiyeye.....	263
3.6.3.1. Güneş Dil Teorisi.....	272
3.6.4. Reddi Miras ve “Kemalist Tarih” İnşası.....	275
3.6.5. “İnkılap Edebiyatı” ve “İnkılabın müziği”.....	283
3.6.5.1. Türk Müziğinden Batı Müziğine	288

3.6.6. Millî Bir Din İnşası ve Din Politikaları	291
3.6.6.1. Laiklik ve Din Eğitimi	298
3.6.6.2. İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi	300
3.6.7 İstiklal Marşı, Millî Semboller ve Günler	303
3.7. Kimlik İnşasının Araçları: Türk Ocakları, Halkevleri, Millî Mektepler	308
3.7.1. Türk Ocakları	309
3.7.2. Halkevleri ve Millî Mektepler	312
3.8. İnönü Dönemi ve Millî Kimlik İnşası Politikaları	314
3.8.1. Varlık Vergisi ve Azınlıklar Politikası	319
3.8.2. İnönü Dönemi Dil ve Tarih Çalışmaları	320
3.8.3. Hasan Ali Yücelin Kimlik Politikaları ve Köy Enstitüleri	325
3.8.4. Türk Hürmanizması	327
3.9. İnkılapların Geç Kalmış Özeleştirisi :1947 Kurultayı	333
SONUÇ	339
KAYNAKÇA	348

KISALTMALAR ve SİMGELER LİSTESİ

Akt:	:Aktaran
Bkz:	:Bakınız
CHP	:Cumhuriyet Halk Partisi
Çev	:Çeviren
Der	:Derleyen
Der.	:Dergisi
D.P.	:Demokrat Parti
Ed	:Editör
Haz	:Hazırlayan
İTC	:İttihad ve Terakki Cemiyeti
SSCB	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDK	:Türk Dil Kurumu
TTK	:Türk Tarih Kurumu
v.b.	:Ve benzeri
v.d.	:Ve devamı
v.d.	: Ve diğerleri
Yay.	:Yayınları

GİRİŞ

Kimlik, insanın sosyal bir varlık olmasının sonucu olarak “ben kimim?” ve “biz kimiz?” sorularına aradığı cevaplarla dünyada kendisine yer edindiği; bir kısmı sabit, büyük kısmı ise inşa sonucu oluşan çok katmanlı bir kavramdır. Her insanın bireysel ve kolektif pek çok kimliği vardır. Aristo’nun “sosyal bir hayvan” olarak tanımladığı insan, bir toplum içerisinde sosyalleşerek, içine doğduğu toplumun dil, inanç, kültür gibi özelliklerini edinerek hem “insan” hem “birey” hem de “aidiyet” kimlikleri ile inşa olunmaktadır. Çünkü insan, canlılar içerisinde düşünen, farkında olan ve sınıflandırma yapabilen bir varlık olarak, hem kendisini hem de başkalarını tanımlama yoluna giderek kimlikler inşa etmektedir.

İnsanın pek çok kadim medeniyette izine rastladığımız “kendini bil” şiarı aslında bütün semavi dinlerde de ortak olan insanın dünya macerasındaki yerini ve “diğerlerinden” farklılığını ortaya koyucu ontolojik ve belirleyici bir kimlik inşa etme ihtiyacına işaret etmektedir. Bütün kutsal kitaplarda insana dünyada ahlakî bir çerçevede hem bireysel hem de kolektif birer kimlik inşa edilmeye çalışıldığı görülür. Kendini bilmek, beraberinde kendini ve çevresini anlamak ve anlamlandırmak sonucunu doğurmakta, görev ve sorumluklar yükleyen “kimlikler” inşa etmektedir. Modern millî kimliklerden önceki aile, aşiret, kabile gibi kimlikler içerisinde en geniş kolektif kimlik her zaman dinî kimlikler olmuşlardır.

Millî kimlikler, sanayileşme ve Fransız İhtilali ile tamamlanmış modernitenin 19.yüzyılda batıda ortaya çıkmış Ulus devletler eliyle inşa edilmiş ve bütün dünyayı sarmış bulunan yeni kolektif kimliklerdir. Tarihte görülmemiş ölçüde geniş ve türdeş kitlelere sahip olan bu kimlikler, kimi zaman bir etnisite, kimi zaman da bir dinle bütünleşmiştir. Ancak hiçbir kolektif kimlik günümüzde millî kimliklerle boy ölçüşecek güce erişememiştir.

Milliyetçilik rüzgârı son iki yüzyılda milyonları cephelere ölümüne sevk ederek, bütün dünyayı adeta millî kimliklerinin peşine düşürmüştür. Özellikle 20.yüzyılda Nazizm, Faşizm ve Emperyalizm gibi kanlı şekillere bürünerek iki dünya savaşında yüz milyonun üzerinde insanın milliyetçilik, vatan ve millet için ölmesine sebep olmuştur. Geçmişte krallar ve din için yapılan savaşlar artık ulus devletler, vatan ve millet için yapılır olmuştur. Her savaş sonunda yeni ulus devletler ve millî kimlikler doğduğu gibi her savaş mevcut millî kimlikleri tahkim etmiş ve onun ihtiyaç duyduğu şanlı ve şerefli tarih ve kahramalıklar ihtiyacını da beslemiştir.

Millî kimliklerin sosyal bilimlerin konusu haline gelmesi ancak 1950’de olmuştur. İlk defa ABD’de göçler ve ırkçılık gibi sebeplerle başlatılan “millî karakter” çalışmaları kısa süre sonra psikoloji biliminin kimlik çalışmalarının da etkisi ile “millî kimliğe” dönüşmüştür. Bunda 1945 sonrası Komünist Doğu Bloku’nun sınıf temelli toplum sınıflamasına karşı bir kavram üretme ihtiyacının etkisinin olduğu da söylenebilir.

1950’lerde millî kimlik kavramı her bilim tarafından benimsenerek tanım enflasyonuna yol açmıştır. Ancak millî kimliği millet ile içli dışlı bir şekilde gören Smith’in “*tarihî bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihî belleği, kitlesel bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğu*”¹ şeklindeki tanımı en kapsayıcısı olarak görülmektedir. Millî kimlikler milliyetçiliklerin inşa ettiği ulus devletlerin “millet inşa” etme süreçlerinde millete bir kimlik kazandırma politika ve uygulamalarının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yani milliyetçilikler ulus devletleri, ulus devletler de millet ve millî kimlikleri inşa etmektedirler.

Smith, milliyetçiliği inşa eden üç temel kavram olarak; özerklik, birlik ve kimliği sayar. Kimlik (aynıyet) “aynılık”tır. Bir grubun mensupları, grubun dışındakilerle sadece farklılıkları bakımından benzerlik gösterirler. Grup üyeleri benzer tutum ve davranış kalıplarına sahiptir. Tutum ve davranış kalıpları bakımından benzer olmayan diğer grup üyeleri ise farklıdır. Bu benzerlik-benzemezlik ikilisi milli kimliği anlamlandıran bir unsurdur. Doğal sürekliliklerle beraber bilinçli bir yönlendirmenin yani inşanın bir

¹ Anthony. D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 32.

ürünü olarak görür milli kimliği.² Doğal süreklilik etnik kimlik ve topluluğun ilk varoluşundan oluşan antropolojik kültürle ortaya çıkar; bilinçli manipölasyon dediğimiz inşa süreci ise ideoloji, anma törenleri ve semboller, eğitim ve kültür politikaları ile başılır. Smith, kimlik çalışması için gerekli olan doğal sürekliliği ifade eden “topluluk” ve inşayı temsil eden sosyal-psikolojik ikiliği önemli görmektedir.³ Millî kimlik sonuçta aidiyet duygusuna dayanır ve dahası ortak millî duyguya dayanır. Onun inşa ve devamlılığı için gelenekler icat edilir, törenler düzenlenir.

Millî kimlikler 19.yüzyılda ortaya çıkan “ulus devletler” eliyle inşa edilen tek bir millete, dile, tarihe, geleneğe, dine dayanması amaçlanan kolektif kimliklerdir. Millî kimlikler batıda modernitenin sosyal ve ekonomik yapılarda meydana gelen gelişmelerine eşlik eden dinde reform ve Aydınlanma gibi pek çok gelişmeye bağlı olarak ortaya çıkan ulus devletlerin millet ve millî kimlik inşa politikaları sonucunda doğmuştur. Millî kimliğin inşasının ana yapısını belirleyen milletin ve millî kimliğin unsurlarının nasıl olacağı, neye dayanacağı sorunudur. Bütün inşa süreçlerinde milleti belirleyici ve tanımlayıcı temel üç strateji görülmektedir: “bütünleşmeci”, “ayırımcı” ya da “çok kültürlü”.

Avrupa’da 19.yüzyıldan itibaren İsviçre dışında bütün ülkelerin genelde uyguladığı “bütünleşmeci” strateji olmuştur. Tek bir merkezi ulus devletin kendisine ortak dile, kültüre, tarihe, ortak sembol ve törenlere sahip insan topluluğu oluşturma stratejileri bugünkü batılı milletleri ortaya çıkarmıştır. Bakıldığı zaman çok etnili ve çok dilli bir yapıya sahip olan Avrupa toplumları ikiyüz yıl içinde çoğunlukla türdeş toplumlar haline gelmeyi başarmışlardır.

Bakıldığı zaman 19.yüzyılın başlarında Fransa ve İtalya’da bugünkü resmî dili konuşanların sayısının %10 bile olmadığı, hatta ihtilalden yüz yıl sonra bile Fransa’da resmi istatistiklere göre Fransızca’nın 89 ilden 53’ünde konuşulmadığı anlaşılmaktadır. 1880’de ise sekiz milyonluk nüfusun beşte birinin Fransızca’yı rahat konuştuğu ve bazı bölgelerde vali, doktor gibi kamu görevlilerinin tercüman kullanmak zorunda kaldığı

² Smith, *Millî Kimlik*, 121-122

³ Assiye Aka, “Kimliğe Teorik Yaklaşımlar”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34/1 (2010):22.

görülmektedir.⁴ Aynı dönemde Almanya'nın 300 parçalı prensliğe ve dile ayrılmış olduğu gözönüne alınırsa “bütünleşmeci” inşa stratejisinde batılı toplumların nereden nereye geldikleri anlaşılabilir.⁵ Bütün bu gelişmelerde etkili olan araçlar; yaygın eğitim, zorunlu askerlik, gazete ve romanın yanında ulaşım kolaylığı gibi unsurlar sayılabilir. Ayrıca batılı devletlerin kendi aralarındaki savaşların ve askerlikteki gelişmelerin millî kimliği pekiştirici vatan, millet, millî marş gibi ortak değerleri yaygınlaştırıcı etkilerini göz ardı etmemek gerekir. Özellikle Napolyonun İtalya ve Almanya'yı işgal ettikten sonra oraları idarî bölgelere ayırarak birleştirmesinin Alman ve İtalyan milliyetçilikleri üzerinde olumlu etkileri olmuştur. Yüzlerce parçaya ayrılmış Almanya bu sayede birleşmiştir. Nitekim Fransız ve İngiliz milliyetçiliklerinde de karşılıklı birbirlerini “öteki” olarak konumlandırıp siyasî, ekonomik ve kültürel rekabete girmeleri de bir diğer millî kimlik inşası açısından tarihî gerçektir. Kimliklerin her zaman saldırı ve tehdit altında olduğunda güçlendiği bilinen bir gerçektir. O yüzden bütün ulus devletlerde canlı bir “öteki” ve “düşman” algısı inşası söz konusudur. Millî kimlikler hangi unsuru üzerinden saldırıya uğrararsa oradan kenetlenme ve güçlenme söz konusu olmaktadır. Millî kimlik inşasında çoğu zaman düşmanlar devletten daha etkili olabilmektedir.

Avrupa'da “modernite” ile ortaya çıkan ulus devlet, millet, milliyetçilik ve millî kimlik kavramları, özellikle Fransız İhtilali sonrasında batı dışı toplumlarda “modernleşme” ve “batılılaşma” politikaları ile birer ideolojiye dönüşmüştür. Batıyı örnek alma olarak devlette yapılan reformlar sonucunda batıdaki tabandan gelen gelişmelerin aksine batı dışı toplumlarda tepeden devlet politikaları olarak batılı kurum ve kavramlar yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bir ideoloji halinde gelen batılı kurum ve değerler belli sınıfsal ve sosyal tabana dayanmadığından batı dışı toplumlarda karşılık bulması güç olmuştur. Batı dışı toplumlarda, batıdaki sosyal ve siyasî bütün gelişmelerle beraber ulus devlet ve milliyetçiliklerin de taşıyıcısı olan “burjuvazi”nin yokluğu milliyetçiliği ve millî kimlik politikalarını birer devlet ideolojisi ve bunun taşıyıcısı olarak da bürokrasi ve aydınların üzerinden yürütmesine sebep olmuştur. Sosyal ve sınıfsal bir

⁴ Graham Robb, *The Discovery of France*, (London: Picador, 2007), 53.

⁵ Liah Greenfeld, *Milliyetçilik, Moderniteye Giden Beş Yol*, (İstanbul: Alfa yayınları, 2017), 537.

tabanı olmayan bu gruplar çoğu zaman halkı “dönüştürücü” batılı kimlikleri ile halka yabancı ve “elitist” kaldıklarından, reformların ve inşa edilmeye çalışılan millî kimlik unsurlarının tabana yayılması da uzun zaman almıştır. Batıda 17. yüzyılda Westfalya Anlaşması ile inşası başlayan modern ulus devletler sadece siyasi ve ideolojik bir gelişmenin değil aynı zamanda sosyal ve ekonomik gelişmelerinde sonucudur. Bu gelişmeyi ideolojik hale getiren Fransız İhtilali ile ortaya çıkan ve dünyayı etkisi altına alan milliyetçiliklerdir.

Milliyetçilikler ve ortaya çıkışları konusunda Primordialist/İlkçi görüş konuyu derin tarihi bulunan etnik ve biyolojik köklere dayandırırken, inşacı/modernist teoriyi savunanlar ise millet denilen “hayali cemaatin” ve millî kimliklerin ulus devlet inşasından sonra kurgulandığı ve inşa edildiği görüşünü savunmuşlardır. Başta Gellner ve Hobsbawm gibi yazarlar ulus devletlerin birbirini tanımayan insanları ortak dil, tarih, kültür, gelenek ve söylemlere dayalı şekilde hukuk, okul, askerlik gibi araçlarla türdeş kılarak milletleri ve millî kimlikleri inşa ettiklerini kabul etmektedirler. Modernist/inşacı görüş belli bir etnisiteye dayalı milliyetçiliklerin ulus devletini kurduğunu sonra da ulus devlet marifetiyle millet ve millî kimliğini inşa ettiklerini kabul etmektedirler.

Etno-sembolcü olan yani ilkçi ve modernist yaklaşımlarının her ikisini de yetersiz bulan Smith, her etnisitenin millet olabileceğini savunurken, buna karşılık Gellner dünyadaki 8000 dilden sadece 200’ünün ulus devlete sahip olabildiğini söyleyerek itiraz etmektedir. Gellner, ulus devletini inşa eden toplumların kültürünü, beslenen ve budanan “bahçe kültür”lerinin zaferi olarak görür ve diğerlerini “vahşi kültür”ler olarak nitelendirir. Milletlerin ve milli kimliklerin modern çağda ulus devletler marifetiyle inşasına ve oluşturulan yüksek kültürün ve üst kimliğin alt kültürlerle empoze edilerek “milletleşme”nin sağlandığını söyler.⁶ İnşa edilen millî kimliğin içerisinde kalan farklı etnisite bağlarının sonradan iradî ya da ulus devlet marifeti ile büyük gruplar içerisinde kaybolduğu ya da direnç alanı olarak kaldığı görülmektedir. Gellner, sanayileşme

⁶ Mehmet Akıncı, “Milliyetçilik ve Milli Kimlik tartışmaları ekseninde Türk Milliyetçiliği ve Türk milli Kimliği”, içinde *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği*, Der:Şeniz Anbarlı Bozatay ve Konuralp Demir, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2024), 235-236.

sonrası ortaya çıkan ulus devletlere millî kimliklerin inşasında önemli yer verirken, ulus devletleri ortaya çıkmasında ise milliyetçiliklere vurgu yapar.

Milliyetçiliklerin ulus devletleri ve milleti belirleyen ve inşa eden hareketler olarak öncü rol oynadığı görülmektedir. Bu konuyu tarihî süreçleri içerisinde inceleyen Hroch; ulus devlet, millet ve millî kimlik inşası süreçlerini batıdaki gelişmelere dayanarak üç evreye ayırmaktadır. Hroch'un şemasını hem Osmanlıdan ayrılan unsurlar hem de Osmanlıda en son ortaya çıkan milliyetçilik olarak Türk millî kimliğinin inşasının aşamalarında da görebiliriz.

Hroch'a göre birinci evre, akademik ilgi dönemi dediği bir avuç entelektüelin millet ve milliyetçiliklerinin teorik, tarihî ve sosyal altyapısını oluşturacak olan eser ve malzemelerin araştırılması ve oluşturulması dönemi. Bu dönem dernekleşme, dergi, gazete ya da akademik yayınların yoğun görüldüğü aşamadır. Bu konuya örnek olarak 19.yüzyılda özellikle Alman tarihçilerin adeta adanmış şekilde bir Alman milleti ve kimliği yaratmak için çırpındıkları ve araştırmalar yaptıklarını söylemektedir. Aydınların belki de en bariz bir şekilde öne çıktığı yüzyıl olan 19.yüzyıl bütün batılı milletlerin aydınlarında eser verme yarışına dönüşmüştür. Bu sebeple milletlerin ihtiyaç duyduğu okur-yazar ve düşünür bir kitle oluşturmak amacıyla okullaşmaya önem verilmiştir. Bu evre Tanzimattan II. Meşrutiyete kadar geçen sürede Türk milliyetçiliği fikrinin ve altyapısının oluştuğu ve batılı anlamda farklı fikirlerle kavramların yerleşmeye başladığı ve okullaşmanın yoğunlaştığı dönemdir.

İkinci evre, toplumun belli kesimlerine siyasî, kültürel ve sosyal faaliyetlerle ruh ve heyecan kazandırılmaya çalışılmasıdır. Bu aşamada hedef kitle genellikle okur yazarlar, öğrenciler ve toplumun orta sınıflarıdır. Dernekleşme ve partileşmeler çok görülür. Burjuvanın en çok etkili olduğu evredir. II. Meşrutiyet ve İttihat Terakki politikalarından Cumhuriyete kadar geçen süre bu evreye karşılık gelmektedir. Özellikle 1910'dan sonra dergicilik, dernekçilik ve halkta siyasî katılım ve siyasî bilinç çok artmıştır. Bunda yaşanan Balkan hezimetinin ve azınlık isyanlarının travması ile yaygınlaşan modern eğitim kurumları ve okur yazarlığın etkisi büyüktür. İlki 23 Mayıs 1919'da düzenlenen ve büyük bir kalabalığın katıldığı Osmanlı tarihindeki ilk miting sayılan Sultanahmet mitingi bu bakımından anlamlıdır.

Üçüncü evresi milli hareketin kitleselleşmesidir. Bu aşama belki de en zor aşamadır. Halk yığınları pragmatist ve faydacıdır. Büyük bir iç ve dış tehditle karşılaşmadan harekete geçirilmesi zordur. Bunun için de bütün milli hareketlerde eğitim adeta fetiş bir halde devamlı gündemdedir. Toplumda eğitim seferberliği ve okullaşmayla vatandaşlar eğitilerek millî kimliği benimsemelerine çalışılır. Ayrıca semboller, özel günler ve kutlamalarla marşlar toplum hayatında devamlı tekrarlanmak suretiyle ortak duygular oluşturulmaya çalışılır. Bu dönem Çanakkale zaferinin sağladığı “psikoloji” ile millî mücadele dönemindeki şevk ve heyecanın yaşandığı dönem olarak görülebilir.⁷

Batıdışı toplumların gelişmişlikte batıyı örnek almaları, modernleşme çabaları sonucunda “millîlik” ve “batı etkisi” kavramları ortaya çıkmıştır. Batı dışı toplumların batının kültürel, askeri ve moral hegemonyasının sonucu olarak batılı değer, adet ve kurumları almaya çalışmaları süreci “batılılaşma” ya da “modernleşme” sürecinin adıdır. Her toplumun milliyetçiliği gibi maruz kaldığı modernleşirken maruz kaldığı “batı etkisi” de farklılıklar göstermektedir. Bu süreçte modernleşen ya da batılılaşan ülkenin hangi batılı ülkeyi ve hangi batılı fikirleri esas aldığı “batı etkisinin” mahiyetini oluşturmaktadır.

Türk modernleşmesinde “batı etkisi” denildiğinde en yoğun olarak görülen Fransa ve Fransız İhtilalinin değerleri olarak görülmektedir. Osmanlı devleti ve aydınlarının ilk temasta bulundukları ve etkilendikleri Fransadır. II. Mahmutla başlayan reform süreçlerinde model ülke her zaman Fransa olmuştur. Bunun Cumhuriyet dönemindeki etkilerini de özellikle devletin inşasında Fransız İhtilali, Fransız III.Cumhuriyet politikaları, Pozitivizm, Laiklik ve idari sistem üzerindeki etkileri olarak görebiliyoruz. Tezimizde devletin inşasında batı etkisi olarak bu hususları ve etkilerini batılılaşma sürecinin tarihi seyri içerisinde tartışacağız.

Modern kavramlar olan millet ve millî kimlikler açısından batı dışı toplumlarda batıya benzeme çabaları her zaman batılı değer ve kurumlarla, geleneksel değerlerin çatışmasına yol açarak ne kadar millî kalacağız? gibi millîlik sorunlarına yol açmıştır. Geleneği bozucu etkiye sahip modern değerler girdiği her toplumda geleneksel yapıyı

⁷ Miroslav Hroch, *Avrupa’da Millî Uyanış*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011),50-51.

altüst ettiğinden batılılaşmaya karşı muhafazakâr ve milliyetçi tepkiler gelişmiştir. Batı dışı toplumlarda geleneksel yapıyı reformlardan daha fazla özellikle teknolojik gelişmeler zaman içinde değiştirirken, geleneği dönüştürmeyi başaramayan gelenekçiler zamanla marjinalleşmişlerdir.

Her millî kimliğin “millî” kısmının inşasında seçilen unsurlar ve inşa politikaları millî kimliğin “millîlik sorunu”nun çözümüne yöneliktir. Herkesin kabul edeceği ortak millî kimlik unsurları ile bunları kabul ettirecek ya da öğretecek araçları seçmek “millîlik sorunu”nun çözümüdür. Bir milleti diğer milletlerden ayıran ve ona farklılıklarını gösteren unsurlar olan dil, tarih, kültür ve geleneklerdir. Parçalı yapıya sahip toplumlarda seçilecek olan etnisite ve milletin adı, millî dil, millî tarih ve millî kültürün kabul ettirilmesi toplumu oluşturan diğer etnisiteler arasında gerilim ve çatışmalara sebep olabilmektedir. Millî kimlik inşasında “bütünleşmeci”, “ayırımcı” ve “çokkültürlü” stratejilerden hangisi seçilirse seçilsin ciddi sorunlara yol açmaktadır. Bugün bütünleşmeci milletleşme süreçleri başarılı gibi görünse de bugün bütün dünyada olduğu gibi batıda da; Fransa’da, Belçika’da, İspanya’da “uyuyan etnisiteler” uyanmakta ve ayrılıkçı hareketlere yol açmaktadır. Hatta Çekoslovakya demokratik bir şekilde Çekya ve Slovakya olarak ayrılmış bulunmaktadır. Bu durum Avrupa’da “bütünleşmeci” politikardan tavizlere sebep olmakta ve “millîlik sorunu”nun tam olarak çözülemediğini göstermektedir.

Türk millî kimliğinin inşasında görülen “millîlik sorunu” öncelikle millîliğin tanımında ortaya çıkmaktadır. Türk millî kimliği Osmanlı’da “devletin bekası” sebebiyle en son ortaya çıkan millî kimliktir. Milliyetçilik rüzgarının etkisiyle 1804 yılında Sırp isyanı ile başlayıp 1821 Mora isyanı ile Balkanların Osmanlı’nın elinden çıkması, devletin acil tedbir alması gerektiği yönündeki reformlar ve Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte batılı devlet modeline geçişle beraber ilk millî kimlik olan “Osmanlılık” ortaya çıkmıştır. Tanzimat “millet sistemi”nden “vatandaşlık sistemine geçişle aslında radikal bir kırılmayı başlatmıştır. Devletin “hepimiz Osmanlıyız” formülü aslında ne yapacağını bilememenin sonucudur ve ortak nokta olarak “Osmanlı” hanedanını işaret eden bir kavramdır. Devletin adı “Devlet-i Aliye”dir. “Osmanlıyız” kimliğini çoğunlukla Türklerden başka benimseyen çok az olmuştur. Devlet yavaş yavaş yüz yıl içerisinde dağılmış gitmiştir. Devletin elinde nüfus olarak müslüman ve Türk unsurlar kalmaya başladıkça millî kimlik tanımları da İslam ve Türk kavramlarına dayanmaya başlamıştır.

İslamcıların dine dayalı daha çok ümmete işaret tanımlarına karşılık, Türkçülerin Türklüğü merkeze alan tanımlamaları II. Meşrutiyet döneminin ciddi tartışma konularındandır. Millî mücadeleden Lozana kadar “Müslüman milliyetçiliği” esas alınırken, 1924 Anayasası ile milletin adı Türk olarak konulmuş, 1928’den sonra yoğunluk kazanan millî kimlik politikaları ile beraber millî kimlik ve “Türk” tanımında “Kemalist” ilke ve unsurlara da vurgu yapıldığı görülmektedir.

Erken Cumhuriyetin Atatürk döneminde millîliğin “akıl ve bilimle” yeniden inşasına gidilmesi ve “halka rağmen” yapılması önemli sonuçları olan “millîlik sorunu”dur. Özellikle tezlere dayanan dil ve tarih görüşleri ispatlanmaya çalışılırken, geçmişi yok sayan ve adeta hüda-i nabit gibi ortaya çıkmış bir devlet, millet ve millî kimlik inşa edilmeye çalışılmıştır. Halkın %85’i köylerde olduğundan dil ve tarih çalışmaları halka ulaşmazken din politikaları, özellikle Türkçe ezan konusu halkın sessiz tepkisine yol açmış ve ilk çok partili seçimlerde cevabını vermiştir. Atatürk’ün bilime verdiği büyük değer, maalesef dil ve tarihin inşasında işe yaramamıştır. Bilimle yeniden bir dil ve tarih inşa edilemeyeceği, ancak bilimle yeni imkanlar ve gelişmeler sağlanabileceği anlaşılmıştır. Dolayısıyla önce kendisi hayatta iken sessizliğe gömülen tezler, İnönü döneminde tamamen terk edilmiştir.

İnönü döneminde millîlik tamamen bir sorun haline dönüşmüştür. Çünkü “batılılaşma” ve “medeniyetçilik” adına millî kimliği “Antik Yunana” dayandırma çabaları millî kimlik politikalarındaki istikrarsızlık ve sosyal gerçekliğe uymayan politikalara örnek olması açısından önemlidir. Her iki dönemde de millî kimliğin en önemli unsurları olan dil, tarih ve din politikaları halkla devlet arasında gerilimli alanı oluşturmuş, batılılaşma yönündeki reformlarda batılılaşmayı temsil eden bürokrasi topluma tamamen yabancılaşmıştır. Özellikle dilde tasfiyecilikle kullanılan dil, bürokrasiyi halka tamamen yabancılaştırırken, halkın kutladıkları ile bürokrasinin kutladığı günlerin de farklılaşması sosyolojik yabancılaşmaya dönüşmüştür.

Tezimizde, bugün bile en çok tartışılan Batılılaşma tarihi içerisindeki erken Cumhuriyet döneminin, 1923’ten CHP iktidarının son bulduğu 1950 tarihine kadar olan süreçte; ulus devletin kuruluşundaki “batı etkisini” ve devletin “millî kimlik” inşasında uyguladığı politikaları ve millîlik tanımlamalarını tarihî devamlılık ve kopuşlar içerisinde ele alarak amaçlanan millî kimlik anlayışını ve sonuçlarını inceledik.

Dönem olarak, “Tek Parti iktidarı” olarak da anılan 1923-1950 arası konumuz oluşturmaktadır. Ancak ulus devlet, millet, milliyetçilik ve millî kimlik kavramları batılılaşma ile beraber gündeme geldiğinden Osmanlı dönemi batılılaşma ve millî kimlik kavramının batılılaşma süreci içerisindeki gelişimine de yer verilmiştir. Ayrıca Cumhuriyet dönemi inkılap, fikir ve kavramlarının kökenleri açısından özellikle II. Meşrutiyet dönemi önem arz ettiğinden o dönem özellikle ele alınmıştır.

Konumuz olan dönem Cumhuriyetin ve Lozan Anlaşmasının tarihi olan 1923 yılı ile CHP’nin “devlet partisi” olarak tek başına yönetmeye başladığı ve 1950 seçimleri ile iktidarı devrettiği dönemdir. Bu dönem Atatürk ve İnönü dönemleri olarak iki döneme ayrılmıştır. Atatürk döneminde çoğunlukla Başbakan İnönü olmasına rağmen Atatürk’ün 1928’den sonra aktif siyasete fazla karışmadan kültür politikalarına yoğunlaştığı ve tek başına dil, tarih ve millî kimlik politikalarını belirlediği dönemdir. Bu dönemin en önemli özelliği “akıl ve bilimle” yeni bir millet ve millî kimlik inşasına inanıldığı dönem olmasıdır. Bu dönemde kökleri Anadolu ve Orta Asya’ya dayanan Selçuklu-Osmanlı dönemlerinin yok sayıldığı yeni bir Türk tanımı ve tarihi inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu dönem de bütün dünya millet ve dilleri beraber batı medeniyetine ait olan her şey Türkleştirilmeye çalışılmıştır. Din kamusal alandan tamamen çıkarılırken, bireysel alanda kalmasına ses edilmemiş ve aslında laiklik prensibi ile çelişir vaziyette Diyanet İşleri Başkanlığı devletin içerisinde yapılandırılmıştır. Bu dönemde her şeyde “inkılap” düsturu ile müzikten edebiyata kadar her alanda “yeniden inşa” faaliyetlerinde bulunulmuştur.

1938-1950 arası dönem, özellikle dil ve tarih politikalarında farklılıkların görüldüğü İnönü dönemi olarak incelenecektir. Bu dönem millî kimlik politikalarında Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ismi öne çıkmaktadır. Bu dönemde Kemalizm ve Atatürk dil ve tarih politikalarından geriye dönüşler olduğunu, özellikle Atatürk’ün dil ve tarih tezlerinden söz edilmediğini ve Selçuklu-Osmanlı dönemlerinin tarihe yeniden dahil edildiğini görmekteyiz. Ayrıca Anadolu ve Orta Asya merkezli tarih ve medeniyet anlayışı yerini Antik-Yunan ve Romaya bırakmaktadır. Her ikisinin dönemde de ortak olan bin yıllık dönemin izlerini silmek ve batı medeniyetine dahil olmaktır. Bu istikrarsızlık ve her hükümetin kendine göre bir millî kimlik inşasına gitmesi gelenek haline gelecektir. Bu dönemde özellikle Köy Enstitüleri ve burada yetişen “yeni gençlik” tartışmalara sebep olacaktır. İnönü döneminde devamlılık açısından sadece din

politikalarını görürken, diğer politikalarda kopuşlar sözkonusu olduğu gibi, inkılapların sonuçlarının da görülmeye başlandığı dönem olması bakımından önemlidir.

Tezimizin konu bakımından kapsamını; İlk olarak 1923-1950 döneminde devletin kuruluşunda etkili olan batılı fikir ve kurumları tespit etmek. Sonra da devletin millet inşasında seçtiği “bütünleşmeci” stratejiyi ve millî kimlik inşasında uyguladığı dil, tarih, din ve kültür politikaları ile bu politikaları uygulamakta kullandığı araçları incelemektir. Ancak, batılılaşma süreci içerisinde gelişen Türk millî kimliğinin gelişim seyri Tanzimat dönemine kadar gitmekte ve Cumhuriyet dönemini çok etkilemesi bakımından II. Meşrutiyet devri fikir ve uygulamaları önem taşımaktadır. O yüzden II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki dönemlerine yer verilmiştir.

Tezimizde, Batılılaşma süreci içerisinde 1923-1950 arasında uygulanan millet ve millî kimlik inşa strateji ve politikalarını, bu politikaları etkileyen fikir ve düşünceleri ve bu politikaların süreç içerisinde devamlılık ve kopuşları ile sonuçlarını inceledik.

Tezimizle ilgili literatür araştırmasında konu başlığımızla doğrudan bağlantılı çalışma görülmemesine rağmen 2008 yılında Kasım Doğan tarafından çalışılmış olan “Cumhuriyet dönemi millî kimlik inşası” ve 2011 yılında Abdulvahap Akıncı tarafından “Millî kimlik inşa stratejileri: Türkiye örneği 1839-1946” ismiyle iki doktora çalışmasının olduğunu söyleyebiliriz. Birinci çalışma daha çok eğitim ve millî inşa araçlarına ikinci çalışmada ise birinci çalışmadan daha kapsamlı olmak üzere millî kimlik inşa stratejileri ve araçlarına yer verildiği görülmektedir.

Konuyla ilgili diğer çalışmalar ise, 2022’de Allattin Oğuz’un “Türk millî kimliğinin değişen tehdit algıları yoluyla yeniden inşası”, 2023’de Haluk Zezef’in “Türk millî kimliğinin temsiliyeti üzerine bir çalışma: Yurtdışındaki yapılar” çalışmasıdır. Bu tezler haricinde “Ahmet Mithat Efendinin romanlarında millî kimlik inşası”, Cumhuriyet dönemi hikayelerinde millî kimlik inşası tarzında içerisinde millî kimlik ifadesi geçen tezler bulunmaktadır.

Tezimizin literatüre katkısı açısından Türk millî kimliğini Batılılaşma süreci içerisinde devamlılık ve kopuşlar çerçevesinde ele alarak, Türk millî kimliğinin kavramsal ve tarihî sürekliliği içerisindeki hukukî ve fikrî gelişimini ve uygulanan millî kimlik stratejilerini, politikalarını ve araçlarını “millîlik sorunu” çerçevesinde kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Ayrıca Cumhuriyetin inşasında görülen “batı etkisini” Erving

Goffman'ın damga teorisi ile ilk defa yorumlamaya çalıştık. Tezimiz batıdaki başarılı görülen İngiliz, Fransız ve Alman millî kimlik inşa süreçlerine de yer vererek Tanzimatla başlayan millî kimlik inşa sürecinin gelişimini batılı örneklerle mukayeseye imkân verecek şekilde ele aldık. Tezimizde 1923-1950 arası millî kimlik inşasının “millîlik sorunu”nu çözemediği ve neden başarısız olduğu noktasında günümüze de ışık tutacak şekilde irdelemeye çalıştık.

Tezimizin konusu doğrudan toplumu ve kurumlarını ve tarihî bir dönemi ihtiva etmesi bakımından siyaset ve siyaset sosyolojisinin alanına girmesine⁸ rağmen aynı zamanda tarihin de terminolojik ve epistemolojik alanına girmektedir. Özellikle teorik kısmı oluşturduğumuz birinci bölümde psikoloji ve sosyoloji yöntemlerine sık sık başvurduk. Konumuz olan kimlik ve millî kimlikler önce psikoloji sonra da sosyal psikolojinin sonradan siyaset biliminin ele aldığı konular olmuştur. Günümüzde millî kimlik konusu özellikle Politik psikoloji alanında Vamık Volkan ve ekibinin çalışmaları ile farklı bir boyut kazanmaktadır.⁹ Günümüzde kimlik ve millî kimlik çalışmaları multidisipliner bir konu haline dönüşmüştür. Tek bir disipline bağlı olarak çalışılması zor görünmektedir. Saha araştırmasına ve vatandaşların “millî kimlik algı ve tutumlarına” dair nicel araştırmalara rastlanmaktadır. Millî kimlik günümüzde her alanda görülen gelişmeler gibi özellikle teknolojik gelişmelerden ve hatta futbol maçlarından, müziğe kadar pek çok unsur millî kimliği etkilemektedir.

Bu çalışmada doküman analizine dayanan nitel araştırma araştırmanın “yorumlayıcı” ve “betimleyici” yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntem tarihî ve sosyal çerçevede konumlandırılmış düşünceleri değerlendirir. Nitel bir araştırmacının sadece belirli bir soru üzerine yoğunlaşması beklenmez. Açık uçlu bir süreç içerisinde sorgulayıcı bir çalışma yapmak için çoğunlukla eş zamanlı olarak veriler toplanır, analiz edilir ve yorumlanır.¹⁰ Yorumlamacı anlayışın, “bilginin örgütlenmesi ve sunulmasında pozitivist anlayışın aksine tek doğru yoktur, bakış açısı vardır.” anlayışına dayanarak 1923-1950

⁸ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul:Doğan Kitap,2008), 25.

⁹ Bkz: Vamık Volkan, *Kimlik Adına Öldürmek Kanlı Çatışmalar Üzerine Bir İnceleme*, (İstanbul: Everest Yayınları,2009)

¹⁰ W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I*, çev. Sedef Özge, (Ankara: Yayın Odası Yayınları, 2013), 22.

arasını anlatan 800'ün üzerinde tez, makale, kitap ve dergi türünden kaynak toplanarak uzun bir okuma döneminde okunarak ve inceleyerek tasnif edildikten sonra yazmaya geçildi. Ölçülebilir ve gözlenebilir yönleri ele alamayacağımızdan pozitivist yöntem kullanılamazdı. Sosyal bilimlerde pozitivistin nesnelliği yerine yorumlamacı bakış açısını tercih ettik.¹¹ Farklı ve çoğu zaman birincil kaynaklarla zengin bir literatüre dayanan farklı görüşleri vererek dönemi yorumlamaya çalıştık. Ayrıca dönem hakkında kesin hükümler verilemeyeceğinden betimlemeler yoluyla devrin politika ve uygulamalarını göstermeye çalıştık. Çalıştığımız konu tamamen ideolojik bakışa açık bir konudur. O yüzden mümkün oldukça farklı görüşleri ve birinci el şahitlikleri vermeye çalıştık. Bu dönemde ne yapıldı? nasıl yapıldı? ne amaçlandı? soruları çerçevesinde kalınmaya çalışıldı.

Konumuzla ilgili geniş yelpazeli bir kaynakça oluştu. Konunun tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, edebiyat gibi pek çok alana girmesinden dolayı kaynak taraması ve kullanılması kaynakçadan anlaşılacağı üzere geniş oldu. “İnkılabın müziği” başlığında müzikle ilgili özellikle Cem Behar’ın kitaplarına başvurduk. Millet ve millî kimlikler batıda modernite’nin, batı dışı toplumlarda ise modernleşmenin ürünü olduğundan büyük oranda modernleşme tarihi ve sosyolojisine dair kitaplara yöneldik. Batılılaşma ve Türk modernleşmesi denildiği zaman ilk akla gelen Şerif Mardin, Niyazi Berkes, Erol Güngör, Mümtaz Turhan, İlber Ortaylı, Halil İnalcık, Feroz Ahmad, Mustafa Gündüz ve özellikle önceden 2011 yılında basılan Şükrü Hanioğlu’nun “Atatürk: An Intellectual Biography” eseri ile 2023’te genişletilmiş olarak Türkçe basımı önümüze önemli bakış açıları sundu. Özellikle Atatürk’ün şahsi ve fikri yapısını açıklamaya çalışması ve birincil kaynaklara dayanması açısından önemli bir kaynak olarak faydalandık. Ayrıca dönemin şahitlerinden Bernard Lewis’in, *The Emergence of Turkey* adlı eserinden ve özellikle Erol Güngör’ün eleştirel yaklaşımı ile Ziya Gökalp’in eserlerinden ve bunlar gibi yüzlerce kitap, tez ve makaleden faydalandık.

¹¹ Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yayınları, 2011), 187.

Kimlik ve millî kimlik kavramlarının teorik içeriği konusunda yabancı pek çok kaynakla beraber Nuri Bilgin'in eserleri ile özellikle Richard Jenkins'inin "Social Identity" kitaplarından faydalandık. Milliyetçilik ve millî kimlik konularında bütün dünyada artık klasikleşmiş sayılan ve hepsi Türkçeye çevrilmiş bulunan E.Gellner, E.Hobsbawm, B.Anderson ve A.Smith v.d.nin kitapları kullanıldı. Ayrıca herhangi bir milliyetçilik teorisine girmeyen Hans Kohn, Michael Billig, Miroslav Hroch gibi isimlerden faydalanmaya çalıştık. Hroch'un batıda görülen millî kimlik inşa modelini Türk millî kimliğinin inşasına uygulayarak millî kimlik inşasında ortak sayılabilecek aşamaları gösterdik.

Çalışmamızda mümkün olduğunca birincil kaynaklara gitmeye çalıştık. CHP Parti Tutanakları, Nutuk, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Afet İnan'ın kitapları, Ülkü ve Kadro dergileri, Meclis Zabıtları gibi birincil kaynakları kullandık. Özellikle çalışmalara renk katan ancak ihtiyatla kullanılması gereken hatırat türünden Ş.Süreyya'nın "Suyu Arayan Adam" S. Ağaoğlu'nun "Babamın arkadaşları" ve Yakup Kadri gibi dönem şahsiyetlerinin hatıratları kullanıldı.

Avrupa'nın modernleşmesi konusunda da başta C.Tilly gibi yerli ve yabancı pek çok isimden faydalandık. Özellikle Ruth Wodak'ın öncülüğünde geliştirilen "söylem-tarihsel" yaklaşımına dayanan Avusturya millî kimliği üzerine yapılan "The Discursive Construction of National Identity" editoryal kitabında yer alan değişik isimlerin değişik alandaki çalışmalarından faydalandık. Bu kitapta konunun sadece söylem analizi değil aynı zamanda tarih, sosyoloji, ekonomi, felsefe ve hatta din gibi pek çok sosyal bilimin kelime ve kavramlarına başvuruyla gerekli kıldığını ve "multidisipliner" bir çalışma konusu olarak ortak çalışmalara ihtiyaç duyduğunu gördük. Bir dönemin kavram ya da olgusunu bütün yönleriyle ortaya koymak konuyu ne kadar daraltırsak daraltalım geniş bir yelpazeden bakmayı gerekli kılıyor. Bugün sosyal meseleler ve olaylarda aranan Wrigts Mills ile başlayan "holistik" bakış açısı ve "mültidisipliner" çalışmalar çok yönlü ve soyut bir kavram olan millî kimlik çalışmalarında geniş kabul görmektedir. Dünyada post-modernizminde etkisi ile kimlikler konusundaki hızla artan gelişmelere bağlı olarak çalışmaların da artarak devam ettiğini görmekteyiz.

Tezimizi üç bölüm olarak tasarladık. Birinci bölüm, temel kavramlar olan kimlik, millî kimlik, milliyetçilik teorileri, millî kimlik inşası, millî kimlik inşa stratejileri, millî

kimlik unsurları ve inşa politikalarının teorik ve tarihi gelişimine ayrılmıştır. Tezimiz insanın var olduğundan beri kimlik ve kolektif kimliklere sahip olduğu ancak millî kimliklerin modernite ve ulus devletlerin ürünü olduğu kabulüne dayanmaktadır. Millî kimlikleri belirleyen milliyetçilikler olduğundan milliyetçilik tanımlamaları ve milliyetçilik teorilerine de yer verdik. Ayrıca ilk modern millet ve milliyetçilikler olarak İngiliz, Fransız ve Alman milliyetçiliklerinin gelişimine yer verildi. Burada amaç kavramların doğuşunun anlaşılması ve sonraki örneklerle mukayesesinin sağlanmasıdır.

İkinci bölümde modern Türk millî kimliğinin ve Türk milliyetçiliğinin doğum ve gelişim sürecini inceledik. Osmanlı geleneksel döneminde millî kimliklerin ve toplum yapısının ana yapısına baktık. Toprak, tımar, vergi gibi neredeyse bütün yapıyı etkileyen “millet sistemini” inceledik. Bu sisteme kolektif kimliklerin durumunu anlamaya çalıştık. 17.yy’da başlayan sistemdeki aksamalarla beraber askeri yenilgilerin ardından bir şeyler yapılmalı yönündeki arayışları bir zihniyet kırılması olarak ele aldık. II. Mahmutla başlayan ve Tanzimatla devam eden batılılaşma süreci içerisinde “millet sisteminden” “vatandaşlığa” geçişi ve ilk millî kimlik politikası olan “Osmanlılık”ın serencamını ele alarak Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemlerinde millî kimlikle ilgili gelişmeleri ele aldık. Bu dönemlerde batılı kurum ve değerlerle birlikte “devletin bekası” çerçevesinde millî kimlik tartışmalarının ve politikalarının seyrini inceledik. Özellikle Türk ve millî kavramlarının açıkça ifade edildiği, buna yönelik politika ve fikirlerin yoğunlaştığı genelde II.Meşrutiyet özelde ise İttihat ve Terakki dönemine özel önem verdik. Bu döneme özel önem vermemizin sebebi Cumhuriyet dönemi fikir ve uygulamalarının köklerinin bu döneme dayanmasıdır. Çünkü, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı fikir dünyasının çok yönlü şekilde “Batı etkisi”nin ve “millîlik sorununun” açıkça tartışılarak “Türk ve millî” kavramlarının inşasına çalışıldığı dönemdir. Bu dönemde modernleşmenin ürünü olan batılı tarzda ilk fikir akımı sayılabilecek olan İslamcılık, Türkçülük ve Garpcılık akımları ortaya çıkmıştır. Bugün bile fikir ve siyaset hayatında etkilerini gördüğümüz bir dönem olarak üzerinde özellikle durduk. Bu dönem, Batılı sosyal bilimlerinin, özellikle içtimaiyat ve iktisadiyat yönetimlerinin, “burjuva” kavramının ilk defa kullanılmaya başlandığı ve batının daha derinlikli olan anlaşılmaya başlandığı, kamuoyu kavramının öneminin anlaşılacak gazete, dernek ve dergiciliğin çok yaygınlaştığı halkın siyasal bilincinin arttığı dönemdir.

Bu dönemde Ziya Gökalp, Abdullah Cevdet, Sati Bey, Kılıçzade Hakkı Bey, Prens Sabahattin gibi bugünde fikirleri tartışılan pek çok isim vardır. Hepsinin görüş ve yazıları çerçevesinde dönemin önce genel sonra da millî kimlik açısından tahlilini yaptık. Ayrıca dönemin hâkimi olan İTC'nin başlattığı “millîlik” hareketi sayabileceğimiz “millî iktisat”, “millî edebiyat”, “Türk sineması” gibi Türk ve millî terimleri bu dönemde yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Her şeyin başına “millî” sıfatı konulmakta ve “Ey! Türk zengin ol” sloganı ile millî iktisat politikası uygulanmaktadır.

Üçüncü bölümde, Cumhuriyet dönemi millî kimlik inşasını Atatürk ve İnönü dönemleri olarak ikiye ayırdık. Atatürk döneminde önce devlet inşasını ve devletin kuruluşundaki “batı etkisini ele aldık. “Batı etkisi”ni ele alırken kurucu kadrolarla son Osmanlı aydınları üzerindeki batının psikolojik-kültürel etkisi ile devletin parçalanışının yarattığı travmaları E. Goffman’ın “damga teorisi” ışığında açıklamaya çalıştık. “Yenilgi kültürü” ve “damga” kavramları bu neslin haleti ruhiyesini açıklayan anahtar kavramlar olarak kullanıldı. Devlet cumhuriyetçi, laik, batıcı ve milliyetçi ilkeleri açıklanmaya çalışıldı. Ayrıca devlete bir ideoloji olarak inşa edilmeye çalışılan Kemalizmin bilinen anlamda kitabı ve teorisi olan bir ideoloji olmadığı; cumhuriyetçilik, laiklik, batıcılık ve milliyetçiliği ifade eden dönemin uygulamalarını ifade eden “politik bir proje” gösterilmeye çalışıldı.

Atatürk dönemi millet ve Türklük tanımlarının dönemselliği ile Türklüğün yeniden ideolojik olarak tanımlanmasına yer verildi. Ayrıca millî kimliğin unsurları olan dil, tarih, din, müzik, edebiyat unsurlarının “inkılap” anlayışı çerçevesinde “akıl ve bilimle” batılı tarzda yeniden inşa edilmeye çalışıldığı incelenmeye çalışıldı.

Cumhuriyet’in inkılapları II. Meşrutiyet ve İTC dönemlerine dayanmaktadır tezini doğrulamak için her politikanın Osmanlıya dayanan köklerini göstererek, özellikle millî din ihdasının, Türkçe ezan ve ibadet ile harf ve dil tartışmalarının yeni olmadığını özellikle Garpçıların programının benimsendiğini gösterilmeye çalışıldı. Ayrıca “yeni insan” ve millî kimlik modeli olarak Köy Enstitüleri ele alındı.

En son olarak 27 yıllık Tek Partili yılların özeleştirisi sayılacak 1947 Kurultayına ve orada yapılan konuşma ve eleştirilere yer verildi. Buradaki tartışmalar 27 yıllık icraatların özellikle din ve laiklik politikalarının tartışılması ve tartışmacıların bilgi seviyelerini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Sonuç olarak, millî kimlik devamlı yenilenen ve gelişen bir yapıya sahiptir. Bu inşa da kültür de olduğu gibi temel değerkler değışmese de zamana ve şartlara göre değışmeler ve gelişmeler görülebilir. Özellikle millî kimliğin “öteki” olan düşman ya da dost kavramları zamanla değışebilmektedir. Günümüzde futbol gibi sosyal olaylarla yaşanan doğal afetler bir anda millî kimliği daha fazla benimsenir hale getirebilmektedir. Devletler değışen şartlara ve teknolojilere göre millî kimlik inşasının gelişmesine destek vermektedirler. Ülkemizde her değışen siyasi iktidarla beraber millî kimlik tanımı hatta muhtevası da değışebilmektedir. Milli kimlikler sürekli eserlerle ve faaliyetlerle geliştirilike yaygınlık ve millî mutabakat kazanmaktadır. Millî kimlikler gurur duyulması gereken kavramlardır ve bunun tarihî, siyasî ve ekonomik yönleriyle geliştirilmesi gerekmektedir. Durmadan sökülerek yenisi inşa edilmez. Sonuç olarak, insanın aidiyet duygusu var olduğu müddetçe millî kimlikler de varlığını sürdürecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ KİMLİK VE MİLLÎ KİMLİK İNŞASININ TARİHİ VE TEORİK GELİŞİMİ

1.1. Kimlik kavramı

İnsanın içinde bulunduğu evrende üç çeşit varlık vardır: Dış dünyada var olan, düşüncede var olan ve dilde var olan. Varlık kavramı; varlık, var olan, oluş ve olan terimleriyle anlatılmaktadır.¹² İnsan, varlık alanında “bilmeyi isteyerek” bilgiyi kullanabilen ve varlıkları sınıflandıran, kavramlar oluşturabilen “akıl” sahibi tek varlıktır. Bu özelliği ile varlıkları sınıflandırırken “özellikler” “benzerlikler” ve “farklılıklar” üzerinden kavramlaştırmaya gitmektedir. Bu kavramlaştırma aynı zamanda nesne ve varlıklara isimler verip sınıflandırarak kimlik kazandırması anlamına gelmektedir. Bu yönüyle insan anlam ve kavram arayışları ile dili ve bilgiyi geliştirerek kimlik inşa edici tek varlık kılınmaktadır.

Maslow’un ünlü ihtiyaçlar hiyerarşisinin üçüncü basamağında aidiyet ihtiyacı vardır.¹³ Aidiyete bağlı olan kolektif kimliğin kültür, dil, inanç gibi unsurları insanı diğer canlılardan ayıran unsurlardır. İnsan toplumla karşılıklı bir ilişki içindedir. İnsan tek başına yaşayamaz. Yapılan pekçok araştırmada insanın; dil, kültür ve insanî davranış kalıplarını içine doğdukları toplumlar aracılığıyla kazandıklarını ve bu öğrenilmiş bilgilerin insana değişik kimlikler kazandırdığını göstermiştir. Berger bunu, “*kimlikler psikolojik gerçeklikle uyumlu bağlantıları ile her zaman belirli bir sosyallikte inşa*

¹² Cevdet Kılıç, “Varlık Probleminin Zihinsel Gelişimi”, *Fırat Ü. İlahiyat Fak. Der.*, 9/1(2004):52.

¹³ Abraham. H. Maslow, *A Theory of Human Motivation. Psychological Review*, (New York: Harper and Row, 1943),370-396.

edilmiş bir dünyada kimlik olurlar.” şeklinde ifade etmektedir.¹⁴ Bir insan tıpkı bir soğan gibi çok katmanlı kimliklere sahiptir. Bu kimlikler hayat boyu süren “inşa” sürecinde; değişen, maruz kalınan ya da razı olunan şekillerde kazanılmaktadır. İnsan, doğduğunda kendisine konulan isimle ömür boyu taşıyacağı kültür ve anlam dünyası ile cinsiyetini gösteren ilk “bireysel” ve “kolektif” kimliklere sahip olur. İnsanlar farklı topluluklarla karşılaştıkça, “ben neyim?” sorusuna ek olarak “ben kimim?”, “biz kimiz?” gibi sorularına da cevap aramaktadır. Bu soruların cevabı yine içinde yaşadığı toplumun kültür ya da eğitim yoluyla verilerek diğer toplumlardan farklı “kolektif kimliği” inşa edilmektedir.

Kimlikler sadece modern zamanlara ait bir olgu ya da kavram değildir. Kadim metinlerden bugüne pek çok yazılı kaynakta kimlik kavramını ifade eden ibarelere rastlanmaktadır. Tevrat, İncil ve Kuran’da kavimlerden, topluluklardan ve onların kimlik özelliklerinden bahsedildiğini görmekteyiz. Kutsal kitapların amacı insana modernitenin veremediği ontolojik bir kimlik kazandırmaktır diyebiliriz. Modernite epistemolojik olarak insanı doyururken ontolojik bilgi kısmını cevapsız bırakmaktadır.

“Kimliği” kendisine konu edinen ilk modern bilim psikoloji olmuştur. Sonrasında sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi, tarih gibi pek çok sosyal bilim disiplini kimlik konusunu araştırma alanına almıştır. Modern sosyolojik tanımlamaya yakın en eski yaklaşım İbn Haldun’un “asabiyet” kavramlaştırmasını görüyoruz. İbn Haldun, ünlü Mukaddime adlı eserinde “asabiyet” kavramını hem kişilerin hem de toplumların kimlik ve kişilik özellikleri yanında aidiyet unsuru olarak da olmak üzere farklı anlamlarda kullanmıştır. Haldun, özellikle bedevi-hadarî ayrımı ile toplumların kimliklerinin gelişim ve değişimlerinin üzerinde ekonomik ve sosyal etkilere dikkat çekerek yönetim şekillerinin de kimlikler (asabiyet) üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Toplumların kimliklerinin zaman içinde ana karakter özelliklerinin bile değişebileceğine dair gerçekçi ve öncü tespitlerde bulunmuştur.¹⁵

¹⁴ Akt: Alexander E. Wendt, “Anarşi Devletler Ne Anlıyorsa Odur: Güç Politikalarının Sosyal İnşası”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 10/39(2013):10.

¹⁵ Bknz: İbrahim Erol Kozak, *İbn Haldun’a Göre: İnsan-Toplum-İktisat*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1984)

Geleneksel dönemlerde kimlikleri belirleyen, genellikle içine doğulan toplumun değerleri ve kurumları idi. Kişi mensubu olduğu toplumun özelliklerini edinerek “kimlik” kazanırdı. Devletin kimlik dayatması ya da benimsetmesi çok zayıftı. Çoğu zaman değişen hanedandan halkın haberi bile olmazken, insanlar doğuştan kazandıkları sınıfın kimliği ile yaşırdı. Modern zamanlarda ise herşey de görülen hızlı değişim kimliklerde de görülmektedir. Özellikle kolektif kimlikler devletlerin kimlik siyasaları (policy) ve teknolojinin daha fazla bilgi sunması sayesinde muhteva olarak hızlı değişime uğramaktadır.¹⁶ Günümüzde kimlik, keşfedilmesi veya inşa edilmesi gereken bir şey olması sebebiyle hakkında yanılgıya da düşülebilecek sübjektif bir olgu olmasına rağmen bütün kimliklerde ortak özellik olarak güçlü ve tutarlı bir yapı arayışını görüyoruz. Güçlü kimlik anlayışının; aidiyet, bağlılık ve özdeşlik gibi yönleri ile Marksist sınıf epistemolojisini taklit ettiğini söyleyebiliriz.¹⁷ Kimlik kavramı son elli yılda değişik bilimler tarafından yoğun bir kullanıma maruz kaldığı gibi postmodernizm ile dünya adeta “kimlikler piyasasına” dönüşmüş durumdadır.

Etnisite ve kimlik konusunda çalışmaları olan sosyolog Rogers Brubaker ve Frederick Cooper’a göre; kimliğin olgusal gerçekliğini vurgulayan yazarlar, sosyal bilimlerin "kimlik" kavramına teslim olduğunu belirterek, kimlik kavramının nesneleştirme tehlikesi taşıdığına ve bu durumun entelektüel ve politik maliyetlerine dikkat çekerek,¹⁸ kimliğin belirsiz ve çok anlamlı olmasının sosyal analiz için sorunlar yarattığını, bu nedenle başka terimlerin kullanılmasının daha yararlı olabileceğini savunmaktadırlar. Özellikle, "kimlik" kavramının hem inşacı hem de özcü yaklaşımlar arasında gidip geldiği, bu durumun analitik çalışmalara zarar verdiğini belirterek¹⁹, farklı boyutlara yönelenebileceğini belirterek artık "kimlik"ın ötesine geçmenin zamanı geldiğinin, hayali bir evrenselcilik adına değil, hem sosyal analiz hem de siyasi anlayış için gerekli olan kavramsal açıklık adına bunun gerekliliğini vurgulamaktalar.²⁰

¹⁶ Richard Jenkins, *Social Identity*, (London: Roudledge,2008),30.

¹⁷ Rogers Brubaker, Frederick Cooper F., (2000), “Beyond Identity”, *Theory and Society*, 29/1(2000): 10.

¹⁸ Brubaker ve Cooper, “Beyond Identity”, 1.

¹⁹ Brubaker ve Cooper, “Beyond Identity”, 16-24.

²⁰ Brubaker ve Cooper, “Beyond Identity”, 36.

Jenkins, kimliği, insanın “kimin kim olduğunu” bilmesi, başkalarının kim olduğunu bilmesi, başkalarının da kendilerinin kim olduğunu ve bizim de kim olduğumuzu bilmemizle ortaya çıkan bireysel ve kolektif tanımlamalar olduğunu,²¹ kimliğin tek taraflı kişinin ya da sosyal grubunun tanımlaması ya da inşası olmadığını karşı gruplar ya da kişilerce yapılan tarafsız olmayan tanımlamalar olduğuna dikkat çeker. Burada özellikle özdeşleşme ve kime nasıl davranılacağına da belirlenmesi açısından kimlikler önem kazanmaktadır.²² Soyut kısa kimlikler kimin kim olduğu noktasında bir ihtiyaca cevap verir.²³ Kimlikler aslında insanın bilme ve tanımlama ile varlıkları sınıflandırma ihtiyacının da bireysel ve kolektif tezahürüdür. Bireysel veya kolektif kimlik ihtiyacını, bir kişi veya grubun sadece kendisinin duyduğu ihtiyaç olmaktan öte; sosyal yapı ve örgütlenmelerin, çevresel norm ve değerlerle beraber çağın genel eğilimleri ile ilişkili olarak gelişen bir ihtiyaç olarak görmektedir. Ona göre, kimliklerin bu bağlamsal özelliği, birey ve grupların kimliklerinde bir değişkenliği yansıtırken, öte yandan kimliklerde bir çeşitlenmeye yol açmakta ve kimlikleri soğan gibi çok katmanlı olarak görülmektedir.²⁴ Kimlikler hep olagelmıştır, ancak kimliklerin sosyal bilimlerde yer alması özellikle 1950’li yıllarda yoğunluk kazanmıştır.²⁵ Gleason, kavramın yeniliğinden ve tanımındaki karmaşasından bahsederek Latince “idem” kökünden geldiği, benzerliği ve sürekliliği içeren anlamının yanında Cebirde ve Mantıkta teknik bir terim olarak ve John Locke’un zamanından bu yana da zihin-beden problemiyle bağlantılı kullanıldığını söylemektedir. Oxford sözlüğü kimliği “bir kişi veya şeyin her zaman veya şartta aynılığı; bir kişinin veya şeyin başka bir şey değil de kendisi olduğu durumu veya gerçeği; bireysellik, kişilik, olarak tanımlamaktadır.

Gleason’a göre, bireysel kimlik, psikolojide kişinin aynı kişi olma durumunu yani sürekliliği ifade etmektedir. 1930’larda yayınlanan Sosyal Bilimler Ansiklopedisinde kimlikle ilgili hiçbir madde yer almıyor. Sadece kimlik belirleme başlığı altında parmak

²¹ Jenkins, *Social Identity*, 5.

²² Jenkins, *Social Identity*, 6.

²³ Jenkins, *Social Identity*, 14.

²⁴ Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, (Ankara: Aşina Yayınları, 2007), 14.

²⁵ R.Saim Dalbay, Nazmi Avcı, (2018), “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniv., İİBF Dergisi*, 23/1(2018):18.

izi alma gibi polisiye tespitler yer alıyor. İlk defa 1968’de kimlik-psikososyal ve özdeşleşme-siyasal başlıklarını içeren Sosyal Bilimler Ansiklopedisinde önemli bir makale olarak yer alıyor.²⁶ Birinci Dünya savaşından sonra sosyal bilimlerin hızla gelişme göstermesi ve özellikle ikinci dünya savaşından sonra modernleşme kuramlarının da geliştirilmeye başlanması ve ABD’deki göç ve ırk ayrımcılığı gibi sebeplerin de etkisi ile kimlik kavramı ABD’de psikolojinin yanında sosyoloji ve siyaset bilimlerinde hızla yer almaya başladı.²⁷

Özellikle II. Dünya savaşı sonrasında komünist blokun “sınıf” kavramına karşılık ve göç-göçmen ve ırk ayrımcılığı gibi ciddi sorunlara karşılık ABD’li araştırmacılar “millî karakteri” anlamak için ya da toplumu bir arada tutacak değerleri tespit için kimlik konusunda yoğunlaştılar. ABD halkı üzerine yapılan Margaret Mead's And Keep Your Powder Dry (1942) çalışmasının yanında Ruth Benedict’in Japonları anlatan “Krizantem ve Kılıç” kitabı da o dönemde “milli kimlik” alanında ses getiren çalışmalardandır.²⁸

Erikson, Childhood and Society (1950) kitabının “*Amerikan Kimliği Üzerine Düşünceler*” başlıklı bölümünde, kimliğin semantik tarihinde bir dönüm noktası olarak "Amerikan kimliği" ifadesinin "Amerikan karakteri" anlamında kullanılan ve karakteristik Amerikan özelliklerinin aynı şekilde karakteristik karşıtlarına da sahip olduğu tespitini yapan ilk çalışma olmakla beraber bu tespitleri “bütün “millî karakterler' ya da (benim adlandırmayı tercih ettiğim şekliyle) millî kimlikler için geçerlidir²⁹ şeklinde genelleştirerek millî kimlik kavramının yaygınlık kazanmasını sağlamıştır.

Mucchielli’ye göre kimlik; bir özneyi oluşturan bütün unsurlara ek olarak bir duyguyu ifade eder. Var olma iradesi ile oluşan bu duygu; birlik, bağlantı, aynılık, özerklik gibi

²⁶ Philip Gleason,, (1983), “Identifying Identity: A Semantic History”, *Oxford University Press on behalf of Organization of American Historians*, 69/4 (1983):910-911.

²⁷ Gleason, “Identifying Identity”, 922-923.

²⁸ Gleason, “Identifying Identity”, 924.

²⁹ Gleason, “Identifying Identity”, 926.

değerler ile duyguların toplamından oluşur.³⁰ Kimlik belirli unsurlara dayanarak tanımlanır:

a- Fizikî referanslar: Mal, kıyafet, toprak, ekonomik güç, ikamet edilen yer, grupların görünüşü ve dağılımı vs.

b- Tarihî referanslar: Köken, akrabalık, devletin kurucusu ve kahramanları, örf adetler, tarihte yaşanmış önemli olaylar, hatıralar, kısaca tarihe mal olmuş her şey.

c- Psiko-kültürel referanslar: İnançlar, efsaneler, kültürel değerler, sanat, ideoloji, kültür, sosyal normlar sosyal alışkanlıklar vs.

d- Psiko-sosyal referanslar: Sosyal statü ve roller, ünvanlar, cinsiyet, meslek, yaş vs.³¹

Bilgin, kimliği, kişi veya grupların kendini tanımladığı ve kendine diğer kişi veya gruplar arasına yerleştirdiği, bir resim veya adres olarak görerek bu tanımlamanın ilk kısmında kişi veya grubun kendini nasıl gördüğü, ikinci kısmında ise diğer kişi veya grupların nasıl gördüğüne işaret ederek “*Kişi veya grubun adresi, kendisini, kimlere yakın veya uzak görmesiyle ilgilidir. Kişi veya grubun kime karşı, kime rakip veya düşman, kimle birlikte veya kime dost olduğunun üzerine yansıdığı bir çekme-itme, sempati-antipati alanındaki konumudur.*”³²

Kimlik, bireysel, etkileşimsel ve kurumsal üç temel zeminde oluşur. Kimlik, içsel ve dışsal şartların etkisiyle bireysel ve kolektif olarak inşa olunur. Bireysel kimlik kişilikle şekillenen, sosyalleşme ve kişinin kendi kendini belirleme ve tanımlaması ile oluşan bir süreçle ortaya çıkmaktadır. Ancak kimlik asla tek taraflı bir süreçle oluşmamaktadır. Habitus dediğimiz, kişinin yaşadığı sosyal ve kültürel çevredeki insanların bizim hakkımızdaki düşünce ve tanımlamaları etkileşimsel zemini oluşturur. Kişinin içinde yaşadığı toplumla paylaştığı ortak değerler ve benzerliklerle sonucu oluşmasını kurumsal zemin sağlar.³³

³⁰ Akt: Vatandaş, Celalettin, *Ulusal Kimlik*, (İstanbul: Açılım Kitap,2010),14-15.

³¹ Vatandaş, *Ulusal Kimlik*,15.

³² Bilgin, *Kimlik İnşası*, 11.

³³ Aka, “Kimliğe Teorik Yaklaşımlar”, 19-20.

Sosyal psikologlar kimliğin birey-grup kimliği, bireysel-sosyal kimlik, kişisel-kolektif kimlikler şeklinde karşılıklı türleri üzerinde durmaktadırlar. Özselci (essentialist) anlayışlar, kimliği kendiliğinden var olan bir cevher gibi görme eğilimindeyken, inşacı yaklaşımlar, kimliğin kendiliğinden olan, sabit bir gerçekliğinin olmadığı ve bir inşa ürünü olduğunu kabul etmektedirler. Günümüzde ise sosyal bilimciler genellikle kimliğin kültürel, tarihî, sosyal bir inşa olduğu fikrindedirler.³⁴

Jenkins, özdeşleşmenin yani kimlik inşasının nasıl işlediğini anlamak için tarihî, modern ve postmodern bütün anlayışların genel bir çerçeve verdiğini; bu çerçevenin, özdeşleşmenin insan doğasındaki köklerinin yanı sıra, oluşumunu ve olumsuzluğunu da içerecek ve bize, tüm insan tecrübesini daha iyi anlamak için kendi terimleriyle ele alma anlamına gelen sosyolojik analiz imkânı vereceğine inanmaktadır.³⁵ Kimliği sabit, daha statik olarak kabul eden geleneksel yaklaşım; sınıf, ırk, cinsiyet bağlamında tutarlı ve bütüncül bir yapıyı kabul ederken, diğer yaklaşım kimliği değişken ve inşa edilen bir olgu olarak görür. Özellikle siyasî iktidarların millî kimlik üzerindeki bariz etkilerinden dolayı inşa edilebilir özellik daha da ön plana çıkmaktadır. Millî kimlik değişkendir, *“öznenin ‘ötekiler’le güç çatışması sonucu oluşur ve de bu çatışma sürekli devam eder(...) Kimlikler, söylemler tarafından oluşur, ama oluşan olgu bir son nokta değildir çünkü söylemler arasındaki güç ilişkisi devam etmektedir.”*³⁶

Kimliğin anlaşılmasında üç temel yaklaşımdan söz edilebilir: Modern, Sosyal inşacılık: Anti-Özcü yaklaşım ve Postmodern yaklaşım.

1.1.1. Modern Yaklaşım

Modern yaklaşım kimlik olgusunun modernite ile ortaya çıktığına kabulüne dayanır. Geleneksel toplumlarda bireyler, bugünkü anlamda, kimlik sorunu yaşamazken, toplumların modernleşme ile bireyselleşmesi sonucunda çözülme başlamış ve kimlikler yükselişe geçmiştir. Bu demektir ki, kimlik olgusu, içsel olarak modernliğe ve bireyselleşmeye bağlıdır. Bireysel kimlik duygusu 19. yy. da yavaş yavaş yayılmıştır;

³⁴ Aka, “Kimliğe Teorik Yaklaşımlar”, 59

³⁵ Jenkins, *Social Identity*, 36

³⁶ Ramazan Saim Dalday, “Kimlik” ve Toplumsal Kimlik Kavramı”, *SDÜ., Sosyal Bil. Enst. Dergisi*, 2/31(2018),163.

ama 20 yy. 'ın ilk yarısında ciddi bir kimlik sorunu ortaya çıkmamıştır.³⁷ Bu durum kişilerin iradî seçimleri dışında kurumsal bir şekilde devlet ve hukuk düzenindeki gelişmelerle ortaya çıkmış bir durumdur. Özellikle nüfus, tapu, işçi ve askerlikle ilgili kayıtlar v.s. zamanla kimlik gelişimine sebep olan kurumsal uygulamalardır. Kimlik, modernite sonucunda ortaya çıkan şehirleşme ve sanayileşme ile köyünden ve geleneksel yapısından kopan insanlara bir arada yaşayabilmeleri için ihtiyaçtan dolayı inşa edilen bir kavramdır. Kimlikler modern zamanlarda kurumlar tarafından devamlı olarak üstten verilen ve inşa edilen tanımlamalar olarak gerçekleşmiştir. Foucault, modern zamanların ayırıcı özelliği olarak iktidarın ve etkilerinin “*tüm sosyal gövdeye, gözeneklere kadar sızmasını sağlayacak yeni bir teknoloji*” olarak gördüğü “biyo-iktidar”ın “normali” belirleyerek kimlikleri ve toplumları inşa ettiğine dikkat çeker.³⁸

Bilgin’e göre 1960’lar modernitenin ikinci dönemini oluşturmaktadır. Artık bireyler her şeyde merkez merkez haline gelerek, kendi yaşamlarına bir anlam vermek için her şeyi sorgulamakta, sormaktadır ve kendileri olmaya çalışmaktadırlar.³⁹ Ortaya çıkan bu “*kimlik devrimi, hayatın anlamını şahsî olarak inşa etme sürecinde öznenin ön plana geçmesiyle nitelenen bir yeni oluşum olarak tanımlanmaktadır. Fakat özne olmak oldukça zordur. Bunun için geleceğe dönük olarak kimliği inşa edilen bir şey, bir proje gibi görmek gerekir.*”⁴⁰ Böylece insan bir kurgu ya da sosyal bir inşa halinde görülmektedir. Bireyciliğin ve liberal bakışında desteklediği bu anlayış bireyi biricik, kendine yetebilen ve özerk olarak görmesine yol açmaktadır. Kişinin yetkinliği hem toplumu hem de kendisini inşa edebilir olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla burada ortaya çıkan bireyselliğin inşasıdır ve bu inşada tekillik, özerklik ve içsellik özellikleri öne çıkmaktadır. İnsanı ve bireyi merkeze alan bu anlayış “*bütünüyle benliği korumaya adanmış aklın hakimiyetine girer. Artık bireysellik düşüncesi metafizik bağlardan kopmuş ve sadece bireyin maddi çıkarlarının sentezi haline gelmiştir.*”⁴¹ Zamanla modernitenin insanın tabiat üzerinde kurmaya çalıştığı iktidar hedefi, insanın kendi

³⁷ Bilgin, *Kimlik İnşası*, 48-49.

³⁸ Michel Foucault, (1993), *Cinselliğin Tarihi*, (İstanbul: Afa Yayınları, 1993), 95.

³⁹ Bilgin, *Kimlik İnşası*, 50.

⁴⁰ Bilgin, *Kimlik İnşası*, 50-51.

⁴¹ Max Horkheimer, *Aklın Tutulması*, Çev: Orhan Koçak, (İstanbul: Metis Yayınları, 1993), 152.

üzerinde kurulan bir iktidara dönüşerek, insan, varlık olmaktan daha çok bir düşünceye dönüştü. Bunun sonucunda aklı bir oyuncak haline getirerek öznenen daha çok nesne haline getirdi. Modernlik, dünyanın kutsallıktan ve bilinmemezlikten arındırılarak akılla bilinir hale getirilmesidir. Ancak dünyaya egemenliğine götürecek olan araçsal aklın ilerleyişinin arkasında insan vardır. *“Modernleşmede tıpkı Rönesans ve Reform gibi, Akıl ile Özne'nin, rasyonelleş(tir)me ve özneleş(tir)menin birlikte ortaya çıkması söz konusudur.”*⁴²

Modernite ile Batılı toplumlar her şeyi yeniden inşa edici tarihi bir sürece girmişlerdir. Sözleşmeye dayalı hukuk sistemi, vatandaşlığa dayalı ulus devlet sistemi inşa etmişlerdir. Geleneksel bütün bağlarından kopan insanlara üst kimlik olarak da vatandaşlık kimliği verilmiştir. Uzun yıllar işe yaramakla beraber günümüzde pek çok kriz noktaları ortaya çıkmıştır ve küreselleşme, digitalleşme ve postmodern itiraz ve eleştirilerle modernite yeni bir döneme girmiş bulunmaktadır.

1.1.2. Sosyal İnşacı Yaklaşım

Modernite ilerledikçe toplumda bütün sorulara cevap veren kilisenin ve din adamlarının yerini bilim adamları almaya başladı. Bu da bilimlerin her geçen gün daha fazla uzmanlaşma ve dallara ayrılmasına sebep oldu. Çünkü “akıl” her şeyi çözen ve her şeyi yeniden kurabilen (Kartezyen akıl) bir güç olarak görülüyordu. Bilim ve felsefe aklın sistemleşmiş araçları idi. Her şeyi açıklamak gerekiyordu. Her şeyin bir bilimi olmalıydı. Doğa bilimlerinin yanında sosyal bilimler ve “ideolojiler” gelişmeye başladı. İnsanın nereden gelip nereye gittiği gibi ontolojik sorularla toplumların hızlı sanayileşme ve şehirleşme ile uğradıkları derin anlam ve düzen krizlerini çözmek için özellikle 19.yüzyılda sosyal bilimler gelişme göstermeye başladı. Ortaya çıkan yeni sosyal, iktisadî, siyasî ve hukukî durumlara çözümler aranmaya başlandı.

Sosyoloji, Psikoloji, Antropoloji gibi bilimlerle; Sosyalizm, Liberalizm, Muhafazakarlık, Milliyetçilik gibi ideolojiler ve Pozitivizm gibi felsefi ve epistemolojik akımlar hızlı bir şekilde her alanda etkili olmaya başladılar. Bu dönemde gelişen

⁴² Bilgin, *Kimlik İnşası*, 47

pozitivist anlayışa göre insan zihni, tabiatın ve eşyanın gerçek sebeplerini anlamak için yetenekli değildir. Onun bilimleri kurucu etkisi de yoktur. Zihin tabiatın bir aynasıdır. Biz ancak, “*pozitif olayların ve müşahade edebilen fenomenlerin tespitine dayanan tecrübi (pozitif) bilgiyi elde edebiliriz. Bu sebeple doğrudan doğruya deneyle sağlanamayan her bilgi teolojik veya metafiziktir; hayal mahsulüdür.*”⁴³ Comte’un Pozitivizminde duyularla tespit edilebilen bilgi dışındaki bütün bilgiler yoktur. Pozitivizme göre; var olan her şey ölçülebilir, ölçülebilir olan öngörülebilir ve model olabilir düşüncesinden hareket eden; modern bilimi temel alarak, bilimsel olanı değerli gören, metafiziği ve dini, ilerlemenin önünde engel olarak gören bir görüştür.⁴⁴

Pozitivizme göre deney ve gözlem ile kesin, genel-geçer ve doğru bilgiyi elde edebiliriz. Pozitivist bilimsel bilgi için, deneyle test edilebilirlik önemli ve genel-geçer bilgi için gerekli bir unsur olmaktadır. Pozitivistlere göre bilgi, sayılarla ifade edilebilen istatistiksel özelliklere sahip olmalıdır.⁴⁵ Gözlem dışı veya ölçülebilirliği olmayan olgular ise -şimdilik- bilinmez olarak kabul ediliyor. Bu yaklaşıma göre, toplumsal gerçekliği çözümleyen araştırmacı “somut” sorular sormalı, “hayal gücünü” sürekli olarak ‘gözlemin sınamasına tabi tutmalı.’⁴⁶

Pozitivist ve onun versiyonu olan “bilimcilik” anlayışına karşı W. Dilthey’ “anlama (verstehen) yöntemi” adını verdiği; Sosyal bilimleri doğa bilimlerinden bağımsızlaştırarak onu kendi özellikleri içerisinde inşa etmeye çalışarak sosyal bilimleri öncelikle insanların özel yaşantılarıyla bağlantılı gördü. Yaşantıyı pozitivistler gibi ölçülebilir somut olgular olarak değil de onlara içten bir bakış açısıyla anlamaya çalıştı. Pozitivizm, sosyoloji ile doğa bilimleri arasında bağlantı kurarak açıklamalara varma anlayışı yerini anlamaya bırakıyordu. “*Dilthey’e göre, doğayı açıklayabiliyorsak da sosyal ve beşeri olguları açıklamamıza gerek yoktur, çünkü onları “anlıyoruz”. Bu yaklaşıma göre, sosyolojinin gerçek konusu “yaşanılan durumlar”dır, asli görevi bunları incelemektir. Oysa ki, bu yaşanılan durumları soyutlamaya gerek yoktur, çünkü*

⁴³ Süleyman. H. Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, (Ankara: Akçağ Yayınları,1999), 329.

⁴⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları,2010),1292.

⁴⁵ Gary. P. Radford, (1992). “Positivism, Foucault, and The Fantasia of the Library: Conceptions of Knowledge and the Modern Library Experience”, *The library quarterly*, 62/4 (1992): 408-424.

⁴⁶ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, (İstanbul: Doğan Kitap,2003),168.

sosyal bilimlerin objesi olan bu durumlar, henüz hakkında “pozitif herhangi bir bilgi edinmeksizin bizce de anlaşılabilir.”⁴⁷

Pozitivist anlayışa karşı geliştirilen önemli yaklaşım da “görecelilik” ve ona bağlı şekilde geliştirilen “sosyal inşacılık” yaklaşımlarıdır. Görecelilik (relativizm), üç ana görüşü barındıran bir kavramdır: Birincisi, her inanışın diğerleri kadar geçerli olduğunu savunurken; ikincisi, belirsiz ve çok anlamlı olduğunu belirtir. Üçüncü görüş ise, bir toplumun doğrulama süreçleri olmadan gerçeklik ve akılcılık gibi kavramların anlamlandırılmayacağını öne sürer.⁴⁸ Genel olarak görecelik, bireylerin bilgiyi kendi sosyal kriterleri ve duygularıyla elde ettiğini kabul eder. Göreceliliğe göre söz konusu temel varsayımlar pozitivist anlayışın tersine ne deneyim ne de dünyaya ait düşüncelerimizin tek, değişmez ya da genel-geçer bir kavram çerçevesinin bulunmadığı ve buna gerek olmadığı, kavramsal çerçevelerin kültür, zaman ve topluluklarda derinden farklılaşabilen ve bu anlamda çeşitlilik gösteren bağlantıları olduğunu kabul etmektedir.⁴⁹ Göreceliliğe göre bilgi, toplumsal grupların ortak bilinç faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkar ve birey temelli bilgi anlayışı sosyal bilimlerin bütüncül bakış açısını zayıflatır. Toplumsal fenomenler, bireyin toplumsallaşmasıyla oluşur ve bu etkileşimden doğan bilgi, epistemolojik görecelik açısından daha açıklayıcıdır. Bilim, bir önermeyi yalnızca ait olduğu grubun standartlarına göre değerlendirir ve diğer grupların bilgilerini bilemeyebileceğini vurgular. Bu durum, bilginin sosyal olarak inşa edildiği anlayışına yönlendirir.⁵⁰ Görecelilik anlayışına dayanan ve hatta göreceliliği daha iyi yansıttığı söylenen sosyal inşacılık pozitivist görüşe eleştirel yaklaşmaktadır.

Disiplinlerarası nitelikte etkisini felsefe, sosyoloji ve dilbilim alanlarında gösteren sosyal inşacılığın en temel özelliği kendimizde dahil olmak üzere dünyayı anlamakta

⁴⁷ Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, 172

⁴⁸ Richard Rorty, *Objectivity, relativism, and truth: philosophical papers* (Vol.1), (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 23.

⁴⁹ Pınar Fayganoğlu, Pınar, (2019), “Pozitivizm, Görecelik ve Sosyal İnşacılığın Sosyal Bilimlere İlişkin Epistemolojik Yaklaşımı: Çözüm Eleştirel Gerçekçilik mi?”, *International Social Sciences Studies Journal*, 5/31(2019) :1224

⁵⁰ Fayganoğlu, “Pozitivizm, Görecelik”, 1225

kesin doğru kabul edilen yollara karşı oluşudur. Sosyal inşacılık, dünyanın bize nasıl görüldüğü hakkındaki varsayımlarımıza her zaman şüpheyi yaklaşmamız için uyarır.⁵¹

Sosyal inşacılığın en önemli isimlerinden Berger ve Luckmann'a göre; bilgi, sosyal hayatta herkesin katılımıyla oluşan bir eylemdir. Çok sınırlı bir grup insan teorileştirme ve dünya görüşlerinin inşasıyla ilgilenir. Teorik düşünceye odaklanmak, bilgi sosyolojisi için gereğinden fazla kısıtlayıcıdır ve aynı zamanda tatmin edici değildir. Dolayısıyla teorik bilgiler toplumlar için çok önemli değildir.⁵² Bilgi, sosyal hayatın bir gerçeklik olarak inşa ettiği sürecin eseridir. Bilgi, toplumlar için tutarlı bir anlam dünyasının yansımasıdır. Sosyolojinin analizlerinde ana konu bu gerçekliktir. Bilgi sosyolojisi inşa edilen hayatın her alanındaki bilgiye odaklanmak olmalıdır. Bilgi toplumdan topluma da değişiklik gösterir. Tibetli bir keşiş için "gerçek" olan, Amerikalı bir işadamı için 'gerçek' olmayabilir. Suçlunun sahip olduğu bilgi ile suçbilimcinin bilgisi farklıdır.⁵³

Toplumlar nesnel ve öznel şartların etkisiyle inşa olunan diyalektik bir süreçtir. Bu süreçte dışsal olarak teknolojinin oluşturduğu nesnel kültür ile toplumların dil, ahlak, hukuk ve değerler bütünlüğü içerisinde oluşan bir sosyal inşa söz konusudur. Bireyler bu sosyal yapının içerisine doğarlar. Bu yapı içerisinde hem duygusal hem de bilişsel bir sosyalizasyonla özdeşlikle kurarak kimlik inşa etmeye başlar. Toplum içerisinde kendisine verilen rolleri benimseyerek, ötekiler tarafından tanınma ile kendini-tanım arasında, yani nesnel olarak atfedilmiş kimlik ile öznel olarak edinilmiş kimlik arasında diyalektik bir ilişkiyi gerektirir.⁵⁴

Kolektif kimlik, Marx'ın "sınıf bilinci", Durkheim'ın "kolektif vicdanı", Weber'in Verstehen'i ve Tönnies'in Gemeinschaft'i gibi klasik sosyolojik kavramlardan sayılır. Kolektif kimlik, grup üyelerinin etrafında birleştiği benzerlikleri veya ortak nitelikleri vurgulayarak bir grubun "bizliğini" ele alır. İlk başlarda fizyolojik, psikolojik, yerel ve yapısal nitelikler "doğal" ya da "temel" özellikler sayılarak, grup üyelerinin bu

⁵¹ Vivien Burr, *Social Constructionism*, (London: Routledge,2003),2-4.

⁵² Peter T. Berger, Thomas Luckmann, *The Construction of Social Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, (Londra: Penguin Books,1991),25-27.

⁵³ Berger, Luckmann, *The Construction of Social Reality*, 15.

⁵⁴ Berger, Luckmann, *The Construction of Social Reality*, 152.

nitelikleri içselleştirdiğine inanılmıştır. Böylece birleşik, tekil bir sosyal tecrübeye dayanarak kişilerin bir benlik duygusu inşa ettiği tek bir tuval kabul edilirdi. Kolektif kimlik bu klasik yaklaşımın dışında, kolektif özellikler ve imgelerin özcülüğü noktasında sorgulanmaktadır. Özcülük karşıtı sorgulamalar, kolektif benliğin daha uygulanabilir bir temeli olarak kimliğin sosyal inşasını öne çıkarmaktadır.⁵⁵

Peter Berger, WI Thomas, Erving Goffman, Howard Becker gibi isimler bir kolektifin üyelerinin benzersiz özelliği olarak temel veya çekirdek özellikleri öne çıkaran herhangi bir yaklaşımı reddederek sosyal inşacı yaklaşımı savunmaktadırlar. Bu anlayışa göre, her kolektif yapı bir sosyal eserdir. İktidarlar ve güç merkezleri tarafından yürütülen kültür politikalarına uygun olarak şekillendirilen, yeniden üretilen ve harekete geçirilen bir varlıktır.⁵⁶ Sosyal inşacılık yaklaşımı günümüzde ırk, millet, cinsiyet, etnisite gibi kimliklerin inşasında yaygın olarak kullanılan bir yaklaşımdır.

Sosyal inşacılık, özellikle milli kimlik çalışmalarında sık başvurulan bir yaklaşımdır. Modern ulus devletlerin millet ve milli kimlik inşa çalışmaları ve politikaları sosyal inşacı yaklaşımı doğrular nitelikte görülmektedir. Sosyal inşacılık, kimlik inşasını iç ve dış etkileşimlerle oluşan siyasi bir süreç olarak görür. Siyasi bir inşa süreci olarak oluşan kimlikler ulusal ve uluslararası siyasetteki olumlu veya çatışma içeren iletişim süreçleriyle ortaya çıkmaktadır.

Toplumlar milletleşme süreci içerisinde devlet politikaları ile kültür, tarih, dil, din, dost-düşman (öteki) ve hatta sosyal hayatın nasıl yaşanacağı noktasında bile yönlendirilerek inşa edilen bir kimlik kabulüne maruz kalmaktadırlar. Bu süreçte inşa politikaları dirençle karşılaştığında zor kullanma ya da uzlaşma yoluna gidilebilmektedir. Dolayısıyla genelde kolektif kimlikler değişmez nitelik taşımamaktadır. Barış, savaş, göç, teknolojik değişimler ve sosyo-ekonomik gelişmelerle beraber devletlerin ideolojik iktidar değişiklikleri kolektif kimlikler ve özellikle milli kimlikleri oluşturan unsurların

⁵⁵ “Özcülük belli bir gruba ait belli özelliklerin grubun tamamı için geçerli kabul edilmesidir. Irkçılığın da dayandığı bu görüş insan gruplarının değişmez, ortak özelliklere sahip olduğu görüşüdür. Kimliklerin verili, sabit yapılar olduğunun kabul edilmesidir.”

Bknz: Özcülük, (Erişim Tarihi 20.08.2024), <https://en.wikipedia.org/wiki/Essentialism>

⁵⁶ Karen A. Cerulo, “Identity construction: New issues, New directions, *Annual Review of Sociology*, 23/1 (1997): 386-387.

muhtevalarında değişiklikler yaratabilmektedir. Bu inşa süreçleri ve politikaları sadece otokratik ülkelerde değil, bir Amerikan kimliği inşa süreci içerisinde olan ABD’de de bile uzun yıllardır yaşanmaktadır.

Milli kimlik konusundaki ilk akla gelen çalışmalardan olan Benedict Anderson, “Hayali Cemaatler” isimli kitabında sosyo-bilişsel bir yapı olarak gördüğü milli kimliğin inşasından bahsederken inşacılığın olgunlaşmış yeniliğinden söz eder. Anderson kimliğin oluşumunda anahtar rolü sosyal faktörler olarak gördüğü kapitalizm ve yazılı teknolojiye verir. Gellnerle beraber modernist milliyetçilik anlayışına sahip olan Anderson, milletlerin modernitenin inşası olduğu görüşündedir.⁵⁷

Günümüz kolektif kimlik çalışmaları, kolektif özellik ve sembollerin özcülüğünü sorgulamaktadır. Anti-özcü sorgulamalar, kimliğin sosyal inşasını kolektif benliğin daha geçerli bir temeli olarak teşvik etmektedir. Diğer çalışmalar ise kolektif kimlikleri sınıflandırmanın doğasında yatan sorunlara yönelik çalışmalarla ve birleşik grup deneyimlerine yönelik postmodern sorgulamalara yönelmektedir.⁵⁸

1.1.3. Postmodern Yaklaşım

Yaklaşık üçyüz yıldır dünyanın düşünce merkezini şekillendiren modernlik kavramını ideal şekliyle Touraine şöyle tanımlamaktadır: “*Bilim, teknoloji veya yönetim tarafından gittikçe daha etkili kılınmış üretim; yasayla düzenlenmiş toplum organizasyonu ile hem çıkar tarafından ve hem de tüm zorlamalardan kurtulma iradesi tarafından güdülenmiş kişisel yaşam arasında gittikçe daha sıkı karşılıklılığın olması gerektiği iddiasıdır.*”⁵⁹ Tourain’e göre modernlik insan aklının bir zaferidir. Bilimsel kültür, rasyonel toplum ve özgür bireyleri inşa eden, keyfiliğin ve şiddetin yerine hukuk devletini ve piyasayı koyan hep akıldır. İnsanlık aklın yasalarına uydukları zaman, özgürlüğe, refaha ve mutluluğa doğru ilerler. Bu temel modernite iddiasına karşı kimi radikal kimi de ılımlı itirazlar post-modern yaklaşımların ana çıkış noktasını oluşurmaktadır.

⁵⁷ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, çev: İşkender Savaşır, (İstanbul: Metis Yayınları,2009),20.

⁵⁸ Cerulo, “Identity construction”, 387.

⁵⁹ Akt: Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, (İzmir: Ege Yayıncılık,1994), 86.

Postmodernlikle ilgili görüşlerin çoğunluğu ABD kaynaklı görünmektedir. Michael Billig'e göre ABD gibi millet olma kavramına önem veren bir Amerikan milliyetçiliğinin Postmodernizmle uzlaşmasına karşılık Avrupa'da ve dünyada birleşik bütünleyici bir kültürün oluşturulması için farklılıkları ortadan kaldırmaya çalışılan Ulus devlet kurma sürecine eşlik eden merkeziyetçi anlayış yerini batıda mahallî ve bölgesel ve alt kültürlerle bırakırken çok sayıda farklı kimlikler belirmektedir. Millî kimlikler üstünlüğünü kaybederken başka kimliklerle rekabet etmesi gerekmektedir. *"Devletin iddiasına meydan okuyan ulus-üstü kimliklerin yanı sıra ulus-altı (subnational) kimlikler de vardır. Devletin modernist, tekdüzelik arayışı içerisinde ortadan kaldırmaya çalıştığı farklılıklar ve bağlılıklar yeniden canlanmaktadır. Bu yeni olarak canlanan kimliklerden bazıları 'millet olma' imgesine benzer şekilde inşa edilmişlerdir."*⁶⁰ 19.yy. öncesi Avrupa ülkelerinin aşırı parçalı ve yerel farklılıkları bilindiğinden eski yapının yeniden canlanması ürkütmektedir. Bunun için özellikle AB içerisinde Avrupalılık kimliğinin inşası çalışmaları manidar görünmektedir.

Postmodernlikle beraber milliyetçiliğin işlevinin değiştiği, artık millet kuran değil milletleri dağıtan bir işleve sahip olduğu görünmektedir. Postmodernliğin en önemli isimlerinden Bauman'a göre, çağdaş postmodern dünyada yaratılan uluslar, modernlik çağında milliyetçilik tarafından yaratılmış olanlardan o kadar farklıdır ki onlar için ulus tabirini kullanmak pek uygun düşmez: *"Ulus-devlet dışarı, kabile içeri". Bu yeni sözde uluslar"yaşayabilir"("viable") değildirler; çünkü mevcut dünyada ulusal yaşayabilirliğin altı büyük ölçüde oyulmuştur; egemen olmak için çok küçüktürler ve zaten devlet egemenliği de ortadan kalkmaktadır."*⁶¹ Ulus devletleri dağıtıcı mikro milliyetçilikler postmodern "kimlik siyaseti"nin sonucu gibi görünmektedir.

Postmodernizm günümüzde kimilerince modernizmin devamı kimilerine göre de kopuşunu ifade etmektedir. Modernite denince akla gelen kural, düzen, ilerleme, tekdüzelik gibi kavramların yerine postmodernizm, tanımsızlık ve belirsizliği ifade

⁶⁰ Michael Billig, *Banal Milliyetçilik*, (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002), 154.

⁶¹ Billig, *Banal Milliyetçilik*, 161.

etmesinin yanında çoklu hakikat, çoklu kimlik, çoklu kültür ve gelenek-modern ikiliği gibi pek çok anlam ve kavram boğçasını barındırmaktadır.

Postmodernizm nedir? sorusuna verilebilecek tek bir cevap bulunmadığı gibi ne olduğu konusunda da tartışmalar sürmektedir. Üzerinde birleşilen tek husus Batı’da tıklandığına inanılan modernitenin aşılması gerektiği düşüncesini ihtiva eden ve modernite eleştirilerinden oluşan bir akımın adı olduğudur.

Postmodernistler kimlik konusunda sosyal inşacı yaklaşımın özcülük karşıtı yaklaşımını desteklerken, yetersiz bulmaktadırlar. Postmodernler sosyal inşacıların etkileşimci bir kimlik sürecine yoğunlaşarak iktidarın rolü ve gücünün gözden kaçmasına sebep olduğunu; iktidarın inşa edici rolünün yeterince vurgulanmamasının inşacıları “özcülüğe” yaklaştırdığını iddia etmekte. ⁶² *“Farklılıklarına rağmen, sosyal inşacılar ve postmodernistler tarafından gündeme getirilen konular bilimsel ilgiyi bir kolektifin kendini adlandırma mücadelesine yöneltilmektedir, kendini tanımlamak ve toplumsal ayrıcalık talep etmek.”*⁶³ Postmodern anlayış tekçi yapıları kabul etmediği gibi modernitenin ulus devlet yapılarının “millet” ve “tek tip ortak kimlik” tanımlamasını da reddetmektedir. Kimlik siyaseti diyebileceğimiz, modernitenin ve ulus devletlerin ötekileştirdiği azınlıkların, etnik ve marjinal grupların kolektif kimlik inşa etme siyasetleri “kimlikler pazarı” ve “çok kültürcü” bir anlayışı ortaya çıkarmaktadır.

1.2. Milli Kimlik Kavramı

Her kültürün ve medeniyetin bir insan tanımı ve modeli vardır. Bir yerde kurallar, kutsallar, ortak semboller ve kültür varsa orada kolektif bir kimlik vardır. Kişiyi kim olduğunun yanında nasıl olması gerektiğini de öğretirler. Her tanımlamanın arkasında ise her yerden gelebilen ve her yerden çıkarak her şeyi kaplayan bir iktidar, bir otorite vardır; aile, kabile, devlet, din, okul vs.⁶⁴ İnsanın, kendisine anlam ve yer arayışında ve kendisini tanımlamasında doğar doğmaz verilen isimle kazandığı kimliklerin yeri büyüktür. Kişinin aldığı isim onun hem bireysel hemde kolektif kimliklerini

⁶² Cerulo, “Identity construction”, 391.

⁶³ Cerulo, “Identity construction”, 393.

⁶⁴ Michelet Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, C.1, Çev. Hülya Tufan, (İstanbul: Afa Yayınları), 99.

belirlemektedir. Kişilerin, grupların, toplumların kimsiniz, kimlerdensiniz? sorularına verdikleri cevaplar olarak kimlikleri üçe ayırabiliriz:

a- Bireysel kimlikler: Kişilere kurumlarca verilen resmi kimlik kartları.

b-Kişisel kimlikler: Kişilerin bağlı bulunduğu siyasi, dini, sosyal kurum ve kuruluşlara bağlılıkları. Futbol kulübü, siyasi parti vs.

c- Millî-Kültürel Kimlikler: Nüfus kütüğünde yazılı olan soy, isim, medeni durum gibi kişinin özelliklerini gösteren kimlikle, yurtdışına çıkarken aldığımız pasaportla bizi yurtdışında bizi diğer milletlerden ayıran özelliklerimizi belirten kimlikler şeklinde sınıflandırmaktadır.⁶⁵

Türk Dil kurumu sözlüğü milli kimliği; “*Bir milletin kendine özgü düşünüş ve yaşayış biçimi, dil, töre ve gelenekleri, toplumsal değer yargıları ve kuralları ile oluşan özellikler bütünü; ulusal kimlik, millî hüviyet.*” olarak tanımlamaktadır.

Smith, millî kimliğin milletle içli dışlılığına dikkat çekerek, milleti oluşturan “*tarihî bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihî belleği, kitlesel bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunu*” ifade eden kolektif bir kimlik olarak tanımlamaktadır. Millî kimlik, diğer kolektif kimlikler olan sınıfsal, dinî, etnik ve başka kimlik türlerini de içine alabileceği gibi, bütün ideolojilerle kolaylıkla ilişki içerisine girebilmektedir. Millî kimlikler çok boyutludur; hiçbir milliyetçi anlayış onu asla tek bir unsura indiremeyeceği gibi kolayca da halka kabul ettirilemez.⁶⁶

Smith, milliyetçiliği inşa eden üç temel kavram olarak; özerklik, birlik ve kimliği sayar. Kimlik (aynıyet) “aynılık”tır. Bir grubun mensupları, grubun dışındakilerle sadece farklılıkları bakımından benzerlik gösterirler. Grup üyeleri benzer tutum ve davranış kalıplarına sahiptir. Tutum ve davranış kalıpları bakımından benzer olmayan diğer grup üyeleri ise farklıdır. Bu benzerlik-benzemezlik ikilisi milli kimliği anlamlandıran bir unsurdur. Doğal sürekliliklerle beraber bilinçli bir yönlendirmenin yani insanın bir

⁶⁵ Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1994), 3-4.

⁶⁶ Smith, *Milli kimlik*, 32

ürünü olarak görür milli kimliği.⁶⁷ Doğal süreklilik etnik kimlik ve topluluğun ilk varoluşundan oluşan antropolojik kültürle ortaya çıkar; bilinçli manipölasyon dediğimiz inşa süreci ise ideoloji, anma törenleri ve semboller, eğitim ve kültür politikaları ile başırlır. Smith, kimlik çalışması için gerekli olan doğal sürekliliğı ifade eden “topluluk” ve inşayı temsil eden sosyal-psikolojik ikiliğı över.⁶⁸

Giddens, milli kimliğı tarihsel ve kültürel koşulların şekillendirdiğı psikolojik aidiyet olarak tanımlarken, Guibernau bu kimliğın, üyeleri arasında kökensel bir ilişki yarattığını ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Anderson ise milli kimliğı, olgusal ve ideal olanı, değışken ve kalıcı unsurları birleştiren bir kavram olarak tanımlar. Millî kimlik, birey, toplum ve devlet arasında ortak bir algı oluşturup ulus devletler dünyasında günlük yaşam biçimini belirlemektedir.⁶⁹

Millî kimliklerin ortaya çıkışı milliyetçilikler ve ulus devletlerin yaygınlaşması ile olmuştur. Geçmişte modern anlamda geniş bir coğrafyada kendisini tek bir isimle tanımlayan ve ortak dil, kültür, sosyal yapı ve ortak değerlere sahip türdeş insan toplulukları (millet) yoktu. Aynı soydan hatta aynı dil ve dinden olmalarına rağmen mahalli ve bölgesel topluluklar arasında çok farklılıklar vardı, hatta birbirlerinden de çok haberdar da değillerdi. Aynı soydan gelen topluluklar farklı devletlerin ya da kralların emri altında birbirlerine karşı savaşıbiliyorlardı. O dönemlerde siyasi meşruiyet Weberci tanımlama ile genellikle “geleneksel otorite”ye bağılılık şeklindeydi. Avrupa’da bütün insanlar diline ve kültürüne bakılmaksızın soylu ya da ruhban değilde her yerde “köylü” olarak nitelendiriliyordu. Köylülerin de birer soyu, kültürü olduğı ve bunların bir kimlikleri olması gerektiğı ulus devletler ve milletteşme süreçleri ile ortaya çıktı. Özellikle Fransız İhtilalinden sonra millî kimlikler yaygınlık kazandılar. Modern anlamda millî kimliklerin tarihte benzeri yoktur. Modern kimliklerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde şüphesiz burjuvazinin büyük rolü vardır. 15.yy da ortaya çıkan

⁶⁷ Smith, *Milli kimlik*, 121-122

⁶⁸ Aka, “Kimliğe Teorik Yaklaşımlar”, 22

⁶⁹ Anthony Giddens, *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, çev. Ülkü Tatlıcan, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000), 35.; Montserrat Guibernau, “Anthony D. Smith on Nations and National Identity: a Critical Assessment”, *Nation and Nationalism*, 10(1/2) (2004):134 ; Anderson, *Hayali Cemaatler*, 369; Billig, *Banal Milliyetçilik*, 85

Burjuvazinin soylulara karşı siyasî ve ekonomik yer edinme ve toplumda belli statü kazanma çabaları modern millet ve milli kimliklerin ortaya çıkmasındaki en büyük temel unsur olarak görülmektedir.⁷⁰

Milli kimlik kavramının sosyal bilimlere girişi ve yaygınlaşması Erikson'un, *Childhood and Society* (1950) kitabında "Amerikan kimliği" ifadesine yer vermesi ile başlamıştır. Mead'ın Amerikan milletinin milli karakteri üzerine isimli çalışmalarındaki milli karakter ifadesi⁷¹ aslında Milli kimlik kavramının ne olduğu konusunda ipuçlarını barındırmaktadır. Kişisel karakter gibi milli karakter de başkalarından ayırt edici ve süreklilik gösteren, kendi içinde tutarlı özellikler bütünüdür. Jenkins'in da ifade ettiği gibi tek taraflı değil, grupların karşılıklı birbirini tanımladıkları içsel ve dışsal etkileşimsel bir tanımlama sürecidir.⁷²

Amerika'da psikoloji eğitimi almış olan Erol Güngör de millî karakteri millî kimlik anlamında kullanarak "bir milleti başkalarından ayırdeden, millet hayatında devamlı olan bazı vasıflar ve bu vasıfların terkiibinden meydana gelen bir millî seciye (karakter) var mıdır? Bir Türk, İngiliz veya Japon millî karakterinden bahsebilir miyiz?"⁷³ diye sorarak "*Millî karakter, manevî kültür unsurlarının hepsini içine alır. Şüphesiz millî karakter de bu mânevî kültür unsurları gibi milletin hayatı süresince değişmektedir; ancak bu değişme ferdî hayatın süresini çok aşan bir zaman içinde meydana gelir.*"⁷⁴ tespitini yaparken, karakteri (kimlik) "*az-çok devamlı davranış temayülleri (...) insanın bir taraftan kendisi, bir taraftan da etrafındaki dünya -bilhassa insanlar- hakkındaki telâkkilerine göre bir şekil alır. İnsanın dünyaya intibakı, dünyaya bir mânâ vermesi ve kendisini de bu mânâlı bütün içinde bir yere yerleştirmesi demektir.*" şeklinde tanımlamaktadır. Güngör, Türk milli kimliğinin "üç ana kaynağı vardır: Türklerin müşterek tarih ve dil sahibi bir kavim olarak çok eskiden beri edindikleri ve geliştirdikleri vasıflar, yani Anadolu'ya yerleşen Türklerin kavmî hususiyetleri; İkincisi

⁷⁰ Kemal Karpat, (1995), "Kimlik Sorununun Türkiye'de tarihi, sosyal ve ideolojik gelişmesi", içinde Haz: Sabahattin Şen, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, (İstanbul: Bağlam Yayınları), 24-25.

⁷¹ Philip Gleason, Philip, (1983), "Identifying Identity: A Semantic History", *Oxford University Press on behalf of Organization of American Historians*, 69/4(1983):926.

⁷² Jenkins, *Social Identity*, 5-6.

⁷³ Erol Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1995), 121.

⁷⁴ Güngör, *Kültür Değişmesi*, 128.

İslâm medeniyeti, üçüncüsü de Anadolu'da ve Rumeli'de geçen uzun bir tarih boyunca edindikleri bilgi ve tecrübe.”⁷⁵ şeklinde tarif etmektedir. Güngörün millî kimliğe yaklaşımı kültür ve tarihî tecrübe ile özdeş bir anlayışa dayanmaktadır. Güngör millî kimliği millet inşasının ve millet olmanın özü olarak “sivil” ve “kültürel olarak inşa edilmesi gereken bir yapıda görmektedir. Üçbin yıllık bir tarihe ve kültüre sahip Türk milletinin Avrupalı milletler gibi yeni olmadığını belirtmektedir. Güngör, Cumhuriyet dönemi kimlik inşa politikalarını ise doğal akışa bir müdahale ve kırılma olarak eleştirerek millî kimliğin kültürle beraber bir insanın göremeyeceği sürede değişime her zaman açık olduğunu belirtmektedir.⁷⁶

Smith'e göre millî kimliğin olabilmesi için “*tarihî ülke, yasal-siyasî topluluk, topluluk fertlerinin yasal-siyasî eşitliği ve ortak sivil kültür ile ideoloji-bütün bunlar milletin standard*”⁷⁷ kurucu unsurları olduğu kadar “*millî kimlik ve millet, birbirleriyle ilişkili etnik, kültürel, teritoryal, ekonomik ve yasal-siyasî pek çok unsurdan oluşan karmaşık yapılardır.*”⁷⁸ Millî kimlik ortak kolektif hatıra, efsane ve geleneklerle bir araya gelmiş topluluk fertlerinin dayanışmasına dayanması, devletin yasal ve bürokratik bağlarından farklı çok boyutlu ve esnek yapısıyla farklı ideoloji ve fikirlerle etkileşime girmesi özellikleri onun en güçlü yanını oluşturmaktadır.⁷⁹ Bütün kolektif ve bireysel kimlikler gibi millî kimlikler değişebilen, uyum sağlayabilen, esnek ve inşa edilebilen bir yapıdadır. Millî kimlik, belirli bir durumu değil, bir süreci yansıtan, tek başına ve zaman-mekan dışı bir tözsel kimliğe sahip değildir. Zaman içerisinde ve devlet politikalarından etkilenebilmektedir.

1.3. Milli Kimlik İnşası ve Stratejiler

Modernitenin iki temel boyutu olarak ulus devletler ve sistematik kapitalizm sayılabilir. Bu iki unsur Giddens'a göre batıya özgü dönüştürücü unsurlardır.⁸⁰ Modern ulus devletler düzenli maliye, ordu, polis ve yargı mekanizmaları ile tarihte görülmemiş bir

⁷⁵ Güngör, *Kültür Değişmesi*, 132.

⁷⁶ Güngör, *Kültür Değişmesi*, 130-135.

⁷⁷ Smith, *Millî Kimlik*, 28.

⁷⁸ Smith, *Millî Kimlik*, 33.

⁷⁹ Smith, *Millî Kimlik*, 34.

⁸⁰ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. E. Kuşdil, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004), 173.

denetim ağı kurmuştur. Ulus devletler aidiyet bağını mümkün olduğu kadar geniş ulusal bir aidiyete dayandırarak millet inşa etmeye çalışarak; ortak dil, tarih, kültür, gelenekler ve semboller üreterek ortak bir milli kimlik inşa etmeye çalışmıştır. Demokratik-otoriter, çokkültürlü-ortak etnisite gibi farklı özellikler farklı inşalara sebep olmuştur.

Modern millet ve kimlikler geniş ve türdeş bir şekilde 19.yy'da Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Ancak, milleti ve millî kimlikleri oluşturan dil, tarih, kültür gibi unsurlar ister istemez belli bir geçmişe ve köke de ihtiyaç duymaktadır. Ulus devletlerin kuruluşunda da esas kabul edilen hâkim ya da seçilmiş etnisitenin kültürel unsurları ve dili kolektif yapının temelini oluşturmuştur. Dolayısıyla modern milletler ve millî kimlikler “sentetik” olarak yoktan ulus devletler tarafından inşa edilmiş yapılar değildir. Belli bir sosyal gerçekliğe dayanma mecburiyeti vardır. Burada seçici olunabilir ya da yorum farkı bulunabilir, ancak olmayan unsurlara dayandırılmaz. O yüzden millî tarihler en uzak akraba ve kök aramak için vardır. Ayrıca resmî diller her zaman mevcut bir dile dayanmıştır. Doğal dillerin dışında 1887’de denenen yapay dil “Esperanto” icat bir dil olarak yaygınlık kazanamamıştır.

Billig’e göre, modernitenin ürünleri olarak milletler değişecektir. Çünkü devletler artık 19. Yüzyıldaki gibi değiller ve millet olma çağı bir gün sona erecektir. Tarih milletleri yarattığı gibi zamanla onları yok edecektir. Yeni topluluk türleri ortaya çıkacaktır. Çünkü tarih hiçbir zaman aynıyla tekerrür etmez.⁸¹

Orta ve Kuzey Avrupa’da milliyetçiliklerinin gelişimi üzerine önemli çalışmaları olan Hroch, millî hareketler dediği ulus devletleşme, millet ve millî kimlik inşası süreçlerini üç evreye ayırmaktadır: Birinci evresi, akademik ilgi dönemi dediği bir avuç entelektüelin millet ve milliyetçiliklerinin teorik, tarihî ve sosyal altyapısını oluşturacak olan eser ve malzemelerin araştırılması ve oluşturulması dönemi. Bu dönem dernekleşme, dergi, gazete ya da akademik yayınların yoğun görüldüğü aşamadır. Berger, 19.yüzyılda özellikle Alman tarihçilerin adeta adanmış bir şekilde bir Alman milleti ve kimliği yaratmak için çırpındıklarını ve durmadan araştırmalar içinde olduklarını söylemektedir. Aydınların belki de en bariz bir şekilde öne çıktığı yüzyıl

⁸¹ Billig, *Banal Milliyetçilik*, 202

olan 19.yüzyıl milletlerin ihtiyaç duyduğu okur-yazar ve düşünür bir kitleye ihtiyaç duydukları bu dönemin eseridir. 19.yüzyıl özellikle gazete ve roman çağıdır. En büyük haber alma kaynağı olarak gazeteler bütün dünyada 19.yüzyılla altın çağını yaşamıştır. Yaklaşık iki yüzyıl, internet yaygınlaşana kadar da önemini korumuştur. İkinci evre, yurtseverlik ajitasyonu dönemi, bu evrede toplumun belli kesimlerine siyasî, kültürel ve sosyal faaliyetlerle ruh ve heyecan kazandırılmaya çalışılmasıdır. Bu evrede hedef kitle genellikle okur yazarlar, öğrenciler ve toplumun orta sınıflarıdır. Dernekleşme ve partileşmeler çok görülür. Burjuvanın en çok etkili olduğu evredir. Üçüncü evresi milli hareketin kitleselleşmesidir. Bu aşama belki de en zor aşamadır. Halk yığınları pragmatist ve faydacıdır. Büyük bir iç ve dış tehditle karşılaşmadan harekete geçirilmesi zordur. Bunun için de bütün millî hareketlerde eğitim adeta fetiş bir halde devamlı gündemdedir. Toplumda eğitim seferberliği ve okullaşmayla vatandaşlar eğitilerek millî kimliği benimsemelerine çalışılır. Ayrıca semboller, özel günler ve kutlamalarla marşlar toplum hayatında devamlı tekrarlanmak suretiyle ortak duygular oluşturulmaya çalışılır.⁸²

Millî kimliğin inşası, kimlik oluşumunun benzer süreci içerisinde yer aldığı sosyolojik bir gerçekliktir. Ernest Gellner'in ifade ettiği gibi, öncelikli olarak bir devletin yaratılması gerekmektedir. Kimlik, devlete bağlı olarak bir etnisitenin sahip olduğu kültürün hakim kültür haline dönüştürülmesi sonucunda modern ulus-devlete dönüşecektir.⁸³ Burada her toplumun millet olabileceğine inanan Smith'e karşılık dünyadaki mevcut 8000 dilin sadece 200 civarında ulus devlet ortaya çıkabildiğini söyleyen Gellner, Smith'le aynı görüşte değildir. Gellner, ulus devletini inşa eden toplumların kültürünü, beslenen ve budanan "bahçe kültür"lerinin zaferi olarak görür ve diğerlerini "vahşi kültür"ler olarak nitelendirir. Milletlerin ve milli kimliklerin modern çağda ulus devletler marifetiyle inşasına ve oluşturulan yüksek kültürün ve üst kimliğin

⁸² Hroch, *Avrupa'da Millî Uyanış*, 51.

⁸³ Celalaettin Yanık, "Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi", *Uludağ Üniv Fen-Edebiyat Fak. Dergisi*, 20 (2013), 234.

alt kùltùrlere empoze edilerek “milletleşme”nin sağlandığını söyler.⁸⁴ Ortak pek çok değere sahip olmalarına rağmen 19.yüzyıldan bu yana Almanya’dan farklı bir kimlik inşasına sahip olan Avusturya Başbakanının ifadesi ile “millî kimliğin inşası bağımsızlık kadar önemlidir.”⁸⁵ Çünkü bir milleti ve devleti ayakta tutacak olan belirlenecek ortak değerler ve kurumların doğru şekilde inşasıdır.

Her kimlik kendisini benzerlik-farklılık ikileminde inşa ettiğinden, aynı zamanda kendini olmadığı şeyden farklılaştırmayı içerdiğinden kimlik siyaseti her zaman ve zorunlu olarak bir farklılık yaratma siyasetidir. Mesela bir Sırp, yanyana yaşamlarına ve ortak devlete ve tarihe sahip olmalarına rağmen Bosnalı Müslüman ya da Hırvat olmadığı ölçüde Bosnalı Sırp’tır.⁸⁶ Millî kimlikler aynı zamanda “öteki” ile farklılaşma sürecine de karşılık gelir.

Millî kimlik inşa politikaları ve stratejileri devletlerin şekillerine, milliyetçilik anlayışlarına göre değişiklikler göstermektedir. Özellikle millî kimlik inşa stratejilerinde devletletin üniter ve federal yapılı olması etkilidir. Üniter devletlerde daha katı ve daha homojenleştirici, federal devletlerde ise çok kùltürlülük öne çıkmaktadır. Ulus devlet formunda görülen üniter devletlerde “bütünlüşmeci” stratejiler ağırlıklı iken federal devletlerde ise siyasî birlik ve vatandaşlığı esas alan özerk çokkùltürlülük anlayışı daha hâkim olmaktadır.

Ancak baktığımızda federal devletlerde de ortak bir kùltür ve dil oluşturma çabası göze çarpmaktadır. Özellikle Rusya federasyonu çok etnili bir yapıda olmasına rağmen ortak dil ve kùltür Rus etnisitesine dayanmaktadır. İlginç olan bu durumun SSCB döneminde de uygulanmasıdır. Bugün eski Sovyet Cumhuriyetlerinin hepsinde ortak dil Rusçadır ve Rus kùltürü yaygındır. Çünkü okullarda Rusça öğretilmiş ve her Cumhuriyete Rus azınlık yerleştirilmek suretiyle kùltürel bütünlüşme uygulanmıştır. Ayrıca ABD gibi çok kùltürlü demokratik federal yapıda bile WASP-Anglo Beyaz-Protestan kùltür ve

⁸⁴ Mehmet Akıncı, “Milliyetçilik ve Milli Kimlik tartışmaları ekseninde Türk Milliyetçiliği ve Türk milli Kimliği”, içinde *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği*, Der:Şeniz Anbarlı Bozatay ve Konuralp Demir, (Ankara:Gazi Kitabevi, 2024), 235-236.

⁸⁵ Ruth Wodak, Rudolf de Cillia, v.d., *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh University Edinburgh, (Edinburgh University Press, 2009),45.

⁸⁶ Wodak, *The Discursive Construction*, 2-3.

İngilizce ortak millî kimlik inşasına dayanan bütün etnisitelerin bütünleşmeci “ortak potada erimesi” stratejisi uygulanmıştır.⁸⁷

Ulus devletler toparlayıcı-birleştirici olmanın yanında eritici-tekleştiricidir. Millî kimlikler, birer “üst kimlik inşası” iddiası taşıyan yapılardır. Bu yapılarda kişiler hâkim etnisiteye dahil değilse birden fazla kolektif kimliğe sahip olarak “çoklu kimlik” terimini ortaya çıkarmaktadır.⁸⁸ Her kimlik, yapısı itibariyle dışlama-dahil etme ikiliğine sahiptir. Üst kimliği kabul etmek dahil olmayı, direnç göstermek ise dışlanmayı getirmektedir. İsviçre örneğinde olduğu gibi çoklu din ve dil farklılıkları melezleştirici ve yumuşatıcı bir unsura dönüşebilirken⁸⁹ başka bölgelerde çatışmalara da sebep olabilmektedir.

Millî kimlikler, seçilmiş tarihî ve sosyolojik olgulara dayanan ve devlet tarafından değişik araçlarla halka söz ve pratikler olarak sürekli tekrarlanmak suretiyle benimsetilmeye çalışılan değer, kurum, tanım, sembol ve kurallar olarak bir söylem içermektedir. Her millî kimlik itiraz kabul edilmez gerçeklik iddiasına dayanır.

Avusturya millî kimliği üzerine yaptığı çalışmasında Wodak, söylemlerle sosyal ve siyasi durumlar arasında diyalektik bir etkileşimin olduğunu söyler. Söylemlerin kurucu (inşa), devam ettirici, dönüştürücü ve yıkıcı etkilerinden bahseder. Kurucu, inşa ettirici özellikler millî kimliklerin inşasında rol oynamaktadır. Devam ettirici özelliği inşa edilen kimliğin yaşamasında, gelişmesinde ve yeniden üretebilerek ve meşrulaştırmakta etkilidir. Statükonun dönüştürülmesinde ve statükonun yıkılmasında da söylemin etkisini görebilmekteyiz.⁹⁰ Biz konumuzu söylemsel olarak değil uygulamada görülen stratejiler çerçevesinde inceleyeceğiz.

Uygulamada millet ve millî kimlik inşa stratejileri genellikle “bütünleştirici-çokkültürcü ya da “etnik - kültür” ikiliğine dayanan inşa stratejileri şeklindedir.

⁸⁷ Abdulvahab Akıcı, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türk Millî Kimliği*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2022), 38-40.

⁸⁸ Wodak, *The Discursive Construction*, 16.

⁸⁹ Wodak, *The Discursive Construction*, 17.

⁹⁰ Wodak, *The Discursive Construction*, 36-42, Evre, Bülent, (2008) ; İsmet Parlak, *Söylem Analizine Yönelik Farklı Yaklaşımlar: Bir Sınıflandırma Girişimi, Medyada Gerçekliğin İnşası: Türk Medya Söylemine Eleştirel Bir Bakış*, (Konya:Çizgi Kitabevi,2008), 146.

Bütünleştirici, segregasyon ve çok kültürcü (oydaşma) stratejiler ulus devletlerde kişilerin ya da grupların nasıl vatandaş olacakları, kimin dışarda kalacağı, kimin içeriye alınacağı yanında kimliğe esas oluşturacak olan etnisite, dil, tarih ve kültürün belirlenmesini de ihtiva eden stratejilerdir. Belirlenen stratejiler milli kimlik inşası politikalarının (dil, din, kültür, tarih vs.) şeklini ve muhtevasını olduğu kadar yöntemini de belirler. Genellikle “bütünleşmeci” ve segregasyoncu stratejiler otoriter, çokkültürlü strateji ise demokratik ve uzlaşmacı yönetime dayanır.

1.3.1. Bütünleşmeci Stratejiler

“Bütünleştirici” kavramının kökeni Durkheim işlevsel sosyolojik teorisinde toplumu farklı parçaları bir arada tutan soyut değerler ve ana normlara dayanan “karmaşık, organik, sınırlı bir bütün olarak görür. *“İşlevselci teoride bu kavramlar bir toplumun üyelerinin başarılı şekilde sosyalleşmesi ve doğru şekilde çalışması için öne sürülen birleştiriciliği ifade eden soyut kavramlardır.”*⁹¹

19.yüzyılda kurulmayan başlayan ulus devletler aracılığıyla genellikle ortak dil, tarih, efsaneler, gelenekler ve hatta din anlayışı ile kültürel homojenliğe sahip insan toplulukları olan milletler inşa edilmeye çalışılmıştır. Türdeş bir millet amaçlandığından alt kimlikler ve direnen etnisitelerle mücadele edilmiştir. Bu mücadelede istenen herkesin belirlenen ana kütle ve onun değerlerine uyum sağlamasıdır. Latince özümsemek, içine almak anlamlarına gelen bütünleşmecilik sosyolojik bir kavram olarak ilk defa 1837’de kullanılmıştır.⁹² Kavram olarak yeni olmasına rağmen tarihte bütünleşmeci politikalar yeni değildir. Orhun anıtlarında bile Çinlileşmekten bahsedildiği gibi; Helenleşme, Persleşme ve Araplaşma gibi tarihî gerçekler vardır. Bütünleşmeci (eritici) politikalar içerdeki farklı etnisitelerle beraber dışardan göç yoluyla gelen farklı etnisitelere de uygulanmıştır. Bütünleşmeci politika özdeş bir kütle yaratarak güvenlik, ortak piyasa ve ortak hareket etmek amaçlanmaktadır. Milletin tarifi

⁹¹Songül Aykaç, Songül Alkan, Karakaş, Mehmet, “Entegrasyon, Asimilasyon ve Uyum Kavramları Arasından Türkiye’nin Seçimi”, *İçtimaiyat Dergisi*, (Mültecilik ve Göç Özel Sayısı,2022) :422.

⁹² Zygmunt Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*. çev. İ. Türkmen, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları,2014), 149.

de zaten kıvançta ve tasada bir olarak ortak değerlerle ortak bir gelecek hayaline sahip insan topluluğu olarak tanımlanmaktadır.

Bütünleşme, parçaların, farklı unsurların bir yapı içerisinde eriyerek ortak bir yapıya dönüşmesi sürecidir. Yani azınlık ya da diğer etnisitelerin hâkim etnisite ya da kültüre benzemesini ulus devletin millet inşasında bütün etnisitelerden talep etmesidir.

Chicago okuluna göre; yabancıların, azınlıkların, göçmenlerin baskın toplumda kimliğini ve kültürünü gizlemeden, farklılıklarıyla birlikte var olması bir seçenek olduğu gibi eritme potası teorisinde olduğu gibi ana akım etnik ve kültürel toplulukta farklılıkların eritilmesi de bir entegrasyon seçeneği olarak bütünleşmeci politikası olarak karşımıza çıkmaktadır. Entegrasyon denilen uyum da uzun vadede bütünleştirici bir politikasıdır. Bunun en güzel örneği uzun yıllar ABD'nin uyguladığı erime potası teorisi olan WASP, göçmenlerin ve azınlıkların kültürel farklılıklarının baskın kültürde eritilerek yok edilmesi stratejidir. ABD'de yaşayan herkesi Amerikan vatandaşlık zemininde beyaz anglo-protestan kültür potasında (WASP) İngilizce ortak diline bağlı bir etnisite yaratma stratejisidir. Buna göre göçmenlerden üç şart isteniyordu: İngilizceyi kabul etmeleri, Protestan ahlakına bağlılık, Amerikan kimliklerinden gurur duyarak ABD'nin liberal, demokratik ve eşitlikçi ilkeleri doğrultusunda yaşamaları.⁹³ Son yıllarda Katolik Latin unsurların sayısındaki artış ve İspanyolcanın en yaygın dil haline gelmesi Huntington gibi yazarları “Biz Kimiz?”⁹⁴ kitapları yazmaya sevk etmektedir.

Bauman'a göre modern devletlerin milliyetçi ve liberal olmak üzere iki bütünleştirici stratejileri bulunmaktadır; birincisi zorla, ikincisi ise özgür iradeye dayanmaktadır.⁹⁵ Aktürk, Almanya, Rusya ve Türkiye'nin kimlik stratejilerini bütünleşmeci olarak nitelendirmektedir. Almanya Avrupa'da çok az azınlığa sahip olduğundan ortak etnisite Cermen olduğundan fazla dirençle karşılaşmamıştır, ancak 1950'den sonra göçlerin başlaması ile beraber etnik-kan esaslı vatandaşlık tanımı ve mevzuat sıkıntılara sebep olmuştur.

⁹³ Peter D. Salins, *Assimilation, American Style*, (New York: Basic Books, 1997), 45.

⁹⁴ Bknz: Samuel Huntington, *Biz Kimiz? Amerikanın Ulusal Kimlik Arayışı*, (İstanbul: CSA Global, 2004)

⁹⁵ Zygmunt, *Modernlik ve Müphemlik*, 99-101.

Aktürk, Türkiye’de ise tek etnili stratejinin 1950’den sonra değişik kökenli milletvekillerinin aday gösterilmek suretiyle kırıldığını ancak bunun ileriye gitmediğini belirtmektedir.⁹⁶ Türkiye’de vatandaşlar anayasal vatandaşlık tanımıyla “Türk” kabul edilmekle beraber hiçbir etnik kökene “pozitif ya da negatif ayrımcılık” uygulanmadığını anti-etnik politikalar uygulandığını söylemektedir. Ayrıca “etnik azınlık” kavramı sadece Lozan anlaşması ile gayrimüslim azınlık için kullanılmış onun dışında kabul edilmemektedir.⁹⁷

Ortak bir kimlik inşasında 19.yy’dan itibaren İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya bütünleşmeci stratejiler uygulamıştır. Bu üç ülke sömürgelerinde bile kendi kültürlerini dayatarak kurdukları okullarla kendilerine bağlı elit sınıflar oluşturmuşlardır. Uygulanan bu stratejilerin sonuçları olarak Fransa’da Korsikalılar ve Basklar, İspanya’da Basklar, Belçika’da Valonlar ve Flamanlar, İngiltere’de Kuzey İrlanda ayrılıkçı mücadele içindedirler. Çekler ve Slovaklar ise anlaşarak ayrılmışlardır. Fransanın Almanca konuşan Alsace bölgesi hiçbir zaman ayrılmayı düşünmemektedir. Mevcut Fransızca’yı 1789’da ülkenin %10’u, İtalyada da mevcut İtalyancayı %2 gibi bir oranın konuştuğunu, Almanya’nın 300 idari ve yerel yapıdan binlerce lehçeye sahip yapıdan bugünlere gelmiş olduğunu düşünecek olursak bugün geldikleri nokta başarılı sayılabilir. Dünyada en homojen sayılan Japonlar ve İsveçlilerin farklı etnisitelere sert, fiziki eritme uygulayarak homojen hale gelmeye çalıştıkları pek bilinmez.⁹⁸ Japonya’da Aynular, İsveçte ise Samilerin (laponlar) kültürlerinin haricinde tıpkı ABD’de Kızılderililere uygulandığı gibi nüfus ve toprak sahibi olma kısıtlamalarından doğum sayısına kadar pek çok eritme stratejileri uygulanmıştır.

⁹⁶ Şener Aktürk, Şener, *Etnisite Rejimleri ve Türkiye*, İstanbul: Bilgi Üniv. Yay.,2015), 33 vd.

⁹⁷ Aktürk, *Etnisite Rejimleri ve Türkiye*, 20.

⁹⁸ Japonlar ve İskandinavlar genellikle homojen toplumlar olarak bilinir, ancak Japonya’nın kuzeyinde yaşayan ve Altay kökenli bir kavim olarak bilinen Aynular üzerinde Japonların ağır asimilasyon çalışmaları olmuştur. Bugün “Aynular” küçük bir azınlık olarak ve kendi dillerini ve kültürlerini neredeyse unutmuş vaziyettedir.

Bknz: (Erişim tarihi 20. 07. 20224)

file:///C:/Users/rasey/Downloads/Tehlikedeki_Diller_Temel_Kavramlar.pdf

İskandinav ülkeleri, özellikle İsveç Samilere ağır asimilasyon uygulamıştır. Samilere kültürel ve sosyal baskıların yanında 1970 lere kadar kısırlaştırmaya kadar varan ağır asimilasyon hatta yok etme politikaları uygulanmıştır.

(Erişim tarihi 2.07.2024) Bknz: <https://www.mountainandroads.com/post/iskandinavya-nin-kanayan-yarasi-samiler>

Entegrasyon da bir çeşit eritme stratejisidir. Zaman içerisinde farklı unsurların dönüşme süreci diyebileceğimiz entegrasyon daha çok dışardan gelen farklı etnisitelerden ana yapıya uyum sağlamalarının istemesidir. Kamusal alanda ana yapının kural ve şekillerine uymak şartıyla özel alanında kendi kültürünü yaşamasına izin verilmesidir. Özellikle Avrupa’da yaşayan göçmen işçilerle ilgili çok kullanılan kavramdır.

1.3.2. Ayrımcılık (Segregasyon)

Ayrı tutma, tecrit gibi anlamlara gelen segregasyon, farklı etnisitelerin hâkim etnisiteden ayrı tutulması ve tek etnili bir yapının etnik çeşitliliğe yaklaşımı olarak tanımlanmaktadır.⁹⁹ Segregasyon politikaları, toplumlarda belirli grupların (genellikle etnik, ırksal veya sosyal gruplar) ayrı tutularak, birbirinden ayrılmasına neden olan ve bu gruplara eşit olmayan muamele yapıldığı uygulamalardır. Bu politikalar çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir:

1. Fiziksel ayırım : Belirli etnik veya sosyal grupların belirli bölgelerde yaşamalarını zorunlu kılma. Örneğin, şehirlerde "siyah mahalleleri" veya "beyaz mahalleleri" oluşturma. Yerleşim Yerleri: Yerel yönetimlerin, belirli grupların belirli alanlarda yerleşimini teşvik eden veya zorlayan imar politikaları.

2. Eğitimde ayırım: Farklı etnik veya ırksal gruplar için ayrı okullar oluşturma. Örneğin, ABD’nde Jim Crow yasaları altında siyah ve beyaz çocuklar için ayrı okullar kurularak farklı okullarda farklı eğitim kalitesinin, gruplarda belirgin farklar yaratması. Bu yasayla zenciler beyazlara tabi kılınmaya çalışılmış ve iki ırk arasında evlilikler yasaklanmıştır.¹⁰⁰

3. İstihdamda ayırım : Belirli etnik veya sosyal gruplara belirli sektörlerde veya pozisyonlarda çalışma kısıtlamaları getirilmesi ve eşit işlerde eşit ücret alınmamasını sağlayan uygulamalar.

⁹⁹ Aktürk, *Etnisite Rejimleri*, 15.

¹⁰⁰ Stanley I. Kutler, *Dictionary of American History*, (Newyork: Thomson&Gale,2003), 199-204.

4.Sağlık Hizmetlerinde Ayrım: Farklı etnik grupların sağlık hizmetlerine erişiminin kısıtlanması veya düşük kaliteli hizmetlerle sınırlanması ve belirli grupların sağlık hizmetlerinin bilinçli olarak ihmal edilmesi.

5.Yasal Ayrım: Belirli grupların haklarını kısıtlayan veya onları belirli bir statüye tabi kılan yasalar. Örneğin, apartheid dönemi Güney Afrika'sında uygulanan yasalar. Belirli grupların oy kullanma veya siyasi temsil hakkının kısıtlanması.

6.Kültürel Ayrım: Belirli grupların kendi dilleri konuşma ve kültürlerini yaşamalarının kısıtlanması.

7. Gündelik Hayatta Ayrım: Kamu alanlarında, toplu taşıma araçlarında veya sosyal etkinliklerde belirli grupların ayrı muamele görmesi. Bireylerin günlük yaşamında, arkadaşlık ilişkilerinde veya sosyal etkileşimlerinde ayrımcılığa maruz kalması. Ayrımcılık politikası, güçlü olan unsurun kendisinden farklı olan grubun varlığını ve bu farklılıklarla birlikte bir bütünün parçası olduğunu kabul etmesidir. Fakat bu farklılıktan dolayı eğitimden günlük yaşama, meskenden kamu hizmetlerinden faydalanmaya kadar hemen her alanda farklı prosedürler benimsenmesidir.¹⁰¹

Bu politika ortak millet içerisinde kabul edilmesine rağmen belli gruplara dışlayıcı ve devletin farklı kamu politikaları uygulamasına yönelik dışlayıcı ve aşağılayıcı bir politikadır. Genellikle ayrı gettolar, varoşlar ya da mahalleler gibi mekânsal ayrımcılık da görülür. ABD’de 19. yüzyıldan itibaren Jim Crow yasaları ile sistematik olarak siyahların ayrılması. Güney Afrika’da Apartheid rejimi altında, beyazlar ve siyahlar arasındaki ayrım. Yugoslavya’da 1990'larda yaşanan bölünmeler ve etnik temizlik politikaları.

ABD’de milli kimlikte esas kabul edilen beyaz anglo-protestan (WASP) politikaları içinde uzun yıllar zenci ve Kızılderililere karşı segregasyon politikaları uygulanmıştır. Zenciler üzerinde uygulanan ağır ayrımcılık onları bu baskılardan kaçışa yöneltmek kendi karşı kültürünü yarattı. Büyük tarihsel gelişmeler (Büyük Göç, Büyük Buhran,

¹⁰¹ Bknz: (Erişim Tarihi, 18.04.20224) <https://prezi.com/4ypfcgs-7ajn/bir-goc-politikasi-olarak-segregasyon/>

Yeni Anlaşma ve iki Dünya Savaşı, kuzeye taşınan, denizaşırı ülkelerde savaşan ve iş arayan güneyli siyahlar arasında yeni bir bilinç yarattı. Oluşan bu karşı kültürün sembolü olan Blues'un “ben” merkezli zihniyeti zamanla Protestan olan zencilerin Protestan ahlakına dayanan sıkı çalışma, ulusal birlik ve vatanseverlik kavramlarını övmeleriyle “biz” merkezli hale gelerek, Jim Crow ayrımcılığının üzerine giderek kapsamlı Amerikan vatandaşlık kimliğinin inşasına destek oldu.¹⁰² Kimlik inşasında semboller, marşlar, efsaneler ve kolektif hatıraların önemini göstermesi bakımından bu örnek çok önemlidir. Durmadan göç alan ABD’de ayrımcılık bitmiş sayılmaz, ancak durmadan göç alan bu ülke uzun yıllar uygulanan bir potada erimek politikasını son yıllarda “salata kasesi metaforu olarak çok kültürlülüğe dönüştürerek, siyahî Barak Obama’nın başkan olmasına da imkân tanımıştır. Güney Afrika’da da uzun yıllar ayrımcılığa direnerek hapis yatan Nelson Mandela da yerli halktan özür dilercesine başkan seçilmiştir. Avustralya’da ise Millî tarihe ve kültüre Aborjinler de dahil edilmiştir. Pek çok filme konu olan ve hala da devam eden ABD’deki ayrımcılık, bütün kamusal görevlerin özellikle askerlik ve verginin yurttaşlık görevi olarak herkesten beklenmesine rağmen kamusal haklardan faydalanma konusunda, okul ve hastane hizmetlerinden, lokanta, otobüs ve otellere kadar zenci-beyaz ayrımı her yerde uygulanmıştır. Segregasyon, vatandaşsın ama benden değilsin politikasıdır.

1.3.3. Çok Kültürlülük

Ulus devlet içerisinde farklı kültürel grupların bir arada yaşamalarının politik imkanlarının aranması esasına dayanan çok kültürlü strateji; kişilerin liberal adalet zemininde hak ve sorumluluklarını yerine getirdikleri “siyasi toplum” içerisinde, sahibi oldukları dili, kültürü ve tarihi oluşturan “kültürel toplum”lar olarak içiçe yaşamaları anlayışına dayanmaktadır. Bu iki tür toplum her zaman çakışmayabilir. Siyasi toplum farklı dile, kültüre ya da geleneklere sahip bir ya da birden fazla gruptan oluşabilir. Yani çok kültürlülük farklı kültür topluluklarının homojen olmayan bir siyasî çatıda eşit olarak birlikteliğine dayanır. Bu bağlamda, Berry çok kültürlülük modelinin

¹⁰² R.A. Lawson, (1974), *Jim Crow's Counterculture: The Blues and Black Southerners, 1890–1945*, (Louisiana State University Press, 1974), IX

gerçekleşmeni iki şarta bağlamaktadır; bunlardan birisinin etnik çeşitliğin korunması, diğeri de bu kimlikler arasında kurulması beklenen pozitif ilişkilerdir.¹⁰³ Çok uluslu ya da çokkültürlü toplumlardaki durum bu şekildedir. Özellikle Fay ve Tourain’in bu konuda çalışmaları mevcuttur. Fay, karşılıklı etkileşime, değer vermeye, kendi üzerine düşünme ve değişime açık olmaya dayalı birçok kültürlü sosyal bilim felsefesini savunur, böylesi bir felsefenin temel ilkelerini ortaya koyar.¹⁰⁴ Alain Touraine ise “Birlikte Yaşayabilecek miyiz?” isimli kitabında ortak bir kamusal özgürlük alanı yaratılması gerekliliğini ve hepimizin ortak görevinin araçsal eylemle kültürel kimliği bağdaştırmak olduğunu, bunun da kendimizi bir özne olarak inşa etmemiz gerektiğini vurgular. Özne düşüncesiyle çokkültürlü toplum düşüncesi hatta daha kesin bir deyişle kültürlerarası etkileşim düşüncesi arasında ilişki vardır.¹⁰⁵

Çok kültürlülük kavram olarak yeni olmasına rağmen modernite öncesi geleneksel toplumların ve imparatorlukların temel özelliği idi. Özellikle batıda bugünkü ulus devletler ve milletler ortaya çıkmadan önce toplumlar çok parçalı, çok kültürlü bir haldeydi. Modernitenin siyasi ayağını oluşturan ulus devletler batıda sosyolojik olarak yeni bir toplum tipi olan modern milletleri inşa etmeye başlayınca etnisiteler, diller ve kültürler bütünleştirici politikalarla tekleştirilmeye çalışıldı. “Meta anlatıların ölümü” olarak nitelenen ve 1970’lerde başlayan Postmodern anlayış modernizmin tekçi anlayışlarını eleştirerek özellikle tek millet ve tek kimlik anlayışı yerine “kültürel çoğulculuk” kavramını savunmuştur.

Dil ve kültür ekseninde inşa edilmeye çalışılan çokkültürlülük anlayışı ile modernitenin bütün gerçekliğine şüphe ile bakılmasına yol açılmıştır. Modernitenin iç krizlerine bir yol bulma amacı taşıyan bu tartışmalarla “kültürel çoğulculuk” konuşulmaya başlandı. Batı dışı toplumların birer kültürel özne olduğu kabul edilerek, bütünleşme yerine bir

¹⁰³ Hüsamettin İnaç, Murat Yaman, “Ulus İnşa Stratejileri Bağlamında Avrupa Milli Marşlarının Sosyo-Politik Mukayesesi”, *SDÜ, İİBF. Dergisi*, 20/3(2015): 22.

¹⁰⁴ Brian Fay, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi: Çokkültürlü Bir Yaklaşım*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 330.

¹⁰⁵ Alain Touraine, *Eşitliklerimiz ve farklılıklarımızla birlikte yaşayabilecek miyiz?*, (İstanbul: YKY.), 212.

kültürel etkileşime dayalı “kültürel uyum” politikaları öngörölmeye başlandı.¹⁰⁶ Bütün költürlere ve etnisitelere eşitlik esasına dayanan bu anlayış kendi içinde “medeniyetçi” ve “eurocentric” bakışı yine de muhafaza etmeye devam etti. Batılı költürler kendi içinde eşit sayılırken geri kalan költürler “diğerleri” olarak kategorize edilmiştir. Bu da költürel çoğulculuğun başlamadan bitmesine sebep olmuştur. Özellikle artan göçmen nüfusa karşı daha seçici, engelleyici politikalarla beraber göçmenlerin topluma entegrasyonunda eski uygulamalara ve güvenlikçi politikalara dönölmüştür.¹⁰⁷

Çok költürcü anlayış çok költürlölükten farklıdır. Çok költürlölük bir durumun ifadesidir. Belli bir sosyal yapıda farklı birden çok költürün bulunmasıdır. Çok költürcü anlayış ise çok költürlü yapıdaki költür ve kimliklerin kamusal alanda temsilini savunan politik bir duruştur. Çok költürcü anlayış aynı zamanda postmodern kimlik anlayışıdır. Modern ulus devlet anlayışının zıttına çok költürcölük milliyetçiliğin işlevini değıştirerek, artık millet kuran değil, dağıtan bir etkiye bürünmüştür. Bütün ulus devletlerde uyuyan etnisitelerin uyanmaya başlaması ve tek bir millî kimlik yerine tıpkı ABD’de olduğı gibi “ortak pota” yerine “salata kasesi” metaforunun kabul görmesidir. Bauman'a göre, postmodern dünyanın ulusları, modernlik çağının milletlerinden çok farklıdır. Onlar için ulus tabirini kullanmak pek uygun düşmez: "Ulus-devlet dışarı, kabile içeri. Bu yeni sözde uluslar "yaşayabilir" ("viable") değiller; ulusal yaşayabilirliğin altı büyük ölçüde oyulmuştur; egemen olmak için çok küçükler ve zaten devlet egemenliğı de ortadan kalkmaktır.¹⁰⁸

1.4. Milli Kimlik Unsurları ve İnşâ Politikaları

Her millî kimlik inşası öncelikle seçtiğı strateji ve uyguladığı politikalarla bir “millîlik” inşasına yönelmektedir. Kimliğin “millî” kısmını inşâ etmek beraberinde sorunları da getirmektedir. Öncelikle millet, türdeş mi? çok költürlü mü? bir yapıda olacaktır. Seçilen strateji milletin yapısının ve kimliğinin inşasının ana çerçevesini

¹⁰⁶ Ümmet Erkan, (2018), “Ulusçu Asimilasyon/Entegrasyon Politikalarından Medeniyet Perspektifine Dayalı Dirimsel/Diyalojik Etkileşime” içinde *Göç Sosyolojisi*, Edit. Rıdvan Göçmen, (Ankara: Akademisyen Yay., 2018), 59-60.

¹⁰⁷ (Erişim Tarihi:10.07.20024)<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ingiltere-gocmenleri-ruandaya-gondererek-kendi-guantanamosunu-kuruyor/2564292>

¹⁰⁸ Billig, *Banal Milliyetçilik*, 161.

oluşturmaktadır. Seçilen stratejiye bağlı olarak millî kimliğin unsurları üzerine politikalar uygulamaya konulmaktadır. Bu politikalarda bir diğer husus ise özellikle modernleşen ülkeler açısından batılı ülkelerin örnek alınması ile geleneklerin çatışması sorunudur. Kendimiz kalmak ve ne kadar “batı etkisi” olacak tartışmaları önemli bir çatışma alanı olarak bütün modernleşen batı dışı ülkelerde yaşanmıştır.

Millî kimliğin yapısını ve şeklini oluşturan millet anlayışının millî kültüre olan yakınlığı dikkat çekicidir. Kültür, insanın dünyada yapıp ettikleri olarak tanımlanır. Millî kültür, toplumları diğer toplumlardan ayıran maddî-manevi düşünce ve yaşayış unsurlarının toplamıdır. Dil, din, tarih, gelenek gibi bir toplumu diğerlerinden ayıran unsurlar millî kültürü oluştururken millî kimliğin de inşasında ana unsurlardan sayılmaktadırlar. Dolayısıyla kültür ve kimliğin inşasında karşılıklı ciddi etkileşim söz konusudur. Kültürdeki ya da kimlikteki değişim diğerlerini de etkilemektedir. Ulus devletlerin kimlik inşa politikaları o yüzden kültür politikaları olarak da adlandırılmaktadır.

Siyaset bilimci Leca, kültürü milletin ana unsuru saymaktadır: “*Ulus, objektif olarak gözlemlenebilir bir ortak "kültür" ile bir grup insanın bir ulus oluşturma iradesinin, ortak katılımları gereğince kendilerine bazı karşılıklı haklar ve ödevler tanımalarının birlikteliği olarak sunulabilir.*”¹⁰⁹ Antropolog Maus, milletin kazanılan bir sıfat olduğunu ve hangi toplumun millet sıfatını almaya hak kazandığını söylemeye çalışmalıyız demektedir. Ancak bu konuyu ele alan çalışma bulunmadığını ekleyerek tarihte karşılaşılan toplumları incelediğimizde milletin, istikrarlı bir merkezi iktidarla belirli sınırlara sahip, belli bir ahlakî zihinsel ve kültürel birliği paylaşan, maddi ve manevi açıdan bütünleşmiş bir toplumu anladığını söylemektedir.¹¹⁰

Durkheim ekolünün antropoloji kanadının temsilcisi sayılan Maus’un tanımlama ve tespitlerinde Durkheim sosyolojisinin etkisini bariz görüyoruz. Durkheim’ın bizdeki temsilcisi olan Gökalp’in tanımında da bu etki görülebilir: “*Millet ne ırkî ne kavmî ne coğrafi ne siyasî ne de iradî bir zümre değildir. Millet lisanca, dince, ahlâkça ve*

¹⁰⁹ Jean Leca, Jean, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 13.

¹¹⁰ Marcel Mauss, *Millet ve Enternasyonalizm*, (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2021), 24.

bediiyatça (estetik) müşterek olan, yâni aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir.”¹¹¹

Ulus devletler millet ve milli kimlik inşasında kültürü de şekillendiren politikalarla ortak kültür ve kimlik inşa etmeye çalışmışlardır. Milleti inşa ederken ona kimlik ve karakter belirleyici, diğer milletlerden ayırıcı ve kendi içinde homojenleştirici ortak dil, tarih, kültür, kolektif hafıza, gelenek icadı ve hatta din inşasını eğitim, zorunlu askerlik, mevzuat gibi yöntemlerle geliştirmeye çalışmışlardır. Amaç ülkenin her yerinde ortak değerlere ve duygulara sahip vatandaşlar oluşturmaktır. Bütün millî kimlik inşalarında ağırlık ya da önem derecesi farklılık gösterse de vazgeçilmez aynı unsurlar üzerinde politikalar uygulanmıştır. Sosyal ve tarihî birer gerçeklik olan kültür ve kimlikler, toplumlar tarafından, zamana ve şartlara göre kendiliğinden inşa olunurken ulus devletler bu akışa 19.yy’dan itibaren kültür ve inşa politikaları ile müdahale etmişlerdir. Millet inşasının ana yapısını oluşturan milli kimlik inşa politikaları bu yönleriyle son iki yüzyıla damgasını vurmuştur.

Modern ulus devletler, Althusser’in “devletin baskı aygıtları” olarak sayılan Hükümet, Yönetim, Ordu, Polis, Mahkemeler, Hapishaneler ile “devletin ideolojik aygıtları” dediği din, okul, hukuk, parti sistemi, sendikalar, medya, kültürel faaliyetler gibi kurum ve yapılarla vatandaşlarını doğumdan ölümüne kadar belli bir “şekle” sokmaya ve onlara “kimlikler” inşa etmeye çalışmaktadır.¹¹² Günümüzde toplumun ve devletin kabul ettiği, “kimliklerin arandığı, seçildiği, inşa edildiği, değerlendirildiği, onaylandığı veya reddedildiği toplumsal” alanın dışında başka kimlikler iddiasında bulunmak “sınıf altı” kabul edilmek, yani kimiksiz kalmak olarak görülmektedir.¹¹³

Millî kimlik inşasında devletler millî kimliği oluşturan unsurlar üzerinden politikalar (policy) üretmekte ve uygulamaktadırlar. Bu politikalara öncelikle seçilen millet inşa stratejisi yön vermektedir. Bütünleşmeci strateji ile seçilen etnisitenin dili, kültürü, tarihi ve hatta dini merkeze alınarak bunlar üzerinden politikalar üretilmektedir. Çokkültürlü

¹¹¹ Ziya Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları,1976), 17-18.

¹¹² Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (İstanbul: İletişim Yayınları,2000),33-34.

¹¹³ Zygmunt Bauman, *Kimlik*, (İstanbul: Heretik Yayınları,2019),53.

stratejide ise resmî dilden başlamak üzere kamusal alanda birden çok etnisiteye ait unsur beraber yer almaktadır.

1.4.1. Milletin inşası

Modern anlamda milletlerin ortaya çıkması ile beraber inşa edilen her milletin (nation building) kendisini diğer milletlerden ayırt edici bir kimlik inşası da söz konusu olmuştur. Millet, belli bir toprak parçası üzerinde ortak tarih, kültür ve dile dayanan geçmişte olduğu gibi gelecekte de beraber yaşama azim ve kararlılığında olan ve oluşturduğu kültürle aynı sosyal yapıyı paylaşan sosyal, siyasi ve ekonomik insan topluluğuna denilmektedir.

Millet belki de tarihte ortak kurum ve değerlerle inşa edilen, milyonlarca insanın birbirini görmeden aynı millettten oldukları hisleriyle yaşadığı “Hayali cemaatlere”¹¹⁴ verilen isimdir. Millet, ulus devletlerin millî kimlikle beraber inşa ettiği devletin insanî unsurudur. Massimo d’Azeglio’nun “*İtalya’yı kurduk, şimdi sıra İtalyanları yaratmakta*” ifadesi 1871 yılı itibarı ile kurulan İtalyan ulus devleti ve ulus devletlerin millet inşasını anlatan veciz bir sözdür.¹¹⁵ Gellner’e göre, milletleri inşa eden milliyetçiliklerdir. Milliyetçilikler önceden var olan, tarihî getirdiği pek çok kültürün içinden bir seçim yaparak ve onları dönüştürmek suretiyle milletleri inşa ediyor. Hatta ölü diller canlandırılır, gelenekler icat edilir, unutulmuş olaylar hatırlanır, bilinen acılar ya da kökenler unutulur. Mümkün olan en eskiye ait olduğu sanılan bazı özellikler gündeme getirilir.¹¹⁶

Smith ise milleti; toprak, ortak efsaneler ve ortak hafıza, ortak kültür, ortak bir siyasi ve hukukî sistem ve ortak ekonomik piyasanın toplamı olarak tanımlar. Bunlar milletin inşasında gerekli olan unsurlardır. Bu unsurlara verilen şekil ve muhteva milletin de şeklini belirler. Milletin tanımında etnik, kültürel ve anayasal vatandaşlık esaslı tanımlardan hangisinin seçildiği de milletin muhtevasını da belirler. Bu konuda görülen iki örnek etnik temelli Alman, kültür temelli Fransız tanımıdır. Etnik temelli bir millet

¹¹⁴ Anderson, *Hayali Cemaatler*, 20-22.

¹¹⁵ Eric Hobsbawn, *1870’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akinhay, (İstanbul, Ayrıntı Yayınları, İstanbul), 63.

¹¹⁶ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1992), 105.

tanımında antropolojik olarak etnisitenin özelliklerinin belirlenmesi ve bunun kriterlerine göre kan ve soy esasına dayanan vatandaşlık söz konusudur. Dolayısıyla istese de başkalarının o millete mensup olamayacağı, ayırt edici ve dışlayıcı bir millet inşası olacaktır. Kültür temelli de ise genellikle karışık etnik yapılarda kabul edilen bir strateji olarak bütünleşmeci stratejiler seçilecektir. Fransa ve pek çok ülke çok etnili yapılarını ortak bir kültür ve dil etrafında birleştirmeye çalışmıştır.¹¹⁷

Ulus devletler devleti oluşturan topraktan bir vatan, insan nüfusundan da bir “millet” inşa etmeye çalışırlar. Bu nüfusun da mümkün olduğu ölçüde türdeş olmasına, bunun için de ortak dil, ortak kültür, ortak soy, ortak tarih, ortak düşman belirleyerek bunların milli mutabakat (consensus) ile inşa edilmesine çalışırlar. “Biz kimiz” sorusuyla bağlantılı sorulara verilecek cevaplar tutarlı ve türdeş kılınmaya çalışılır. Kısaca, tasada ve sevinçte ortak bir kitle hayal edilir.¹¹⁸

1.4.2. Millî Kimliğin Aynası: Dil

Dil, insanlar ve toplumların hayatında iletişim ve dünyaya ait bilgilerini kavramlaştırmak için kullandıkları ve geliştirdikleri sözlü ya da okunabilen semboller sistemidir. Dil kavramını bilimsel bir disiplin olarak dil biliminin yanında Antropolojik dilbilim ve dilbilimsel antropoloji gibi alanların da ilgi alanına girmektedir.¹¹⁹

Dilin ve dillerin nasıl ortaya çıktığı ve nasıl geliştikleri konusu günümüzde hala kesinlik kazanmış değildir. Dünya üzerinde kadim diller, ölü diller ve son bin yıl içinde ortaya çıkmış ama son iki yüzyılda edebiyat dili haline gelmiş diller gibi tasnifler yapabiliriz. Dil, düşüncenin ve zihniyetin dünyaya yansıması olarak görülür. Kavramlar ve terimler nesneleri ve olguları o dilde ve kültürde var kılar. Dil bir bayrak gibi toplumları altında toplayan çok önemli bir unsurdur. İngiliz, Fransız ve Alman millet inşalarında dilin

¹¹⁷ Huntington, *Biz Kimiz?*, 5.

Huntington, Amerikan Anayasal vatandaşlık sisteminin hangi noktada olduğunu 1998 yılında Meksika-ABD milli takımları arasında oynanan maçta statta bulunan çoğu Amerikan vatandaşı 91 bin kişinin Amerikan marşı çalındığında yuhalamasını ve yine stadın Meksika bayrakları ile donatılmış olmasını anlatarak tehlikeye işaret eder. Eskiden göçmenler minnetle Amerikan vatandaşlığını benimserdi diyor. Bugün anadili İspanyolca konuşanlar nerdeyse nüfusun yarısını oluşturmaktadır.

¹¹⁸ Vatandaş, *Ulusal Kimlik*, 29.

¹¹⁹ Robert H. Lavenda, Emily A. Schultz, *Kültürel Antropoloji*, (Ankara:Doğu Batı Yayınları,2018), 64.

merkezi rolü inkar edilemez. Her üç milletin dilinin inşasının ustaları edebiyatçılar, akademisyenler ve aydınlar olmuştur.

Dil, millet inşasında ve de milliyetçiliklerde hem Gellner ve Anderson gibi modernistler hem de Fishman gibi İlkçiler hem de özellikle Herder için merkezî bir konumdadır. Herder'in halkçı milliyetçiliğinin ortaya çıkmasından itibaren millî karakterin, millî kimliğin ve hatta zekanın en temel unsuru olarak dil sayılmıştır. Fishman, milletin şanlı mazisi ile kendine has özellikleri arasındaki bağlantı olarak dili görür. Dil ve dilin oluşumuna baktığınızda dilin dünden bugüne inşa olmuş milletin pek çok hususiyetini yansıtan dünden yarına bir köprü olmanın yanında dünyadaki ilk kültürel kimlik olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü toplumların ilk farklılığı ve ötekileşmesi dil farklılığı ile başlar.

Devletle dil arasındaki dolaysız bağı anlayabilmek için modern ulus devletlerin ortaya çıkışına bakmak yeterlidir. Ulus devletler kendilerine millet inşa ederken ilk yaptıkları ülke sınırları içinde konuşulan bir dil ya da lehçeyi millî dil olarak seçmeleri olmuştur. Dil, ülke sınırlarından sonra farklılığı belirten ikinci sınır olarak gelişmiştir. Dil, Avrupa'da özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya arasındaki politik rekabetin yanında edebiyat alanına da sıçramıştır. Bu üç ülkenin milliyetçilikleri ve millî kimlik inşaları birbirlerine karşı duydukları husumete dayanır. Jeismann'ın, “düşmanlar diyalogu” olarak tanımladığı “Fransız-Alman” husumetine “Fransız-İngiliz” düşmanlığını da ekleyebiliriz. Jeismann'a göre, millet inşası bir düşmana bakılarak kurulur. Kimliğin inşasında ötekine olan ihtiyaç açısından doğru olmakla beraber millet inşası bundan ibaret değildir. İnşa süreci daha karmaşık sosyal, siyasi ve ekonomik alanları da kapsayan geniş bir süreçtir.¹²⁰

Avrupa'da reformasyon sonrasında Latince'nin yerine her milletin kendi dilinde İncil çevirilerinin matbaanın da bir okur piyasasına ihtiyaç duyarak çoğaltması ile Avrupa'da millî diller doğmuştur. Herkes konuşanı çok az latince yerine konuştukları dili yazı dili haline getirmeye başladılar. 1517'de Luther tezlerini Wittenberg katedralinin kapısına çiviledik sonra tezlerin Almanca çevirileri yayımlanarak 15 günde ülkede ulaşmadığı

¹²⁰ Pascal Casanova, Pascal, *Dünya Edebiyat Cumhuriyeti*, (İstanbul: Varlık Yayınları,2010), 49-51.

bölge kalmamıştı. 1520-1540 arasındaki 20 yılda, 1500-1520 yıllarının üç katı Almanca kitap yayımlandı. Luther'in merkezi bir rol oynadığı büyük bir dönüşümde, 1518-1525 yılları arasında satılan Almanca kitapların üçte biri onun eserleriydi. Böylece Alman milliyetçiliği iki temel kutsala dayandı: Birisi saf Germen ırkı olma iddiası, ikincisi de Alman dili. *“Alman milli bilincinin mimarlarının zihninde, biri olmadan diğeri olamazdı ve ikisi birden Alman milliyetinin temel bağlarını temsil ediyordu.”*¹²¹ Alman milliyetçiliği başka milletlerle karışmaya da, başka dillerden kelime almaya da karşıydı. Halk ne kadar arı ise o kadar iyiydi. Bu sebeple yabancı kelimelere karşı savaş açıldı. Zaten en büyük savaşları yakın komşu ve düşmanları olan Fransızlara karşı idi.

İngiltere’de Norman istilasına kadar sarayın dili Anglosakson’du. Sonraki yüzelli kraliyet yazışmaları Latince yapıldı. 1220-1350 yıllarında Norman Fransızcası, Latincesi’nin yerini aldı. Normanların dili ile halkın dili olan Anglosakson dilinin kaynaşmasından erken İngilizce doğdu. Yeni dille birlikte 1362’de bu dil sarayın dili oldu ve Parlamento’nun açılmasına imkan sağladı. Bunu 1382’de Wycliffe’in halk dilindeki elyazması Kitab-ı Mukaddes çevirisi izledi. Elbette bu gelişmeler halka yayılmış bir dil olarak değil de daha çok devletin kullandığı resmî dil şeklinde gelişti. Halkın bu dili benimsemesi yaygınlaşması eğitim ve matbaanın yaygınlaşması ile daha sonra olacaktır.

Avrupalı sayılmayan ve Ortodoks mezhebine kuzeyli bir halk olan Ruslar 15.yüzyıla kadara Altın Orda devleti ondan öncesinde de Kıpçakların hakimiyeti altında yaşamış bir millettir. 18.yüzyılda özellikle Deli Petro zamanında modernleşme ve bir Rus milleti inşa etme çabalarında öncelikli sorun bir Rus dilinin varlığı ya da var edilmesi sorunu oldu. Rusya’da iki dil vardı: Seçkin bir azınlığın konuştuğu Kilise Slavcası, halkın konuştuğu Slavca. Bu iki dil de oldukça yetersiz olduğundan bir ara Petro Hollandayı resmî dil yapmayı düşündü. 1700 yılında seküler bir alfabe olan “grazhdanskaia azbuka”yı kullanıma soktu. Rusçanın kullanımını yaygınlaştırmak istese de ortak imlası oluşmamış, kelime sayısı ve çocukluk evresinde görülen Rusça’nın yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi 1750’lerden sonraya kaldı. 1755’te Rusçanın imla klavuzu yayınlandı.

¹²¹ Greenfeld, *Milliyetçilik, Moderniteye Giden Beş Yol*, 553

Rusça'nın her şeyi ifade edebilecek kudrette olduğu iddiasıyla hareket eden Rus entelektüelleri yaklaşık otuz yıl gibi kısa bir sürede bunu başaracaklardı.18.yüzyıl boyunca Rus entelektüelleri tarih ve dil konularına yoğunlaştılar.¹²²

Katerina'nın her türlü desteği verdiği bu çabalar dudak ısırtan bir süre içinde ve adeta bir çölün ortasında inanılmaz bir kültürün doğuşuna Rus dili üzerine herkesin eserler vermesinin etkisi çoktur. Birçoğu Rusça bile bu yazılar yabancı okurları ikna etmeyi amaçlıyordu. Rusçayı Moskova Üniveristesinde resmi dil yapan Rektör Kheraskov "Discours sur la poesie russe" makalesini yazdı. *"Fonvisin, Academie Française için bu konu üzerine bir ders hazırlamıştı. Rus Akademisinin ortak çabaya ilk katkısı, 1789 ve 1794 yıllarında basılan, altı ciltlik yetkin Rusça açıklamalı sözlüğü ve 1802 yılında basılan bir gramer kitabı olmuştu."*¹²³ Rusça 1800'lerde hem bilim hem de edebiyat dili olarak dünya dilleri arsında yerini alacak ve çoğunluğu köylü olan Rus toplumunun ortak dili olarak kısa sürede klasikleşecek olan simler yetiştirecektir.

Dil, belki de en ideolojik kültür unsurudur. Kelimeler bazen ardında taşıdığı anlamla pek çok şeyi ifade edebilmektedir. Burjuva ya da Proleterya denildiğinde akla gelen çağrışımlar bile dilin ve kelimelerin gücünü göstermeye yetmektedir. Bir grubun ya da toplumun ortak dile sahipleri olmaları pek çok sorunun baştan hallini sağladığı gibi çoğu zaman ilk asgari müşterek olarak görülmesi de boşuna değildir. Toplumlar arasında ilk farklılık dilde ortaya çıkmaktadır. Tek dili olun varlık insan olunca, ortak dil de millet olmanın çekirdeğidir dersek yanlış söylemiş olmayız. Ancak ortak bir dili konuşmanın tek başına bir millet olmak için yeterli olmadığını. Rus-Ukrayna, Sırp-Boşnak ve Araplarda görebiliyoruz. Millet olmak için başka unsurlara da ihtiyaç var. Birçok milliyetçilik teorisyeni, ortak bir dilin varlığını bir millî kimlik inşasının anahtarı saymışlardır. Ne var ki İsviçre gibi çok dilli milletlerin varlığı bu görüşte ihtiyatlı olmamız gerekliliğini göstermektedir. Bütün milliyetçilikler haklı olarak millî dillerini korumak, keşfetmek ve hatta yeri geldiğinde yaratmaya uğraştılar. 19.yüzyılın başlarında Fransa ve İtalya'da bugünkü resmî dili konuşanların sayısının %10 bile

¹²² Greenfeld, *Milliyetçilik, Moderniteye Giden Beş Yol*, 370-371

¹²³ Greenfeld, *Milliyetçilik, Moderniteye Giden Beş Yol*, 377

olmadığı ihtilalden yetmiş yıl sonra Fransa’da resmi istatistiklere göre Fransızca’nın 89 ilden 53’ünde konuşulmadığı 1880’de ise sekiz milyonluk nüfusun beşte birinin ancak rahat konuştuğu ifade edilmektedir. Bazı bölgelerde vali, doktor gibi kamu görevlileri tercüman kullanmak zorunda kalıyordu.¹²⁴

Ulus devletler millet inşasında ilk olarak ortak bir dil oluşturmaya çalışır. Ortak dil; gazete, şarkı, roman ve diğer kültürel unsurların herkes tarafından paylaşılmasını kolaylaştırır. Toplumun duygu ve düşüncede de ortak olmasına vesile olur. Kamenka'ya göre, *"en sık rastlanan durum (...) ulusların dilsel bir temelde yükselmesidir; ama en azından bazı durumlarda, dil, ulus için, ulusçu entelektüeller tarafından yaratılmıştır."*¹²⁵

1.4.3. Tarih ve Kolektif Hafıza

Tarih ve kolektif hafıza milleti ve kimliğini oluşturan diğer önemli unsur olarak akrşımıza çıkmaktadır. Millî kimlik, kişinin ait olduğu toplumun değerlerine, normlarına, akıl yürütmesine, sanatına, dinine, diline, gelenek ve göreneklerine ve diğer kurumlarına karşı geliştirdiği bir aidiyet bilincidir. Kişi ait olduğu toplumun, diğer toplumlarla arasındaki benzerlikleri, zıtlıkları, çatışmaları kimliğine yüklediği anlam sınırları çerçevesinde tanır ve bu yönde yaşar. İnsanlar, sosyal kimlik aracılığıyla hayat pratiklerine katılarak, çoğu zaman bu kimlik bilinç ötesinde bir işlev yüklenerek bireyin bütün varlığına hükmeder.¹²⁶ Kolektif bütün kimlikleri kapsayıcı olan millî kimlik, belirli bir toprak parçası üzerinde (vatan) kök salmış (tarihi birliktelik) etnik toplulukların başkalarından farklarını ortaya koyma talebi olarak kök saldıklarında farklılaşmakta, salamadıkları zaman ise yozlaşmakta ya da kaybolup gitmektedirler.¹²⁷

Ulus devletlerle beraber tarih iktidarların kullandığı önemli bir araç haline gelmiştir.¹²⁸ Tarih, modern zamanlarda millet ve kimlik inşasında temellendirme, inkar etme ve ikna etme aracı olarak kullanılır. Bu üç husus zaten millî kimliğin omurgasını oluşturan

¹²⁴ Graham Robb, Graham, *The Discovery of France*, (London: Picador,2007),53.

¹²⁵ Ross Poole, *Ahlak ve Modernlik*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları,1993),136.

¹²⁶ Cevdet Özdemir,“Kimlik ve Söylem”, *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bil. Dergisi*, 2(2001):108.

¹²⁷ Nuri Bilgin, Nuri, *Kolektif Kimlik*, (İstanbul: Sistem Yayınları,1999), 33.

¹²⁸ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, (İstanbul: Notos Yayınları,2012),20.

temel soruların cevaplarını vermek içindir. Renan'ın milleti “unutmak ve hatırlamak” paradoksu üzerine inşa eden konuşması, ortak tarihin millet olma sürecindeki büyük rolünü göstermektedir. Unutmak derken, Fransızların Aziz Barthélémy katliamını, İngilizlerin Sömürgecilik ve köleleştirme yıllarını, Almanların Nazi dönemini ya da ilk atalarının Avrupa'nın en vahşi kabileleri oluşunu unutmak, çünkü bunları hatırlayarak millet olunmaz. Unutulması gerekenler kadar her millette hatırlanması gerekenler de mutlaka olmalıdır. Her millet fertlerine mensubu olmaktan gurur duyacağı bir isim altında gurur duyacağı bir geçmiş anlatmalıdır. Çoğu milletin tarihinde kendisini “seçilmiş halk” olarak göstermesi ve bu sayının çokluğu boşuna değildir. Dünyada her insanın olduğu kadar her milletin de bir varlık sebebi olmalıdır ve bu sebep çoğu millette ilahî misyona sahiptir. Fransızlar asırlarca kendilerini Katolikliğin seçilmiş evlatları olarak görürken. Almanlar en saf ırk, Yahudiler seçilmiş, üstün ırk, Araplar kavm-i necip vs.

Romantik (millî) tarihçilik milletlere kök ve kahraman dedeler bulma, altın çağlar oluşturma gibi fonksiyonlara sahiptir. Her millet kendi tarihini yazma hakkına sahiptir. Avrupa'nın Yunan ve Romanın dışında kalan milletleri için 11.yüzyıldan önceki çağları pek de yüz güldürücü değildir. Özellikle birbirlerini anlattıkları tarihlerinde ne kadar vahşi ve geri olduklarını ve Roma sayesinde biraz disipline olduklarını görüyoruz. Roma tarihçisi Tacitus'un özellikle Almanlar ile ilgili anlattıkları dikkat çekicidir.¹²⁹

Ruslar'ın milletleşme sürecinde yaşadıkları çok ilginçtir. Kendilerine şanlı ve parlak bir tarih bulmak için Alman tarihçiler tutarlar, ancak sonuç çok can sıkıcıdır. Alman tarihçiler Rusların tarihi hakkında vahşi, kaba saba, bölük pörçük kabilelerden oluşan, bir yönetim şekli olmayan ormanlarda hayvanlardan farksız yaşıyorlardı sonucuna varmışlardı.¹³⁰ Ruslarda büyük hayal kırıklığı ve öfkeye sebep olan bu sonuçla ne milli tarih ne de millet olunurdu. Kendi tarihlerini kendilerini yazmaya karar verdiler ve bu işi bir Rus entelektüeli olan Lomonosov yaptı. Ona göre, “*Milli tarih "öyle bir bilimdir ki, o sayede kişi anavatanına en iyi hizmet edebilir."* Ve millî tarih “*bir yurttaş için en*

¹²⁹ Mary Fulbrook, *Almanyanın Kısa Tarihi*, (İstanbul: Boğaziçi Üniv. Yayınları, İstanbul,2011), 29-33

¹³⁰ Greenfeld, *Milliyetçilik, Moderniteye Giden Beş Yol*, 374.

önemli bilimdir. (...) "tarihin, özellikle de atalarımızın kahramanlıklarını anlatan tarihin, bizi övgüye layık sonuçlar yaratmaya sevk edebilme gücü olduğu doğru değil midir?"¹³¹

Hobsbawm, Pakistan'da "*İndus vadisi şehirlerinin antik uygarlığını inceleyen ve Five Thousand Years of Pakistan (Pakistan'ın Beş Bin Yılı)* başlığını taşıyan bir araştırma gördüğümü hatırlıyorum." Pakistan'ın 1947'de devlet olarak kurulduğunu hatırlatarak her ulus devletin köklerini en geriye götürme gayretine ilginç bir örnek veriyor.¹³²

Her millet tarihini ne kadar çok geriye götürebilirse o kadar haşmetli bir tarihe sahip olmuş oluyor. Bu durum özellikle eski çağlardaki kavimleri ata olarak kabul etme noktasında milletler arasında rekabete bile yol açmaktadır. Özellikle Hitit, Asur, Urartu, Viking, Med, Sümer gibi uygarlıklar üzerinde ciddi tartışmalar olmuştur.¹³³

Tarih, millet olmanın meşrulaştırma ve temellendirme aracıdır. Millet kimliğinin cazip ve gurur verici bir hale getirilmesinin aracıdır. O yüzden özellikle 19.yüzyılda tarih çalışmalar hızla gelişmiş ve tarih çok popüler bir bilim haline gelerek akademiler bile kurulmuştur. Sosyal bilimlerin 19.yüzyılda gelişiminin hız kazanmasının altında milliyetçiliklerin hatırı sayılır bir etkisi vardır. Çünkü yazılan her tarih bir başkasını "ötekileştirmekte" ya da düşmanı rezil etme amacı taşımaktadır. Bunun için inkar etmek ve sonra da bunun için ikna etmek gerekmektedir.

Millî tarih, her ulus devletin çok önem verdiği bir alandır. Unutulması gerekenler her yerden uzak tutulurken, hatırlanması gerekenler sürekli tekrarlanır. Çünkü tarih, temellendirme, inkar etme ve ikna etmenin aracıdır. Milliyetçi tarihçilik seçicidir. İnsanlara millet olmanın gurunu vermek, geleceğe geçmişten umut taşımak görevi beklenir. Milliyetçi tarihçiliğin olaylara bakışında romantizm etkili olmuştur. Milliyetçilik tarihe romantik gözlüklerle bakar ve tarihî anlatı içinde hangi olayların yer

¹³¹ Greenfeld, *Milliyetçilik, Moderniteye Giden Beş Yol*, 373.

¹³² Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, çev. Osman Akınhay, (Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 1999), 9.

¹³³ Tirol'de 1991'de bir buzulun bulunan Taş Devri insanı Avusturya ile İtalya arasında paylaşılammıştı. Bulunan ceset tam da iki ülke sınırının ortasında bulunmuştu. Tartışmalara bir televizyon muhabiri alaycı bir şekilde neden pasaportuna bakmadıklarını sordu. Bknz: Wodak, *The Discursive Construction*, 1.

alacağı, romantik unsurlar taşıyıp taşımadığı ile ilgilenir. Tarihin lekesiz, insanlarınsa örnek alınacak kimliklerde olmasına özen gösterilir.¹³⁴

Fuad Köprülü, bu konuda şunları söylemekte:

“Rasyonalizmden ayrılmamak hususundaki kati azmime rağmen, eski yazılarımda zaman zaman romantizmin tesirleri bulunduğunu saklayamam. (...) “Milli tarih telakkisinin romantik devrini, Türk nasyonalizmi de tabiatıyla görmüştür; Avrupa tarihçiliğinin Türkler hakkında hiçbir ilmi esasa dayanmayan çok haksız menfi telakkileri karşısında, bizim romantik tarihçiliğimizin aksülameli de ister istemez çok müfrit ve mübalağalı olacaktı ve hakikaten öyle de oldu. Tarihi terakkilerin esası olan tenkit fikrinin inkişafı ve rasyonel çalışma usullerinin yerleşmesi, dünyanın her yerinde olduğu gibi, bizde de “yarım asırdan fazla bir zamandan beri fasılalarla devam eden” bu romantik tarih devrini kapatacaktır. Fakat yine her yerde olduğu gibi, bizde de bu romantik telakki. Milli Tarih tetkiklerine karşı umumi bir alaka uyandırmak ve Umumi Tarih içinde Türklerin rolünü araştırmaya sevk etmek itibariyle, psikolojik bir hamle yaratmıştır.”¹³⁵

Ünlü tarihçi Collingwood, Tarihin ölü olmadığını bugün yaşamaya devam ettiğini belirterek tarihçinin onun ardında yatan düşünceyi anlamadığı zaman ölü sayılacağını vurgulayarak; *“Bütün tarih düşüncenin tarihidir”* ve *“tarih, tarihi üstünde çalıştığı düşüncenin, tarihçinin zihninde yeniden oluşmasıdır.”¹³⁶* demektedir. Dolayısıyla tarih, inşa edilen kimliğe bir kök bulmak için durmadan temellendirme, inkar etme ve ikna etme görevlerini yerine getirir. Milletin devamlılığı ve millete olan güvenin pekiştirilmesinde tarih önemli rol oynar.

Milletin ve kimliğin inşasında tarihin ve kültürün ördüğü bir milletin yaşadığı hatıralar kolektif hafızayı oluşturur. Tarih ve kültür aslında kolektif hafızanın inşa ettiği ve kolektif hafıza tarafından da inşa olunan kavramlardır. Bir insan için hafıza ne ise bir millet için de kolektif hafıza odur. Bir toplumu niteliksiz kuru kalabalık olmaktan kolektif hafızası ve bir tarihi olması çıkarır. İlkçi milliyetçilik teorisi bir milletin şu an

¹³⁴ Smith, *Milli Kimlik*, 73.

¹³⁵ Akt: H. Birsan Hekimoğlu, *Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları, 2018), 322-323.

¹³⁶ Akt: Edward Hallett Carr, *Tarih nedir?*, (İstanbul: İletişim Yayınları), 73.

kim olduğu ile geçmişte ne olduğunun bağlantılı olduğunu ve bugünü belirleyenin daha çok dün olduğunu kabul ederler.

Kolektif hafıza modern bir kavramdır ve genellikle topluma yön veren kurum ve yapılarca inşa edilen ve yönlendirilen bir kavramdır. Millet ve millî kimlik inşa edilirken kolektif hafızaya ait istenilen unsurlar sürekli tekrar ve bilgilendirme pekiştirilirken, unutturulmak istenilenler ise bahsedilmemek ya da karartılmak suretiyle unutturulmaya çalışılır. Bunun için özel günler, anma toplantıları, törenler, sembol eserler, heykeller ya da devamlı yayınlar yapmak suretiyle kolektif hafıza tazelenir, pekiştirilir ya da oluşturulur.

Milletin oluşturan fertlerin bir olaya, kavrama, ülkeye ya da sembole karşı ortak tepki vermesi beklenir. Kolektif hafızanın dört temel fonksiyonu vardır:

a- Kimlik Tanımlama: Milletin fertlerine kim olduklarını, geldikleri yeri, amaçlarını, millî hedeflerini efsaneler, hikayeler, destanlar ya da tarihî metinlerle dün-bugün ve yarın bağlantısı içinde millet olarak sürekliliğinin kavranması sağlanır.

b- Kimlik Yüceltme: Millete ait olmanın gururunun verilmesi ya da geçmişte yaşanan mağduriyetlerden ders alınmasını sağlar. Özellikle millî tarih ve edebiyat metinleri ya da özel günler bu amaç içindir.

c- Grup eylemlerinin meşrulaştırılması: Seçilmiş bir tarih ya da geçmişteki olayların meşrulaştırılmasına çalışılır.

d- Grubun harekete geçirilmesi (kolektif mobilizasyon) : Milliyetçi tarih anlayışında toplumların yaşadığı felaketler ve savaşlarda halkın ajitasyonu ve seferber edilmesi için geçmişin kahramanlık ve efsanelerine atıf yapılmasıdır. Geçmişteki kötü bir hatıranın hatırlatılarak bunun yeniden yaşanmaması gibi ters motivasyonda söz konusudur. Bu özellik iktidarlar tarafından sık sık istismar edilen bir konudur. Bazı başarısızlıkların üstünü örtmek için kullanılır.¹³⁷

¹³⁷ M.Yavuz Alptekin, *Ulus İnşa Süreçleri*, (Ankara: Atlas Akademik Yayınları,2021),15-16.

Tarih ve kolektif hafıza, milletin geçmişini, nerden gelip, neler yaşadığını anlatmasının yanında “öteki”ni yani dostu ve düşmanı da tanımlayan bir kaynaktır. Bugün çoğu milletin edebiyat ve tarih kitapları ile destanlarına yerleşmiş ezeli düşman tanımları vardır. Tarih bir milletin köklerini ve kendisini tanımlamanın yanında tarihte kendisine bir rol ve değer vermesi açısından da önem arz eder. Her şeyde bir zemin arayışı olduğuna göre milletlerin de bu zemin arayışı tarihtir. Dil, kültür bile tarihe dayanır. Sağlam ve objektif bir tarihi altyapı “*bir milletin hayatıdır; yani hayat içinde karşılaşılan ve büyük ölçüde başkalarınınkinden farklı olan şartların ve bu şartlara yapılan tepkilerin hikâyesidir; kültür ise bu tepkilerden doğan inanç, norm ve davranış özellikleridir.*”¹³⁸“*İnsan toplulukları kendilerini ortak geçmişte tanır; bu geçmiş belleğine işler; ritüel törenlerle anar ve yorumlar.*”¹³⁹

1.4.4. Kültür ve Kültürel Hafıza

Kültür, Latince “Cultura”, toprağa bir şeyler ekmek, biçmek anlamlarına gelirken Voltaire Fransız İhtilalinden önce bu kavramı insan zekâsının oluşumu ve gelişmesi anlamına gelecek bir şekilde kullanmaya başlayınca kelimenin kaderi de değişti.

Kültürü, kavram olarak ilk defa İngiliz antropolog Tylor 1871’de şöyle tanımladı: “*kişinin, toplumun bir üyesi olarak kazandığı bilgi, inanç, sanat, hukuk, ahlak, adet, gelenek, alışkanlık ve yeteneklerin karmaşık bütünü*”dür. Tylor’dan 1950 yılına kadar kültürün 164 değişik tanımı olduğu tespit edilmiştir. Kültür, genel olarak insanın dünyada bütün yapıp, ettikleri olarak görülür. Çünkü insan, doğal olmayan ve tabiatı değiştirebilen tek varlıktır. “*Kültür, bir toplumun ortaklaşa sahip olduğu ve üyelerine yaydığı, davranışa yansıyan, o davranışı yaratan ve yorumlamada kullanılan görüşler, değerler ve algılardır.*”¹⁴⁰

Kültür kavramı İngilizcede 18.yüzyıla kadar yoktur. Fransızcada ise 18.yüzyılda ve civilisation ile eş anlamı kullanılır. 19.yy’da iki kavram ayrılmaya başlar. Eagleton’a göre bunun sebebi medeniyetin oryantalist, sömürgeci ve emperyalist bir nitelik

¹³⁸ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötüken Yayınları,1992),25

¹³⁹ Bilgin, *Kolektif Kimlik*, 59

¹⁴⁰ William Havılan v.d., *Kültürel Antropoloji*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları,2008),103.

kazanmasıdır. Medeniyet ile kültürün eş anlamlılığı ve kültürün uzun süre tekil olarak kullanılması Aydınlanmanın aklın evrenselliği ilkesinin bir yansıması olarak görülebilir. Medeniyet (civilisation) daha çok Fransızca kaynaklıdır. Almanca’da medeniyet kavramı yoktur. Kültür her ikisini de kapsamaktadır. Bu ayrımı Almanca’da ilk kez yapan Herder olmuştur. Herder kültürü ilk çoğul olarak kullanarak Kültürel Antropolojinin temelini de atmıştır. Fransızca ve İngilizce’de “culture” adeta kutsal bir kelime gibidir. Fransız ve İngiliz kültür anlayışları daha seküler iken Alman kültür anlayışı biraz daha teoloji, özellikle Protestanlık ve Luther kokar. Almanlar İngiliz ve Fransızların kültür ve medeniyet kavramlarına karşılık 1770-1830 arasında “*Bildung*” kavramı ile karşılık vermişlerdir. Aslında bu kavramla modernitede gecikmişliğin verdiği bir tepkide görülebilir. Çünkü bu gecikmişlik “*Bildung*” ile kapatılacaktır. Nitekim ilk modern üniversiteler kurarak bunu da başaracaklardır.¹⁴¹

Kültür aslında modernitenin kendi yeni manevi ve soyut dünyasını inşa çabasıdır. Modernite ile beraber ortaya çıkan ve mevcut değişim ve dönüşümleri tanımlamak için geliştirilen bir kavramdır. Geleneksel dünyanın her şeyi kuşatan ve açıklayan din kavramı yerine geçmeye aday bir kavramdır. Modernite ile her şeyin bir bilimi olması gerekliliği ile beraber yeni kavram ve literatürlerde kendiliğinden ortaya çıkmaya başlamıştır. Kültür, Aydınlanmanın Fransız Ansiklopedistleri ile başlayan bilginin halka yayılması için ulus devletin kabul ettiği üst kültürün ortak bir değer olarak benimsetilerek millî kimliklere ortak değerler ve zihniyet yapısı oluşturma amacının da bir tezahürüdür.

Milliyetçilikler ulus devlet inşasının ardından geçmişten gelen değerleri bugüne taşıyarak bir millet inşa etmeye çalışırlar. Millî kültür ve tarih inşası sadece seçmek ayırmanın ötesinde benzerliklerden ortak değerler ve bir özdeşlikle, başkalarından farklılığın inşa edilmesidir. Millet olmak toplam benzerliklerin üstündeki bir kendiliktir (entity). Millet bu benzerliklerin ve benzemezliklerin altında yatanları açıklayan gerçekliktir. Belli kurallar, pratikler ve retorik biçimlerinden ibaret değildir; tarihî bir

¹⁴¹ Besim Dellaloğlu, *Poetik ve Politik, Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 21-25

öznenin kendi bilincine kavuşmasıdır. “*Ulus bir tözdür ve ulusa ait olanlar ve birbirlerini bu aidiyetle tanıyanlar bu töze katılırlar. Ulus, bir özdeşlik/kimlik (identity) cemaatidir, yalnızca benzerlik değil.*”¹⁴² Milletin ve millî kimliğin inşasında en temel hedef, kimliğin ve milletin karakteristik özelliklerini belirleyecek olan kültürün inşasıdır. Kültürün taşıyıcısı ve ifade gücü dil, dayanacağı ve meşruiyet kazanacağı kaynak ise tarihtir.

Kültürün milletin esasını oluşturmasından dolayı bütün milliyetçilikler kendi millî kültürlerini saf ve üstün gösterme eğilimindedirler. Ancak modern antropoloji bunun imkansızlığını ortaya koymaktadır. Kültür, Avrupa’da ilke defa ortaya çıktığında tekil olarak ve Avrupa’ya özgü bir kavram olarak kullanılıyordu. Herder’le başlayan çoğul kullanım beraberinde millî kültürleri ortaya çıkarmaya başladı ve her milliyetçilik kendi kültürünü yüceltme yarışına girdi. Bugün artık her toplumun bir kültürü olduğu kabul edilmektedir. Kültür, bir toplumu diğer toplumlardan ayıran düşünce ve davranış farklılıkları olarak görülmektedir. Kültür, komşu kültürlerin yanında, din, teknoloji, coğrafya ve ekonomik yapı ile de karşılıklı etkileşim içindedir.

Kültürün devletle de sıkı ilişkisi vardır. Kültür devletin yapısını ve hatta işleyişini etkileyen bir unsurdur. Buna karşılık devletler de kültürün oluşumunu ve seyrini etkilemektedir. Ulus devletler vatandaşlarına yol gösterici bir kimlik inşa ederler. Millî kimliği bilmek nasıl davranılması gerektiği ile bunu söyleme hakkının devlete ait olduğunu bilmektir. Bu standart belirten kurallar devlet tarafından zorla uygulanabilir olsalar bile insanlara çoğunlukla zorlayıcı gelmezler.¹⁴³

Milleti oluşturan efsaneler, semboller ve pratikler ile ortak dille millî ve dinî kutsallar yoktan değil çoğunluğu oluşturan etnik grup veya grupların hayat tarzından, günlük pratiklerinden, konuştukları lehçe ve inançlarından üretilmiştir. Bu durum sanayileşme

¹⁴² Poole, *Ahlak ve Modernlik*, 139.

¹⁴³ Poole, *Ahlak ve Modernlik*, 147-148

ve teknolojik gelişmelerle hayatın her alanına müdahale eden ulus devletin inşa etmeye çalıştığı çoğunluk etnisitesinin millî kimliğe hakim olmasıdır.¹⁴⁴

Kültürün bir de hafızası olduğu kabul edilmektedir. Genellikle belli bir şekle sokulmuş törenler ya da ritüellerle tekrarlanmalara denilmektedir. Aslında topluma ait hatırlanan ve anılan her şey kültürel hafızaya dahil edilmektedir. Özellikle etnografik ve folklorik unsurlar önemlidir. Milliyetçilikler ortaya çıkıp ulus devletler yaygınlaşmaya başladığında milliyetçi entelektüeller “halka doğru” ve “tabiata doğru” isimleri adı altında halkçı hareketlere ve çalışmalara yöneldiler. Özellikle Almanya’da milliyetçiler en saf ve bozulmamış olan etnik ve kültürel unsurları arama yarışına girdiler. Bunu Rusya ve Fransa gibi ülkelerde takip etti. Destanlar, efsaneler, şarkılar, hikayeler ve kelimeler derlemenin yanında günlük hayata ve mutfak kültürüne ait millî kabul edilen her şey kültür envanterine kaydedilmeye çalışıldı. Bunun içinde elbette kutlama günleri ve anma toplantıları da vardı.

19.yy. kültürel kaynakların her yönden belirlenmesi açısından adeta aydınların seferber olduğu asırdır. Dil, folklor, kültür ve tarih çalışmaları bu yıllarda gelişmiştir. Özellikle müzecilik ve arkeoloji geçmişe ışık tutma ya da kendilerine kök ve millet inşasına malzeme toplama amacı taşıyan önemli çalışmalardır. Özellikle Hroch’ın, Avrupa’da Millî Uyanış kitabı Doğu Avrupa ülkelerinin millî kimlik çabalarında kültüre verilen önemi anlatması yönüyle değerlidir. Sonradan modernleşmeye çalışan Doğu Avrupa ülkelerinin milliyetçi bir avuç aydın ve okur-yazar eliyle millet, millî kimlik, dil, kültür ve tarih inşa etmeye çalışmalarının ilginç tarihini anlatmaktadır. Özellikle İskandinav ülkelerinin köken arama ve dil maceraları kayda değer.¹⁴⁵

1.4.5. Etnisite ve Irk

Millî kimlik ve milliyetçiliklerin temel kavram ve unsurlarından birisi olan etnisiteye Marks, Durkheim, Simmel ve Weber dışında modernist yaklaşımın hakim olduğu 19.yy. ve 20.yy başlarında fazla yer verilmediğini görüyoruz. Araştırmalarda daha çok millet,

¹⁴⁴ Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, (Cambridge University Press,1997), 177.

¹⁴⁵ Bknz: Hroch, *Avrupa’da Millî Uyanış*, 53.vd.

ırk ve kültür gibi kavramların kullanıldığını görüyoruz. Bu dönem yazarların da toplumların kültürel ve etnik farklılıklarının zamanla homojenleşerek “cemaat”ten “cemiyete” sekülerleşme, sanayileşme ve şehirleşme ile tek bir “millet” haline geleceği fikri yaygındır.¹⁴⁶

Etniklik kavramını 1953’de ilk defa sosyolog David Riesman kullandıktan sonra 1960’larda kavram oldukça keyfi olarak kullanıldığından kavramsal karışıklığa sebep olmuştur.¹⁴⁷ Teriminin yaygınlaşması 1960-1970’lerde “kimlik” ve “milli kimlik” çalışmalarının yoğunlaştığı dönemlerde olmuştur. Parsons bu durumu, modernleşme ile etnisitenin ve unsurlarının sembolik halde kalmadığı, özellikle “yalnızlaşma” ve “anomi”nin insanları grup dayanışmasına yönelttiğini bunun da etnik aidiyetleri güçlendirdiği şeklinde açıklamaktadır.¹⁴⁸

Etnisite konusunda üç farklı görüş bulunmaktadır. Birincisi, insanla birlikte ve doğal olarak ortaya çıkan sabit bir özelliktir. İkincisi, etnik gruba aidiyet öznenin durumuna göre değişen tutum ve davranışlarla ilgili olan “durumsal” bir özelliktir. Üçüncüsü ise her ikisinin ortasını ifade eden, “etnik bir grup, soya ait mitlerin rolünü ve tarihi anıları vurgulayan, din, gelenek, dil ya da kurumlar gibi bir veya birden fazla kültürel farklılığa göre tanınan ve ayırt edilen bir kolektif tiptir.”¹⁴⁹

Siyaset Bilimci Paul Brass’a göre etnisiteyi üç şekilde tanımlayabiliriz: Nesnel özellikler, sübjektif duygulara yapılan atıflar ve davranışlara ilişkin olarak yapılan tanımlamadır. Nesnel özelliklerde etnik grupların farklılıklarına dayanan açık özelliklere; dil, bölge, din, renk, yemek türleri, giyinme şekillerine dayanılarak yapılır. Sübjektif tanımlama sosyal grupların belli bir etnik gruba aidiyet hissetmelerinin nasıl ortaya çıktığı sorusuna cevap verememektedir. Davranışsal tanımlamada ise etnik grupların başka etnik gruplarla karşılaştıklarında kendilerine has davranış biçimlerini

¹⁴⁶ Sınıs, Malesevic, *Etnik Sosyoloji*, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2019),13-14.

¹⁴⁷ Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, (İstanbul: İletişim Yayınları,2001), 38-39

¹⁴⁸ Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*,47-48

¹⁴⁹ Vatandaş, *Ulusal Kimlik*, 57-58

ele almaktadır.¹⁵⁰ Brassi objektif olanı analiz etme ve kesinlik belirtme yönleriyle diğerlerinden üstün tutar.

Dyke ise etnik grubu, çoğunluğu aynı soydan gelen, kolektif kimliklerini ortak ırk, dil ya da din gibi kültürel unsurlara dayalı olarak farklı bir kimlik sahibi kişilerden oluşan bir grup olarak tanımlar. Etnik grup denildiğinde çoğu zaman azınlıklar anlaşılır. Ancak, çoğunluğu oluşturan hâkim etniler, azınlıklardan daha az “etnik” değildir. Etnik bir grubun azınlık olması gerekmez. Türkiye’de Türkler ya da Almanya’da Almanlar örneklerinde olduğu gibi devlet içindeki hâkim unsur da olabilir.¹⁵¹

Gumilev, dünyada herkesin bir etnik kökeni bulunduğunu ancak bunu belirleyecek hiçbir işarete (attribute/sign) sahip olmadığını; bütün işaretler, etnosun ne olduğunu bazen tanımlar ancak çoğu hiçbir şey ifade etmezler demektedir. Toplumlar, bazen dilleri, gelenekleri, ideolojik sistemleri yönleriyle birbirlerine belli ölçülerde benzer görünseler de tarihi kaderleri her zaman farklıdır. Etnos, bir yandan tarihin, diğer yandansa üretim şekli ve ekonomiye bağlı landşaft yahut ülkenin biyosenozuna bağlıdır. Bazen etnik bir grup, bilahare bu ilişki şekillerini değiştirerek tanınmayacak derecede değişikliğe uğrar ve ataları ile bağlantısı tarihi yöntemler ve kaynakların ciddi şekilde incelenmesi ile anlaşılabilir.¹⁵²

Sonuç olarak etnisite herkesin sahip olduğu bir soy ve kan bağına bağlı sosyal ve biyolojik kimliktir. Ancak her etnisite zamana ve değişen şartlara göre değişim gösterebilmektedir. Bunda komşu kültürler, etnisiteye evlilik, komşuluk yoluyla karışmalar, ya da sosyal ve ekonomik şartların değişmesi ile değişim kaçınılmazdır. Etnisite tarihi bir sürekliliğe sahip olmasına rağmen sabit ve değişmezliğe sahip değildir.

Etnisite özellikle millet inşasında devleti kuran ve milletin “çekirdek etnisini” oluşturan bir grup olabileceği gibi kurulmuş bir devlet içinde inşa edilmiş millete ve üst kültüre

¹⁵⁰ Ömer Fuad Kahraman, (2018), “Paul Brass ve Seçkin Etnik Milliyetçilik Anlayışına Eleştiriler”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20/35 (2018) :27-28

¹⁵¹ Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, 40

¹⁵² Lev Nikolayev Gumilev, *Halkların Şekillenışı, Yükselişi ve Düşüşleri*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 79.

dahil olmasına rağmen “azınlık” ya da “alt kültür” denilen toplulukları da ifade etmektedir. Etnik gruplar ifadesi günümüzde yaygın olarak azınlık kalmış etnisiteler için kullanılmaktadır.

Smith, etnik bir grubu tanımlamanın altı şartını şöyle sıralamaktadır:

“1. Kollektif bir özel ad, 2. Ortak bir soy miti, 3. Paylaşılan tarihî anılar, 4. Ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, 5. Özel bir "yurt"la bağ, 6. Nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu. Bu unsurların belirtilerine rastlandığı yerde ortak bir kimlik duygusuna sahip tarihsel kültürü olan bir toplulukla karşı karşıyayız demektir.”¹⁵³

Smith, ulus devletin kuruluşunda etnik ve teritoryal ulusçuluk olmak üzere iki tarzdan bahseder. Ona göre, milliyet, ya etnik (doğuma dayalı) ya da siyasî (tercihe dayalı) kriterlerle tanımlanabilir. Etnik milliyet, ortak bir ata inancı ve ortak bir kültüre yaslanan bir grup içinde, ortak bir kimlik bilincine dayanır. Bunun aksine, siyasî-teritoryal milliyet anlayışı belli bir toprak parçasına dayanır. Ulusal gruba üyelik, genel olarak, dil, kültür veya atadan bağımsız olarak, ulusal sınırlar içinde daimi olarak oturan ya da orada doğan herkese açıktır.¹⁵⁴

Smith, etnik milliyetçilikte üç temel özellik görür: Millet, ortak kökene, soya dayalı olarak, bir “üst aile” olarak görülür. İkinci ana özellik ise, halkın her şeyin meşruiyetinin kaynağı olarak görülmesidir. Üçüncüsü ise dil ve geleneklerin oluşturduğu kültürün merkez rolüdür. Etnik ulusçuluk yüksek bir homojen kültür ve organik bir ulus inşası ile beraber halkına bir bağımsız bir devlet kurarak pasif etninin aktif bir etnopolitik topluluğa dönüştürerek “tarihin öznesi” olmasını hedefler. Milleti, teritoryal bir vatan olarak tanımlayan teritoryal milliyetçilik ise, belli bir tarihe yaslanan ülke, siyasî ve

¹⁵³ Smith, *Millî Kimlik*, 42.

¹⁵⁴ Yıldız, Ahmet, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, 33.

hukukî bir topluluk, vatandaşlık ve ortak bir sivil-siyasî kültür gibi özelliklere dayanır.¹⁵⁵

Tarihe baktığımızda modern öncesi dönemlerde her ne kadar aynı etnisiteye sahip görünseler de etnik gruplar özellikle coğrafi dağınıklık içindelerse yukarda saydığımız ortak unsurlarda ya azalma ya da zayıflama mevcuttu. Modern zamanlarda ortak ulus devletler, ortak eğitim ve askerlik gibi yapılarla etnisitelerin “üst kimlik” altında homojenleşmeleri söz konusudur.

İrk, millet, etnisite ile ırkçılık ve milliyetçilik sık sık birbirine karıştırılan terimler olduğundan ırk kavramına değinmek gerekmektedir. İrk, UNESCO’nun 1952’de yayınlanan bildirisinde “Belirgin ve aynı zamanda kalıtsal olan- doğal seçim, mutasyon, karışma ve yalıtılma gibi etmenlerin sonucunda ortaya çıkan bedensel farklılıklarla belirlenen insan birimleri” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁵⁶ İnsanları ırklara göre tasnif ederek teoriler geliştirilmesi Avrupa tarihinin 18.yüzyılda her şeyin bir bilimi olsun düşüncesi ve batının kendisini ve beyaz ırkı üstün bir konuma yerleştirme düşüncesinin sonucudur.

“Henri de Boulainvilliers 1732’de kanın saflığına dair bu efsaneyi “Fransa’nın Soyluluğu Üzerine Denemesi”nde (Essai sur la noblesse de France) kullanarak Fransız aristokrasisinin Germen kökenli olduğu tezini savunan doktrini geliştirdi. Ardından İsveçli doğa bilimci Carl Von Linné 1735’te yayınlanan “Systema Naturae” adlı kitabında, ten rengini insan çeşitliliğini kataloglamak için kullanan ilk insan olacaktı. Linne, homo sapiens (Latince) bilimsel adını verdiği insan türünün görünüşte birbirinden farklı popülasyonlarını şöyle sınıflandırmıştı:

- *Afrikanlı Siyah İrk (Homo sapiens africaus negrus)*

- *Amerikalı Kızıl İrk (Homo sapiens americanus rubescens)*

- *Asyalı Kahve Rengi İrk (Homo sapiens asiaticus fuscusens)*

¹⁵⁵ Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, 33-34.

¹⁵⁶ Özge Ünlütürk, "İrk" Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Adli Antropolojide Kullanımı", *Antropoloji Dergisi*, 29 (2015): 109-110.

- *Avrupalı Beyaz Irk (Homo sapiens earopeaus albescens* ” ¹⁵⁷

Avrupa'daki çalışmalar insanların ten rengi, saç rengi, kafatası şekli, burun şekli, göz rengi, kan grubu gibi biyolojik ve fizikî özelliklerine dayanıyordu. Özellikle antropolojinin gelişmesi ile “Andreas Retzius 1840'tan itibaren elinde bir kumpasla insanların kafatasını ölçerek insanları kafatası ölçülerine göre sınıflandırmaya başladı. Bundan böyle insanlık kafatası yapısı uzun ve kısa olanlar olmak üzere iki gruba ayrıldı. Bunlardan biri “brakisefal” diğeri “dolikosefal” olarak adlandırıldı. Kafatasının genişliğinin uzunluğuna oranına kafatası indeksi denilerek, ortalamanın üstünde olanlar brakisefal, altındakiler ise dolikosefaldi olarak tanımlandı.¹⁵⁸

Irklar konusunda en meşhur çalışma “Gobineau'nun “*İnsan Irklarının Eşitsizliği*” adlı çalışması 1853 ile 1855 arasında dört bölüm halinde basıldı. Toplumların yaşadığı asli faktörün “ırk” olduğunu iddia eden Gobineau, genel olarak Beyaz (Caucasian), Siyah (Negroid) ve Sarı (Mongoloid) şeklinde 3 temel insan ırkı olduğunu ileri sürdü. Beyaz ırkın üstün zekâ, ahlak, irade ve diğer tüm olumlu kalıtsal özelliklere sahip olduğunu iddia eden Gobineau'ya göre; “*zenciler, tutkusuz, anarşist, bencil ve “yırtıcı hayvanlardır”*. Fiziki ve ahlaki nitelikleri ancak maymununkilerle karşılaştırılabilir. Onlar dar bir düşünce çemberinden hiçbir zaman kurtulamayacaklardır” ¹⁵⁹

Herder'in de nefret ettiği üstün Germen ırkı esasına dayanan Prusya milliyetçiliği 19.yüzyılda Avrupa'da ırkçı sayılabilecek ilk hareket olarak gelişti. Aslında Aydınlanma ile Avrupa milletlerinin üstünlüğü esasına dayanan “ırkçı” yaklaşım zaten mevcuttu. Afrikalıların insan olup olmadıkları tartışılıyordu. ¹⁶⁰Afrikalar için hayvanat bahçesi gibi kafesli seyir yerleri ile Afrikalı kafalarını geyik kafası gibi şöminesinin üstünde sergileyen soylular bile vardı.

¹⁵⁷ Murat Aktaş, “İrkçılık ve Mlliyetçilik”, *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 5/26 (2019): 1871.

¹⁵⁸ Aktaş, “İrkçılık ve Milliyetçilik”, 1872.

¹⁵⁹ Aktaş, “İrkçılık ve Milliyetçilik”, 1872.

¹⁶⁰ Bilgin, *Kolektif Kimlik*, 36.

Toplumları fizikî ve kültürel yönleriyle aşağılamak amacıyla geliştirilen ırk kavramını ırkçılığı Amerikalı bilim adamları geliştirmiştir. Amerikan Antropoloji Okulu'nun çalışmaların merkezinde yer alan poligeni teorisine göre her ırk ayrı ayrı yaratılmıştır.¹⁶¹

Avrupadaki antropoloji modasına Türkiye'de uymuş ve Afet İnan başkanlığında 1937'de 64000 kişi üzerinde kafatası ve fizikî özellik araştırmaları yapılarak yayınlanmıştır.¹⁶²

Her araştırmacı insanların değişik bir fiziki özelliğini esas aldığından ırkların sayısı ve sınıflandırması üzerinde ittifak sağlanamamıştır. Bugün göçler ve ırklararası evlilikler işi içinden çıkılmaz hale sokmuştur. Irkçılık yapabilmek için ortak genetik, fiziki ve biyolojik özelliklerin bulunması ve bunların antropoloji ile tıbbın verileri ile sınıflandırılması gerekmektedir. Avrupa'da en saf ırk olarak kendilerini gören Almanlar bile genetik olarak karışmış durumdadır. Bugün ırk denilince beyaz, siyah ve sarı ırk şeklinde kullanılmaktadır.

1.4.6. Gelenekler

Gerçek ya da hayali bir geçmişle bağlantılı, devamlı ve yaygın davranışa dayalı, ritüel ya da sembolik davranış biçimlerine bağlı olarak benimsenip aktarılan, toplumsal pratik, norm ve değerlerine gelenek denir.¹⁶³ Köken olarak Latince; vermek, teslim etmek anlamına gelen tradition, İngilizce'ye 14. yy'da Fransızcadan geçer. Kelimenin Latince aslının "bilgiyi aktarma" ve "bir öğretiyi aşılama", 17. yüzyıldan itibaren babaların oğullarına ağızdan ağıza aktardığı şarkılar ya da bilgimizi başkalarına aktarma gibi anlamlar ifade eder.¹⁶⁴

Gelenek modern öncesinin ana karakteri olarak geçmiş ile şimdi arasında bir birliği varsayarken, kendi farklılıklarını vurgulamakla yetinmeyen modernite, geçmiş ve geleneğe tahammül etmeyen, dünün çocuğu olmayı reddeden, geçmişle bağlarını

¹⁶¹ Ünlütürk, "Irk" Kavramının Tarihsel Gelişimi", 99.

¹⁶² Bknz: Afet İnan, *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi*, (Ankara: TTK Basımevi, 1947)

¹⁶³ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 258-259.

¹⁶⁴ Raymond, Williams, *Anahtar Sözcükler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 385.

koparma anlayışındadır.¹⁶⁵ Ancak, modernlik ne kadar gelenek karşıtı ya da gelenekle bağı olmayan iddiasında olsa da esasında kendi geleneğini oluşturmaktadır. Yaşayan her olgu ve kurum yaşadığı müddetçe gelenek oluşturur. Devamlı ilerleme ve devamlı değişim fikri paranoid bir durumun habercisidir. Her şey en azından basacağı ya da hız alacağı bir zemine ihtiyaç duyar. Dolayısıyla gelenek olmadığı zaman icad edilen hatta çoğu zaman çok yakın tarihlere dayanan alışkanlıklar ve birikimlerdir. Herşeye durmadan yeniden başlanamaz, her şey devamlı yeniden kurulamaz. Sosyal gerçeklik inşasında yeni bir eylemin, kurumsallaşması ve nesnelleşmesi (ya da kolektif bir kimlik oluşturması) için ilk uygulayıcılardan sonraki nesillere aktarılması gerekir. İlk uygulayıcılar bu eylemin kendi icatları ve değiştirilebilir olduğunu bilirler. Sonraki nesile aktarılarak hatıralar geleneğe dönüşmüş, eylemin uygulayıcısı belirsizleşmiş ve gelenek inşası gerçekleşmiş olur.¹⁶⁶

Gelenekler, sosyal ve siyasi yapı için gerekli olan unsurlar olduğu için icat edilerek geçmişle doğal bir süreklilik içinde tekrarlara dayanan belli değerler ve davranış normlarını aşılayarak toplumun kolektif kimliğini de belirleyen pratikler kümesi olarak düşünülmelidir.¹⁶⁷ Bir toplumu diğerlerinden ayıran özellik devamlılığı olan norm ve ritüellerdir. Bunlar geleneğe dönüşmedikçe kimlik özelliği olmazlar.

Özellikle 19.yüzyıl ulus devletlerin gelenek icadın da yarıştıkları yıllardır. Millî bayramlar ve ritüeller, semboller kökü çok eskilere dayanan gelenekler gibi topluma benimsetilmeye çalışılmıştır. Bugün pekçokları tarafından kökleri çok eskilere dayandığı zannedilen İskoç eteği ve kumaşı ile İngiltere'deki taç giyme geleneği 19.yüzyılda icat edilmiş geleneklerdendir.¹⁶⁸ Millî bayramlar, millî semboller, marşlar ve günler hepsi icat edilmiş geleneklerdendir. Elbette kökü çok eskilere dayanan geleneklerde mevcut. Ancak özellikle 19.yy millet ve millî kimlik inşasında gelenek ve millî tarih icatlarının miladıdır.

Hobsbawm 19.yy'da icat edilen gelenekleri üç tipe ayırır:

¹⁶⁵ Octavio Paz, *Çamurdan Doğanlar*, (İstanbul: Can Yayınları, 1996),14.

¹⁶⁶ Dalday, "Kimlik" ve toplumsal kimlik kavramı",170.

¹⁶⁷ Eric Hobsbawm, Terence Ranger, Terence, *Geleneğin İcadı*, (İstanbul: Agora Kitaplığı,2013), 2.

¹⁶⁸ Akıncı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete*, 35-36.

“a) toplumsal birlik-beraberliği ya da gerçek veya yapay cemaatlerde grup aidiyetini oluşturan veya sembolize eden gelenekler; b) kurumları, statü ya da otorite ilişkilerini oluşturan veya meşrulaştıran gelenekler; c) ana amacı toplumsallaşma, inançların, değer yargılarının ve davranış teamüllerinin aşılma ve aktarılması olan gelenekler.”¹⁶⁹

Özellikle a grubundaki gelenek tipi nerdeyse bütün ulus devletlerin icat ettikleri geleneklerdendir. Millî kimliklerin inşasında temel ya da muhteva olarak kullanılan gelenekler de a ve c grubuna ait olan geleneklerdir. İcat edilen geleneklerin öğretildiği yerler özellikle zorunlu eğitimin verildiği okullardır. Dolayısıyla Millî kimlik inşasında kimliği oluşturan her unsur geleneğe dönüşerek tekrarlanmak ve aşılma suretiyle benimsenme ve yaygınlık kazandırılmaya çalışılır.

1.4.7. Millî kimlikler ve Din

Din, insanlık tarihi boyunca var olmuş ve var olmaya devam edecek gibi de gözüken toplumların en önemli sosyal kurumlarından biri olarak millî kimliğinde en önemli unsurlarından biri sayılabilir. Bugün dünyada her ne kadar seküler yapıda milletler olsa da dinin kültürel yapılarındaki etkisi tartışılmazdır. Kutsala olan ihtiyaç her dönemde olmuştur. Arkeoloji ve antropoloji çalışmaları bütün toplumlarda değişik şekillerde de olsa dinin izlerini bulmakta ve başta Max Weber olmak üzere bütün klasikler sosyologlar dinin ekonomik ve sosyal hayattaki etkisine dikkat çekerek dinin; anlam verme, kimlik kazandırma, yapısal ve kültürel olmak dört temel işlevinden bahsetmektedirler.

Din anlam verme işlevi ile adalet, ahlak gibi kavramlarla varlığın ve hayatın ontolojisine dair cevap verebilen tek kaynaktır. Din, insanın “kim olduğu” sorusunun yanında nereden gelip nereye gideceği konusunda da cevap veren tek kaynağıdır. Din, asırlarca insanlara ve toplumlara hem bireysel hem de en geniş aidiyet duygusu olarak bir kimlik kazandırmıştır. İnsanlar kendilerini bir dinin mensubu olarak “ümme” kimliği içerisinde tanımlamışlar ve hatta onun için savaşmışlardır. Bugün göçmenlerden oluşan ABD gibi bir ülkede dînî zümreleşmeciliğin (denominationalizm) arttığı

¹⁶⁹ Hobsbawm, *Gelenğin İcadı*, 12.

gözlenmektedir. Değişik ülkelerden gelen insanlar kilise ve camiilerde “cemaatleşmek”tedirler. Modern hayatın yalnızlaştırdığı insanlar etnik ya da dinî aidiyetlere yönelmektedirler.¹⁷⁰

Din sosyal hayatın doğumdan ölüme kadar bütün pratik ve ritüellerinde her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Yapısal ve kültürel olarak da toplumu düzenli ve istikrarlı kılan kural ve kurumların meşruiyet ve yaptırımlarında din kaynak olarak her zaman en etkili kaynak olmaktadır. Bazı seküler unsur ve yapıların yanında ideolojiler bile dinî hüviyete bürünmektedir. Çünkü inanç ve imana dayanan yapı ve kuralların gücü her şeyden daha etkili gözükmektedir.¹⁷¹ Özellikle Ortaçağ (MS.395-1453) boyunca devletlerin ve toplumların hayatlarında din temel meşruiyet ve ayırım çizgisini oluşturmuştur. Kurumsal, örgütlü dinler olarak özellikle Hristiyanlık ve İslam, benimsendiği toplumların sosyal hayatında egemen olduğu gibi yöneticiler dinî bir meşruiyete dayanmak zorundaydılar.

Kültürlerin ve medeniyetlerin muhteva ve yapılarını dinler şekillendirmiştir. Eliot’a göre, Kültür ve din aynıdır. Yunan ve Roma kültürlerinin Hristiyanlık etkisinde kalarak bir sentez oluşturmalarından ayrılmışlardır. “*Bu karşılıklı etki öyle büyük olmuştur ki, hem etkilenen kültür hem de Hristiyanlığın kendisi düşünce ve uygulamada çok değişmişlerdir. (...) Kültür, aslında herhangi bir toplumun dininin vücut bulmuş bir şeklidir.*”¹⁷² Din günümüzde her ne kadar “kul ile tanrı arasında” gibi gösterilmek istense de dinin yaşanması için topluma ihtiyaç vardır. Din kişinin davranışlarına etki etmenin dışında onun toplum içerisindeki yerini ve rolünü de belirlemektedir. Böylece din kişinin bireysel ve kolektif kimliklerinin hem şeklini hem de muhtevasını belirlemektedir.¹⁷³

Dolayısıyla din, kimliğin ve ahlâkın temeli olarak köklü bir yere sahip olmuştur. Avrupa’da Hristiyanlık öncesi toplumların çoğunda yabanîlik ve ahlak bozuklukları had

¹⁷⁰ Arthur L. Greil, Lynn Davidman, “Kimlik ve Din” içinde *Kimlik ve Din*, Ed:Abdullah Özbolat, Mustafa Macit, (Adana: Karahan Kitabevi, 2016), 25.

¹⁷¹ Ali Coşkun, Ali, “Din ve Kimlik”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(2003):15-16.

¹⁷² Thomas Stearns Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, çev. Sevim Kantarcıoğlu, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987), 20.

¹⁷³ Baykan Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, (İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay.,1981),214-215.

safhadadır.¹⁷⁴ V. yüzyılda Aziz Jerome, Galya'da bulunan Britanyalı Attakotilerilin bir hayvan sürüsü ile karşılaşınca çobanların 'popolarını ve kadınların memelerini yemeyi tercih ettiklerini yazmaktadır. İskoçyalılarda monogami yoktur, istediklerinde istedikleriyle yatmaktadırlar; Persler, Etiyopyalılar, Medler ve Hintliler anneleri, büyük anneleriyle, kızları ve yeğenleriyle bile yatmaktadırlar.¹⁷⁵ Özellikle semavi dinler getirdikleri ahlakî ve hukukî kurallarla toplumları adeta hayvanlardan ayırd edici bir işlev görmüşlerdir. Öyleki dinler modern öncesi geleneksel bütün toplumlarda kimliğin ve kültürün omurgasını oluşturmuştur. Batılı toplumlar Romanın Hristiyanlığı kabul etmesiyle beraber Hristiyan kültür ve medeniyetini oluştururken, Doğu'da Türk, Arap ve Farslar İslam medeniyetini 7.yüzyıldan itibaren inşa etmeye başlamıştır. Millî devletler ve millî kimliklerden önce kolektif kimliklerin en belirgin ve baskın unsurunu "ümme" kimliği oluşturmuştur.

Avrupa'da zaman içerisinde Kilise, ahlâkî inancı yaymak yerine, iktisadî ve siyasi gücünü korumak ve dinî katılığı yaymak uğrunda sarfederken Engizisyonlar halk nezdinde kilisenin itibarına ölümcül darbe vurdu. Kilise, barış vaazları verirken bile, 16. yy. Fransa'sında dinî harpleri ve 17. asır Almanya'sında da Otuz Yıl savaşını körükledi. Modern ahlâkın başta gelen başarılarından biri olan köleliğin kaldırılmasında sadece çok az bir rol oynayan¹⁷⁶ din adamları donmuş gelenekleri ve düşünceleri korumak adına bütün yeni fikirlere karşı çıkınca ve Engizisyonla terör estirince Kilise her yeni gelişme sonucunda gerilemek zorunda kaldı. 19.yüzyıla gelindiğinde Fransız İhtilalinin sonuçlarından sayılabilecek din düşmanlığı yaygınlaştı. Bu dönemde özellikle materyalizm, pozitivizm ve sosyalizm gibi ideolojiler dinin karşısında yapılandılar. Özellikle Comte ve Durkheim, dinin artık devrini tamamlamış bir sosyal kurum olduğunu, toplumların klasik dinlerin etkisinden çıkarak rasyonel düşünceye tâbi olarak ahlakî dine değil ilme dayandırması gerektiğini savundular. Comte'un ve Durkheim'ın asıl amacı artık hristiyanlığın ve geleneksel bir dinin beslemekten aciz kaldığı sosyal

¹⁷⁴ Fulbrook, *Almanyanın Kısa Tarihi*,29-30.

¹⁷⁵ Bilgin, *Kimlik İnşası*, 37.

¹⁷⁶ Will ve Arient Durant, *Tarihten Alınacak Dersler*, Çev: Nejat Muallimoğlu, (İstanbul: Söğüt Ofset, 1998),60

ahlakı besleyecek yeni bir kaynak bulmaktı. Ancak bu görüşler ilmî bir teoriden ziyade tarihi kehanete benzemektedir.

Bu iki düşünürün görüşleri: a) Dinin sosyal kurumların en köklü ve evrenseli olduğunu ve b) Dinin cevabını verdiği sorular ve ihtiyaçlar o kadar evrensel ki, bu ihtiyaçları değil de sadece tatmin şeklini değiştirebiliriz. Nitekim Comte geleneksel dinlerin yerine rasyonalist bir din koymaya çalışırken, Durkheim da ahlaki çöküntüden kurtulmak için sosyal değerler üzerinde ittifak edilmesini, büyük çoğunluğu dini olan değerlerin vazgeçilmezliğine inanarak muhafazakar bir tavır takınmıştır. Hatta bütün din yerine teklif edilenler din adı verilme de dini bir mahiyette sunulmuşlardır.

Geçen yüzyılda Comte tarafından bilim din haline getirilerek, bilimin insanlığı sefalet ve barbarlıktan kurtaracağına, manevi açlığına da cevap vereceğine inanılmıştır. Ancak sonuçta görülen rasyonalist toplumların iki dünya savaşı ile açlığı, sefaleti ve barbarlığı son noktasına çıkarmaları olmuştur. Manevi değerlerin çözülmesiyle Durkheim'ın sosyal çözülme (anomie) dediği hal yayılmış ve milyonların hayatına mal olan iki din doğmuştur: Faşizm ve Komünizm.¹⁷⁷ Sonuç olarak görülmüştür ki, din ve dine olan ihtiyaç değişmiyor. İnsanlar adı ne olursa olsun bir dinden başka dine geçmiş oluyorlar. Dinin yerine geçmeye çalışan her sistem dinî bir yapıya dönüşüyor ancak gerçek dinin ahlaki ve ontolojik cevaplarını veremiyor. Din sadece bilgi sistemi olarak ve sıradan bir teori gibi görüldüğünde bu sonuçlar kaçınılmaz oluyor. Onun derin sosyal ve bireysel etkisi üzerinde düşünmek gerekmektedir.¹⁷⁸

Nitekim Avrupa'da bütün sosyal ve kültürel kurumlarda dinin etkisi yoğun şekilde görüldüğünden gelenek demek aslında dinin bir yansımasından başka şey değildi. Geleneğe savaş açan modernite dine savaş açmış oluyordu. Her şeyin yeniden “kurucu akılla” kurulabileceğine inanan Aydınlanmacıların, “*Kilisenin ahlâkî fonksiyonu yerine koyacakları başka bir şey bulamadıklarını kabul etmeleri ve Kilisenin de, dinî ve entelektüel hürriyeti kabul etmesi dışında, din ve felsefe arasında bir uzlaşma mümkün*

¹⁷⁷ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 171.

¹⁷⁸ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 173-174.

olmamıştır.”¹⁷⁹ 19.yy’da Comte’un “Pozitivist din” ile Fransız devrimcilerinin 1793’te “akıl dini” kurma çabaları sonuçsuz kalmıştır.¹⁸⁰ Akıl dini geleneksel Katolikliğin taklidi olmaktan öteye gidememiş, Comte’un dini ise fantastik bir anlayış olarak kalmıştır.

Bugün hangi milli kimliğe bakarsanız bakın bir dinin izlerini görebilirsiniz. Hatta semavi dinler etnik ayrımı kaldırmayı amaçlasa da bazı etnik topluluklar bazı dinlerin sadık müminleri olabilmektedirler; Bizans Yunanlıları, erken dönem Ortodoks Ruslar, Etiyopyalılar, Monofiziz Kiptiler, Katolik İrlandalılar, Gregoryen Ermeniler, Polonyalılar, Dürziler, Sihler ve Yahudiler¹⁸¹ gibi pek çok toplumların bütün bir hayat tarzı ve kimliklerini dinleri belirlemiştir. Bu saydıklarımızdan Ermeniler ve İrlandalılar aynı etnisiteye, aynı dile sahip olmalarına rağmen mezhep farklılıkları sebebiyle bölünme yaşamışlardır. Özellikle Hristiyan toplumların Kilise yapılanmaları erken dönem milli kimlik ve milliyetçilik hareketlerinde lokomotif görevi görmüştür. Bunu Osmanlının gayrı müslüm tebasının ayrılıkçı hareketlerinde bariz görebiliriz. Modern zamanlarda laik-seküler bir anlayış hakim olsa da bütün toplumlarda geleneksel dinlerinin birikimine en azından kültürel olarak sahip çıkıldığını görmekteyiz. Bunun yanında bazı yazarlara göre ulus devletler ve milliyetçilikler “sivil din” olarak nitelendirilecek derecede dinimsi yapılara dönüşmüş bulunmaktadır.¹⁸²

1.5. Milliyetçilik Teorileri

“Milliyetçilik” terimini yazılı olarak ilk defa, Jakobenlere muhalif bir Fransız papazı olan Augustin Barruel kullanmış, bilimsel olarak da ilk defa 1907’de Alman tarihçi F. Meineke tarafından ele alınan¹⁸³ milliyetçilik, 19. yüzyılın ortalarına doğru siyasî bir düşünce ve hareket olarak gelişmeye başladı. 1848 de Avrupa’yı sarsan devrimin de temelini oluşturdu. 19.yüzyıl bu yönleriyle hem Avrupa’nın hem de Osmanlının “en uzun yüzyılı” denecek kadar sosyal ve siyasi karmaşaların, altüst oluşların yüzyılıdır.

¹⁷⁹ Durant, *Tarihten Alınacak Dersler*, 61.

¹⁸⁰ Ahmet Faruk Kılıç, “Fransız Devrimi ve Din”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 3/11(2007):134-135.

¹⁸¹ Smith, *Millî Kimlik*, 103.

¹⁸² Akıncı, *Tanzimattan Cumhuriyete*, 37.

¹⁸³ Hekimoğlu, *Modern Siyasal İdeolojiler*, 310.

16.yy'dan itibaren önce İngiltere sonra da Fransa'da başlayan milletleşme ve milliyetçilik, 19.yy'da Fransız ihtilali ve Napolyon savaşlarının etkisi ile başta Almanya olmak üzere pek çok toplumu etkisi altına almıştır. Bütün bu gelişmeler Avrupa'da yaşanan ve yaşanması gereken bir gerçek olarak kabul edilirken; Avrupa, tarihte ilk defa milletler ve ulus devletler sistemine sahip olan bir kıta olmuştur. Millet ve milliyetçilik Avrupa modernitesinin doğal bir sonucu olarak görülmüştür. Milliyetçilik, son iki yüzyılda dünyanın birçok bölgesinde tarihi yeniden şekillendiren siyasî ideolojilerin en etkili olarak;¹⁸⁴ millî marş, vatansever şiirler, bayrak ve millî edebiyat, törenler, millî tatiller gibi sembollerin yaygınlaşmasıyla, gerçek bir halk hareketi hâline gelmiştir. Zorunlu ilköğretimle beraber okuma-yazmanın ve gazetelerin yaygınlaşması gibi unsurlar kitlesel siyasetin etkin dili hâline gelmesine sebep oldu. Bu süreçte milliyetçilik artık halkı dönüştüren ve taban bulan bir yapı haline gelmiştir.¹⁸⁵

Tarihçi Snyder milliyetçiliği belirli bir coğrafyadaki ortak dile sahip, arzu ve ideallerinin dile getirildiği bir edebiyatı olan, ortak bir geleneklere ve kahramanlara ve bazen ortak bir dine sahip bir grubun zihin, hissediş ya da duygu durumu¹⁸⁶ olarak tanımlarken; Giddens, *“Ulusçuluk ile asıl olarak psikolojik bir olayı, bireylerin bir politik düzenin üyeleri arasındaki toplumsallığı vurgulayan semboller ve inançlar dizisiyle ilişkisini kastediyorum.”*¹⁸⁷ demektedir. Özkırımlı ise, milliyetçiliğin, *“her şeyden önce bilincimize bir şekil veren, dünyayı adlandırmamızı sağlayan bir söylem; başka bir deyişle, toplu kimliklerimizi belirleyen, günlük konuşmalarımızı, davranış ve tutumlarımızı yönlendiren bir görme ve yorumlama, bir algılama biçimi”*¹⁸⁸ olarak milli kimliklerin de esasını oluşturduğuna işaret etmektedir.

Milliyetçiliğin tanımlanması kadar sınıflandırılmasında da ortak bir görüşe rastlamıyoruz. Kedourie doktrin, Smith ideolojik bir hareket, Gellner siyasi ilke, Calhoun bir söylem olarak görürken Nairn'e ise eli kanlı bir din olarak

¹⁸⁴ Andrew Heywood, *Siyasî İdeolojiler*, (Ankara: Adres Yayınları,2014),163.

¹⁸⁵ Andrew, *Siyasî İdeolojiler*,164.

¹⁸⁶ Andrew Vincent, *Modern Politik ideolojiler*, (İstanbul: Paradigma Yayınları,2006),380.

¹⁸⁷ Anthony Giddens, *Ulus Devlet ve Şiddet*, (İstanbul: Kalkedon Yayınları,2008),160.

¹⁸⁸ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları,2015),14.

sınıflandırmaktadır.¹⁸⁹ Anderson'ın tarihi bir "anomalî" olarak gördüğü milliyetçiliği, istenmeyen ama sosyal bir gerçeklik olarak gören Hugh Seton-Watson, milletin bilimsel olarak tanımlanamayacağını, oysa ortada bir fenomenle karşı karşıya bulunduklarını söylemektedir.¹⁹⁰ Milliyetçiliğin diğer ideolojiler gibi ne bir teorisi ne de filozofu olmaması onun hakkında değişik görüşlere sebep olmaktadır.¹⁹¹ Milliyetçilik tıpkı muhafazkarlık gibi bir ideolojiden daha çok bir tavır gibi görünmektedir. Her ikisi de ana ideolojiler olan liberalizm ve sosyalizme zaman zaman yaklaşıp uzaklaşabilmekle beraber kendilerine ait ekonomik ve sosyal bir sistemden mahrumdurlar.

Hayes, modernleşme ile dinden uzaklaşan insanlara dini heyecanı sadece milliyetçiliğin vermesi sebebiyle dine benzetmektedir. Ona göre Avrupadaki Katolik bütünlüğü parçalayan Protestanlığın; Luther'in Almanlara, John Knox'ın İskoçlara, İngiltere ve İskandinav krallarının halklarına millî duygularla seslenmelerinin 16. ve 17. yy. din savaşlarına, milliyetçiliğe ve Avrupalı milletlerin doğmasına sebep olduğunu belirtmektedir.¹⁹²

Hayes'e göre milliyetçiliğin ortaya çıkışında etkili olan unsurlar şunlardır:

- 1-Ticaret kapitalizmi ile gelişen Ulus-devletlerin ve burjuvazinin doğuşu.
- 2-Ulus devletlerin çoğalması ile birlikte milli vatanseverlik duygularının gelişmesi.
- 3-Millî ekonomilerin doğuşu ve gelişimi. (Merkantilizm)
- 4-Toprağı, ekonomiyi ve sömürgeleri korumak için milli ordu ve donanmaların kurulması.
- 5- İncilin tercümesi ile milli kiliselerin ve millî dillerin doğması.¹⁹³

Hobsbawm, Gellner'le paralel düşünerek milliyetçiliğin önceden var olan kültürleri alıp millete dönüştürdüğünü, bazen de milletleri icat ettiğini, bu icadı yaparken veya

¹⁸⁹ F.Temuçin Ertan, Orhan Örs, "Milliyetçiliğin müphemliği: Milliyetçilik nedir?", Ankara Üniv. Türk İnkılâp Tarihi Enst. Atatürk Yolu Dergisi, 62(2018): 45.

¹⁹⁰ Anderson, *Hayali Cemaatler*, 17-18.

¹⁹¹ Anderson, *Hayali Cemaatler*, 19-20

¹⁹² Carlton J.H. Hayes (2010), *Yeni Bir Din: Milliyetçilik*, İstanbul:İz Yayıncılık, 2010), 31-32

¹⁹³ Carlton , *Yeni Bir Din: Milliyetçilik*, 49-52.

kültürleri millete dönüştürürken de genellikle var olan kültürleri çarpıtarak milletleri ve devletleri inşa ettiğini söyler. Ona göre özünde bir sosyal mühendislik olan milliyetçiliğin en çok gelenek icadı da 1870-1914 tarihleri arasında olmuştur.¹⁹⁴

Alman tarihçi Meinecke milleti sınıflandırmada “kültürel ulus” ve “siyasi ulus”, Bryant ise aşağı yukarı aynı anlamda olmak üzere “etnik ulus” ve “sivil ulus” kavramlaştırmasını kullanmaktadır.¹⁹⁵ Etnik uluslar etnik kökene ve soydaşlığa bağlarlar. Kültürel uluslar kendilerini ortak soydan gelen türdeş bir bütün olarak gördükleri için dışlayıcıdır, yani, yeni katılımlara açık değildir. Yunan, Alman ve Rus milletlerini bu gruba örnek gösterilebilir. “*Örneğin, Alman olmak özünde etnik olarak tanımlanıyorsa (ki büyük ölçüde öyledir) o zaman farklı etnik kökenden gelen bir kimsenin sırf Almanca öğrenerek ve Alman değerlerini benimseyerek Alman olması mümkün değildir.*”¹⁹⁶

Sivil bağlar ve mensubiyetler öne çıktığı “siyasî veya sivil ulus” anlayışında kültürel etnik ve dinî kökene bakmaksızın kişiler öncelikle vatandaşlık bağıyla bağlıdır. Kökleri Rousseau’nun felsefesine dayanan bu anlayış Fransız Devriminde Fransızların kendilerini, devredilmez hak ve özgürlüklere sahip “yurttaşlar” topluluğu olarak görmelerine sebep olmuştur. Özellikle ABD ve Birleşik Krallık birer siyasî ulus olarak inşa edilmiştir. Sivil ulus kavramı, Gellner’in de işaret ettiği gibi milliyetçiliklerin icad ettiği bir yapıdır. Marxist bir tarihçi olan Hobsbawm da modern ulusların aslında icat edilmiş geleneklerle oluştuğunu, uzun geçmişe dayanan etnik toplulukların gelişimiyle ortaya çıktıklarını reddeder. Ona göre, tarihsel süreklilik ve kültürel saflık milliyetçiliğin yarattığı bir efsanedir. Milliyetçiliği milletler yaratmaz, aksine milletleri yaratan milliyetçiliktir. Milliyetçiler millî marş, bayrak, dil ve kültür politikaları ve zorunlu eğitim yoluyla modern milletleri yaratmışlardır.¹⁹⁷

Amerikalı tarihçi Kohn ise Gellner’in aksine milletlere milliyetçilikleri kurucu rolü vererek, iyi kötü kategorizasyonu üzerinden Doğu ve Batı milliyetçilikleri ayırmasına

¹⁹⁴ Ertan, “Milliyetçiliğin müphemliği”, 46.

¹⁹⁵ Mustafa Erdoğan, “Milliyetçilik İdeolojisine Dair”, *Ankara: Liberal Düşünce Dergisi* 4/15(1999): 91.

¹⁹⁶ Erdoğan, “Milliyetçilik İdeolojisine Dair”, 91

¹⁹⁷ Erdoğan, “Milliyetçilik İdeolojisine Dair”, 91

gitmektedir. Kohn'a göre Batı; Fransa, Hollanda, İsviçre, ABD, İngiltere ve sömürgelerinden oluşur. Doğu ise Ren'in doğusu ve Asya'dır. Batılı saydığı toplumların ortak özellikleri seküler, şehirli bir kültüre ve güçlü bir orta sınıfa sahiptirler. Doğu'da ortaya çıkan milliyetçilik ise Batı'nın rasyonalist kültürüne taklitçi bir cevaptır. Doğu'da orta sınıf zayıftır ve köylü bir nüfus ağırlıktadır. Bu coğrafyada etnik ve siyasal sınırlar çakışmadığından milliyetçilikler genellikle mitlere ve efsanelere dayanır. Batılı milliyetçilikler, "bütünleşmeci" politikalarını rasyonel unsurlara ve yurttaşlığa dayandırırken, Doğu'da daha çok toprak ve topluluk arasındaki organik bağlar ön plana çıkarılır. Dolayısıyla Kohn, Batılı milliyetçiliği "iyi" ve örnek bir milliyetçilik olarak görürken, Doğulu milliyetçilikleri taklit ve "kötü" olarak tanımlamaktadır.¹⁹⁸

Milliyetçilik üzerine yoğun bir tartışma ve görüş literatürü olmakla beraber milliyetçiliğin çıkış noktası üzerinden yapılan tartışmalarda milletlerin tarihin derinliklerinden gelen ilksel bir özü vardır diyen Primordialist görüş (ilkçi yaklaşım) ile millet ve milliyetçiliği tamamen bir modern zamanlar icadı olarak gören milletleri milliyetçiliklerin yarattığını kabul eden inşacı modernist yaklaşımdır. Üçüncü yol ise sentezci bir yaklaşım olan, İlkçiliği reddedip Modernist görüşü yetersiz bulan etno-sembolcü Smith'in görüşleridir.

a- İlkçilik (Primordialism) : Bu görüşün önde gelen isimleri C. Geertz, E. Shils, Pierre van den Berghe, W. Connor dur. C. Geertz, *"bireyler arasında ilksel (primordial) bağlar olduğunu ve bu bağların zaman ve etkileşim ile yapılandırılmış değil, o toplumun içinde doğmak itibarıyla önceden verilmiş, doğal ve kan bağı, dil, inanç, tutum, gelenekler gibi doğal uyuma noktalarıyla varlığını sürdüren bir niteliğe sahip olduğunu savunmuştur."*¹⁹⁹ Millet ve etnik unsurlar aynı şeydir ve modern zamanların ürünü değildir, çok eskiden beri vardır görüşünü savunurlar.

¹⁹⁸ İnci Özehan Kerestecioğlu, "Milliyetçiliğe ilişkin sınıflandırmalarda karşılaşılan sorunlar", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi*, 25(2001):135.

¹⁹⁹ Melih Çoban, "Milliyetçilik Teorileri", *Türk Yurdu Dergisi*, 295(2012):345.

İlkçilik görüşünü benimseyenler de kendi içinde: ‘doğalcı’, ‘biyolojik’ ve ‘kültürel’ olmak üzere üçe ayrılmaktalar. İçlerinde doğalcı yaklaşım en aşırıdır, etnik kökeni duyu organları kadar doğal olarak görürler. Onlar için millet eşittir etnik aidiyettir.²⁰⁰

20.yy. ortalarına kadar milliyetçiliğin "doğal"lığı konusunda yaygın bir görüş hakimdi. Avrupa’da yaşanan faşizm, ırkçılık ve dünya savaşlarından acı çekmelerine rağmen insanlar bölünmeleri, millî kimlikleri ve milliyetçiliği doğal bulmuştur. Ancak 20. yüzyılın sonlarına kadar batılı devletlerin vatandaşları ulusu verili bir olgu olarak ve buna bağlı "ulusal çıkar", dış ilişkiler ve savunma politikaları açıklarken, "ulus" olarak tanımlanamayacak Üçüncü Dünya ülkeleri sayılan Nijerya, Hindistan, Malezya ülkelerin ortaya çıkması ulusların "doğallığına" bağlı ilkçi görüşü zayıflatmıştır. Ayrıca Batılı ulusların içindeki Bretonlar, İskoçlar, Flamanlar, Basklar ve Quebeciler gibi azınlık unsurlardaki milli duyguların uyanışı da şaşırtıcı bulunarak eskiden oluşturulmuş ulusların çözülmesine bağlı olarak "doğal" ulusun bütünleştirici kavramı nedir? sorgulaması sonucunda ilksel görüşe sahip olanlardan modernist görüşe kayanlar olmuştur.²⁰¹

b- Modernist Yaklaşım : Bu anlayışın önemli isimleri Gellner, Hroch, Balibar, Nairn, Anderson, Hobsbawm, Bhabba, Breuilly, Brass, ve Chatterjee sayılabilir. İlkçi görüşe tamamen ve taban tabana zıttır. Gellner’in 1983’te yayınlanan “Ulus ve Ulusçuluklar” eseri ile tartışmalara farklı bir bakış açısı getirmiştir. Gellner, “milletleri yaratan milliyetçiliktir” görüşünden yola çıkarak milliyetçiliğe işlevselci ve yapısalci bir çerçeveden “*siyasal ve kültürel birimin çakışmasını öngören ilke*” olarak tanımlar. Milliyetçiliği sanayi toplumuna has bir özellik olarak görür. Geleneksel tarım toplumlarında devlet ile toplum arasındaki ilişki çok azdır. Bu sebeple toplumda homojenlikten daha çok kültürel çokluk hakimdir. Sanayi toplumu ise kültürel homojenliğe ve bunun siyasî yansımasına ihtiyaç duyar bunu yapacak imkanlara da teknolojik olarak artık sahiptir. Sanayi toplumu sürekli olarak büyümek zorundadır, bunu da birbirinin yerini kolaylıkla alabilecek bir kitle toplumu ile sağlayabilir.

²⁰⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*,83-85.

²⁰¹ Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, (Ankara: Dost Kitabevi,1986),28-29.

*“Gellner’e göre, anonim kitle toplumu, bir üst kültürün, yani yazılı bir kültürün topluma nüfuz etmesiyle yaratılır. Bunu yapacak olan da merkezileşmiş ve standartlaşmış eğitim sistemidir.”*²⁰²

Modernist görüşün bir diğer önemli ismi Hobsbawm, milletlerin siyasî, idarî ve teknik şartlar ve ihtiyaçlar çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini söyleyerek, milliyetçiliği modern devletin ortaya çıkışına bağlı olarak ulus devletlerin idarî ihtiyaçlarından doğan bir ideoloji olarak görür. “Milletin modernliği ve tarihselliği” bağlamında Gellner ile paralel düşünürken, ana unsuru sanayi toplumundan daha çok modern devlet olarak görerek, milliyetçiliği kültürel zeminden siyasî zemine çeker.²⁰³

Modernist görüş millet ve milliyetçilik olgularını sanayileşme ve ulus devletlere bağlı ekonomik, sosyal ve siyasi etkenlerin doğurduğu milliyetçilik çağının bir ürünü olarak görür. Milliyetçilik, milletleri yaratmıştır. Milletler, kendi devletlerini kurmamışlardır. Tam tersine modern devletler kendi milletlerini inşa etmişlerdir. Anderson’un dediği gibi, milletler, tasarlanmış siyasî topluluklardır; yani hayalî cemaatlerdir ve milliyetçilik ise yapay bir ideolojidir.²⁰⁴

Smith, modernist görüşü beş gruba ayırır: 1-Sanayi kapitalizmi ile ortaya çıkan yeni ekonomik ve sosyal unsurların doğurduğu sosyal ve iktisadi milliyetçilik ve milletler. 2-Sosyolojik olarak modernite ve sanayileşmenin olguları olarak doğan sosyal ve kültürel milletler ve milliyetçilikler. Başta Gellner olmak üzere modernistlerin okul, zorunlu eğitim ve yüksek kültür ile oluştuğuna inanılan milliyetçilik. Gellner, milliyetçiliği ulus-devletlere ait bir olgu olarak görür. Ulus-devletler olmaksızın milliyetçilik var olamaz; işte bu yüzden, bir topluluğu ve ona aidiyeti betimlemenin bir yolu olarak milliyetçilik, tarihsel olarak belirli bir bilinç biçimidir.²⁰⁵ 3- Ulus devletlerle ve onların aracılığıyla doğan siyasi milliyetçilik ve milletlerdir. Ulus devletler milletler ve milliyetçilikle beraber devlet-toplum ilişkisinde devlet egemenliğinin dayandığı eşitlikçi ve

²⁰² Hekimoğlu, *Modern Siyasal İdeolojiler*,313.

²⁰³ Hekimoğlu, *Modern Siyasal İdeolojiler*, 313-314.

²⁰⁴ Abdulvahab Akıncı, “Milliyetçiliğin Kökenleri: Etnisite/Ulus (Millet) İlişkisi”, *İnsan&İnsan Dergisi*, 6/21(2019): 415.

²⁰⁵ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (İstanbul: İnsan Yayınları,1992),25.

bütünleştirici milliyetçilik anlayışıdır. 4-İdeolojik milliyetçilik ve milletlerdir. Milliyetçi ideolojinin Avrupalı kökleri ve modernitenin yarı dinimsi iktidarının ve imparatorlukların yıkılarak, imparatorluklarda bulunmayan milletlerin doğuşuna olan etkisine yapılan vurgudur. 5-Modernitenin ve Kartezyen aklın inşacı yönünün öne çıkarılması yaklaşımıdır. Kısaca, milletler icat edilmiş geleneklere bağlı olarak inşa edilmiş toplum mühendisliğinin ürünü olan kozmik dinlerin ve monarşilerin geri çekilmelerinin yarattığı boşluğu dolduran hayal edilmiş siyasi topluluklardır.²⁰⁶

c-Etno-Sembolcüler: Konumuz açısından millî kimlik konusunda fikirlerine sık sık başvuracağımız Anthony D. Smith'in de içinde bulunduğu bu gruba girenler milliyetçilik görüşünü etnik geçmişe ve kültüre dayandırarak, ilkçiliği reddeden ve modernist yaklaşımı yetersiz bulan isimlerden oluşmaktadır. John Armstrong, Anthony D. Smith, John Hutchinson gibi isimler ilkçiliği ve modernist yaklaşımı birleştirerek bir sentez arayışında olmuşlardır. Ancak etno kavramını sahiplenmemişlerdir ve kitaplarında bu kavrama yer vermezler.²⁰⁷

Etno-sembolcülere göre milletler tarihî süreç içerisinde ele alınmalıdır. Modern milletleri etnik geçmişlerinden soyutlayamayız, çünkü milletler geçmişten gelen etnik topluluklarının devamıdır. Etnik topluluklar ile modern milletler arasında sadece gelişmişlik açısından fark vardır. Etnik kimlikler göçler, istilalar, savaşlar ve etnik gruplar arası evlilikler vs. rağmen özlerini asırlarca korumuşlardır. Modern milletler, tarihî sürekliliğe sahip etnik kültürlere ait efsaneler, semboller, törenlere dayanarak milliyetçiliklerini oluşturur. Etnik-simgeler, milliyetçiliğin modern çağın ürünü olduğunu kabul ederek ilkçilerden ayrılırken, milliyetçiliğin kapitalizm ve sanayileşme ile ortaya çıktığına da karşı çıkarlar. Çünkü bu tür yaklaşımlar etnik bağların kalıcılığını görmezden gelmektedir. Onlara göre daha uzun bir tarihsel dönem içerisinde bugünün milletlerini etnik atalarıyla aynı potada değerlendirmeliyiz.²⁰⁸

²⁰⁶ Selahattin Özberk, “Türk milliyetçiliğinin tarihsel gelişimi: milliyetçilik kuramları açısından bir inceleme”, (Doktora Tezi, Hatay Mustafa Kemal Üniv., 2019),134-135.

²⁰⁷ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*,194.

²⁰⁸ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*,195.

Smith'e göre milletin kim olduğu sorusunda ve inşasında devamı olduğu etnik kimliğine bakılmalıdır. Etnik topluluğun altı temel unsurunu sayar: milletin ismi (kolektif isim), ortak soy miti, ortak tarihi hatıralar, ortak kültürün ayırt edici birkaç unsuru, belli bir anavatana bağlılık, topluluğun büyük bir kısmı arasındaki dayanışma duygusu. Bu etnik topluluklar tarih içerisinde “birleşme” ve “bölünmeler”le oluşmaktadır. Zamanla oluşan bir “etnik çekirdek” vardır; birbirine bağlı, farklılıklarının farkında olan fertler oluşan bu çekirdek sonradan kurulacak olana devlet ve imparatorlukların temelini oluşturacaktır. Dolayısıyla “etnik çekirdek” “millet kimdir” sorusunun cevabını bulmamızı da kolaylaştıracaktır. Çünkü egemen bir etnik grubun kuracağı devlet diğer etnik grupları içine alacak ya da eritecektir. Ancak her modern devletin kökeni de etnik bir çekirdeğe dayanmaz demektedir.²⁰⁹

Smith, etnik toplulukları “yatay ve dikey etnik topluluklar” olarak ikiye ayırmaktadır. Yatay olanlar aristokratlar, din adamları ve yüksek rütbeli subaylarla bürokratlar oluşmaktadır. Bu grubun sosyal derinliği yoktur. İngiltere, Fransa, İsveç ve İspanya yatay etnik topluluğun oluşturduğu milletlere örnek teşkil eden modern toplumlardır. Bunlar yatay toplulukları kendisine katmayı bilmiş başarılı etnik topluluklardır. Bu başarı da yeni kurulan bürokratik devletin payını da göz ardı etmemek gerekir. Halka eşit vatandaşlık hakkının verilmesi, en ücra köşelere kadar devletin vergi, askerlik ve eğitim gibi araçlarla toplumun her kesimi ile irtibata geçmesi millet oluşumunda çok etkili olmuştur. Bunun yanında dinde reformla dinden bağımsız üniversitelerde eğitimin tabana yayılması, gazete ve romanın yaygınlaşması ile halkın ortak değer ve milli kimlikler doğmuştur. Bu aktörleri ise “aydın” sınıfı olmuştur.

Dikey etnik topluluklar ise derli toplu ve halka yayılmış topluluklardır. Etnik kültür toplumun her kesimince paylaşılmakta, sosyal ve kültürel bölünmelere hoş karşılanmamaktadır. Etnik bağlılık yoğun ve dışlayıcı, dışardan gruba kabul edilmek ise çok zordu. Bu dikey toplulukları birleştiren bürokratik devletten ziyade din çok etkiliydi. Bu grubun etnik kimliğinin rengini ve muhtevasını din belirliyordu. Etnik

²⁰⁹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 204.

kimliği vatandaşlık kimliğine bağlamak bu yüzden zordu. Bu zorluğun üstesinden gelebilecek olanlar ise aydınlar, bu durumda üç tavır sergiliyorlardı:

- 1- Bilinçli olarak geleneğe dönüş. (Gelenekçilik)
- 2- Batılı örnekleri benimseme (modernleşme)
- 3- Gelenekle Batılı model arasında sentezci bir modernleşme yolunu seçmek.²¹⁰

Smith, aydınlar bu üç yoldan hangisini seçerse seçsin pasif olan halkın harekete geçirilmesi için hedefler konulması gerektiğini vurgulamaktadır. Edilgen topluluk etken hale geçirilirken birincisi halkın doğaya dönüşü sağlanmalı, ikincisi de yaratılan bir “altın çağ” kavramının olmasıdır. Bunlar vatan ve şanlı tarih kavramları çerçevesinde milliyetçiler tarafından çok sık kullanılan ifadeler olarak görmekteyiz. Smith, milliyetçiliğin kullanıldığı yerleri şöyle sayar:

- 1- Millet inşası süreçlerinde ve ulus devleti korumak.
- 2- Bir millete ait olma bilinci oluşturmak.
- 3- Bir millete ait dil ve sembolizmi belirtmek.
- 4- Milli hedefleri ortaya koyacak bir ideoloji ve doktrini belirtmek.
- 5- Milletin iradesini ve milli hedefleri belirtmek için.²¹¹ Smith bunlardan 4 ve 5’e önem verir. Smith, milliyetçi hareketlerin temel ideallerini şöyle sıralar: Dünya, milletlere bölünmüştür. Milletler siyasi sosyal gücün kaynağı olarak bütün sadakat bağlarının üstündedir. Özgür olmak için milletle özdeşleşmek gerekir. Dünyada barış ve adalet milletlerin özgür ve güvenlik içinde bulunmaları ile mümkündür.²¹² Smith, bu temel milliyetçi idealleri saydıktan sonra Kohn’un “Doğulu-organik” ve “Batılı-iradî” ayırımına dayanan milliyetçilik sınıflaması yapar:

1-Toprağa bağlı milliyetçilikler (Territorial)

a-Bağımsızlık öncesi milliyetçilikler: Sömürgecilik sonrası ulus devlet kurma savaşı.

²¹⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*,206-208

²¹¹ Smith,*Milli Kimlik*,119.

²¹² Anrhony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, (İstanbul: Everest Yayınları,2002),170.

b-Bağımsızlık sonra milliyetçilikleri: Sömürgecilik sonrası çoklu etnik yapıyı “bütünleştirici” milliyetçilikler.

2-Etnik milliyetçilikler:

a- Bağımsızlıktan önce oluşan ve büyük parçadan ayrılarak etnik temelli yeni bir devlet kurma çabaları. Ayrılıkçı ve diyaspora milliyetçilikleri.

b- Bağımsızlık sonrası milliyetçilikleri var olan etnisiteye bağlı olan ülke sınırları dışındaki soydaşları ve topraklarını da ülke sınırlarına katmayı amaçlayan irridentist milliyetçilikler.²¹³

Smith milliyetçiliği, milletlerin özerklik, birlik, kimlik kazanması ve bunların devam ettirilmesi yönelik ideolojik bir hareket olarak görür.²¹⁴ Ona göre, milliyetçiliğin ana davası kollektif kültürel kimliklerden oluşan bir dünya yaratmaktır. Milliyetçilikler milletlerin doğuşunu ve kaderini belirler.²¹⁵

1.6. Modernleşme, Ulus Devletler ve Millî Kimliklerin Doğuşu

Modernite bir süreç olarak Avrupa’nın feodalite sonrası ortaya çıkan yeni döneminin adıdır. Modernliğin başlangıcını Amerika’nın keşfine, Rönesans ve Reform hareketlerine, 16.-17. yy’lara ya da burjuvazinin ortaya çıkışına, bilim- teknik ve sanayi alanında devrimlerin yaşandığı 18. yüzyıla dayandıran değişik görüşler vardır.²¹⁶ Genellikle batıdaki değişmelerin çekirdeği Rasyonalizm, Naturalizm, Laisizm ve İndividüalizm ilkelerine bağlı olarak “düşüncenin dünyevileşmesi” sonucunun doğması şeklinde yorumlanır.²¹⁷

Modernite, Braudel’in ifadesi ile bilimsel, siyasal, kültürel olarak “her şeyin her şeyi karşılıklı etkilemesidir.”²¹⁸ Bunlardan her biri değişik ve farklı aşama ve alanları ihtiva eder ve bu alanlardan her birinde az ya da çok modern olunabilir. Modernite radikal bir

²¹³ Smith, *Millî Kimlik*, 133-134. Kohn’un görüşü için Smith “Eleştirilere rağmen Kohn’un milliyetçi ideolojilerin daha rasyonel ve daha organik türleri arasına koyduğu felsefi ayrım çizgisi, geçerliliğini ve yararını korumaktadır.” demektedir.

²¹⁴ Smith, *Millî Kimlik*, 122.

²¹⁵ Smith, *Millî Kimlik*, 157.

²¹⁶ Sezgin Kızılcıkel, *Küreselleşme ve Sosyal Bilimler*, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2003), 97.

²¹⁷ Durmuş Hocaoglu, (1989), “Yeni Bir Dünyanın Altyapısına Dair”, *Türkiye Günlüğü Der.*, 4(1989):4-5.

²¹⁸ Ferdinand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, çev.M. Ali Kılıçbay, (Ankara: Doğu-Batı Yayı., 1992), 115.

değişimin adıdır: Değerleri, yapıları, kültürleri, zihniyetleri, kurumları, üretim tarzlarını ve insanı değiştiren, bakıldığında binlerce yıllık geleneksel yapıları adeta altüst eden bir metamorfozun adıdır.²¹⁹

Weber, Batı medeniyetini anlamak için kapitalizmin; kapitalizmin anlaşılması için ise kapitalist zihniyetin ve kapitalist insan tipinin anlaşılmasının gerekliliğine dikkat çekmiştir. Kapitalizmin tamamlayıcı şartları olarak; burjuva sınıfının ortaya çıkması, şehirleşme, endüstriyel teknolojinin gelişmesi ve rasyonel hukuk sayılabilir.²²⁰

Kısaca modernliğin tarifinde üç temel yaklaşım vardır. Birincisi toplumun rasyonalite, individüalite, sekülerite, utilitarite değerlerini taşıyor olmasıdır. Bu değerleri taşıyan toplumlara modern, bu değerleri kazanmaya çalışanlara da modernleşen toplumlar denilir. Buradan bakınca modernleşme bir sosyal değişme süreci olarak toplumun "ilerleme"sini ifade eder. İkincisi ise; sosyal farklılaşmanın belli bir dönemini işaret eden Avrupa'da Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma çağına kadar giden sekülerizm, kapitalizmin ve ulus devletlerin ortaya çıkışını, özellikle Fransız ve Sanayi devrimi sonrasını işaret eder. Üçüncü yaklaşım modernlikse, Batılı olmayan ülkelerin ileri gelenlerinin Batılı ülkelere benzemeye, onların adet ve kurumlarını taklide yönelik "Batılılaşma" olarak da ifade edilen politikalar.²²¹

Kültür ve edebiyat çalışmaları ile tanınan Jusdanis, Batı dışı modernleşme hareketlerini gecikmiş modernleşmeler olarak görür ve asla Avrupa'dakiler gibi olamaz, ortada bir kusur varsa bu modernliğin olmayışı değil, modernliğin yerel şartlar ihmal edilerek ülkeye sokulmasıdır görüşündedir.²²² Ona göre, geleneksel toplumlarda hiçbir modern özellik olmadığı gibi modernleşmenin geleneksel unsurları da ortadan kaldırdığını söyleyerek gelenek ve modernliği birbirine zıt değil diyalektik olarak bağlantılı olarak görürken "*geleneksel yapılar modernleşmeye kolayca teslim olmaz, yeni kurumlarla bir*

²¹⁹ Abel Jeanniere, *Modernite Nedir?* içinde *Modernite Versus Postmodernite*, ed: Mehmet Küçük, (Ankara: Vadi Yay.,2000), 97.

²²⁰ Max Weber, *Protestan Ahlâk ve Kapitalizmin Ruhu*, çev.: Zeynep Aruoba, (İstanbul: Ayraç Yay.,1997), 42 vd.

²²¹ Neşet Toku, "Osmanlı-Türk Modernleşmesi", *Arkhe-Logos Dergisi*,4(2017):208.

²²² Gergory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi*,çev. Tuncay Birkan, (İstanbul:Metis Yayınları,2015), 11-12.

*arada yaşarlar. Ancak "gecikmiş" toplumlar geleneksel ve modern yapılar arasında bir huzursuzluk nöbeti yaşarlar.”*²²³ yorumunu yapmaktadır.

Sosyolog Göle ise, tekçi ve kültür-dışı modernlik yaklaşımının aşılması için; yerel olarak mekân, zaman ve kültüre bağlı, modernliğin daha bir içerden yerli okumasını yapılmasını; buradan alternatif, çoklu modernlik kavramı ile var olan modernlik modelini aşabilecek, yeni bir modernlik tanımı ve oluşumu olup olamayacağını sorgulamaktadır. Dolayısıyla batı dışı modernlik kavramı çoğul, yerel ve alternatif modernlik anlatımları üzerine temellendirilmelidir.²²⁴

Her iki yazarın görüşleri kısaca şöyle özetlenebilir: Modernliğin Batı dışı toplumlardaki gelişimini kabul edelim. Modernliğe sadece Batılı perspektifle bakmayalım. Modernitenin yerel değil, evrensel değerlerini esas alalım. Modernleşmenin sadece Batı'nın yaşadığı tarihe ve dönemlere göre değerlendirilmesini bırakalım ve böylece Batı'nın ileri-geri, çağdaş-ilkel, medeni-barbar kategorileştirmesinden kurtulalım. Batı dışı modernlikleri geç kalmış olarak değil de “ekstra” modernlikler olarak ele alalım. Gelenekler modernliğe karşı olarak görüldüğünden genellikle yok edilmiş ya da yok sayılmıştır. Aslında modernliğin gelenekleri dönüştürmesine bakmamız ve modernliğin gelenekleri dönüştürmesini beklememiz gerekir.²²⁵

Modernleşmenin siyasi ve sosyal boyutunu oluşturan millet ve milliyetçilik kavramlarının doğuşunun ana unsuru olan ulus devletler, modern devletler sisteminin kilometre taşı hükmündeki Vestfalya Barışı (1648) ile ulus hukuki boyut kazanmıştır. Leo Gross'a göre Vestfalya Barışı, devletler, kendi toprakları üzerinde egemen, büyüklüğüne bakılmaksızın birbirine eşit ve hiçbir bir dünyevi otoriteye bağlı olmayan çok sayıda devletin bir arada bulunduğu yeni bir sisteme yol açtı. Egemen devletlerin

²²³ Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik*, 14.

²²⁴ Nilüfer Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, içinde *Türkiyede Siyasi Düşünce*, ed. Uygur Kocabaşoğlu, (İstanbul: İletişim Yay.,2002), 59.

²²⁵ Geniş bilgi için bkz: Göle, “Batı Dışı Modernlik” ,60-66.

üzerinde bir otorite (özellikle kilise) ve de kurum kabul etmeyen bu yeni sistemin esası devletler aralarındaki güç dengesine dayalıydı.²²⁶

Tilly'ye göre, binyıl önce Avrupa diye bir şey yoktu ve bu topraklarda 30 milyon insan Avrupalılıktan habersiz yaşıyordu. Ona göre, Avrupa'yı Avrupa yapan 990 yılından itibaren ortaya çıkmaya başlayan milli devlet sistemi olmuştur. Ancak milli devletler birkaç yüzyıllık bir süreçte ve ancak Otuz Yıl Savaşları'nın bitiminde 1648'de Vestfalya Antlaşması ile oluştu. Artık devletler imparatorluklar ya da kent-devletler şeklinde değildi. Tilly'nin ulus devlet olarak nitelediği devletler, nispeten özerk ve merkezi örgütlenmelerdi. Ancak bütün modern devletler, her zaman ulus-devlet anlamına da gelmiyordu. Tilly'ye göre ulus devlet, ortak bir dil, din ve semboller birliğine sahip, millî kimliği olan devletlerdir.²²⁷

Siyaset Bilimci Rokkan, ilk ortaya çıkan ulus devletlerin genellikle Vatikan'a uzak olan bölgelerde oluştuğunu, Vatikan'a yakın prensliklerin Hristiyan ümmetine nifak sokmakla suçlanarak ulus devlet kurmakta geciktiklerini, reformla protestanlaşan İngiltere, Prusya ve İsviçre'de kiliselerin seküler ulus devletlerin bir çeşit kurucu meclisi görevini gördüklerini söylüyor. Ayrıca matbaanın ve milli dillerde basılan İncillerin milli dillerin oluşmasındaki önemini belirtmektedir.²²⁸ Hobsbawn'a göre, *"Milletlerin, Bagehot'ın düşündüğü gibi, "tarih kadar eski" olmadığını artık (bilhassa Hayes ile Kohn'un çağındaki çabalarla) bilmekteyiz. Modern anlamı 18.yüzyıldan öteye gitmez."*²²⁹ *"1913'te Roberto Michels: "Orta çağ millî duyguyu tanımaz" demektedir."*²³⁰

Ulus devlet, sınırları büyük oranda devletin sınırları ile örtüşen hayali (geniş bir alana yayılmış) bir milli toplulukla birlikte ortak aidiyet ile tanımlanmış bir nüfusa sahip

²²⁶ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.,2019),110.

²²⁷ Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, 227.; geniş bilgi için Charles Tilly, *Avrupa'da Devrimler*, İstanbul: Alfa yayınları,2016)

²²⁸ Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*,225.

²²⁹ Eric J. Hobsbawn, *Milletler ve Milliyetçilik*, (İstanbul:Ayrıntı Yayınları,1995),17.

²³⁰ François Bédarida, Nicolas Roussellie, "Milletler, Halklar ve Devletler", çev. Bahaeddin Yediyıldız, *Belleken Dergisi*, (Ankara,65/242(2001):316-317.

devleti ifade eder. Yani gelip geçici olmayan toprağa ve ortak aidiyete ve değerlere sahip bir nüfusa sahip olan devlet, ulus devlettir.²³¹

Habermas’a göre ulus devletler üç aşamalı olarak ortaya çıkmıştır. İlk aşamada devletler, ayrı yaşayan etnik gruplara komşu bölge ve soylara, yerel kültürlere, dil ve din topluluklara sirayet ederek ortaya çıkmıştır. İkinci olarak başka etnisite ve kültürleri asimile, istila ve baskı ile egemenlik altına alarak homojen topluluğu homojen hale getirmeye çalışmıştır. Üçüncü yol ise etno-milliyetçi anlayışa dayalı kanlı şekillerde ya da ağır baskılara dayanan homojenleştirme politikaları ile oluşan ulus devletlerdir.²³²

“Katz’a göre ulus-devletin üç hayati fonksiyonu vardır: 1) İçte bütünleşme (entegrasyon): Devlet doğal kaynakların dağılımını sağlamanın ve toplum içerisindeki değişik problemlerin çözümüne dönük olarak gerekli mekanizmaları kendi içinde barındırmalıdır. 2) Toplumun uygun şartlarda değişim ilişkilerini maksimize etmek: Devlet doğal kaynakların en iyi bir şekilde kullanılmasını sağlamanın yanı sıra, yeni doğal kaynaklar ve yeni dışpazarlar bulmak için girişimde bulunmalıdır. 3) Dış düşmana karşı güvenliği sağlamak.”²³³

Ulus devletlerin ortaya çıkışı ekonomik, inşacı, sosyo-kültürel ve askeri temelli yaklaşımlarla açıklanmaya çalışılmaktadır. Milliyetçilik, millet ve ulus devletleri modernleşmenin bir sonucu olarak gören “inşacı” yaklaşım Ernest Gellner ve Benedict Anderson tarafından savunulmaktadır. Modernitenin çok yönlü bir sosyal değişim olduğu göz önüne alınacak olursa ulus devlet ve milliyetçiliklerin inşasında sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmelerin de dikkate alınması gerekmektedir. Özellikle İngiliz, Fransız ve Alman ulus devletlerine ve millî kimlik inşa politika ve stratejilerine baktığımızda modern süreçler olduğunu görürüz. Ulus devletlerin ve modernitenin taşıyıcısı ve savunucusu olarak Avrupa ülkelerinde modernite ile beraber sosyal bir sınıf olarak doğan “burjuvazi”nin etkisi tartışılmaz. Burjuvazi aristokrasi karşısında

²³¹ Bob Jessop, Bob, *Devlet*, (Ankara:Nika Yayınevi,2021),225.

²³² Jürgen Habermas, *Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak*, çev. İ. Aka, (İstanbul: YKY.,2002),16-18

²³³ Abdulvahap Akıncı, “Modern Ulus Devletlerin Doğuşu”, *Dumlupınar Üniv. Sosyal Bil. Der.*, 34 (2012) :65

kendisine siyasi ve sosyal konum edinmeye çalışırken aynı zamanda geleneksel yapının yıkılmasında da bütün yenilikçi hareketlerin taşıyıcısı olmuştur. Sonuçta herkese eşitlik, eşit vatandaş hakkı öngören milliyetçilik ve millet kavramları başta burjuvazi sınıfına cazip gelmiştir.

Fransız ekolü milliyetçilik için bir ulus devletin varlığını ön şart olarak kabul ederken; Alman düşünürler milliyetçiliğin ulus devleti oluşturduğunu savunmaktaydı. Bu farklılaşma beraberinde iki yaklaşımı getirmiştir. Birinci yaklaşım ulus devletin ortak bir dile ve etnisiteye dayanması gerektiğini savunurken; diğer yaklaşım farklı bireyler topluluğunun ortak bir ulusu paylaşması olarak ulus devleti algılamaktadır. Ulus devletlerin gelişmesinde teknolojik gelişmeler çok etkili olmuştur. Özel; “*Modernliğin üç kâğıt olduğunu söyledim: Kağıt para, gazete ve roman. Kağıt para olmasaydı Kapitalizm, gazete olmasaydı Ulus, roman olmasaydı birey olmazdı.*”²³⁴ tespitini yapmaktadır. Özellikle millî kimliklerin inşasında okullar çok önemli yere sahiptir. 19. Yüzyılda Batıda yaygınlaşan okullarda ortak müfredatla çocuğun sosyalleşmesinde ve kimlik kazanmasında; dil, tarih, kültür ve milli unsurların aşılmasında geleneksel kurumların önüne geçmiştir. Üniter devletlerin dışında federal devletlerde bile üye unsurların denetimini sağlayarak, ortak bir aidiyet duygusu oluşturmak amacıyla okul müfredatlarında yurttaşlık eğitime önem verilmiştir. Belçika’da 1860 ve 1878 yıllarında çıkarılan yönetmeliklerle ilk ve ortaokullarda yurttaşlık eğitimi zorunlu hale gelirken, Fransa’da 1881 yılında parasız, laik eğitim zorunlu oldu.²³⁵

Smith’e göre; Batı Avrupa’da milletlerin doğuşu planlanmamış modernleşme sürecinin bir sonucu iken, Batı dışında milletler milliyetçi amaç ve hareketlerin sonucudur. Batı milletlere modernleşme süreci sonucunda kendiliğinden ulaşırken; dünyanın diğer kısmı ise tasarlayarak ulaşılar.²³⁶ Hroch da bu görüşe paralel bir şekilde Batı’da milletleri feodaliteden kapitalist topluma geçişin sosyo-ekonomik değişmelerinin sonucu olarak

²³⁴Mustafa Özel, *Romanperver İktisatçı*, (İstanbul: Küre Yayınları,2019).

13-46. Aslında edebi eserler üzerinden döneminin zihniyet dünyasını anlamaya çalışmak konusunda yine İktisatçı olan Prof.dr. Sabri Ülgener hocanın çalışmaları da çok önemlidir. “Zihniyet dünyası” gibi soyut ve çetrefil bir konuda ilk çalışmalar ona aittir.

²³⁵ Akıncı, “Modern Ulus Devletlerin Doğuşu”,68.

²³⁶ Smith, *Milli Kimlik*, 151.

görür. Yeni bir sınıf olan burjuvazi feodalizmin yönetici sınıfının karşısına dikilmiş ve kendisini milletin temsilcisi ilan etmiştir. Burjuvazi şekli olarak eşit tüm vatandaşları kapsadığı için kendisini milletle özdeş kabul eder. Millet olarak örgütlenmiş bu yeni vatandaş topluluğunda milli kimlik ve vatanseverlik sosyal bilincin bir parçası haline gelir. Bu modele İngiltere, Fransa, Almanya, İspanya ve Danimarka uyarken, uymayan ülkelerin ise temel sorunu hakim burjuva sınıfının halkla farklı etnisiteden olmasıdır.²³⁷

Ortaçağ Avrupası bölünmüş etnisiteler, binlerce yerel dil ve yüzlerce idari birimden oluşan bir orman gibiydi. Romanın dağılmasının ardından kale ya da şatosu olanlar hüküm sürmeye başlamıştı. Bu dönemde küçük yönetimler arasındaki rekabetlerin yanında İngiltere, İspanya, Fransa, Hollanda ve Almanya'nın aralarındaki rekabet ticari, askeri ve siyasi olduğu kadar kültürel idi. İngiltere-Fransa, Fransa-Almanya arasında milli kimlik inşasında “öteki” olarak birbirlerini tanımlamalarına yol açmıştır. Avrupalı milletler Gellner ve modernistlerin kabul ettiği gibi modernitenin inşa ettiği “Hayali cemaatler”dir.

Avrupalı milletlerin doğuşuna baktığımızda dil ve dil politikalarını kendilerini tanımlama ve başkaları ile farklarını ortaya koyma noktasında temel unsur olarak görüyoruz. Bunun en bariz örneği İngilizlerdir. Batılı ilk millet ve milliyetçilik olarak kabul edilen İngilizler, Keltçe, Roma döneminde İncil'i getiren rahiplerle gelen Latince, “Old Norse” denilen Danimarkalı istilacıların eski İskandinav dillerinin ve 1066'da Normandiya işgali ile Fransızcanın etkisine girmişlerdir. Aristokratlar Fransızca'yı tercih ederken, halkın dili İngilizce olarak kalmış ve Fransızca'dan bilim, edebiyat, yemek, sanat, din ve tıp alanlarında yaklaşık 10.000 Fransızca kelime ve terim İngilizce'ye girmiştir. Orta çağda en az beş değişik dilin karışımından oluşan bir dil olarak İngilizce, Orta İngilizce ismi ile Britanya'nın resmi dili olur. 1350-1380 yılları arasında okulların ve mahkemelerin resmî dili olarak kullanılmaya başlar, bu da milletleşme sürecinin başlamasında ve ortak bir dil oluşmasında etkili olur.²³⁸

²³⁷ Hroch, *Avrupa'da Millî Uyanış*, 29-30.

²³⁸ Nazan Tutaş, (2014), “İngiliz Dilinde ‘Aydınlanma’: Eski İngilizce'den Günümüze Değişimi ve Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(2014): 288-292

İngiliz millî kimliği, Anglo, Sakson, Norman, Briton, Wiking, Germenlerin toplamıdır. Bu karmaşadan dolayı İngilizler kendilerini tanımlamada zorluk çekmişlerdir. İmparatorluğun zirvede olduğu dönemde ihtiyaç duyulmazken, bugün pek çok İngiliz kendisini Avrupalı olarak görmek istemez.²³⁹

Erasmus'a göre 16.yüzyılın başlarında Londra'da beş ya da altı tane bilgili insan bir tane de yetersiz kütüphane vardı. İngilizler, eğitim de Fransa ve İtalya ile boy ölçüşemezlerdi. 17.yüzyıla kadar seküler yerli bir edebiyat oluşmuştu ve bu durum Shakespeare'yi çıkarmıştı. Shakespeare'den sonra İngiliz edebiyatı hızla gelişmiştir. 30 yıl sonra İngilizler eğitim ve edebiyattaki kötü durumu düzeltmeyi bildiler. Hızla büyüyen okur-yazar ve entelektüel kitle edebiyatın her alanında eserler vererek İngiliz dili ve kültürünü geliştirmeye başladılar. Modern bilimin ilk kurumu sayılan England's Royal Society of London for Improving Naturel Konowledge (Doğa bilgisini iyileştirmek ve İngiltere'nin Kraliyet Topluluğu) 1660 yılında bilim ve bilim adamlarına destek amacıyla kuruldu. O dönem entelektüelleri için tarihi değiştiren matbaa, ateşli silahlar ve pusula idi. Bu üç icadı da İngilizler çok mahir bir şekilde kullanmayı bildiler. Adaya sıkışmış her yönden geri olan ve kendi içinde ve dışardan gelenlerle mücadele eden İngiltere, kıtadaki komşularını hem şaşkınlık hem de hayranlıkla kendini izletiyordu. Özellikle 1588'de zayıf İngiliz donanmasının güçlü İspanyol donanmasını yenmesi aslında gelecekte neler olacağının da ilk işaretiydi.²⁴⁰

1500-1650 yılları arasında İngiliz milli bilinci özellikle eğitilmiş kesimi etkilemiş bu da siyasî sisteme ait country (ülke), commonwealth, müşterek empire, (imparatorluk) ve "nation"dır (millet) kelimelerinin ağırlıklı olarak 16. yüzyılda anlamlarının değişmesine sebep olmuştur. Bu dört kelime "İngiltere'nin egemen halkı" anlamına gelmeye başlamıştır. "People" (halk) sözcüğünün anlamı da hiç kuşkusuz buna uygun olarak değişmiştir.²⁴¹ 1600'lerdeki Püriten devrim İngiltere'nin yükselişini belirginleştirirken, İngiliz milliyetçiliğinin maddi gücünün dayandığı iki alan olan Kapitalizm ve Bilim,

²³⁹ Simon Jenkins, *İngiltere'nin Kısa Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları,2020), 10

²⁴⁰ Greenfeld, Liah, *Milliyetçilik*, (İstanbul:Alfa Yayınları,2021), 40-42.

²⁴¹ Greenfeld, *Milliyetçilik, Moderniteye*,57

17.yüzyıla gelindiğinde nation ve İngiliz milleti terimlerinin sık kullanılmaya başlanmasını sağlamıştır.²⁴²

Fransızların kökeni M.S.V. yüzyılda Roma İmparatorluğuna ait Galya bölgesine göç etmiş Cermen soyundan gelme Franklara dayanır. Romalılar Galya’da 26 şehir kurduklarında Fransızlar ormanlık alanlarda küçük gruplar hâlinde yaşayan barbarlar olarak tanınıyordu. Gelişmiş şehir ve devlet geleneği olan Romalılar Galyalıları gibi Frankları da Roma Latin kültürü içinde erittiler. Hatta, Franklar Cermen köklerine o kadar yabancılaştılar ki diğer Cermenlere amansız bir düşmanlıkla saldırmaya başladılar. Hatta 18.-19. yüzyıllardan günümüze Fransa-Almanya rekabeti ve düşmanlığı hala devam etmektedir. Dolayısıyla Fransız etnik kimliğinin kökenlerinde Galya, Frank (Cermen) ve Latin kökenleri mevcuttur.

Fransızların millet olarak tekamülünün seyri ile Fransızca’nın tarihi gelişim süreci paralellik göstermektedir. Fransız dilinin evriminde ilk basamağı oluşturan Halk Latincesidir. Tek bir Fransız ırkından söz edemeyiz. Farklı bölgelerden gelip yerli halkla karışmamış etnisite yok gibidir. Doğudan gelen denizci toplumlar, Kuzey Avrupa’dan gelen Brötan ve Normanlar, Asya’dan gelenler (Hunlar) ve başkaları Fransızların “efsanevi ataları” Galyalıları karışarak Fransız ulusunu oluşturmuştur. Bu karışma fiziksel tip karmaşıklığına da yol açmıştır.²⁴³

Fransızca I. François’nın (1539) Fransızca’yı resmî dil olarak ilan etmesi ile aydın sınıf eser verme yarışına girdiler. Cardinal Richeliu bu konuda büyük bir gayret göstererek 1635’te Fransa Akademisi’ni kurdu ve 1694’te Akademi Sözlüğü yayınlandı. Yunanca ve Latincenin yanında Fransızca yer aldı. Millet olma yolunun başında dil gelir. Fransızlar ve İngilizler dillerini geliştirerek dünya çapında filozoflar ve edebiyatçılar çıkarmayı başardılar.²⁴⁴

²⁴² Greenfeld, *Milliyetçilik*, 26-32.

²⁴³ Bilge Akgür , Zeynep Gökçe, “Fransız Dili Toplumsal Tarihi Üzerine”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 1(2014) :29.

²⁴⁴ Mustafa Sarıca, “Fransa’da Dil Uygulamaları”, içinde *Ulus İnşa Süreçleri*, ed:Musa Yavuz Alptekin, (Ankara:Nobel kitabevi,2021),124-125.

1789’da Fransa, 35 eyalet, 33 mali generalite', 175 grands bailliage, 13 parlement. 38 gouvemements militaire ve 142 piskoposluk bölgesin'den oluşan karmakarışık bir yapıdaydı.²⁴⁵ Fransız ulus devleti 1789’un, Fransız milleti ise 20 Eylül 1792 Valmy savaşında Prusya ordusuna “Viva la Nation” sloganıyla direnen Fransız ordusunun eseridir. Milletlerin ortaya çıkmasında savaşların etkisi çok görülür. Bu savaşla beraber yeni rejim 1789-1791 arasındaki ihtilalin dünya halklarının kardeşliği ve barış gibi sözlerin yerini “patrie en danger” (vatan tehlikede) sözleriyle iç ve düşmanlar ve bunlara karşı mücadele ilkesi almıştır. Valmy savaşına katılan Goethe “*bugün burada dünya tarihinde yeni bir çağa girilmektedir.*” diyerek, değişimin farkına varmıştır.²⁴⁶

Modern vatandaşlık ve laik devlet anlayışı Fransız ihtilali ile ortaya çıkmıştır. Resmi sınırların belli olması, ortak hak ve sorumluluklara bağlı eşit vatandaşlık, kurumsal siyasal haklar, vatandaş-yabancı farkının belirlenerek rasyonel ve ideolojik ağırlık kazanması; milli egemenlik ile vatandaş-devlet ilişkisinin belirlenmesi, vatandaş-devlet ilişkisinin doğrudan ve aracısız hale getirilmesi ihtilalle ortaya çıkan modern unsurlardır.²⁴⁷ Devletin bütün inançlar karşısında tarafsız kalmasını; ruhban sınıfsız, bütün teolojik anlayışlardan uzak bir devlet fikrini yerleştirmeye çalışmıştır. “Ancient regime” dediği geleneksel yapıya geri dönüşü “gerici” olarak nitelendirmiştir. Fransız toplumunun Avrupa’nın en laik-seküler toplumu olarak bu yoldan artık dönemeyeceği iddiasında bulunulmuştur.²⁴⁸ Laik eğitime geçilerek, ilköğretim 1881’de parasız, 1882’de ise zorunlu hale getirilir. Eğitim kiliselerin elinden alınarak Din ve Ahlak dersleri yerini Ahlak ve Yurttaşlık dersleri konulur, pazar dışında bir gün resmi tatil ilan edilerek, okullardaki haçlar kaldırılır.²⁴⁹

Almanlar ise kuzey Avrupa’da yaşayan Germen kökenli bir toplumdur. MÖ. 500’lerde Danca, İngilizce, Almanca ve benzeri dillerin atası olarak kabul edilen dili konuşan halktır. Önceden kendilerine ne dedikleri hakkında hiçbir kayıt yok. Çünkü aynı zamanı

²⁴⁵ Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler, Fransa, Rusya ve Çin’in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, çev.S. Erdem Türközü, (Ankara: İmge Yayınları,2004), 338.

²⁴⁶ Rogers BruBaker, *Fransa ve Almanya’da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu*, (Ankara:Dost Kitabevi,2009), 31

²⁴⁷ BruBaker, *Fransa ve Almanya’da Vatandaşlık*, 51.

²⁴⁸ Jean Bauberot, *Laiklik, Tutku ile Akıl Arasında*, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2028),8-9.

²⁴⁹ Bauberot, *Laiklik, Tutku ile Akıl Arasında*,17-19.

yaşayan hatta aynı coğrafyayı paylaştıkları gelişmiş şehir, kültür, ticaret, sanat hayatına sahip olan kütüphaneleri, tiyatroları, seçimle yönetimi ve yazılı tarihi olan Akdeniz halklarıyla hiçbir şekilde bağlantılı değiller. Bu zamana kadar German diye bir isme rastlanmaz. Sezar Galya savaşı günlüğünde: “Hiçbir gerçek tanrı ya da rahip, herhangi bir mülkiyet, toplumsal düzen, ekmek yapmak için tahıl üretilen tarlalar, mesafe ölçüleri yok. Geniş ormanlar vahşi hayvanlarla dolu, kabileler arasında kesintisiz savaşlar, aslında tam bir barbarlık var.” diye anlatır. Romalılar MS. 5. ve 9. yüzyıllar arasında adeta bu vahşilere ticareti, şehri hatta tapınma şekillerini öğretirler.²⁵⁰

Almanlar milli bilince gecikmiş olarak, ancak 19.yüzyılda Napolyon askerlerini sokaklarında gördüklerinde sahip olacaktır. Napolyon askerleri Almanlara nefret ettirecek kadar kötü davranarak asırlardır Almanların beceremediği Alman millî kimliğinin inşasını sağlamıştır. Tarihçiler Alman tarihinde o yüzden Napolyon’a önemli yer verirler. İşgal bittikten sonra bile Napolyon’un çizdiği sınırlar değişmemiştir. Böylece, 360 civarında prenslik ve yüzün üstünde serbest şehir daha 36 büyük birime indirildi. Napolyon aynı şekilde 1796’da Kuzey İtalya’yı işgal ettiğinde de İtalyan birliğinin temelleri attı. Dolayısıyla Napolyon savaşları Napolyon ilkelerinin dışında fiilî olarak da işgal süresince yaptığı idarî düzenlemelerle de Avrupa’yı etkilemiştir. Napolyon savaşlarının ertesinde “Alman Milliyetçiliği” yükselişe geçmiştir.²⁵¹

Alman milliyetçiliğinin iki dış faktör etkiledi. Birincisi Napolyon, Fransız ihtilalinin bir uzantısı idi. İşgali ile de ayrı bir etki yarattı. İkincisi ise Avusturyalı Metternich’in Fransa’dan kaynaklı bir tehdide karşı parçalı Almanya istemesi oldu. 1815 Viyana Kongresinde Alman Konfederasyonunun kurulma amacı buydu ve Alman entelektüeller acilen bir Alman ulusu inşası peşinde düştüler.²⁵² O dönemde Almanlar denilince iki devlet ortada görünüyordu: Prusya ve Avusturya. Uzun süre Avusturya’nın büyük Almanya, Prusya’nın küçük Almanya fikri tartışıldı. İki fikirde herkesi memnun edecek bir milli birlik fikri oluşturmuyordu. Ya Almanlar dışarda kalıyor ya da Alman

²⁵⁰ James Hawes, *Almanya Kısa Tarihi*, (İstanbul: Say Yayıncılık,2019), 21.

²⁵¹ Murat Belge, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, (İstanbul: İletişim Yay., 2014), 188.

²⁵² Harold James, *Alman Kimliği: 1170’den Bugüne*, (İstanbul: Kızılelma Yayıncılık,2009),44.

olmayanlar dahil oluyordu.²⁵³ Prusyalı Bismarck'ın kurduğu Alman birliği ile Alman milliyetçiliği 1789-1830 arasında olağanüstü gelişerek 1830-1840 arasında Metternich'in Avusturyasına karşı da bir Alman milliyetçilik dalgası oluştu. Her yeni nesil milliyetçilik anlayışını daha halkçı (Völkisch) yapmaya çalışırken bir önceki nesli aşırı entelektüel ve akılcı olmakla suçladı. Gittikçe anti-entelektüel bir milliyetçilik anlayışına dönüşürken, her Alman milliyetçiliği tepkisiz Alman gerçeğine çarparak belirsizlik kazanıyordu.²⁵⁴ O yüzden Alman entelektüeller İngiltere ve Fransa'dan bir şeyler almayı millî kültür açısından faydalı bir şok olarak görüyorlardı, ancak bu şok büyük olursa, önüne gelen her şey alınırsa bu milli kültür ve kimlik için öldürücü, köleleştirici olabilir diyorlardı. Milliyetçiliğin kendi yağıyla kavrulma imkânı sunduğunu o yüzden tarihî ve kültürel bağlarla taklitin birbirine bağlı ve uyumlu olması gerektiğini düşünüyorlardı. Herder, Fransız Aydınlanmasına eleştiriler, Montesquieu'ya reddiyeler ve Voltaire'e suçlamalarla dolu metinler yazıyordu. Fransızların çöküşünün başladığına inanıyordu. Herder'den Fichte kadar bütün Alman aydınlarında eğitim ve kültürleşme (Bildung) kavramları saplantı derecesinde önem arz ediyordu.²⁵⁵ Goethe'nin "Genç Werther'in Acıları" Alman entelektüellerinin toplumda yer arayışlarını ve "kültür savaşları"nı anlatan önemli bir eserdir.

Luther bir Alman olarak sadece evrensel Katolik hakimiyetini dağıtarak ulus devletlerin önünü açmadı, aynı zamanda mahkeme kayıtlarında kullanılan Almanca ile İncil'i tercüme ederek ortak Alman dilini ortaya çıkardı. Dolayısıyla Alman romantizmi ile Arndt ve Herder gibi yazarlar milli kimlikte dili merkeze alırlar. Alman dilinin varsayılan saflığı, bozulmamışlığı, kültürün özgünlüğünün en somut göstergesi kabul edilmiş, Herder ve Jahn gibi isimler Alman folku kavramını inşa etmişlerdir.²⁵⁶

19. yüzyıl Avrupa için olduğu kadar Almanlar için de büyük bir sosyal dönüşümün yaşandığı asırdır. Bu dönüşüm İngiltere ile Fransa'dan geç ve farklı özel şartlar altında gerçekleşirken her üçünde de baş aktör burjuva sınıfıydı. Ortak tarihi oluşturan feodal

²⁵³ BruBaker, *Fransa ve Almanyada Vatandaşlık*, 35

²⁵⁴ James, *Alman Kimliği*, 57-58

²⁵⁵ James, *Alman Kimliği*, 50-51.

²⁵⁶ Hekimoğlu, *Modern Siyasal İdeolojiler*, 331.

yapıdan ve onun kalıntılarından kurtulmak noktasında bütün burjuva sınıfları aynı görüşteydi. Ancak, Alman burjuva sınıfı ne İngiltere ne de bir ihtilali taşıyacak Fransız burjuvası kadar güçlüydü. Almanya’da feodal kalıntıları Aristokrasi kaldırdı, burjuvazi de ona destek oldu.²⁵⁷

Almanların etnik-kültürel temelli millet anlayışı Orta Avrupa’da yaygın bir anlayıştı ama bunu gerçekleştirmek farklı etnik toplulukların çokluğu sebebiyle imkansızdı. Bismarck’la gerçekleşen birleşmede etnik temelli bir birleşme olmadı zaten. Birleşmiş Reich (devlet) ulus devlet değildi. Anayasada halk egemenliğine dayanmıyordu. Yine de Reich ulus devlet olarak anlaşılmıştı. Bir ulus devlet olarak kapsayıcı değildi. Çünkü milyonlarca Avusturyalı Almanı dışarda bıraktığı gib aşırı kapsayıcı idi; Alsace Lorraine’deki Fransızları, Kuzey Schleswig’deki Danimarkalıları ve Prusya’daki Lehleri de içine alıyordu. Bütün bunlar bilinçli, millî kimliğe ve etnik olarak aynı olan komşu devletlere sahip azınlıklardı. Bütün bunlara rağmen 1871-1914 arasında Reich millî kimlik ve ortak bilinç yönünden ulus devlet oluşumu olmak konusunda başarılı bir sınav vererek Prusya devlet geleneği ile Alman milliyetçiliğini birleştirerek modern bir Alman milleti ve kimliği oluşturmayı başardı. Ancak azınlık etnik yapılarla merkez anlayış arasındaki gerilimler devam etti.²⁵⁸

Türk modernleşmesi dışında batı dışı en tipik iki modernleşme; Japon ve Rus modernleşmesidir. Türk, Rus ve Japon modernleşmelerinde görülen ortak özellikler; İçten gelen değişim ve dönüşüm talebinin ve kendi sosyal yapısının bir sonucu olmamasıdır. Tepeden ve devlet eliyle zorla yapılan modernleştirme çabalarıdır. Japonya adeta ABD tehdidi ile Batılılaşmaya girişmiştir. Türk ve Rus modernleşmesi ise Batı karşısında ayakta kalmak mecburiyetinden zorunlu modernleşmedir. Her üç modernleşmede de değişimi sırtlayacak ve destekleyecek orta sınıf (burjuvazi) yoktur. Her üçü de köylü nüfusa ve tarımsal ekonomiye dayanan geleneksel toplumlardır. Her üç toplumun geleneksel yapıları çürümüş, yozlaşma had safhaya ulaşmış olduğundan zaten çözüm arayışı içindedirler. Üçü de militarist bir “batılılaşma” ile başlamışlardır.

²⁵⁷ Belge, *Militarist Modernleşme*, 235.

²⁵⁸ BruBaker, *Fransa ve Almanyada Vatandaşlık*, 35.36.

Sonra da eğitim, idare ve hukukta batılı kurumları almışlardır. Üçü de modern değerleri olarak modernleşmek yerine batılı kurumları ve adetleri olarak batılılaşmayı seçmişlerdir. Üçü de millî kimlik ve millet inşası amacıyla kültür politikaları uygulamıştır. Dil, din, gelenek gibi yapılar değiştirilmiş ya da düzenlenmiştir.

Türk modernleşmesi diğer iki modernleşme gibi sosyal ve ekonomik yapıdaki değişimlerle tabandan değil, devletin ve kurumların “Batılı” modele benzetilmesi şeklinde tepeden taklitle başlamıştır. Türk modernleşmesi diğer modernleşmeler gibi önce askerî ıslahatlarla sonra eğitim, hukuk ve idarî “Batılılaşma” çabaları ile devam etmiştir. Türk modernleşmesi diğer modernleşmeler gibi şekilci olarak başlamış, ancak diğerlerinden daha uzun süre şekilci kalmıştır. Osmanlı’da gelenekselle modern kurumlar yanyana, ikili (düalist) bir şekilde Cumhuriyet’e kadar sürmüştür.

Batılı ülkelerde uzun bir süreç sonunda kendiliğinden ortaya çıkan ulus devletler ve milletler, batı dışı toplumlarda birer devlet projesi olarak inşa edilmeye çalışıldı. Özellikle Fransız ihtilalinden en çok etkilenen ve Avrupa’nın içinde yer alan Türkiye ve Rusya ile uzaklarda olmasına rağmen ABD tehdidi ile kapılarını batıya açan Japonya başka bir medeniyetin ve tarihin sahipleri olarak ve Batılılaşmayı kendi var oluşlarını takviye edebilecek bir “vasıta” olarak ²⁵⁹ gördüklerinden batılı kurum ve adetleri ıktibas etmekte ilk başlarda endişe duymadılar. Ancak zamanla bu durum batılı değerlerle gelenekler arasında gerilimlere ve çatışmalara sebep olmuştur.

Modernleşmeyi kaçınılmaz olarak gören bu ülkeler, kendileri kalmayı nasıl başaracaklarını da tartışmaya başlamışlardır. Bu gerilim özellikle Osmanlı’da siyasi bütünlüğü koruma telaşı yanında, batının askeri, kültürel ve psikolojik hegemonya kurma isteği ve fiilî saldırılarına karşı koyma şekillerinde çok yönlü olarak gelişmiştir. Kısaca Türk batılılaşma tarihi olarak ifade edebileceğimiz bu süreçte “Batı etkisi” ve millîlik gerilimi son ikiyüzyıllık tarihimizin en büyük tartışmalarındandır. Bu süreçte millî kimlik ve millet inşa süreci de batılılaşmanın sosyal ve siyasi boyutunu

²⁵⁹ Ahmet Çiğdem, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık”, içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce C.3*, ed. Uygur Kocabaşoğlu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007),68-81.

oluşturmaktadır. İkinci bölümde bu kavramların Osmanlıya ilk girişi ve gelişimini inceleyeceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET ÖNCESİ TÜRK MİLLÎ KİMLİĞİNİN GELİŞİM TARİHİ

2.1. Klasik Osmanlı Sistemi

Klasik Osmanlı sistemi Orta Doğu geleneğinden gelen merkezî toprak esasına bağlı tarım toplumu idi. Bütün idari, askerî ve sosyal taksimatın ve gelirin dağılımı toprak sistemine dayanmaktadır. Başlangıçtan itibaren Sasani, Abbasi, Bizans ve Orta Asya Bozkır yönetim geleneğini benimsemiş, kadrolarını Selçuklu uleması, bürokratları ve fukahasıyla doldurmuştur. Ordu ve devşirme-kapıkulu sistemleri köklü geleneklere bağlıydı. Böylece kısa sürede Balkanlar'daki güçsüz feodaliteyi Orta Avrupa'da ise çözülme halindeki feodal düzene hâkim oldular.²⁶⁰

Osmanlı, Roma imparatorluğunun köleci ekonomi anlayışına değil, eşitlikçi hür köylü sistemine dayanıyordu. 14.yüzyılda Avrupa kıtasına Türkler geldiklerinde bu sistem bölgede devrim niteliğinde karşılandı. Osmanlıda köylü vergi veren olarak devletin muhatabı idi. Osmanlı sosyal yapısında hanedanla devşirmeler arasındaki ilişki dışında “efendi-kulluk” ilişkisi yoktu. Roma ve Avrupa feodalitesindeki kategorik bir hiyerarşiye dayanmıyordu. Zengin-fakir mahalle ayrımı yoktu. Mahallelerde her sınıftan insan vardı. Osmanlıda Roma'daki belli bir sınıfa verilen Roma yurttaşlığı gibi bir sınıfa ait Romalılık kimliği yoktu. Osmanlılık kavramına Tanzimat'a kadar hiçbir kayıta rastlanılmaz. Osmanlılık, Tanzimat'a kadar sadece hanedan üyelerinin şeceresinin ismidir. Osmanlılığın bir siyasal kimlik hâline gelişi 19.yüzyılda modernleşmenin

²⁶⁰ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, (Ankara: Cedit Yayınları,2008), 117

getirdiği ulus devletleşme ile başlayan milli kimlik arayışının sonucudur.²⁶¹ Osmanlı kuruluşundan 16.yüzyıla hızlı bir yükselişle devrinin en önemli gücü olmayı başarmıştır. Yanıbaşındaki gelişmeler ve klasik sistemin yetersiz gelmeye başlaması beraberinde içte sorunlara da sebep olurken dışardaki gelişmeler ve özellikle askeri yenilgiler arayışlara ve hatta çareyi batıda arama yoluna gitmeye kadar götürmüştür.

17.yüzyıldan itibaren kötü gidişe dair birçok yazar kötü gidişten bahsetmeye başladı. Bu dönem Koçi Bey Risaleleri gibi şikâyetnameler dönemidir. Bu dönemde risalelerde dikkati çeken bozulmanın “kanun-u kadim” den sapılmasına bağlanılmıştır. Düzelmenin ana çözümü geçmişe dönülmek olarak görülmektedir. Burada kanun-u kadimden kastedilenin “ne zaman ve kimin koyduğu bilinmeyen” teamüller ve geleneklerdir. İçinde bulunulan “buhran”dan çıkış için Gelibolulu Mustafa ve Koçi Bey Kanuni öncesi düzen ve uygulamalara dönüşü tek çare görmektedir. Dönemin hâkim görüşüne 19.yy. sonundaki Mecelle’nin “*Ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz.*” hükmünün habercisi gibi Kâtip Çelebi şöyle itiraz eder: “*Şimdiki zaman halkına eski âdet fayda etmez, tedbir itmek sevaptır.*”²⁶² şeklindeki Avrupadaki gelişmelere ve Osmanlı devletinin geleceği hakkında uyanık olmaya dönük uyarıları pek dikkate alınmadı. Devlet, Avrupa’daki siyasi işleritakip ederken asıl önemli olan zihniyet dönüşümü ile bilimsel ve teknoloji gelişmelere dikkat etmedi. “*Kendi İslami dünyaları ve çevreleri hesaba katıldığında karmaşık ve ayrıntılı değerlere dalabilen Osmanlılar İslam sınırlarının ötesindeki dünya bahis konusu olduğunda korkunç derecede yontulmamış kalıyorlardı.*”²⁶³

Kâtip Çelebi’nin dışında İbn Haldun’un görüşlerini benimsemiş ve devletin kötü gidişine hem teşhis hem de reçete yazan bir diğer isim ünlü tarihçi Naima idi. Naima, İbn Haldun’un teorilerini genişleterek devletin hayatında kuruluş, pekiştirme, huzur, memnuniyet ve dağılma çağı olmak üzere beş aşamadan söz eder. 1683’te İkinci Viyana Kuşatması’nın talihsiz mimarı Kara Mustafa Paşa zamanında Osmanlılar dördüncü

²⁶¹ Süleyman Seyfi Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 50 (1998):20.

²⁶² Şahin Gürsoy, “17.yy’da Osmanlı Devletinde Gelenekçi Bir Akım Olarak Kadızadeli Hareketin Dini Algılayışı ve Bunun Kanun’u Kadimle İlişkilendirilmesi”, *Tarih Dergisi*, 45(2008):29-31.

²⁶³ Norman Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, (İstanbul: Feylesof Yayınları, 2019), 152.

merhaleye, memnuniyet ve tatmin çağına girdiklerini, bu dönemde imparatorluğu uyuşulduktan kurtarmanın yollarının arandığı belirtiyor.²⁶⁴ Naima devleti kurtaracak beş ilke sayar: Hükümet gelir ve giderlerini dengelemek. Maaş ve ücretleri vaktinde ödeyerek başkaldırıları önlemek. Orduyu düşmana direnecek ve yurttan sükûnu yeniden kuracak tam gücüne kavuşturmalıdır. Vilayetleri adaletle idare etmelidir.²⁶⁵ Naima'nın basit çözüm teklifi Köprülüler zamanında devlete yeni umutlar verecek Prut Zaferi, Mora'nın Venediklilerden geri alınması gibi başarılarla sebep oldu. Bu askerî başarıların ardından kültürel ve medeniyet yönünden bir huzur dönemi olarak da adlandırılan Lâle Devri'nin (1718-1730) yaşanmasına sebep oldu.

Turhan, Lale Devri'ni Batıyla ilişkilerin ve modernleşme çabalarının başlangıcı sayar. Ona göre Lale Devri “bir nevi başını kuma sokmak demek olan bu hareket tarzı, müteakip iki asra yakın bir zaman için Babıalinin idare-i maslahatçılık ve vaziyeti kurtarma namıyla meşhur karakteristik siyasetinin de menşeiini teşkil eder.”²⁶⁶ Turhan, Lale Devri ile başlayan Osmanlı-Avrupa arasındaki medeniyet ilişkisini şöyle özetler:

“Osmanlı cemiyeti gerek Lale Devri'nde gerek onu takip eden devirlerde garp aleminde karşısında aciz ve çaresizdir. Ne kendi zaafının sebeplerini ve bunları gidermenin çarelerini, ne de gittikçe artan bir teslimiyetle kendisine yaklaşmak istediği garbin üstünlük sebeplerini anlayacaktır. İşte bu iki katlı acz ve çaresizlik içinde asırlarca bocalayıp duracaktır. Bu itibarla garba yaklaşması gibi ona karşı atitudü de daima bu hislerin tesiri altında gelişecektir. İlk garbin varlığını teslimle başlayıp onun üstünlüğünü kabule meyleden Osmanlı atitudü zamanla hayranlığa inkılap edecek ve bunun sonu da aşağılık duygusu olacaktır.”²⁶⁷

²⁶⁴ Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu*, 146-147.

²⁶⁵ Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu*, 147-148.

²⁶⁶ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, (İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1987), 150.

²⁶⁷ Turhan, *Kültür Değişimleri*, 149.

2.1.1. Kolektif kimlikler sistemi : Millet Sistemi

Modern millî kimlikler modernite ile batıda ortaya çıkan ulus devletlerin inşa ettikleri yeni kolektif kimliklerdir. Batıda ve doğuda modern öncesi dönemde kolektif kimlikler nasıldı ve yönetimler bu kimliklere nasıl bakıyorlardı sorusu önemli bir sorudur.

Geleneksel tarım toplumlarından olan Osmanlı İmparatorluğu devasa sınırları içerisinde pek çok din, mezhep ve entisiteden oluşan kolektif kimlikler mevcuttu. Bütün bu farklılıklar 19.yüzyıla kadar millet sistemi içerisinde tanımlanarak “yanyanalık” prensibi içerisinde istikrarlı bir şekilde uygulanmıştır. Millet sistemi geleneksel yapının hukukî, idarî, siyasî, ekonomik ve sosyal temelini oluşturması bakımından önemlidir. Çünkü yöneten-yönetilen ilişkisi bu sisteme dayanmaktadır. Bu geleneksel sistem Tanzimat Fermanına kadar devam etmiş ve tanzimatla beraber batılı idare tarzına geçilmiştir. Osmanlı “millet” kelimesini kolektif bir kimlik olarak, dinî topluluk anlamıyla kullanmıştır. Millet sistemi aslında hukuki ve idari sistemin adıdır. Millet kelimesinin Osmanlıdaki kullanımında tam anlamıyla “ümme” anlamı çıkmamaktadır. Çünkü aynı dine mensup olmakla beraber mezheplere göre de tasnif söz konusudur. Hristiyanlar Ortodoks, Gregoryan, Katolik ve Protestan olarak ayrılıyorlardı. Bu mezhep gruplarında farklı etnisiteler de mevcuttu. Kişiler, kendilerini belirli bir gruba ait tanımlarken başka bir yerde başka bir kimlik ön plana çıkabiliyordu. Özellikle Ortodokslar dillerine bağlı olarak farklı kiliselere sahip olabiliyorlardı.²⁶⁸

Millet kelimesinin kökeni İbranice ve Aramicede melek “konuşmak, söylemek”, mille de “kelime, söz anlamına gelmektedir. Arapça “ezberden yazdırmak” anlamındaki imlâl (imlâ) kökünden türeyen millet, işitilen ve okunan bir şeye dayanması veya dikte edilmesi ve yazılması bakımından “din” anlamının yanında “izlenen, gidilen yol” mânası verilmiştir. Bu çerçevede “*el-milletü'l-İslâmiye, el-milletü'l-Yehûdiyye, el-milletü'n-Nasrâniyye*” v.s.”²⁶⁹ anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti’nde de klasik dönemden itibaren dini zümreleri ifade etmek için kullanılmıştır. 16-17. yy’lardaki

²⁶⁸ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*, çev. A. Berktaş, (İstanbul: İletişim Yay.,2013), 211-212

²⁶⁹ Recep Şentürk, Recep, “Millet”, *İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2020),30:64.

belgelerde “*papanın milleti, millet-i Ermeniyân, milel-i selâse*” tabirleri geçer. XIX. yüzyıldan önce millet sözünün dinî bir topluluk için kullanıldığı, hatta sadece Osmanlı Devleti içindekiler değil dârülharp sayılan toplumlara da bu şekilde hitap edildiği bilinmektedir. Nitekim Osmanlı padişahları, Avusturya büyük dukaları ve Alman imparatoru gibi Hristiyan ülke hükümdarlarına hitap ederken onları o milletin reisi olarak düşünmüşlerdir. Mesela Kanuni’nin Avusturyalı Ferdinand’a gönderdiği namesinin elkâb kısmında “milletü’l-mesîhiyye ve tâîfetü’n-Nasrâniyye” deyimleri geçer.”²⁷⁰ Ayrıca, bir inanç etrafında toplanmış insanlar anlamına da geldiğinden “*Ermeniler 19. asırda üç millet halinde karşımıza çıkmaktadırlar.*”²⁷¹

İstanbul’un fethinden sonra uygulamaya konulan İslam hukukundaki kadın-erkek, müslüman-müslüman olmayan, köle-hür eşitsizliğine dayanan “millet sistemine” göre reaya, sünî müslümanlar için “Millet-i Hâkime”, müslüman olmayanlar için de “Millet-i Mahkûme” veya zimmi kavramlarını kullanmıştır.²⁷² Osmanlı hukuk sistemi sünî hukuk sisteme dayanır ve gayrimüslimlere tanınan haklar devletin bir “lütü” olarak görülürdü. Uygulamada ise tek başına dinî kimlik bir kişiye sosyal ve iktisadi ayrıcalıklar tanımadığı gibi müslümanlardan zengin ve siyasî sahip güce sahip çok sayıda Hristiyan ve Yahudi olduğunu görürüz. Müslüman veya Hristiyan olmak tek başına kişilere toplumsal, ekonomik ve siyasal bir üstünlük sağlamıyordu.²⁷³

Müslümanlar açısından üstünlük sayılabilecek tek husus resmî görev için müslüman olmak ve Türkçe bilmek şartının olmasıydı. Özellikle devşirme sisteminde dikey hareketlilik sadrazamlığa kadar gidebiliyordu. Sosyal hayatta kolektif kimlikleri ve sosyal statüyü belirten kılık kıyafet düzenlemeleri vardı. Kıyafetlerinden insanların din, mezhep ve görevlerini anlamak mümkündü. Bu uygulama Avrupa’da da vardı. Kıyafetler kimlik ve statü göstergesi idi. Bazen bunu dinî cemaatler kendileri belirlerdi.²⁷⁴ Yeşil ve beyaz renkleri özellikle başlıklarda kullanma hakkı sadece

²⁷⁰ Ortaylı, İlber, “Osmanlılarda Millet Sistemi”, *İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV. Yay., 2020) 30:66.

²⁷¹ İlber Ortaylı, “Osmanlı Millet Sistemi”, *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu*, ed:Nuran Koltuk, (Ankara:2005),145.

²⁷² Lewis, Bernard, *İslam’ın Siyasal Dili*, çev. Fatih Taşar, (Kayseri: Rey Yayınları,1992), 96-100.

²⁷³ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, 212.; Itzkowitz, Norman, *Osmanlı İmparatorluğu*, 91.

²⁷⁴ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, 214.

müslümanlara aitti. Yeşil renk peygamber soyundan gelenlerin başlığında kullanılırdı. Ermeniler siyah, Yahudiler sarı, Hristiyanların mavi tercih etmişlerdir. Kıyafetinden kimin hangi millettten ya da mezhepten olduğu anlaşılabilirdi.²⁷⁵

Müslüman milleti, Rum milleti, Ermeni milleti ve Yahudi milleti olmak üzere dört temel millete (Milel-i Erbaa) dayandırdığı millet sistemi “iltizam” esasına dayanan bir sistemdir. Aslında iltizam mali bir kavramdır. Burada devlet bir ruhani lideri seçerek ondan belli bir meblağ para (pişkeş) alıyor. İlk başta ödenen pişkeşin haricinde her yıl yine belli bir meblağ ödeniyor ve atanma işi olduktan sonra papaz, patrik, metropol, çorbacı, karabaş, haham gibi ünvanlar taşıyan din adamları temsil edecekleri ve sorumlu oldukları cemaatlerinin lideri olarak sayılmaya başlanıyor. Her yıl ödeyeceği meblağ dinlerinin gereği olarak tasadduk akçesi, patriklik ve metropolitlik rüsumu, kiliselerin vakfiye gelirleri, ölen din adamlarının terekelerinin belli kısmına el konulması, vs. gibi toplanan paralar üzerinden alınmaktadır. Bu şekilde dinî liderlerin toplama yetkileri de denetim altına alınmış oluyor. Dinî liderlerin yetkilerini kullanabilmeleri bu ödemelerin yapılmasına bağlıdır. Kısaca devlet dinî cemaatlerle devlet arasında aracı olarak din adamlarını kullanmıştır. Millet sistemi İslam hukukunun Müslüman olmayanlarla ilgili “zimmet” hükümlerinin uygulanmasıdır.²⁷⁶

Millet sistemi ve dinî cemaatler her şeyiyle kendi hukuk kurallarına göre yaşayan özerk yapılar değildi. Patrikler her konuda devlete karşı sorumluydular. Devlet sık sık arabulucu, temyiz makamı ya da üst mercii olarak görünmekteydi. Ayrıca pek çok patrik suç işlediklerinde cezalandırılmış hatta idam edilmiştir.²⁷⁷

Devletin patrikleri muhatap almasının sonucu olarak cemaatlerde etkileri de zamanla artmıştır. Ayrıca Avrupa’da olduğu gibi kiliseler kontrolsüz değillerdi ve cemaat ile aralarındaki anlaşmazlıklara kadılar bakmaktaydı. Patrikler kural koyucu, yargılayıcı ve denetimsiz değillerdi. Patrikler öncelikle medenî hukuk alanında evlenme, boşanma ve vaftiz işlerinde tek yetkilidiler. Özellikle kilise defterine kayıt olmak, gayrimüslimlerin

²⁷⁵ Özdil, Mehmet Ada, *Osmanlı millet sisteminden Türk Ulusuna Giyim ve Kimlik*, (İstanbul: Hiperyayın, 2021), 67-69

²⁷⁶ M.Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, (İstanbul: Klasik Yayınları,2017), İstanbul, ss:82-83.

²⁷⁷ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*,180.

nüfuslarının bilinmesinde ve bir kiliseye mensubiyette çok önemliydi. Özellikle çoğu kiliselerin aynı zamanda bir etnisiteye ve bir dile bağlı olması ve mensuplarına eğitim veren okul görevini de ilerleyen yıllarda görmeleri kolektif kimlik inşasını kolaylaştıran bir unsur olarak kiliseleri önemli hale getirmiştir. Farklı etnisite ve dile sahip kişiler din değiştirdiğinde zamanla devam ettiği kilise içinde asimile olmaktadır. Şayet belli bir çoğunluğa sahipse kendi kiliselerini kurmakta ve kendi dillerinde ibadet etmekteydiler. Devletin bu gibi durumlarda farklı patriklikleri tanıdığını kayıtlardan görebiliyoruz.

Millet sistemine dayanarak Osmanlı'nın laik bir devlet olabileceği görüşüne karşılık Ortaylı, Osmanlı'nın laik sayılamayacağını çünkü din esasına dayalı millet sistemi ile yönetildiğini vergilerin, yargı düzeninin ve eğitimin bu anlayış içinde dini cemaat liderleri tarafından 'örgütlenir ve yürütüldüğünü belirtmektedir. Bu düzenin de dinî bir temele dayandığını söylemektedir.²⁷⁸ Laik devlet her vatandaş için aynı mevzuatın, idarî ve adli kuralların uygulanmasıdır.²⁷⁹ Osmanlı'da böyle bir durum yoktu ve her yönden şer'i kuralları esas alan ve Müslümanların üstünlüğüne dayanan bir sisteme sahipti.

2.2. Osmanlı “Batılılaşma” çabaları ve Millî kimlik tartışmaları

Millî kimlikler ve milliyetçilikler modernleşmenin ürünüdür. Osmanlı “batılılaşma” çabaları ile başlayan süreçte batılı anlamda bürokratik devlet yapısına geçişi sağlayan Tanzimat ve Islahat Fermanları ile devlet yeni bir sürece girmiştir. Elbette Osmanlı modernleşmesi birdenbire başlamadığı gibi Cumhuriyette birdenbire ortaya çıkmamıştır. Hepsinin arkasında belli süreçler, olaylar ve sebepler mevcuttur. Cumhuriyet dönemi millî kimlik inşası da tarihî, siyasî ve sosyal bir arka plana sahiptir. Bunların en başta geleni kuşkusuz “batılılaşma” sürecinin bir sonucu olmasıdır. Batılılaşma sürecinden bahsedilmeden Türk millî kimliğinin inşasını anlayamayız.

Türk batılılaşması bir mecburiyet ve “beka sorunu” olarak başlamıştır. Batı ile her yönden iç içe olan “Osmanlı İmparatorluğu, Batı uygarlığı adını verebileceğimiz kültürle

²⁷⁸ İlber Ortaylı, “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, *Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan*, (İstanbul: İ.Ü. Siyasal Bilimler Fak. Yayınları, 1982), 500-501.

²⁷⁹ İlber Ortaylı, “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, 500.

bütünüyle hiçbir zaman ilişkisini kesmemiştir. Osmanlılar, kendi uygarlıklarını her zaman Batı'dan üstün saymışlar, Batı'nın bir "model" olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. İmparatorluğun özellikle askeri yenilgiler sonrasında niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulmasına ve geleneklerden uzaklaşılmasına bağlanmış sonra da yüzeysel bir tutumla Batı'nın askerî üstünlüğüne bağlanmıştır. Hatta 18.yüzyılın başlarında özellikle Kalemîyye'de Avrupa'dan askeri yeniliklerin getirilmesi konuşularak, geçimleri tehlikeye girecek olanların tepkisinden çekinilmiştir.²⁸⁰

Turhan, Türk modernleşmesini Lale Devrinden III.Selim'e kadar olan döneme “serbest kültür değişimleri”, III. Selim'den sonrasına ise “mecburi kültür değişimleri” dönemi olarak ikiye ayırır. III.Selim dönemini “*ordu hariç olmak üzere hiçbir sahada halkın yaşayış tarzı, örf-adeti, kılık ve kıyafeti ile alakalı unsurlar geniş bir mikyasta değiştirilmeye teşebbüs edilmemiştir.*”²⁸¹ diyerek III.Selim'in her şeyin farkında ama yalnız bir adam olarak kaldığını ve canından olduğunu, bu yüzden mecburi değişimler döneminden ziyade bu dönemin intikal dönemi sayılmasını ister. III.Selim'den sonra tahta geçen II. Mahmut adeta eski olan ne varsa yerine yenisini koymayı kafasına koymuş, bunun için de dışardan uzman getirmek yerine yurtdışına öğrenci göndermeye (1830) başlamıştır. İcraatları ile Cumhuriyet devrinin ve radikal batıcılığın öncüsü sayılır. II.Mahmut'un üç icraatı önemli görülür; 1-1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması, 2-Mekteb-i Harbiye (1834) ile Mekteb-i Tıbbiye'nin (1838) kurularak Osmanlıda uleması dışında modern eğitim kurumlarını başlatması, 3- Sosyal hayata ve adetlere yönelik (kılık kıyafet gibi) yeniliklerdir. Bu dönem askerî, idari, eğitim ve sosyal alanlarda yapılan çalışmalarla modernleşmenin halk nazarında hissedilmeye başlandığı dönemdir. II.Mahmut'a bütün bu yaptıkları ile devletin ikinci kurucusu anlamına gelen “tesis'i sâni” diyenler olduğu gibi “gâvur padişah” diyenler de olmuştur.

II.Mahmut, Türk modernleşmesinin karakteristik özellikleri olan bürokrasinin “devlet nasıl kurtulur?” ve “devletin bekası” amacına yönelik olarak “tepeden” devlet eliyle ve

²⁸⁰ Mardin, Şerif, *Türk modernleşmesi 4*, (İstanbul: İletişim Yayınları,1991),11-12.

²⁸¹ Turhan, *Kültür Değişimleri*,152.

halk için anlayışının da mimarıdır. Osmanlı modernleşmesi, modernitenin ilkelerinin tesisinden daha çok batılı adet ve kurumların inşası “batılılaşıma” şeklinde olduğundan hep şekilci kalmış ve sosyo ekonomik yapıyı değiştiremediğinden ve belli bir sınıfa dayanmadığından etkili olamamıştır. Yurtdışına giden öğrenciler kaldıkları ülkenin adeta kültür elçisi olmuşlardır. Tanzimatla beraber başlayan paşalar döneminde her sadrazam ya da paşa bir Avrupa ülkesinin desteği ve yakınlığı ile anılır olmuştur.

II.Mahmut döneminde ilk defa idari yapıda ulema ile kalemiyyenin dışında batılı sistemle yetişmiş sivil bürokratik bir “aydın-bürokrat” sınıf oluşmaya başlamıştır. Aslında 1773’te III.Mustafa zamanında kurulan Mühendishane-i Bahri Hümayun ile batılı tarzda eğitim başlamış, Ordu’da da usta-çırak şeklindeki eğitimin yerine batılı tarzda askeri okullar almaya başlamıştı. Bu okullar kurulduktan sonra ortaya çıkan ihtiyaçlar devletin yapısı ile beraber yavaş yavaş pek çok değişime de öncülük etmiştir. Okul kurulunca ortaya ciddi sorunlar çıkmıştır. Burada kimler ders verecek, hangi kitaplar okutulacak, kitaplar nasıl yazılacak, özellikle Tanzimat döneminde çok tartışılan gazetelerde kullanılacak halkın anlayacağı “ortak ve sade bir dil” nasıl olacak? gibi hayati sorunlar ortaya çıkmıştır. Kitaplar devlet yazışmalarında kullanılan ağdalı dille yazılamazdı ve hepsinden önemlisi Batılı terimlere karşılık bulunması gerekiyordu. Ayrıca bütün bunları bir okur-yazar kitlesi lazımdı. Dolayısıyla ilk adım olarak öğretmenleri yetiştirecek okulların açılması ve öğretmenlerin bulunması oldu. Bütün çalışma ve reformlarda ortak dil, ortak tarih ve kültür unsurlarının belirlenmesi ihtiyacı oluşmaya ve devlet batılı tarzda hukukî ve idarî düzenlemeleri artırdıkça halkı bir arada tutacak ortak bir isim ve kimlik ihtiyacı doğmaya başladı.

Eğitim, Türk modernleşmesinin her zaman önemli olmuştur. Batıdışı modernleşmelerin tipik örneği olan Rus, Japon ve Osmanlı modernleşmeleri askerî modernleşmenin ardından ikinci sıraya eğitimi koymuşlardır. Osmanlı’da 19.yüzyılda kurulan Mekteb-i Harbiye (1834), Mekteb-i Tıbbiye (1838) ve Mekteb-i Mülkiye (1859) uzun yıllar devletin ve toplumun hem modernleşme hem de entelektüel kaynaklarını oluşturacaktır. Abdülaziz’in izni ile 1863’te Robert Koleji (Amerikan Koleji) 1868’te Fransa’nın

desteği ile Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) kurulmuştur. Bunlar Avrupa'daki kolej ayarında olan ve dil, din ve ırk ayrımı olmadan seküler olarak kurulmuş ilk batılı örnek okullardır.²⁸²

19. yy.da çok yaygınlaşan okul ve hastane açmak gibi misyonerlik faaliyetleri Batılı devletlerin beşinci kol faaliyetleri olarak yaygındı. Şüphesiz bu okulların kurulmasında İngiliz-Fransız mücadelesinin ve beşinci kol faaliyetlerinin etkisi ön plandaydı. Özellikle kapitülasyonlar ve misyoner okulların desteğiyle gayri müslimler modern eğitime Müslümanlardan önce başlamışlardır. 19.yy ve 20.yy başlarında bütün il ve ilçelerde doktor, eczacı, veteriner gibi uzmanların çoğunun gayrimüslim olmaları tesadüf değildir. Bu okullardan çok önemli isimler yetişmiştir ve okulun bağlı bulunduğu kültüre yakın insanlar olmuşlardır. Bunun farkında olan II. Abdülhamid özellikle okullaşmaya önem vermiştir.

2.2.1. Tanzimat Dönemi: “İcab-ı Asra intibak”

19.yüzyıl hem dünya hem de Osmanlı için “en uzun yüzyıl” olmuştur. İçte ve dışta pek çok sorunla boğuşan Osmanlı için en trajik olay, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa olayıdır. Bu olay Osmanlının geldiği çıkmazı göstermesi açısından ibretliktir. Kavala'dan sıradan bir asker olarak Mısır'a gelip çok ilginç bir yükselme ve fırsatları değerlendirme hikâyesi ile Kavalalı Mehmet'in önce paşa sonra da fiilî hükümdar oluş hikâyesidir. Kavalalı orduda modernleşmeye ve altyapı çalışmalarına Osmanlıdan önce başlamıştır. O yüzden bunu bilen Osmanlı gerek 1812 Vehhabi İsyanı gerekse 1821 Mora İsyanlarında Mısır valisinden yardım istemiştir. Her yardım isteğinde Kavalalı daha da cüretkâr taleplerde bulunmaya başlamıştır. 2.Mahmut'un 1831-1833 yılları arasında Suriye'nin kendine bağlanmasını isteyen Mısır valisine ret cevabı vermesi üzerine savaş kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı ve Mısır orduları iki defa karşılaşmışlar ve Osmanlı ordusu Mısır ordusuna iki defa yenilmiştir. Kütahya'ya kadar gelen İbrahim Paşa payitahta çok yaklaşmışken ne yapacağını bilememiştir. Bunun üzerine bölünmüş bir Osmanlının Rusya için kolay bir lokma haline geleceğine inanan İngiltere ve Fransa,

²⁸² Emine Kocamanoğlu, “Yabancı okullarda din eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani örneği”, (Yayımlanmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2003), 211-212.

İbrahim Paşa'yı durdurmuştur. İbrahim Paşa durmayıp devam etseydi belki de Osmanlı hanedanı 1833'te son bulacaktı ve Rusya'nın kuzeyden hakimiyet alanını genişletmesi kolaylaşacaktı. Bu olaydan sonra Osmanlı dış politikası İngiltere-Fransa-Rusya arasındaki denge politikalarına dayanacaktır. Osmanlıdan sonra ne olacağına karar veremeyen bu üç ülke, Osmanlının tamamen parçalanmasına karşı çıkmışlardır.²⁸³

Türk modernleşmesinde milat kabul edilen Tanzimat, Batı'nın askerî ve idari yapısı ile Batı'nın günlük kültür ve adetleri olan “Avrupaî” giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlar arası ilişkileri de ülkeye getirmiştir.²⁸⁴ Avrupa kültürünün ve adetlerinin ilk girişi serbest bir şekilde Lale Devri'ndedir. Tanzimat'ta ise devlet eliyle “Batı'ya benzeme” şeklinde daha yaygın şekilde olmuştur. Modern ordunun talimnamesi bile önce İtalyancadan (1828) daha sonra Fransızcadan çevrilmiş hatta komuta terimleri Hüsrev Paşa zamanında (1830) Fransızca olmuş, süvari talimi ile beraber Türk süvari eğreleri de değiştirilmiş hatta Türk usulü eğre kullanan sadrazam padişahın gözünden düşmüştür.²⁸⁵

Tanzimat'a giden yol II. Mahmut döneminde “ferdî hürriyet rejiminin kurulması yönünde geniş adımlar atılmıştır: angarya, müsadere kaldırılmıştır. Mülkiyetin korunması, kanun önünde eşitlik, muhabere hürriyeti kabul edilmiştir. Bilhassa din ve vicdan hürriyeti, II. Mahmut'un meşhur vecizesiyle ilân edilmiştir: “*Tabaamdan Müslümanları ancak camide, Hristiyanları kilisede, Musevileri de havrada görmek isterim.*”²⁸⁶ Bu sözler geleneksel dinî temelli kolektif kimliklere dayanan millet sisteminden bütün dinleri eşit sayan vatandaşlık sistemine geçilmesi anlamına gelmektedir. Böylece batılılaşma çabaları ile beraber merkezi ulus devlet, modern millet ve millî kimliğin temelleri de atılmış oluyordu.

²⁸³ Khlaed Fahmy, *Kavalalı Mehmet Ali, Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, (İstanbul: Vakıfbank Yayınları, 2020), 145-147

²⁸⁴ Mardin, *Türk modernleşmesi* 4, 15

²⁸⁵ Tuncer Baykara, Tuncer, “Osmanlı Reformunun İlk Zamanları: Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve İlk Tatbikat”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10/1(1995):7

²⁸⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, (İstanbul: Yenigün Matbaası, 1960), 29

II.Mahmut'un bütün bu modernleşme çabaları anayasal bir güvenceye dayanmadığı için etkili olamamıştır. Ancak Tanzimat'a bu ıslahatlarla adım adım gelinmiştir. Fermanın başında 150 yıldır nizamın bozulduğu ve bunun için kanun yapılmadığı belirtilerek *"Yüzelli sene vardır ki gavaili müteakibe ve esbabı mütenevviaya mebnî ne Şer'i şerife ve ne kavanini münifeye inkıyat..."* 1839 yılının 3 Kasım günü, evinden helâllaşarak çıkan Sadrıâzam Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan fermanın birer kopyasının bütün elçiliklere de verilmesi batılı devletlere istenilenin yapıldığı mesajını taşımaktadır.²⁸⁷

Tanzimat ilanının ana sebebi gayrimüslim isyanları ve Rusya'nın devamlı tehdit oluşturmasıdır. Özellikle Mısır ve Yunan isyanları işlerin hiç de iyiye gitmediğini göstermiştir. Halkı tatmin etmek ve onları bahane eden dış düşmanların müdahalesini önlemek ve Mısır paşasının seri ve ezici galibiyetleri önünde Osmanlı saltanatı mukadderatını korumak için "Tanzimat-ı Hayriye" ilan olundu (1839) ve *"imparatorluğun esas teşkilatı bünyesi bakımından daha başka mühim bir inkılabın temeli olarak bütün kanunlarda, bütün hükümet icraatında "her sınıf tebaanın müsavâtı" değişmez bir esas sayıldı."*²⁸⁸ Bu reformlarla isyanların ve parçalanmanın önüne geçileceğine inanılıyordu.

Tanzimat döneminin bir diğer ayırıcı özelliği ise devlet hayatında Mustafa Reşit Paşa, Sadık Rıfat Paşa, Âli Paşa, Fuat Paşa, Münif Paşa, Sadullah Paşa, Mustafa Fâzıl Paşa ve Midhat Paşa gibi bürokrasiden yetişme devlet adamlarının hâkim olması ve bu paşaların "Tanzimat zihniyetini" ve "Batılılaşma hareketini" şahıslarında birleştiren insanlar olmalarıdır. Saydığımız bütün bu paşalar kalemiyyeden yetişme bürokrat kişiliklerdir. Hepsinin tek derdi devleti kurtarmaktır. Dolayısıyla Tanzimat ve devamındaki bütün modernleşme çabaları devlet eliyle yapılan düzenlemeler şeklinde olmuştur. Tanzimat'la başlayan modernleşme bir fikir ve felsefeye dayanmamaktadır. Mardin'e göre, 19. yüzyıl Türk düşünce tarihinden bahsedemeyiz, ancak bir 19. yüzyıl düşünce sosyolojisinden bahsedebiliriz.²⁸⁹

²⁸⁷ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 31-32.

²⁸⁸ İncalcık İncalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat*, der. Halil İncalcık, (İstanbul: Phoenix, 2006), 29.

²⁸⁹ Şerif Mardin, *JönTürklerin Siyasi Fikirleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları,2012),18.

Tanpınar, Tanzimat döneminin ideolojisinin “medeniyetçilik” olduğunu söyler. Sadık Rifat Paşa ve Sami Efendi’nin “civilisation” terimine “medeniyet, temeddün, ünsiyet, menûsiyet, teennüs” gibi karşılıklar ararken Reşid Paşa, Cevdet Paşa, Âli Paşa, Münif Paşa ve Sultan Abdülaziz yazılarında onu tarif etmeye çalışırlar. Şinasi, Mustafa reşit Paşa’dan “medeniyet resulü” diye söz eder.²⁹⁰ Medeniyet, çağdaşlık, Batıcılık gibi pek çok kelime aslında aynı yönü gösterir olacaktır: Batılılaşma. Tanzimat Fermanı Batı’nın üstünlüğünün resmen tanınması ve tek yolun Batılılaşma olarak kabul edilmesidir. Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat yazar çizerleri bu fermanla Batı medeniyetine dâhil olunacağına ve Batı’nın samimiyetine inanıyorlardı. İnanmayanlar da vardı. Namık Kemal, Şinasi, Ali Suavi, Agah Efendi ve Ziya Paşa bütün ayrılıklarına rağmen Yeni Osmanlılar adı altında ilk muhalefet olarak ortaya çıktılar.²⁹¹

Sadık Rifat Paşa, Tanzimat’ın entelektüel boyutunu hizmet eden paşalardandır. Osmanlı Türkçesinde karşılığı olmayan "sivilizasyon" terimini ilk kullananıdır. Paşa, medeniyeti insan haklarının, yaşama, mülkiyet ve haysiyet gibi hakların tam gerçekleştirilmesi anlamına geldiği şeklinde tanımlayan kişidir. "Avrupa sivilizasyonunda halk hükümet için değil, hükümetler halk içindir. Bundan ötürüdür ki hükümetler halkın haklarına ve kanuna göre çalışır." "Batı uygarlığı", "özgürlük", "ulus", "insan hakları" gibi kavramları” ilk kez Osmanlıya getiren yorumlayan Sadık Rifat Paşa, reformun, şunu ya da bunu düzeltmekten daha çoğu olduğunu bir sistemden onun tersi olan başka bir sisteme geçiş olduğunu ilk kavrayan kişidir.²⁹²

Tanzimat’la geleneksel millet sistemine son verilerek, vatandaşlık sistemine geçilmiştir. Farklılıklar kaldırılmak suretiyle herkes dinî kimliğine bakılmaksızın eşit vatandaş sayılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Rum-Ortodoks Kilisesi’nin diğer cemaatler içerisindeki üstünlüğü son buldu. Cemaatlerde laik unsurlar öne çıkmaya ruhbanların nüfuzu zayıflamaya başladı. Laik eğitim yaygınlaşırken kilise eğitimi geriledi. Vilâyet yönetimlerinde gayrimüslim temsilciler yer almaya başladı. 1877 Osmanlı Meb’ûsân ve Âyan meclislerinde çok sayıda dil ve din temsil edilmeye başlanırken şeklen

²⁹⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988), 152.

²⁹¹ Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma*, 32-33.

²⁹² Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, (İstanbul: YKY, 2003), 202.

Müslümanlığı kabul etmiş bazı gizli Hristiyan cemaatler asıl dinlerini açıklamakta bir beis görmediler. Tanassur ve benzeri vakalar bazen cemaat mensupları eski dinlerine dönmeye başladılar. Özellikle Avrupalı devletlerin ve Rusya'nın kışkırtmaları ile Balkanlar'da baş gösteren milliyetçi uyanışların önü alınacağı zannedilmiş ancak alınamamıştır.²⁹³ Çünkü Osmanlının ahalinin memnuniyeti dediği şeyden Ruslar ahalinin bağımsızlığını anlıyordu. Her reform biraz daha küçülmeye yol açıyordu. Reform demek artık modernleşme, batılılaşma adını ne koyarsanız o anlama geliyordu.²⁹⁴ Bütün modernleşen toplumlar gibi Osmanlı da reformlar yaparak modern toplumlara benzeme yoluna gidiyordu.

Tanzimat Devri diye bilinen 1839-1876 arası iki kısma ayrılır: “Gülhane Hatt-ı Hümayunu Devri” ve “Islahat Fermanı Devri” (1856-1876). Tanzimat Fermanı her ne kadar iç ve dış sebeplere bağlı olsa da padişahın iradesi ile ilan edilmiştir. Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısı olarak görülen Islahat Fermanı (1853) Kırım Savaşı'ndan sonra 1856 Paris Konferansında Avrupalı devletlerin gayrimüslimlerin hakları konusundaki baskıları ve Osmanlıyı bir Avrupa devleti saymanın şartı olarak ıslahat fermanını ilana zorlamıştır. Islahat Fermanı'nın ilanında dış baskıların yanında Tanzimat'la taahhüt edilen hakların yerine getirilmesi etkili olmuştur. Yargılamadan idamların olmayacağı, malları müsadere etme ve işkence kaldırılmış, karma mahkemeler kurulmuş, merkez ve taşra idari meclislerinde gayrimüslimlerin üye olmalarının yolu açılmış, mezhep değiştirme serbest bırakılmış, gayrimüslimlerle müslümanlar eşit hâle getirerek yabancı devletlerin müdahalesini önlemek amaçlanmıştır. Ülkede ilk defa halkın bütününe kapsayan bir kimlik inşa edilmek istenmiştir. Herkesi eşit vatandaş sayan “Osmanlılık” kavramı geliştirilerek özellikle gayrimüslimlere eşitlik verilmek suretiyle ayrılıkçı milliyetçilik akımının etkisi azaltılmak istenmiştir. Fermanın sonra artık gayrimüslimler memur, subay, bakan, paşa gibi her türlü makama din değiştirmeden gelebilmiştir. Ulus devlet modeline geçildiğinin bir göstergesi olarak 1843'te beş yıllık “zorunlu askerlik” getirilmiştir.

²⁹³ İlber Ortaylı, *Osmanlıda Milletler ve Diplomasi*, (İstanbul: İşbankası Yayınları, 2008), 61

²⁹⁴ Ayşe Zarakol, *Yenilgiden Sonra: Doğu Batı ile Yaşamayı Nasıl Öğrendi*, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012), 85.

Ancak bu duruma sevinmeyen gayrimüslimler için özellikle 1846'da bedel-i şahsi çıkarılarak bir kişinin yerine başkasını vekaleten askere gönderme hakkı tanınmıştır.²⁹⁵

Ali Paşa ve Fuad paşaların iktidarında yayınlanan bu fermana Cevdet Paşa şu yorumu yapar: *"Ehl-i İslam'dan çoğu, 'âbâ ve ecdadımızın kaniyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga'ib ettik. Millet-i İslamiye, millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslam'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür' deyü söylenmeye başladılar."*²⁹⁶

1856 fermanı hem müslüman ulemâyı hem de kilise ruhanilerini memnun etmedi. Çünkü din adamlarının cemaatleri üzerindeki etkileri kısıtlanıyordu.²⁹⁷ Osmanlının istemeyerek ilan ettiği fermanın Avrupalı elçilikler de memnun olmamıştır. Tanzimat Fermanı müslüman halka bir anayasa vermezken, 1856 fermanı Hristiyan unsurlara anayasal bir dayanak olmuş ve bağımsızlık isteklerinin bir manifestosunu oluşturmuştur.²⁹⁸ Bu gelişmeler sonucunda Ermeni cemaatinin kuruluş ve seçim yöntemleriyle parlamentoyu andıran bir millet meclisi ile 1863'te Tanzimat hükümetinin onayladığı Ermeni anayasası bile olmuştur. Ermenilere adeta kendini yöneten bir ulus statüsü verilerek Tanzimat reformlarından en çok faydalanan olmuşlardır. Bütün bu imtiyazlar Ermeni milliyetçiliğine ve millî kimliklerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Hatta Kanun-ı Esâsî'si hazırlanırken model oluşturmuştur.²⁹⁹ Fransız gözlemci Ubicini Türkiye'den Mektuplar kitabında *"Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlere tanınan hakların Britanya'daki Yahudilerin durumuyla karşılaştırıldığında açık bir tezat yarattığını söylüyordu."*³⁰⁰

Ferman sonrası düzenlemelerin ilginç sonuçlarından birisi de gayrimüslim cemaatlerinde "laik" kesimlerin ortaya çıkarak kilise otoritesinin haricinde düzenlemelere gitmeleri idi. Dinî cemaatlerinin liderleri olan patriklerin ellerindeki gücü

²⁹⁵ İsmail Kandil, İsmail, Mevlüt Karagöz, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Bedel-i Nakdi Uygulamaları", *Harp Tarihi Dergisi*, 4(2021):43.

²⁹⁶ Şerif Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 25-26

²⁹⁷ Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, 217.

²⁹⁸ Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, 218.

²⁹⁹ Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, 228.

³⁰⁰ Zarakol, *Yenilgi Kültürü*, 155.

laik meclisler alırken, Ermeni cemaati kendisi için bir anayasa bile tasarlamıştı. Böylece anayasacılık ve halk temsilciliği fikirleri, imparatorluk içinde yayılmaya başladı.³⁰¹

Tanzimat döneminde eğitim ve idare alanlarında ciddi batılı tarzda hamleler yapılmıştır. Meclisi-i Mearif-i Muvakkat, Encümen-i Dâniş, Meclis-i Maarif-i Umûmiyye, Mekâtib-i Umûmiyye Nezareti, Darulfünûn (leylî) binasının temelleri atılmış, Dârulmaarif, Darulmuallimîn-i Rüşdî, 1832’de kurulan Tercüme Odasının 1839’dan sonra adeta bir mektep haline gelmesi de eğitimde yapılan yeniliklerdendir. Gerek Encümen-i Dâniş ve Tercüme Odası, gerekse önceki dönemden kalma Mekteb-i Tıbbiyye, Mekteb-i Harbiyye ve Mühendishâne, Türkiye’de modern okullar temel unsurlarıdır.³⁰² 1847’de Ziraat mektebi, 1843’te Askeri Tıbbiyede kadınlar için ebe mektebi, 1846’da Harp Akademileri kurulmuştur.

Geleneksel kurumlara dokunmadan yeni kurumlarla beraber hukuk ve eğitimdeki düalist (ikilik) yapı zamanla zihniyet ve dünya görüşünü de etkilemiştir. Batı’dan gelen her şeyin iyi kabul edilmesinin ve eleştirel bir akılla Batılı fikir ve değerlerin filtreye tâbi tutulmamasının sonuçları ağır olmuştur. Toplum-aydın ikiliğinin de başlangıcı buradan başlamıştır. Toplumuna yabancı aydınlar derken bu aydınların hepsi Osmanlı vatandaşı ve bu toprakların insanlarıydı. Özellikle Batı’da başlayan din-bilim çatışması Tanzimat’la beraber Osmanlıda da ortaya çıkmıştır. Yeni kurulan okullarda özellikle Fransızcanın öğretilmesi ile Fransız aydınlanması ve filozoflarının kitapları çok okunmaya başlanmıştır. Özellikle 1839’da yeniden düzenlene tıp fakültesinin eğitim dilinin Fransızca olması okul mezunlarının Batı’ya yönelmelerini kolaylaştırarak Fransız kültür ve aydınlanmasının yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Osmanlıda Avrupa dili bilen ve modern eğitilmiş ilk kişiler sayılacak olan bu okul mezunları idi. 1847’de bu okulu ziyaret eden McFarlane adlı Amerikalı bir seyyah Tıbbiyenin kütüphanesinde Baron d’Holbach, Diderot’un kitaplarının bulunduğunu ve kitapların altı çizili yerlerine

³⁰¹ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 27.

³⁰² Ejder Okumuş, “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(2005) :25-26.

dikkat çekmektedir.³⁰³ Bu isimler “Tanrı” fikrini tartışmaya açan filzoflar olarak ünliüdürler. Özellikle d’Holbach ateizmin klasik yazarlarından sayılmaktadır.

Tanzimat dönemi ile başlayan Batılı görüş ve düşüncelerin etkisi özellikle Meşrutiyet döneminde ve sonrasında “İslamiyet Terakkiye mani mi?” tartışmalarına yol açacaktır. Tanzimat, kültürel bir canlanmanın da yaşanmaya başlandığı dönemdir. Özellikle gazete ve matbaacılık yaygınlaştıkça İslam coğrafyasında fikirler ve şahıslar da tanınır ve yayılır olmuştur. Batı ile yakınlaşma ve tanımanın yanında yoğun bir tercüme faaliyeti başlamıştır. İlk olarak askerî alanla ilgili pek çok çeviriler yapıldı. 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupalı filozoflardan veya edebiyatçılardan hiçbir tercüme yapılmadı. Sanılanın aksine bu dönemde İslami klasiklerle yoğun olarak Arapça ve Farsça eserlerin tercüme edildiğini görüyoruz. Encümen-i Danişin siparişi ile Cevdet ve Fuad Paşa tarafından yeni bir Türkçe gramer yazılması dönemin dil tartışmalarının başlangıcı sayılacak faaliyetlerindendir. (1850) Osmanlı yazı dilindeki ağıdalı yapının sadeleşmesi ve herkesin anlayacağı bir şekle sokulması gerektiği kabul görmeye başladı. Reşit Paşa modern devletin halkla iletişim kurma gerekliliğinin farkında olarak “Osmanlı gazetesi” fikri ile sadeleşme gündemeyi gündeme getirilerek Arapça gramer kuralları üzerinden Türkçe öğretme uygulamasına 1846'da son verildi. Aynı yıl, Harbiye'den bir öğretmen bir Türkçe gramer kitabı hazırladı³⁰⁴ Bu dönem Türkçenin resmi olarak ortak lisan olarak kabul edilmesinin yanında dil politikalarının ortaya çıkması ve Yeni Osmanlılar tarafından Türk tarihi, dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili ilk tartışmaları başlattıkları dönemdir. Zaten modern okullar yayıldıkça ortak değer ve kurumlar ihtiyaç olarak ortaya çıkmaya başlamıştı.

2.2.1.1. İlk Millî Kimlik Denemesi: “Hepimiz Osmanlıyız”

II.Mahmut’la başlayan Tanzimat Dönemi klasik “merkez-çevre” ilişkisi gevşek olan Osmanlı modelinden güçlü ve merkezizetçi bir yapıya dönüşmeye yani modernleşmenin siyasi ayağını oluşturan batılı tarzda bürokratik devlet modeline evrilmesinin

³⁰³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Medreseler Neydi? Ne değildi?*, (İstanbul:Kronik Yayınları,2019), 368.

³⁰⁴ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 255-256.

başlamasıdır. Öncelikle ayanlardan kurtulmak, sonrasında önceden vergi ve askerlikten muaf doğu illerindeki “yurtluk ocaklık” gibi uygulamalara son verilmesi isyanlara sebep olmuştur. Bunun yanında devletin yeniden “ihyası”nın yolu olarak batılılaşmanın resmen kabul edilmesidir. Tanzimat dönemi tren ve telgraf gibi önemli teknolojik gelişmelerin de Osmanlıya geldiği dönemdir. İlk tren 1851 yılında Mısırda Kahire-İskenderiye arasında daha sonra da 1856’da İzmir-Aydın arasında İngilizler tarafından yapılmıştır. Osmanlıda ilk telgraf hattı askerî amaçlı olarak Kırım Harbinde hizmete girdi. İlk sivil telgraf hattı 1855’te Varna-Şumnu-Ruşçuk-Bükreş hattıyla aynı yıl İstanbul-Edirne-Şumnu hattı hizmet vermeye başladı.³⁰⁵

Telgraf bürokrasi tarafından o kadar sevildiki kısa sürede ülkede yaygınlaştıran ilk ülke oldu. Telgraf için yurtdışına öğrenciler gönderildi, kurslar açıldı. II.Abdülhamid döneminde Yemene kadar uzanan 30.000 km hat çekilmiştir. Abdülhamit döneminin en çok kullanılan devlet haberleşme aracı olan telgraf onun tahttan indirilmesinde de en çok kullanılan araç olacaktır.³⁰⁶ Telgraf anında görevden alma, atama bilgi isteme gibi kolaylıkları ile Osmanlı bürokrasisini büyüleyen ve hakkında hiçbir tartışma olmadan yayılan bir modern alet olmuştur.³⁰⁷ Modern ulus devletlerin gelişmesinde ulaşım ve iletişim sistemleri önemli yere sahip olmuştur. Devletin her yere ulaşması kolaylaşmıştır. Batı’nın teknolojik gelişmeleri kolayca benimsenirken beraberinde batılı kültür değerleri de kolayca yaygınlaşmaya başlamıştır. Teknolojik gelişmeler devletin politikalarından daha fazla daha kolay sosyal değişmelere sebep olmuştur.

19. yüzyıl bütün devlet erkânı ve aydınları için devleti nasıl kurtarınız? sorusuna cevap aramakla geçmiştir. Birinci ve ikinci kuşak Tanzimatçılara karşı sistematik eleştiriler 1860’larda başladı. Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki bu gruba "Yeni Osmanlılar" adı verilmiştir. Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıların sömürü olayını anlamadıklarını, bir "üst tabaka" meydana getirdiklerini, kendi kültürlerini kösteklediklerini (şeriatı unuttukları) ve ancak taklitçi olduklarını ve Batı’nın "ruhunu

³⁰⁵ Mustafa Kaçar, “Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, 1986), 14.

³⁰⁶ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 337.

³⁰⁷ Yusuf Tekin, *II.Abdülhamit’ten Cumhuriyete Miras*, İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, 2018), 148

oluşturan- hürriyetçi ve parlamenter eğilimleri de anlamadıkları³⁰⁸ şeklinde hem Tanzimat ricalini hem sistemi eleştirerek ilk politik muhalefeti oluşturuyorlardı. Tanzimatçıların Batı'yı yanlış bildiklerini iddia edecek kadar da iddialı idiler. Bu grubun en önemli güç kaynakları ise gazetecilikleri idi. Modern zamanların “kamuoyu” oluşturmada kullandığı etkili silah o devirlerde gazete idi. “1862’de İbrahim Şinasi tarafından kurulan ve daha sonra Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar’ın devraldıkları Tasvir-i Efkâr aydınlar arasında siyasi bilincin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.”³⁰⁹

Tanzimat Dönemi denilince akla Batılı anlamda ilk eserlerin verildiği dönem gelir. Her dönem kendi edebiyatını oluşturmuştur. Osmanlı klasik edebiyatı gibi Tanzimat edebiyatı, Meşrutiyet edebiyatı ve İnkılap edebiyatı gibi dönemlerini ve zihniyetleri yansıtan edebî dönemlerimiz d oluşmuştur. Tanzimatla başlayan batılı tarzda eserler ideolojik boyutları da yoğun görülen eserlerdir. Döneminin zihniyet ve şartlarını ve hatta muhalif unsurları edebi eserlerde kolayca bulabiliriz. Bunun ilk örneğini dönemin Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi gibi isimlerin eserleri de görebiliriz. Bunlar toplumcu, batılılaşma taraftarı, toplumu aydınlatma ve sanatı toplum için yapma iddiasında olan hem edebiyatçı hem de gazeteci kimlikleri olan isimlerdir. Batılı tarzda roman ve tiyatro ilk bu dönemde yazılmıştır.

Tanzimat Dönemi “millet sistemini” kaldırıp herkes eşit vatandaş statüsüne taşıyınca devleti ayakta tutacak ortak bir kimliğe ihtiyaç doğmuştur. Osmanlı devlet olarak Tanzimat’a kadar bir kimlik inşası ya da dayatmasına ihtiyaç duymamıştı. “Herkes yerinde rahat olsun ve rahat dursun düsturu” ile müslim-gayrimüslim ayrımına dayanan ikili bir sistem mevcuttu. Modern devlete geçmeye çalışan Osmanlı da zorunlu askerlik, resmi eğitim, haberleşme ve okuma yazmanın yaygınlaşması gibi gelişmelerle beraber vatandaşına ortak bir üst kimlik verme gereğini duymaya başladı. Özellikle iletişimin yaygınlaşması ile “biz kimiz” sorusu yaygınlık kazanmaya başlamış ve özellikle Avrupa’da milletler ve millî devletlerin gelişmeleri takip edilir olmuştu. İmparatorluklar

³⁰⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi* 4, 16.

³⁰⁹ Mardin, *Türk Modernleşmesi* 4,16.

üzerinde sert esmeye başlayan milliyetçilik rüzgarına karşılık parçalanmayı özlemek için çareler aranıyordu.

Osmanlının nüfusunun yarıya yakını gayrimüslimdi. Türk nüfus ise %35 kadardı. Osmanlıcılık böyle bir demografik ve kültürel haritaya dayanılarak yapılıyordu. Özellikle çoğunluk olarak Müslüman Türkler devleti nasıl kurtaracağını peşindeydi ve Osmanlılık kimliğini de yine en fazla onlar benimsiyordu. Henüz Türkçülük, İslamcılık yoktu ve batıcılık yeni yeni kavramlaşmaya başlamıştı.³¹⁰ İlk defa 1856 Islahat Fermanı'nda "Osmanlılık" kavramı yer almıştır.

*"Fermanın başında tebaadan "vatandaş" terimiyle söz edilmektedir. Fakat Osmanlıcadaki bu terimin Fransızca'daki "citoyen" karşılığı olarak kullanıldığı şüphelidir, çünkü resmî Fransızca çeviride "vatan" sözcüğünün "pays" sözcüğü ile "millet" sözcüğünün "patrie" ile çevrilmesi gösteriyor ki dil çağdaşlaşması sürecinde terimler eski anlamlarını yitirirken Batılı anlamlarını da henüz kazanmamış bulunuyorlar. Zaten Tanzimat Dönemi'nde, anlam (semantik) evrimine özgü kavramlar kargaşası derinleşmeye başlamıştır."*³¹¹

Tanzimatçı yazarlarda devletin kurtulması ve ayakta kalması için Avrupa ilim ve fennine acilen ihtiyaç vardı. Öncelikle de siyasi reformlar yapılmalıydı ve İttihad-ı İslam'dan önce bütün unsurlar arasında birlik ve beraberliğin sağlanması gerekti.³¹² Osmanlıcılık aslında daha önce Osmanlı yönetici kesimine verilen bir isim iken Tanzimat'la beraber değişik dinî ve etnik unsurların hepsine pragmatik olarak verilmeye çalışılan bir "üst kimlik" olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlıcılık devlet bürokrasinin bölünme ve

³¹⁰ "1844 nüfus sayımına göre) toplam olarak 35.350.000 olan Osmanlı nüfusunun etnik dağılım bakımından 12.800.000'ini Türkler; 2.000. 000'ünü Rumlar; 2.400.000'ini Ermeniler; 170. 000'ini Yahudiler; 7.200. 000'ini Slavlar; 4. 000.000'ünü Rumenler; 1.500. 000'ini Arnavutlar; 230.000'ini Tatarlar; 4. 700. 000'ini Araplar; 235. 000'ini Süryani ve Keldaniler; 25.000'ini düzîler; 1.000.000. 'unu Kürtler; 90. 000'ini Türkmenler;; dinî dağılım bakımından ise 20.000. 000'ünü Müslümanlar; 13.730.000'ünü Rum-Ortodokslar;900.000'ini Katolikler; 170.000'ini Museviler teşkil etmektedir." Jean-Henry A. Ubcini, Osmanlı'da Modernleşme Sancısı, çev. Cemal Aydın, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1998), 35-36.

³¹¹ Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşması*, 217.

³¹² Erol Güngör, Erol, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat,1991),161.

parçalanma endişesine karşılık üretilmiş bir çözüm olarak görülmektedir. İmtizacı akvam ve ittihad-ı anasır kavramları bir millet inşa etmenin anahtar kavramlarıdır. Etnik temelli milliyetçilikleri engellemek için “imparatorluk milliyetçiliği” denilebilecek çok kültürlü bir milliyetçilik denemesidir. Bu aynı zamanda Osmanlı geleneksel devlet ideolojisinden kopuş anlamına da gelmektedir.³¹³

Osmanlıcılık fikrini en fazla benimseyenlerin başında Namık Kemal gelmektedir. Namık Kemal, Osmanlı İmparatorluğu’nun devam etmesini ve her grubun ayrı bir devleti olamayacağına göre hepsinin Osmanlı Devleti’ne bağlı şekilde "Osmanlılık" üst kimliği altında Osmanlı vatanseverliğine "Vatan" fikrine inanıyordu.³¹⁴ Namık Kemal’in yazılarına bakıldığında “Osmanlı”dan anladığı müslüman bir Osmanlılıktır.³¹⁵

Osmanlı, Âli Paşa’nın deyimiyle 14 parçalı bir toplumdur. Osmanlıcılık benzemez bu 14 parçaya bir taban bulma gayretinin adıdır ve Türklerden başka fazla benimseyen olmamıştır. Bu konuda sermayesi yabancı olan Osmanlı Bankasına atfen “Rum asıllı mebus Yorgo Boşo’nun meclisteki şu sözü konuyu özetlemektedir: “*Evet, ben Osmanlıyım fakat Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım.*”³¹⁶ Azınlıkların Osmanlıcılığı Türkleştirme politikası olarak görmelerinin yanında Rum ve Ermeniler hem ekonomik hem de kimlik yönünden toplum içinde en örgütlü ve eğitimli yapıya sahiptiler.

Namık Kemal, Osmanlı kelimesini, bazen de çok tercih edilmeyen göçebe ve köylü anlamında kullanılan Türk’ü kullanmıştır. O dönemde Abdülaziz’in askerî okullar nâzırı Süleyman Paşa, Türklerin medeniyetinden ve üstünlüklerinden bahseden kişi oldu. Hatta okullarda okutulmak üzere hazırladığı Türk tarihi Orta Asya’dan başlıyordu. Osmanlıda tarih İslam tarihi olarak okutulur, Orta Asya’dan ve oradaki tarihten bahsedilmezdi. Namık Kemal’in ve Süleyman Paşa’nın fikirleri, o zaman Türkiye’ye iltica etmiş bulunan Les Turcs Anciens yet Modernes adıyla İstanbul’da (1869) kitap

³¹³ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 57.

³¹⁴ Mardin, *Türk Modernleşmesi* 4, 96.

³¹⁵ İlber Ortaylı, “Osmanlı’ Kimliği”, *Cogito*, (İstanbul: YKY, 2010):57.

³¹⁶ Halil Şimşek, “Yüzüncü Yılında Meşrutiyet’in İlanı ve Gayrimüslim Cemaatler”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Dergisi*, 1/1(2008):60.

bastırmış olan Mustafa Celalettin Paşa'nın kitaplarına dayanıyordu.³¹⁷ Namık Kemal'in, kimi yazılarından dolayı milliyetçilerin; ilahi adalet, dini hukukun ve İslam'ın prensiplerinin uygulanması konularındaki görüşlerinden dolayı da³¹⁸ İslamcılarının ilk yazarı olarak nitelendirilmesinin başlıca sebebi o dönemde siyasi fikir tartışmalarının yeni başlamasıdır. Yaklaşık yirmi yıl sonraki İslamcı, Türkçü ve Garpcıların temel kavramlarının ilk defa kullanıldığı dönemdir.

Namık Kemal'in "Vatan yahut Silistre" piyesinde geçen "vatan" kelimesi Tanzimat'ın Osmanlılık anlayışını dayandırmaya çalıştığı vatandaşlık tanımının getirdiği yeniliklerdendir. Fakat eser, 1873'te ilk sahnelendiğinde halkta oluşan coşku sebebiyle İbret gazetesi kapatılıp Namık Kemal Magosa'ya sürülmüştür. Eserin adı "Vatan" olmasına rağmen yazarın başına olaylar gelmesi üzerine "Silistre"ye çevrilmiştir.

Vatan, klasik kullanımında bir kişinin doğduğu ya da yaşadığı yer anlamına gelmekteydi. Vatanı özlemek gençliğe özlem anlamına gelmekteydi. Yeni bir anlam kazanıp önemli bir kavram haline gelmesi 19. yüzyılda ulus devletlerle milliyetçilik terminolojisi sayesinde. İlk defa Fransız sefirinin İstanbul'a Fransız İhtilali ile yazdığı raporda geçer. Fransız İhtilali sonrasında halkın sadakatinin hükümdara değil, vatana ve millete olması şeklinde değişmesi ile millî kimliklerin ve kimlik inşasının objektif unsurları arasında yer almaya başlamıştır.³¹⁹ Çoğu milliyetçilik milleti inşa etmekte zorluk çektiği zaman vatanseverliği devreye sokmak suretiyle daha pratik sonuçlar almayı düşünmüştür. Osmanlılık kavramı da bu çerçevede toprak esasına dayalı olarak düşünülmüştür.

Eskiden askerlik görevi "gavurlara karşı" bir görev iken Tanzimat'la bütün vatandaşlara vatani savunma görevi olarak tanımlanmıştır. Tanzimat'ın ilanından iki yıl sonra ilk özel gazete olan Ceride-i Havadis'te vatana dayalı vatanseverliğin anlatıldığı çok güzel bir makale yayınlanmıştır. Makalede İslamiyet'e hiç atıf yapılmaması hedef kitlenin bütün Osmanlı tebaası olduğunu göstermektedir. Vatana dayalı sadakat Osmanlı için modern

³¹⁷ Mardin, *Türk Modernleşmesi* 4, 96.

³¹⁸ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 320.

³¹⁹ Lewis, *İslamın Siyasal Dili*, 64-65.

bir kavramdı. 1860'tan sonra Hristiyanların ayrıcalıklı durumları ve Balkan milliyetçiliğine karşı vatan kavramı daha İslami bir muhteva kazanarak Aydın kesim tarafından bolca kullanılır hâle gelecektir. Aslında vatan (patrie) Avrupa'da seküler bir anlam ifade ederken Osmanlıda vatan her geçen gün daha koyulaşan İslami bir renge bürünecektir. Yeni Osmanlılar vatana dayalı geniş tabanlı bir Osmanlılık inşa etmeye çalışırsunlar özellikle Mısır ve Lübnan'da da İstanbul'a kafa tutan başka bir vatanseverlik inşası gelişmekteydi.³²⁰

Osmanlılık, "19 Ocak 1869 tarihli yasanın I. maddesine göre "Osmanlı anne ve Osmanlı babadan doğan herkes veya yalnızca Osmanlı babadan doğan herkes Osmanlı vatandaşıdır." Vatandaşlık ve tabiyet konularındaki diğer hükümler milliyet konusunda mevcut uluslararası ilkeleri kabul etmiştir."³²¹ Dini değil, vatandaşlığı esas alan "Osmanlı vatandaşlığı" 1851 Fransız vatandaş hukuna dayanan ve vatandaşlara eğitim, güvenlik ve kültürel haklar ve sorumluluklar veren hukukî bir gelişmedir. Tâbiyet-i Osmaniye Kanunu'nun ilanı ile resmî vatandaşlık sistemine geçilmiş oldu. Osmanlı vatandaşlığı artık dine bağlı değildi ve müslümanlığa geçmek Osmanlı vatandaşı olmak için yeterli şart değildi. Her vakanın kendi özelliğine göre değerlendirilmeye başlansa da uygulamada müslümanlık Osmanlı kimliğinin baş ölçüsü olarak kaldı ve Sultan Hamid döneminde daha da önem kazanmasına rağmen dinine bakılmaksızın bütün Osmanlı vatandaşlarına zorunlu kimlik belgesi verilmesi de 1885'te II. Abdülhamit döneminde oldu.³²²

Geleneksel ihtida politikasında Müslüman olan kişi doğrudan Sultan-Halife'nin tebâsı oluyordu. Tanzimat'ta özellikle "irtidad" olaylarının artması yanında Avrupa'daki milliyetçi uyanışlarda bastırılan milliyetçi kadrolar, "1830'lardan 1850'lere kadar süren "Halkların Baharı"ndan sonra, düşmanları Avusturyalı ve/veya Ruslardan kaçan birçok Polonyalı, Macar, İtalyan vb. Osmanlı topraklarına sığındı. Bu durum Osmanlı elitini

³²⁰ Behlül Özkan, *Türkiye'de Millî Vatanın İnşası*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları,2018),56-60.

³²¹ Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. D. Özdemir, (Ankara: İmge Kitabevi,2006), 181.

³²² Selim Deringil, 19.yy Osmanlı Devletinde İhtida ve İrtidad, (İstanbul: İletişim Yayınları,2017),230

adeta bir çıkmaza soktu.”³²³ Gelenler Tanzimat bürokrasisinin ihtiyaç duyduğu ihtida piramidinin en üstünde yer alan eğitilmiş askerler olarak devletin ihtiyaç duyduğu “*gökten yağan kadrolardı.*”³²⁴ Mültecilerin içinde Macar ve Polonyalı hatırı sayılır miktarda üst rütbeli subay bulunuyordu. Toplam 3700 kişilik sığınmacılardan 1850’de 1200’ünün geri dönmediği görülmektedir. Bu sığınmacı subaylardan bir kısmı Türk ismi alarak orduda göreve başladı. Özellikle ihtida edenlere daha ayrıcalıklı davranıldığı doğrudur.³²⁵ Bu sığınmacılardan en ünlüsü Kont Constantine Borzecki’dir. Kont, Mustafa Celaleddin Paşa ismi alır ve *Les Turcs Anciens et Modernes* (Eski ve Modern Türkler) adlı Türklerin kökenini sistematik bir şekilde inceleyen ilk olma özelliğine sahip kitabı yazar. Bu kitap Tanzimat Dönemi aydınları arasında Türk tarihine karşı ilgi uyandırır. Sığınmacıların çoğunluğunun ilginç hikâyeleri vardır. Sonradan başka ülkelere gidenler olduğu gibi kalıp devlete hizmet eden isimler de çoktur.

Tanzimat Döneminde eğitim ve vatandaşlık yanında “ulus devlet”, “laikleşme”, “hukuk devleti” kavramlarının da temellerinin atıldığını görüyoruz. Vatandaş tanımında Müslümanlık şartının çıkarılması geleneksel yapının kökten değişmesini gösterdiği gibi eğitimde müslüman-gayrimüslim karışık eğitim alabileceği okulların kurulması ve askerî okullara gayrimüslim kabulü gibi hususlar geleneksel yapıyı sarsan gelişmelerdir. Tanzimat ve Islahat fermanları hem Osmanlı geleneksel sistemini kökten değiştirmenin hem de gelenek-modern düalitesinin yanyana yaşamasıdır.

Tanzimat Fermanı’ndan kısa süre sonra ilk değiştirilen kanun 3 Mayıs 1840 tarihli ceza kanunudur. 1869 tarihli Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi de 1851 Fransız vatandaşlık hukukundan alınmaydı. “*Kan bağı ilkesini (jus sanguinis)*” esas alan bu kanunname de anne babanın ikamet etmese de Osmanlı vatandaşı olması yetiyordu. Ayrıca sadece babanın Osmanlı vatandaşı olması da yetiyordu. Özel hukukta ilk olarak Fransız Ticaret Kanunu’nun ilk iki bölümü tercüme edilerek 1850 yılında Kanunname-i Ticaret kabul edildi. Medeni kanun ve borçlar hukukunda iki görüş vardı. Fransız medeni kanununu alalım diyenlerle, kendimiz hazırlayalım diyenler. Nitekim Medeni hukuku bir milletin

³²³ Deringil, *19.yy Osmanlı Devletinde İhtida ve İrtidad*, 234.

³²⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 29-30.

³²⁵ Deringil, *19.yy Osmanlı Devletinde İhtida ve İrtidad*, 235-238.

varlığının ve birliğin temeli sayan ve devleti anayasa yerine medeni hukuka dayandırma görüşünü savunan Ahmet Cevdet Paşa³²⁶ başkanlığında Cemiyet-i Mecelle Heyeti oluşturuldu. İlk 1870 yılında, sonuncusu 1877 yılında yayınlanan toplam 16 kitaptan oluşan ve hukuk tarihimizde önemli bir yere sahip bulunan kanunlaştırma çalışmasıdır. 1926 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.³²⁷ Berkes, 1876'da 2.Abdülhamid'in emriyle Mecelle çalışmalarının sona erdirilmesini "*Tanzimat sona ermişti!*"³²⁸ şeklinde yorumlar. Mecelle Tanzimat Dönemi'nde kendi değer ve kurumlarını yeniden şartlara ve ihtiyaçlara uygun hale getirme ve yeniden yorumlamanın en güzel örneği olmuştur.

Hukuk sistemindeki ikilik yer yer sıkıntılar doğuruyordu. Uzun zamandan beri uygulanan medeni hukuk, İslam hukukuna dayanırken, Ticaret Kanunu gibi esasını medeni hukukun oluşturduğu bazı kanunlar, Avrupa'dan alınmıştı. Ana hukuk İslam hukukuna dayanırken, diğerleri Avrupa hukukuna dayanmakta idi. Bu yüzden ana hukuk (İslam hukuku) ile Ticaret Kanunu gibi dalları arasında uyumsuzluk vardı.³²⁹ Faiz meselesi, sadece adi ortaklıkları kabul eden İslam hukukunun diğer ortaklıkları kabul etmemesi, tercüme hatalarının bulunması gibi sayısız olumsuzluklarla kör topal iki başlı bir hukuk sistemi ortaya çıkmıştır.

II. Mahmut döneminde başlayan idarî reformlar Tanzimat döneminde devam etmiştir.. Bakanlıklar ve merkeze yardımcı olmak için kurulan "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye", "Dar-ı Şurayı Babîâli" gibi danışma (meşveret) meclisleri kuruldu. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, kararname, nizamnameleri (tüzük) hazırlamak, yargı kararlarını temyiz ve idarenin icraatının kanuniîliğini denetleyerek "memurları yargılamak görevleri vardı.³³⁰ 1 Nisan 1868 yılında Meclis-i Ahkâm-ı Âdliyye'nin yerine "Şûray-ı Devlet" ve "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye". "Ayrıca Şûray-ı Devlet'te 44 üyeden 15'i gayrimüslim tebaadan gelen kişilerden oluşuyordu. Şûray-ı Devlet ile

³²⁶ Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, 225

³²⁷ Güher Ulu, "Tanzimat Dönemi Hukukta Modernleşme", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(2022): 250-254

³²⁸ Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, 227

³²⁹ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, (İstanbul: İşaret Yayınları,1992),231.

³³⁰ Güher, *Tanzimat Dönemi Hukukta Modernleşme*", 255.

kurulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye’de de gayrimüslim tebaadan üyeler mevcuttu.³³¹ Böylece Tanzimat ve Islahat fermanlarının “Osmanlılık” vatandaş tanımı gereği genel ve yerel idari görevlerde artık gayrimüslimler de yer almaya başlamışlardır. Bu durumu I.Meşrutiyet meclisinde de göreceğiz.

Tanzimat gayrimüslimlerle eşitliği sağlamaya çalışırken bu duruma itirazlar gecikmedi. Ayrıca dil farklılıkları, güçlü bir yerellik akımı ile sosyal ve kültürel değişiklikler etkilerini göstermekte gecikmedi. Özellikle Arap ülkelerinde olmak üzere bazı gruplar Avrupa ile olan ittifakı (1853), gayrimüslimlere tanınan eşitliği ve yasal reformları İslami hükümet ilkelerinden sapma olarak görerek Osmanlı idaresine karşı çıkma hakkı doğduğunu iddia ettiler. Mekke’de Türklerin dinsizleştiği bunun göstergesi olarak Kırım Savaşı’nda İngiltere ve Fransa ile birlikte olmaları ayrıca dinin cevaz verdiğini söyledikleri köleliğin kaldırılmasını gerekçe göstererek ayaklanmalar oldu.³³²

Suriye ve Lübnan bölgesinde Tanzimat ve Islahat fermanları sonucunda renkli kıyafetlerle şehirde gezen, kilise çanlarını çalabilen, cizye vermeyen ama askere de gitmeyen Avrupalıların Hristiyanlarla ticari ilişkileri tercih etmeleri sonucu sadece Şam’da 1859 yılında Hristiyanlara ait 3436 adet ipek dokuma tezgâhı olmuştu. Bu duruma karşı tepkiler çok geçmeden saldırıya dönüştü. Çoğu alet ve tezgâhlar tahrip edildi.³³³ Tanzimat beklenen sükunu getirmediği gibi Müslümanların gayrimüslimlere karşı kinlenmelerine, gayrimüslimlerin de daha çok kendi kimliklerine sarılmalarına sebep olmuştur.

Tanpınar, Tanzimat’ın ideolojisinin “Civilisation” yani medeniyetçilik olduğunu söyler. Medeniyetçilik ise hedefi “düvel-i medeniye” olan Avrupalı olmaktır. Tanzimat Türk tarihinin modernleşme yolunda verdiği kesin ve radikal bir kararın adıdır. Ancak bu karar tepeden, devlet eliyle ve “zihnî bir dönüşümden çok, reel durumun bir sonucu olarak şekillenmiştir.”³³⁴

³³¹ Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*,189.

³³² Kemal Karpaz, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. D. Özdemir, (Ankara: İmge Kitabevi,2006), 202-203

³³³ Selim Sezer, *Levant’ta Dönüşüm Çağı*, (İstanbul: Babil Kitap,2023),39-40

³³⁴ İlber Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, (İstanbul: Timaş Yayınları,2017),100

Güngör, Tanzimat ve Islahat fermanlarının batılı devletler tarafından modernleşme adı altında empoze ettiği birer anlaşma olarak görür. İki fermanın amacının Türklerin kendi devletlerindeki de hükümlerlik haklarını sınırlayarak ve Avrupalıların yerli temsilcisi durumundaki azınlıklara imtiyaz vermektir şeklinde değerlendirirken Batılılaşmanın gerekliliğine inananların böylece Avrupa'nın düşmanlığından kurtulabileceğimize hatta Balkan Savaşlarındaki yenilgimizin bunu daha çok hissettirdiğinden dolayı hayırlı bir olay olarak görüyorlardı, demektedir.³³⁵

2.2.2. Abdülhamit Dönemi Genel Yapısı

Tanzimat Dönemi ile beraber artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı belli olmuştu. Tanzimat kuşağı sayılan Yeni Osmanlılar Tanzimat'ı eleştirerek meşrutiyete giden yolu açmışlardır. 1865'te kurulan İttifak-ı Hamiyet (Yurtseverler Birliği) yaygın adıyla Yeni Osmanlılar cemiyeti Namık Kemal, Ali Suavi, Şinasi, Ayetullah Bey, Refik Bey, Ziya Bey ve cemiyetin maddi destekçisi Mustafa Fazıl Paşa gibi devrin önde gelen isimlerden oluşuyordu. Hepsisi de eğitilmiş dil bilen ve devlet tecrübesi olan insanlardı. En önemli özellikleri gazetecilikleri idi.

Hanioğlu, Yeni Osmanlıları *“dinsel gelenekçilik ile siyasal liberalizmi bir araya getirmeye çalışan, ancak İslami idealleri ve kavramları kullanırken Batı tarzı modernleşmeyi savunan bir grup”* olarak değerlendirir.³³⁶ Yeni Osmanlılar siyasi fikirlerinin yer aldığı yazılarda, İslam siyaset anlayışına ait adalet, bi'at, (itaat tarzı), icma'i ümmet (umumi konsensüs), meşveret (istişare) gibi kelimeleri çok kullanırlar.³³⁷ Namık Kemal ve arkadaşları ile Paris'te tanışan Cahun, onları *“Avrupa'ya karşı, İslamcı ve Leon Cahun'un deyimiyle "koyu İslamcı" görür.”*³³⁸

Babıali kaleminden yetişen bu yeni aydın grubu teklif ettikleri bir ideolojilerinin bulunması açısından, Bab-ı Ali reformcularından farklı idi. Bu genç insanlar, ilk defa batılı düşünce ve kavramlarla kendi teorik çatılarını kurdular. Şinasinin başını çektiği bu

³³⁵ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötüken Yayınları,1986), 92-93

³³⁶ Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı: İttihad ve Terakki Cemiyeti ve JönTürklük, (1889-1902)*, (İstanbul: İletişim Yayınları,1989), 27.

³³⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, (İstanbul: İletişim Yayınları,2017), 95.

³³⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 284.

grup, gerçek bir aydınlar zümresi idi.³³⁹ Aynı zamanda Türk gazeteciliğinin ve sade gazete dilini savunarak, batılı edebiyat türlerinin ilk örneklerini veren isimlerdir. Batıda gördükleri ya da okudukları her fikir ve kavramı ülkeye kazandırmak amacından dolayı aynı ismi değişik fikirlere sahip olarak görmek mümkün olabilmektedir. Özellikle Namık Kemal'in ismi meşrutiyet devrinin bütün fikirleri içerisinde bir şekilde geçmektedir. O yüzden bu isimleri kategorilere ayırmadan anlamaya çalışmak en uygunu olacaktır. Zaten Yeni Osmanlılar ortak bir fikir ve programa sahip katı bir cemiyet yapısına sahip değillerdi. Ortak özellikleri Tanzimat'ı eleştirmeleri, hürriyet ve meşrutiyete dayalı anayasal bir düzen istemeleri idi.

Yeni Osmanlıların amacı aslında ayrılıkçı hareketleri engellemek, her kesimden talepleri merkeze taşımak ve bunları meşru siyaset dairesinde çözüm bulmak amacıyla "gelenekler icad etme" peşindeydiler. Tanzimatçıların her ne pahasına olursa olsun "medeniyet" olsun görüşlerine katılmıyorlardı. Ne olacaksa önce kendi içimizden çıkarmalıydık. Osmanlı milleti ve vatanseverliği inşa etmenin zorluğunu biliyorlardı. Aslında onlar ve onlardan sonrakiler de umutsuz çırpınışlarla B.Anderson'un dediği gibi "bu görev, ulusun dar ve kısa derisini imparatorluğun devasa cüssesini kapsayacak şekilde germektir."³⁴⁰ Ekonomik olarak zayıf olan bir devlet hangi reformu yaparsa yapsın bundan sonuç alınmayacağı aşıkardı.

1865'te bir devrim hazırlığı içinde oldukları anlaşıncı Avrupa'ya kaçmak zorunda kaldılar. Avrupa'da milliyetçiler ve sosyalistlerle tanıştılar. Batılı fikir ve akımların ilk defa Osmanlıya girişi bu sayede olmuştur. Yeni Osmanlılar bir meşveret meclisine, siyasi iktidarın paylaşılmasına, kuvvetler ayrılığına inanıyorlardı. Kuvvetler ayrılığı hükümeti meclise karşı sorumlu kılacaktı. Bu şekilde siyasi katılımı padişahın yetkileri sınırlandıracak bir anayasaya ve halkın seçeceği temsilcilerden oluşan bir meclise ihtiyaç vardı. Gayrimüslim vatandaşları da devlete sadık hale getirecek ve Avrupa devletlerinin azınlıkların haklarını korumak bahanesiyle Osmanlıya müdahalelerinin

³³⁹ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 286.

³⁴⁰ Behlül Özkan, *Türkiye'de Millî Vatanın İnşası*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2018), 53.

önü geçilecekti.³⁴¹ Yeni Osmanlılar modernleşmeye değil, taklitçi modernleşmeye karşı idiler. Tanzimat'ı körü körüne taklit olarak görüyorlardı. Sanayileşme, tarımın gelişmesi, okuryazarlık ve eğitim seviyesinin yükseltilmesi, Batı'nın bilgisinin alınması gibi ülke şartlarının iyileştirilmesi yönünde somut görüşleri de vardı.³⁴²

Âli Paşa, 14 milletten oluşan imparatorlukta parlamento rejiminin kurulamayacağına inanıyordu. Özellikle Müslümanlar bu düzeye gelmemişti. Bu sebeple basının üzerine şiddetli bir baskı uygularken yabancı gazetelere bir şey yapamamasına rağmen onlara karşı da hükümetin beslediği yabancı gazetelerle cevap veriyordu.³⁴³ Yeni Osmanlılar Babiali'nin gözü üzerinde olduğu bir cemiyetti eylem hazırlıkları açığa çıkınca hepsi soluğu Avrupa da almıştı.

Âli Paşa'nın 1871'de ölmesi ile Tanzimat ve Paşalar dönemleri de kapanıyordu. 2. Mahmut'tan sonra padişah olan Abdülmecid ve Abdülaziz hız kesmeden Tanzimat'ın Batılılaşma ve “medeniyetçilik” ideolojisine sahip bir şekilde yola devam ettiler. Aslında bu dönemde devleti yönetenin padişah değil Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa olduğuna inanılıyordu. 1871'den 1876'ya kadar geçen sürede Mahmud Nedim Paşa ve Mithat Paşa'nın devlet yönetiminde etkisini görüyoruz. V. Murat zamanında II. Abdülhamid ile pazarlık yapıp Kanunu Esasi'nin ilanı şartıyla II. Abdülhamid'e taht yolunu açan ve sonrada sürgüne gönderilen Mithat Paşa'dır. Belki de Paşalar devrini ve güçlerini bildiğinden II. Abdülhamid çok sık sadrazam değiştirmiştir. Batılı büyük devletlerin ve elçilerinin etkisiyle de atamalar ve aziller olmuştur. *“1876'dan sonra kırk sekiz sadâret değişikliği olmuştur. Bu sık değişimin Batılı devletlerce Babiali'ye verilen ültimatolara bir cevap olduğu düşünülmektedir. 1838'de kısa bir süre sadrazam yerine başvekil tabiri kullanılmıştır.”*³⁴⁴

Abdülaziz döneminde Yeni Osmanlılar eleştiri bombardımanına tuttukları paşaları mumla aramaya başladılar. Padişah Abdülaziz çok sert bir yönetim sergiliyordu.

³⁴¹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Ankara: İmge Kitabevi,2017),24.

³⁴² Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform: 1856-1876*, çev:O. Akınhay, (İstanbul: Agora Kitaplığı,2005), 236.

³⁴³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 275.

³⁴⁴ İpşirli, Mehmet, “Sadrazam”, *İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları,2008),418.

Abdülaziz de modernleşmeden yanaydı ve hatta ilk defa Batıyı yerinde görmek amacıyla Avrupa seyahatine çıktı. Osmanlı ne yaparsa yapsın küçülmekten kurtulamıyor, devamlı kaynayan bir kazan görüntüsü veriyordu. Abdülaziz dönemi dış borçlanma konusunda da sınırların zorlandığı dönemdir. 19. yüzyıl hem bürokrasi de hem de Osmanlı toplumunda yeni bir okur-yazar sınıfı olan “aydın” kesimin çıktığı dönemdir. Aydınların neredeyse tamamı “devlet nasıl kurtulur?” sorusuna cevap arıyordu. Batılı siyasi fikirler ve görüşler aydın kesim arasında hızla yayılıyordu. Mesela, Mithat Paşa federal bir yapıyı, Namık Kemal ise federal yapının Osmanlıyı parçalayacağını merkezi idarenin güçlendirilmesini istiyordu. Bu iki farklı görüş Kanuni Esasi taraftarı iki ismin arasının açılmasına sebep oldu. Sultan Abdülaziz’in Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa’nın planladığı bir darbe ile tahttan indirilerek şüpheli bir şekilde ölümünden sonra tahta V. ‘Murat geçti. Ruh sağlığı bozuk olan V. Murat yerine Meşrutiyet’i ilan etme sözü veren II. Abdülhamit tahta geçti ve 23 Aralık 1876’da Kanun-i Esasi’yi ilan etti. Böylece Osmanlı tarihinde meşruti monarşi dönemine geçilmiş oldu.

Tanzimat Dönemi ve ıslahatları “eşitlik” ilkesi ve “Osmanlılık” kimliğinin yerleştirilmesi çabaları ile geçti. Bu ıslahatları Müslümanların aleyhine gören yazar çoktur. Yeni Osmanlılarda Tanzimat’ı eleştirenlerdendir. Yeni Osmanlılar cemiyeti ve üyeleri “hürriyet, meşrutiyet” ve kanunu esasiye” kavramlarının mücadelesini vererek Batılı siyasi görüş ve kavramların ülke gündemine girmesini sağlamışlardır. Yeni Osmanlılar Tanzimatçılara göre “muhafazakâr” sayılabilecek bir düşünce yapısındadırlar. Tanzimatçılar bir an önce Batılılaşma yani Batı medeniyet dairesine geçme taraftarı iken Yeni Osmanlılar şeriat ve millî değerlerin önemi öne çıkarmaya gayret etmişlerdir. Yeni Osmanlılar adeta II. Meşrutiyet Dönemi’nin özellikle İslamcılık ve Türkçülük akımlarının temellerini atmışlardır. Garpcılık akımı ise Tanzimatçı anlayışının devamı niteliğindedir. Abdülhamit’in tahta geçmesinde Yeni Osmanlıların payı büyüktür. İlginçtir Abdülhamit’in tahttan indirilmesi de Yeni Osmanlılardan muhalefet bayrağını devralan Jön Türkler eliyle olacaktır.

Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler Osmanlıdaki ilk örgütlü muhalefet hareketleridir. Yeni Osmanlılar sadrazamları hedef alırken Jön Türklerle beraber eleştirilmez “halife-i ruy-i zemin” olan padişah hedef alınmıştır. Bunda modernleşme ve millî devlete doğru giderken otoritenin kaynağının yani meşruiyetin Weberci tasnifle “geleneksel”den

rasyonele yani hukuki olana kayma düşüncesinin oluşmasının tesiri olarak görebiliriz. Cumhuriyet, demokrasi, anayasa, hukuk devleti, kuvvetler ayrılığı gibi kavramlar bu dönemde Türk düşünce hayatına girmiş ve müktesebatını oluşturmaya başlamıştır.

Abdülhamid dönemi milliyetçilik rüzgârlarının sert estiği, Rusya'nın emperyal hayallerini ve sıcak denizlere inme idealini gerçekleştirmeye devam ettiği, Avrupa'da Almanya'nın da bölüşüm savaşına katıldığı, her gün haritaların değiştiği yılların padişahıdır. Aydın, bürokrat, ulema herkesin “Devlet nasıl kurtulur?” sorusu ile yatıp kalktığı dönemdir. Ayrıca devleti anayasa ile kurtaracağına inanan bir kadronun anlaşarak tahta oturttuğu, II. Mahmut ideallerine ve Batılılaşmaya inanmakla beraber Sultan Aziz gibi inançlara yaslanmak gerektiğine inanmış ve devletin asli unsuru olan *“Müslümanların rolünü ve hâkimiyetini hiç mesâbesine indiren ve yabancı devletlerin türlü siyasi ve iktisadi faydalar için telkîn ettikleri Tanzimat oyunlarına ve müdâhalelerine sırt çevirmiş; onları büyük politik zekâsıyla tesirsiz hâle getirmeğe çalışmıştır.”*³⁴⁵

Abdülhamid dönemine gelindiğinde artık pek çok batılı adetler, kıyafetler ve kurumlar yerleşmişti. Devrin aydınlarının ve hatta Padişahların fotoğraflarında Batılı tarz kıyafetleri görmek mümkündür. İstanbul, Avrupa'nın en kozmopolit başkenti ünvanına sahiptir. Bugünkü adı Beyoğlu olan Pera, Avrupalıların ve gayrimüslimlerin merkezi durumundadır. İkinci kozmopolit merkez Selanik'tir. Batı'ya ve İstanbul'a yakınlığı sebebiyle ilk modernleşme ve yeniliklerin durağıdır. Abdülhamid verdiği söz gereği 1876'da Kanunu Esasi'yi ilan ederek Mithat Paşa'yı da sadrazam yapar, ancak, Mithat Paşa Meclisi mebusan'ın açılışını göremeden sürgün edilir. Mithat Paşa'nın bu şekilde iktidardan uzaklaştırılması ile beraber “muktedir paşalar” devri tamamen kapandı. Padişah, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı öne sürerek Kanun-ı Esasi'nin kendisine tanıdığı yetkiyle meclisi de süresiz tatil etti. (13 Şubat 1878). Dolayısıyla meşruti yönetim iki sene sürmüş oldu. Bu dönemin temel özellikleri neydi ve bu dönemde

³⁴⁵ Ziya Nur Aksun, II. Abdülhamid, (İstanbul: Ötüken Yayınları,2004), 15.

özellikle modernleşme ve milli kimlik konularında neler yapıldı sorularına cevap vermeye çalışalım.

2.2.2.1. Abdülhamit Dönemi Anayasal Düzen ve Millî Kimlik

Abdülhamid döneminde de devletin kimlik politikası yine “Osmanlılık” olmasına rağmen Tanzimatçılardan ayrılan noktası rotanın tamamen Avrupa olmamasıdır. Abdülhamid’de yeni Osmanlılarla da ortak olan yönü İslam’a verdiği önemdir. Bu durum dış politikada Almanya’nın da teşviki ile "panislamizm" politikasına dönüşmüş müdür? Fiiliyatta 1890’dan önce ve sonrasında böyle bir politikanın izlerine rastlanılmamaktadır. Zaten böyle bir politika takip edecek güce de sahip değildir. Bakıldığında da Abdülhamit’in, "Tanzimat" adamlarının “Osmanlılık” politikasını benimsediğini "hiçbir milleti gücendirmeme" politikasından anlamaktayız.³⁴⁶

19.yy.da her ulus devlet kendi etnisitesinden olanlarla büyük bir devlet kurma hayali ile Pan-Slavizm, Pan-Germanizm, Pan-Helenizm v.s. peşindedir. O dönem emperyal devletlerin hepsinin hedefinde Osmanlı vardır. Ahalisi müslüman ya da Türk olan bölgeler ya sömürgeleridir ya da ele geçirmek istedikleri bölgelerdir. 1880’lerde Rusların Orta Asya’yı yani Türkistan bölgesini ve bütün Türk emirliklerini hâkimiyeti altına alması üzerine İngiltere Orta Asya üzerine dernekler ve “The Asiatic Quarterly Review” isimli dergi çıkarmaya başlamıştır. İngilizler Hindistan üzerindeki egemenlikleri peşindedirler. Bunun karşısında özellikle Almanlar bölge üzerinde rekabete giriştiler. Rusya, Almanya ve İngiltere mücadelesi bölgeyi gündeme taşıdı. “Büyük oyun” denilen bu rekabette Abdülhamid Almanya ile yakınlaştı.³⁴⁷ Alman imparatoru Müslümanlara şirin gözükmek için çeşme yapımından Kudüs’ü ziyarete kadar pek çok halkla ilişkiler çalışmasında bulundu. Hatta müslüman olduğu yalanı bile yayıldı. Bu yakınlaşmada en çok Osmanlı dış politikasını etkileyen Pan-islamizm ve Pan-Turanizm politikalarının Osmanlı gündemine girmesi oldu.

Aslında Orta Asya Türklerinin Osmanlı gündemine girmesi Orta Asya hanlarının Rusya'ya karşı Osmanlı’dan yardım talepleri ile başlar. Rusya’nın Orta Asya’daki

³⁴⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 72.

³⁴⁷ Nizam Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 36-37.

yayılcılığı Avrupa basınında tartışılıyordu. Suavi'nin, Hive Hanlığı üzerine yazdığı kitapta, Orta Asyalılardan "Türkler" olarak söz eder: "*Oraya Ruslar asker sevk ettikleri için, bizim dinimizden, kavmimizden ve ailemizden olan bu müslüman Türklere ne olduğunu merak ediyoruz.*"³⁴⁸ diyerek, Osmanlı da Orta Asya Türklerinden ilk bahseden Ali Suavi olmuştur. Bu konuda ilk ciddi bilgileri aynı zamanda hem Abdülhamit hem de İngiltere hesabına çalışan Macar yahudisi Türkolog Vambery vermiştir. Vambery'nin Orta Asya'ya seyahat yaparak ilk defa oradaki Türk boylarından ve özelliklerinden bahseden yazılarına İstanbul aydınları tepki göstererek, kendileri ile göçebe topluluklar arasında bağlantı kurulmasını hakaret kabul etti.³⁴⁹

Suavi, Osmanlıyı kuranın Türkler olduğunu ve eğitim dilinin de Türkçe olmasını teklif ederek; "*İşte sırası geldi. Babıali, İtalya'nın ve Prusya'nın yaptığı gibi kavmiyyet davasını tutup bütün müslümanları başına toplamalı. Evvela Mısır'ı, Edirne gibi bir vilayet yapmalı*" diye yazar.³⁵⁰ Suavi yazılarında ilk Türkçü sayılacak kadar Türklerden bahsetmesine rağmen İslam kardeşliği fikrinden daha çok bahseder. Suavi'nin yazılarının önemi modern milliyetçi tarzda ilk yazılar olması ve milliyetçiliği Osmanlı entelektüel gündemine sokmasıdır. Suavi'nin yazılarında da görüleceği üzere devrin yazarlarında modern kavramlar yerli yerine oturmamıştır ve geleneksel yapının etkisi hakimdir. Batılı kavram ve fikirlerin terminolojisinin oluşması II. Meşrutiyet döneminde olacaktır.

Panislamcılık ve Panturanizmin Osmanlı gündemine girmesi bir yandan da Osmanlıcılık politikasının iflası anlamına geliyordu. Panislamcılık politikasında sömürgecilikte geç kalan Almanya'nın İngiliz nüfuz alanlarında etkili olabilmek için Osmanlıyı kullanma düşüncesinin payı büyüktür. Ancak, Panislamcılık politik bir ifade olmaktan öteye geçememiştir. Çünkü İslam ülkelerinin ve bölgelerinin çoğunda İngiltere ve Fransa hâkimdir. Panislamcılıkta Abdülhamid'e destek olacak bağımsız bir İslam ülkesi yoktur. Ayrıca Osmanlı'nın bu bölgelere ekonomik ve askeri olarak yardım etmesi mümkün

³⁴⁸ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 411.

³⁴⁹ Abdulvahap Akıncı, (2013), "Osmanlı-Türk milli Kimliğinin Oluşmasında Rusya Türkleri, Göçler ve Türkoloji Çalışmalarının Rolü", *Akademik Bakış Dergisi*, 38(2013):8.

³⁵⁰ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 411-412.

değildir. Panislamcılık, elde kalan unsurların çoğunun müslüman olması sebebiyle onlarla beraber devleti kurtarmak amacıyla Osmanlı tarihinde halifelik ünvanına en çok vurgu yapıldığı dönemdir. Özellikle 93 Harbi'nin yarattığı travma ile Balkanlar elden çıkmaya, gayrimüslim nüfus azalmaya başladıkça İslamcılık politikaları da önem kazanmaya başlamıştır.

Panislamizm konusunda Kemal Karpat ve Orhan Koloğlu arşivde böyle bir politika ya da yapılanmaya dair belge bulunmadığını, panislamizm teriminin kullanımına İngiliz, Fransız ve Rus diplomatik yazışmalarında rastlandığından bahsetmektedirler. Özellikle Tunus, Cezayir, Fas ve Libya'da Fransa aleyhine yapılan bütün hareketler İslamcı hareket olarak nitelendiriliyor. İran'dan İstanbul'a geldiğinde göz hapsine aldırıldığı Cemaleddin Efgani'nin İslam birliği esasına dayanan panislamcılığı ile Abdülhamid'in İslamcılığını farklı buluyorlar. Fransa ve Hindistandaki 1857 müslüman ayaklanmasından çok korkmuş olan İngiltere Abdülhamid'in panislamizm fikrini yaymaya çalıştığını iddiasını diğer Avrupa ülkelerine de kabul ettirmişlerdir. Rusyanın da Orta Asya Müslüman hanlıklarına dair aynı endişesi vardı. Aslında Abdülhamid'in amacı İslam birliği kurmak değil, Osmanlı Devleti'ne bağlı Müslüman unsurlar üzerindeki devletin hâkimiyetini korumaktı. Ancak Padişahın meraklı kişiliği ülkenin fotoğraflarını çekirtmenin yanında dünya Müslümanları hakkında da bilgi toplamaya yönelikti. Filipinlerdeki Müslümanlara ABD'ye direnmemeleri yönünde mektup göndermekten, Amerikan sefirine Kızılderililerin Türklüğünü sormaya hatta Enver Paşayı Çin'e göndermeye kadar bilgi amaçlı pek çok teşebbüsü sayılabilir.³⁵¹

II. Abdülhamid'in İslamcılığı kendi vatandaşı olan Müslüman halklarının önderlerine imtiyazlı yerler vererek ya da çocuklarını İstanbul'a getirtip okutmak suretiyle Tanzimat'ın memnun edemediği Hristiyan milletlerin karşısına Müslüman milletler birliğini çıkarmayı amaçlıyordu. Arap bölgelerinde Arapça kullanımını ve bölgeye kendi içinden memurlar atamak suretiyle resmi dilin Türkçe ilkesinin dışına çıkılıyordu. Bölgede eğitim de Arapça yapılıyordu. Türkçe bilmeyen Tunuslu bir Çerkez olan

³⁵¹ Kemal Karpat, "Pan-islamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Haziran (1987):28.

Hayrettin Paşa'nın³⁵² sadrazamlığa getirilmesi tepkilere sebep olmuştur.³⁵³ Paşa, “*Siyasi müesseseleri, anayasal kuruluşların himayesine vermemiş olan devletlerde, başarı ve başarısızlık tamamen hükümdarın karakterine ve şahsi niteliklerine bağlıdır.*”³⁵⁴ düşüncesinde olan birisi olarak sadarete uzun kalmadı. Ayrıca başka üst düzey görevlere Araplardan atamalar yapmıştır. Doğuda kurdurduğu Hamidiye Alayları bölgede Ermeni isyanlarına karşı Kürtleri korumak maksatlı oluşturulmuş bir yapıdır. İstanbul'da eğitilen halk önderleri ya da aşiret reislerinin çocukları daha sonra kendi toplumlarının birer milliyetçisi ve ayrılma taraftarı olmuşlardır.

Osmanlıdan ayrılan devletlerin ilk yönetim kadrosu ya da aydınları İstanbul'da eğitim görmüş kişilerden oluşmuştur. Bunlardan en ünlüsü Kamus-u Türkî'nin de yazarı olan Şemseddin Sami'dir. Şemseddin Sami sonradan Arnavutluk'a giderek Arnavut milliyetçisi olacaktır. İsrail Devleti'nin kurucusu Ben-Gurion İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. Bir diğeri mülkiye mezunu çok değerli bir eğitimci olan ve Suriye'ye geçen Sati al Husri'dir.³⁵⁵

Abdülhamid dönemi, kısa da olsa anayasal düzene geçildiği ve Tanzimat'la başlatılan Batılılaşma sürecinin artık terminolojisini ve müktesebatını oluşturarak kavramların yerleştiği dönemdir. Özellikle Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye ve Mektebi Sultani mezunu yabancı dil bilen Batı'yı takip eden ciddi bir aydın kitlesi oluşmuştur. Gazete ve Batılı tarzda edebî eserlerin sayısı ve adedi de artmıştır. Tanzimat'la beraber ulema sınıfı gerilerken sosya hayatta batı “aydın” sınıf yükselmektedir. Yeni Osmanlılar içinde medreseli olan sadece Ali Suavi'dir. Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler Batılılaşmanın yanında hem İslami hem de Türk kimliklerine ve çoğunlukla da her ikisine de sahip çıkmışlardır. Fikirlerinde teslimiyetçilikten daha çok sentezci bir tavır vardır. Ne olursa

³⁵² Cemil Meriç, “Tunuslu Hayrettin Paşa”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 4:1297.

³⁵³ Sezer, *Levant'ta Dönüşüm Çağı*, 86-87.

³⁵⁴ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 434.

³⁵⁵ William Cleveland, (2018), *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak*, (İstanbul: Edebi Şeyler Yayınları) Bu kitapta Satı bey'in entelektüel yönünün yanında II.Meşrutiyet dönemindeki tartışmaları ve Osmanlıcılığı anlatılmaktadır. Özellikle Ziya Gökalp ile girdiği tartışmalar dönemin entelektüel havasını göstermesi açısından dikkate değer.

olsun “Batılı olalım” diyen sayısı çok azdır. Millîlik endişesi ve Türk ve Müslüman kalarak nasıl batıyı yakalarız düşüncesi yaygındır.

Ünlü garpçı Abdullah Cevdet bile Osmanlı toplumunda İslam’ın önemine vurgu yapar. Hatta dergisinin adı olan “İctihad” İslami bir terimdir. Batı’da gelişen milliyetçiliklerde görülen sekülerlik en azından Osmanlı zamanındaki Türkçülükte görülmez. Türkçüler dini reddedici seküler bir anlayışı değil, dini referans alan bir anlayışı tercih etmiştir. Ayrıca Osmanlıda Marksizmin fazla yer bulamaması din konusundaki tavrına bağlanmaktadır. Pozitivizmin aydınlar arasında yer bulmasını Ahmet Rıza şöyle izah ediyor: *"Onlar (pozitivistler) herhangi bir teolojik dini müdafaa etmiyorlarsa da insanlığın (din adamlarının ve yardımseverlerin insanlığından çok daha yüksek tuttukları bir insanlığın) ilerlemesini muhtelif millet ve inançlardan doğan gayretlerin aynı noktaya varan bir muhassalası telakki etmektedirler."*³⁵⁶

19. yüzyılda özellikle eğitim kurumlarında görülen ikilik 1908 sonrası kuşağa kadar rahatsızlığa sebep olmamıştır. Dönemin aydın ve bürokratları için geleneksel yapılar kurtulunması gereken değil, yanında moderne de sahip olunması gereken yapılardı. (Batıcı bürokrasinin tepkilerden çekinmesine bağlayan görüş yaygındır.)³⁵⁷ Dinle modern arasında herhangi bir çelişki görülüyordu. Özellikle Namık Kemal yazılarında Batılı modern değer ve kavramları İslami yorumla meşruiyet kazandırmaya çabalıyordu. Ne Tanzimatçılar ne de sonrakiler İslam’ı ortadan kaldırma çabasında olmadılar. Yeni okullarda öncelik meslek okullarına verilmek suretiyle toplumun acil ihtiyaçlarını karşılamak amaçlanıyordu.

Her ne kadar yöneticiler böyle düşünseler de mektep-medrese ikiliği zamanla kurumsal farklılığın ötesinde dinî alan, ilim anlayışı, bilginin kaynaklarının farklılaşması yanında zihniyet, dünyaya bakış ve kavramlar yönünden bambaşka insanlar ortaya çıkarmaya başladı.³⁵⁸ Bu durum Tanzimat Dönemi’nde fazla dikkat çekmezken, II. Abdülhamid döneminde bir sentez oluşturulmaya çalışıldı. Hatta bu sentezin uygulandığı stratejik

³⁵⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 184.

³⁵⁷ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitim Modernleşmesi (1839-1908)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 20-21.

³⁵⁸ Mahmut Dilbaz, *Dindar, Modern, İtaatkar*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021), 29.

alan olarak ders kitapları ve öğretmenlere din kurallarına uymalarına yönelik yönetmelikler kullanılmaya çalışıldı. Maarif Nazırı Zühdü Paşa'ya göre eğitimle beraber takvaya da önem verilmelidir. Özellikle öğrencilere dine uygun davranmalarını öğretmek için bütün ders kitapları buna uygun hale getirilirken fen bilimleri, İslam'ın akıl ve bilimle uyumlu olduğu iddiasıyla bu uygulamanın dışında tutuldu.³⁵⁹

Modern eğitim sistemi, birlik, uyum, dayanışma, hükümdara ve dinî değerlere bağlı insanlar yetiştirme amacıyla eğitimi devletin ideolojik bir aygıtı olarak kullanmak istiyordu. Bu sistem geleneksel değerleri öğretirken beraberinde pozitivist-materyalist düşüncelerin de yayılmasının önüne geçemedi. Bu fikirlere sahip olanlar ne kadar Batı'yı tanıyorlardı noktasında Pozitivizmin Türkiye temsilcisi gibi görülen “Meşrutiyet Devri münevverlerinden Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet beyler bu tipin su katılmamış iki örneği olarak, Ahmet Rıza bey Meclis başkanı olduğu zaman “*ben isbatiye mesleğindenim (pozitivistim)*” diyerek yemin etmek istememiş, öldüğü zaman kütüphanesinde bir sürü değersiz kitap arasında Auguste Comte'un bir tek kitabı bulunmuş, onun da sadece ön sözüne ait sahifelerin açık olduğu görülmüştür.”³⁶⁰

Batılı değerleri kendi kültürü ile yoğurma çabalarını özellikle Namık Kemal ve sonrasında Ziya Gökalp'te görüyoruz. Aydınlar da görülen derinliğine ve eleştirel bir şekilde Batı'ya yaklaşmak yerine yüzeysel ve körükörüne bir taklit söz konusudur. Hâlbuki Avrupa modernitesinin ve Batı felsefesinin en bariz özelliği “eleştirel akla” dayanmasıdır. Aydınlar, ulemanın yüklendiği siyasi yapıları kültürel olarak inşa rolünü üstlenmişlerdi fakat bu yepyeni bir dil ve terimlerle yapılacaktı. Ulemanın Osmanlı'nın geleneksel yapısına nüfuzu kısa sürede olmuştur.³⁶¹ 19.yüzyılın ve modern çağın ürünü de aydınlardır. Zamanın ve şartların oluşturduğu bir sosyal sınıftır. Toplumlarda değişimleri o toplumun aydın kesimi gerçekleştirecektir. Aydınlar Osmanlı'da sağlıklı olarak gelişimini hiçbir zaman tamamlayamamış bir sınıf olarak kaldı. Çünkü bu sınıfı iktisadi olarak destekleyecek ne kültürel, ne ekonomik, ne yayın piyasası ne de devlet dışı kurumlar oldu. Bu sınıf her zaman devlete bağımlı ve ondan beslenir oldu. Bu da

³⁵⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitim Modernleşmesi*, 23-24.

³⁶⁰ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 39.

³⁶¹ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 286.

aydının özerkliğini ve hakikati söyleme gücünü zayıflattı. Yeni Osmanlılardan yurtdışına kaçanlar bile bir süre sonra Abdülhamid hükümeti ile anlaşarak “gören tensibi” ile yurda döndüler. Zaten Yeni Osmanlılar Mısır prensi Mustafa Fazıl Paşa’nın parasal desteği ile kurulmuştu. Yeni Osmanlılar kendilerine halkı aydınlatmak ve halkın sesi olmak gibi iki hayati misyon belirlemişlerdir. Fransız ansiklopedistler gibi Ahmet Mithad Efendi de halkı eğitmek amacıyla durmadan bilgilendirici adeta belgesel çeker gibi kitaplar yazmıştır. Yeni Osmanlılar kendi inançlarından vazgeçmeden Aydınlanma değerlerine sahip çıkan bir anlayışa sahiptirler. Aydınlanma ile dinî değerleri bağdaştırma özellikle Namık Kemal’de çok görülür. Ernest Renan’a verdiği cevapta “*bir taraftan İslam inancında hiçbir şeyin pozitif ilimlerin ve matematiğin çalışılmasını yasaklamadığı tezini savunurken diğer taraftan ilmin sadece "tabiata hâkim olma ve servet kazanmak için bir alet" olmadığını ifade etmek suretiyle konu hakkındaki kendi eğilimini ortaya koyuyordu.*”³⁶²

Tanzimatla başlayan ulus devlet inşasına devletin ilk anayasasının yapılması ve devletin ve milletin kimliğinin esaslarının belirlenmesi ile devam edildi. Anayasa ile belirlenen hususlar eğitim ve idari yapıyı da etkileyeceğinden çok önemliydi. 1876 anayasasında resmi dil başlıklı bir madde yoktu. Ancak, memur olmak için 18. maddede “*devletin lisanı resmisi olan Türkçe*”dir. “*Tebaai Osmaniye'nin hidematı devlette istihdam olunmak için devletin lisanı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır.*” İbaresini yer alırken anayasanın 68. maddesi kimlerin Meclis-i Mebusana üye seçilemeyeceğini düzenlerken “*salisen Türkçe bilmeyenler*” ifadesi bulunmaktadır.³⁶³

Kanunu Esasi ile Osmanlılık kimliğinin ortak dili resmi olarak Türkçe olmuştur. Bir modern ulus devletin ana kanunu anayasadır ve aynı zamanda hem devletin hem de millet ve millî kimliğin sınırlarını ve muhtevasını belirleyen ana unsurdur. 1876 Kanunu Esasi ile başlayan Resmi dil Türkçe kararı bugüne kadar devam etmiştir. Hatta birinci mebusan meclisinde Arabistan bölgesinden gelenler için Meclis Başkanı Ahmet Vefik Paşa’dan istisna talep edildiğinde “*Gelecek seçime kadar daha dört yıl var. Akılları*

³⁶² Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 359.

³⁶³ Olgun Akbulut, “Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenleniş”, *Ankara Barosu Dergisi*, 3(2012):164-165.

varsa bu zaman içinde Türkçe öğrenirler.” şeklinde çıktığı Meclis kayıtlarına girmiştir.”³⁶⁴ Ayrıca yazı ve konuşma dilinin farklılığı yanında lehçelerin çokluğu sebebiyle konuşmaları zapta geçiren Ahmet Mithad Efendi’nin bayıldığı söylenmektedir. Tanzimat döneminde başlayan ortak dil ve dilde sadeleşme böylece resmî yönüyle halledilmiş oldu.

I. Meşrutiyet’le daha açık bir hal alan ortak dil ve sade dil tartışmaları 15.-16.yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Dilde Arapça ve Farsçanın azaltılması ve dilin sadeleştirilmesini savunan Türki-î basit’e karşı “Osmanlı Türkçesi” olarak kabul edilen üç dilli terkip taraftarları kazanmıştır. Dilde sadeleşme tartışmaları Tanzimat’la yeniden başlamıştır. II.Mahmud Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanenin açılış konuşmasında eğitim dili olan Fransızca yerine yakında Türkçenin geçeceğini bunun için çalışılması gerektiğini vurgular. Daha sonraki Tanzimat kuşağının aydınları olan Şinasi ve Namık Kemal yazılarında sade, ortak kullanım ve imlaya dayalı bir dilin inşası için gayret ettiler. Yeni Osmanlılar Arap alfabesinin Türkçe ile uyuşmadığı, yetersiz kaldığı dolayısıyla Latin alfabesine geçilmesini de dile getirdiler.³⁶⁵

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin ilk asrı idi. Osmanlıda modern eğitimin yaygınlaştırılması konusunda II. Mahmud, Abdülaziz ve en yoğun şekilde de II. Abdülhamid dönemleri öne çıkar. Medreselerin ıslahı konusu İttihat Terakkiye kadar her zaman sözde kalmıştır. Bunda medreselerin tavırları da önemli idi. Değişim ve yeni modern okul sistemine karşıydılar. Bütün 19. yüzyıl devlet adamı ve aydınlar düşük olan okuma yazma oranının ve modern uzmanlık alanlarında yetişmiş insan gücünün artırılması için zaman kaybedilmemesi gerektiği fikrindeydiler. 17.yüzyılda bile Avrupa’da gazete, roman yayını ve okuma-yazma oranı çok yüksekti. Bunları gören ve bilen Tanzimatçılar eğitim konusuna önem veriyorlardı.

2.2.2.2. Abdülhamid’in Millî Kimlik Politikaları

Althusser’in “devletin ideolojik aygıtları” dediği kurumların başında gelen okullar ve mevzuat ulus devletlerin ve millî kimlik inşasının en önemli araçlarıdır. Gellner’in

³⁶⁴ Akbulut, “Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenleniş”,165.

³⁶⁵ Miri Shefer Mossensohn, *Osmanlı’da Bilim*, (İstanbul: İşbankası Yayınları,2019),115.

milliyetçiliği modern zamanlara mahsus saymasına sebep olarak modern teknoloji önemli bir yere sahiptir. Eğitim, sanayileşme ve teknolojik gelişmeler özellikle iletişim ve ulaşım imkânları olmasıydı geniş ve kalabalık kitlelerin “türdeş” kılınmaları imkânsız olacaktı. Ulus devletler ve milletler modern zamanların kavramları olduğu kadar teknolojinin de eseri sayılmalıdır. Ayrıca modern okullar ve modern bilimler millet ve millî kimlik inşalarının etkili araçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ulus devlet ister modern isterse modernleşen olsun okullara ve modern bilime her zaman önem ve öncelik vermişlerdir.

Tanzimatla başlayan batılı tarzda eğitim özellikle II. Abdülhamit zamanında hem sayı hem de misyon olarak oldukça gelişmiştir. Modern devletlerde belli bir düşünce ve ideolojiye sahip olma ve bunu vatandaşlarına aşılama özelliği II. Abdülhamit zamanında yoğunluk kazanmıştır. Devletin hakim ideolojisi olan sünni-hanefi anlayış beşyüzyıl kesintisiz bu döneme kadar gelmiştir. Şah İsmail ve I. Selim arasındaki mücadele iki mezhebin devlet ideolojisi hâline gelmesi mücadelesi haline dönüşmüştür. Bu olaydan sonra her iki devlet ideoloji olarak mezheplerini devletin merkezine almışlardır. II. Abdülhamid’in de I. Selim ile başlayan devletin sünni-hanefi politikalarına sadık bir şekilde özellikle Irak bölgesinde Şiiliğe karşı Sünni-Hanefi anlayışın yayılması ve Şiiğin gerilemesi için sünnilige özendirici çalışmalar yapılmıştır. Bölgeye vaizler gönderilmiş, şiî çocuklar eğitim için İstanbul’a getirilmiş ve Padişah bunlarla yakından ilgilenmiştir. Ayrıca bölgedeki Yezidilere de İslam’a davet için 1891’de “heyet-i nasiha” ve “firka-i ıslahiye”ler kurulmuştur.³⁶⁶

Bu faaliyetlerde ülkede cirit atan misyonerlerin örnek alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü misyonerler Müslümanlardan daha çok önceliği Yezidiler ve farklı Hristiyan mezheplerine veriyordu.³⁶⁷ Hatta 19.yy.da ABD’den Mormonlar bile Osmanlıya misyonerlik için gelmişlerdir. Hayat tarzları ve anlayışları müslümanlara yakın duran bu mezhep misyonerleri 40 yıl Osmanlıda kalmıştır. Ancak sadece Ermenilerden çok az bir kitleyi döndürebilmişlerdir. 16.yüzyıldan itibaren Osmanlı

³⁶⁶ Selim Deringil, *Simgeden Millete*, (İstanbul: İletişim Yayınları,2017),157-163.

³⁶⁷ Seçil Karal Akgün, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Mormon Misyonerler*, (İstanbul: İşbankası Yayınları, 2014), 285.

topraklarında görülen misyonerlerden özellikle Protestanlar en çok Ermenileri etkilemiştir. Ermeniler bu yüzden üç mezhebe bölünmüştür. Abdülhamid dönemi Osmanlı coğrafyası misyonerlik ve misyoner okulları bakımından cennete dönüşmüştür. Abdülhamit misyonerlik ve yabancı okulların farkındaydı, bunları kapatmak İngiltere ve Fransa'ya karşısına almak demektir. O yüzden bugünün deyimıyla sosyal mühendislik yapmanın yanında sünni-hanefi tabanlı, modern bir millet inşa etmek için yoğun bir okullaşma politikası izlenmiştir. Mektebi Sultaninin müfredatı bile bu şekilde düzenlenerek okulda müslüman sayısının artması sağlanmıştır.

Abdülhamit, Avrupa'daki özellikle teknolojik gelişmeleri yakından takip etmektedir. Hatta Kuduz aşısının bulunması üzerine 1886 yılında Paris'e bir heyet göndererek Pasteur'e I. dereceden Mecidi nişanı ve 10.000 Fransız frank tutarındaki bağış verilmiştir. Burada altı ay kalan heyet dönüşte 1887 yılında İstanbul'da Dâû'l-keleb ve Bakterioloji Ameliyathanesini kurarak doğuda ilk kuduz aşısı yapılan kurum olmuştur. Ayrıca bu kurum bakterioloji çalışmalarının da ilkinin oluşturmaktadır.³⁶⁸ Hatta çağın en büyük keşiflerinden olan fotoğraftan çok faydalanmıştır. Dışarı çok az çıkan ve seyahat hiç etmeyen birisi olarak dış dünyayla irtibatı fotoğraflarla kurmuştur. Bilginin yayılmasında matbaanın gelişimi ne ise görsel bilgi açısından da fotoğraf makinesi çığır açmıştır. Hayal etmek yerine birebir kopyasını görmek muazzam bir gelişme olmuştur. Bu resim sanatını da etkilemiş artık portre yaptırılmadığı gibi resimde gerçekçilik yerini başka akımlara bırakmıştır. Abdülhamid fotoğrafçılığın Osmanlıda hızlı yayılmasına vesile olmuştur. Bütün Osmanlı şehirlerinin kataloglarını hazırlatmıştır. Bugün şehir ve dönem tarihçiliğinde Yıldız Fotoğraf Katalogları çok değerli bir kaynaktır.³⁶⁹

Bu dönemde yabancı ülkelerde başarılı görülen her şey uygulamaya konuluyordu. Bulgarların ve Yunanlıların Makedonya'da yaptıkları gibi okullaşmaya hız verilerek, misyonerlerin faaliyeti örnek olarak alınmak suretiyle dil ve kültür yayılmaya

³⁶⁸ Çetin Aykurt, Filiz Aykurt, (2015), "II. Abdülhamit'in Pasteur Enstitüsü ile Münasebetleri", *Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu*, ed: Yüksel. Topaloğlu, Barış B. Acar vd. (Edirne:2015), 484.

³⁶⁹ Pervin Bezirci, Pervin, (2020), "Bilgi İletişiminde Fotoğrafın Gücü ve Sultan II. Abdülhamid Han Albümlerinin Konu ve Araştırmacı Profillerinin Analizi", *Turkish Studies-Social Sciences*, 15/4 (2020): 1756.

çalışılacaktı.³⁷⁰ Eğitime çok önem veren Abdülhamid'e medrese ıslahı konusunda layihalar verilmesine rağmen konuya sıcak bakmamış modern okullara önem vermiştir. Eğitim alanında Tanzimat Dönemi rüşdiyelerin, Abdülhamid zamanında da İdadilerin yaygınlaştığını görüyoruz. Tanzimat Dönemi'nde başarısız vîlayet teşkilatları kurulmuş, her çeşit okulun taşrada yaygınlaştırılması sağlanmıştır. Bu dönemde Rüşdiyelerin (orta okul) sayısı 250'den 600'e, idadilerin (lise) 5'ten 104'e, iptidai (ilkokul) okulların sayısının ise 5000 civarında olduğu görülmektedir. Ancak bu dönem okulların sayıca artmasının yanında seviyece düştüğü görüşü yaygındır.³⁷¹

Kurulan okullar genellikle devlete adam ya da meslek yetiştirmek amacı taşıyordu.1873 yılında memur ve yeni okullara öğretmen yetiştirmek amacıyla idadiler kuruldu. Galatasaray'da kurulan ilk liseye Mekteb-i Sultani adı verildi. Daha sonra vîlayet merkezlerinde lise devîyesindeki okullara da Sultanî denildi. Mülkiye mektepleri, yönetim mekanizmalarını işletecek bilgi ve beceriye sahip kişiler yetiştirmek için oluşturulmuştu. Abdülhamid devrinde yeni askerî okullar açılmak yerine birtakım değişiklikler yapılmıştır. Özellikle aşîret mektepleri, II. Abdülhamid devrinin orijinal kuruluşlarından biridir. 1892' de Arap aşîret çocukları için İstanbul' da kurularak Arnavut, Kürt, Arap aşîret çocukları padişahın himayesinde okutulmuştur. Sonrasında özellikle Irak ve Suriye'de ilk yönetim kadrolarını İstanbul'da eğitim almış kişiler oluşturmuştur.³⁷² Son olarak 1878'de açılan öğretmen yetiştirmek amacıyla Maarif-i Umumiye Nezareti ile kurulan Darül Muallimin'dir.³⁷³

Abdülhamid dönemi eğitiminin ideolojisinin esaslarını: Modern, dindar ve itaatkâr olarak sayabiliriz. Artık devlet Müslümanlık ve Türklük kavramlarını sık kullanır olacaktır. 1887'de yayınlanan bir padişah iradesinde İttihad-ı Osmaniden vazgeçildiği 93 Harbi ile azalan gayrimüslim tebânın yerine Balkanlar'dan gelenlerle müslüman nüfusun arttığı, müslümanlar arasında da milliyetçilik akımları ortaya çıktığı bu sebeplerden hareketle İttihad-ı İslam politikasına yöneleceği ve mekteplerin bu

³⁷⁰ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 263.

³⁷¹ Ramazan Balcı, "Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II.Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahyanın Tahlili", *The History School*,12(2012):165,166.

³⁷² Cleveland, *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak*,115.

³⁷³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MEB Yayınları,1974) ,30.

konudaki önemi belirtilmiştir. Ayrıca gayrimüslim okullarının durumunun çok iyi olduğu onların örnek alınması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca talebelerin İslamî ilke ve ahlaka göre yetiştirilmesi gerekliliği vurgulanmış bu yönde müfredatın ıslahı istenmiştir.³⁷⁴ Abdülhamid'in politikasını şu cümleler özetlemektedir:

“Padişahımızın en büyük ve en şerefli maksadı maarif-i İslâmiyeyi devletin her tarafına ulaştırma niyetidir. Ancak bunu Osmanlılık (asabiyet-i Osmaniye) ve din esaslarından (şear-i diniye) hareket ederek ve çağdaş bilim mirasını (asrın measir-i ilmiyesi) kuşatarak yapmak gerekir. Bir milletin ilimde gelişmesi ancak kendine mahsus ilim ve eğitim geleneklerine uygun hareket etmesiyle mümkün olur”³⁷⁵

Bu satırlarda eğitim, Osmanlılık, İslam, modern bilim ve milletin selameti ve birliğine (ittihadına) devamlı vurgu yapıldığını görmekteyiz. Kısaca eğitimden dindar, itaatkâr ve modern bir insanlar yetiştirmesi ve ayrıca eğitimin millî bir hüviyete kavuşması istenmektedir. Tanzimat'la başlayan modern eğitime önem verilmesi Cumhuriyete kadar devam edecektir. Eğitim sorunu hep tartışılan ve ideolojik yönü ağır basan bir nitelikte bugüne kadar gelecektir.

O dönem halkın modern okullara bakışını gösteren Yahya Kemal'in Üsküp'teki şu hatırası önemlidir: “*Sekiz yaşıma girdiğim zaman artık Yeni Mektebden çıkarılacağımı, hakikaten yeni bir mektep olan Mekteb-i Edebe verileceğimi söylediler. Hüznüme ve kederime payan olmadı. Bu bana Müslümanlıktan çıkmak gâvurluğa karışmak gibi bir şey göründü.*”³⁷⁶ Aynı durum Selanik'te Atatürk'ün çocukluğunda da geçer. Önce mahalle mektebinde başlar, annesi o okulun başlangıcının dualarla yapılan kısmını gördükten sonra modern okula devam eder. Modernleşmenin sosyal tabanının olmadığını göstermesi bakımından bu örnekler ilginçtir. Sosyal hayatta her yönüyle gelenek-modern ikiliği yaşanmaktadır.

³⁷⁴ Dilbaz, *Dindar, Modern, İtaatkar*, 36-37.

³⁷⁵ Dilbaz, *Dindar, Modern, İtaatkar*, 37.

³⁷⁶ Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebî Hatıralarım*, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları), 28.

Tanzimat Dönemi'nde sosyal hayatta yaygınlaşmayan ikilik özellikle 19.yüzyılın sonlarında epey mesafe kat etmiştir. Eski yapıların yeniler karşısında hükümünü kaybederek kendiliğinden ortadan kalkacağına inanıldığından özellikle eğitimdeki ikilik, mektep-medrese ayrımı sadece kurumsal değil; terminoloji, epistemoloji, zihniyet ve hatta ilim ve dünya tasavvurları yönünden bambaşka insan tipleri ortaya çıkarmıştır.³⁷⁷ Modern okullarda okuyanların gözü kulağı Avrupa'da ve oradaki gelişmelerdedir. Napolyon savaşları ve Cahun'un Türkler isimli kitabı Harbiyede meşhurdur ve Harbiyeden çıkanlar milliyetçi olmaktadır. Tıbbiyelilerde genellikle materyalizm, mülkiyelilerde ise daha çok pozitivizm ve materyalizm yaygın olarak görülmektedir. Jön Türkler dediğimiz Yeni Osmanlılardan sonraki muhalif grup bu okulların mezunlarıdır. Cumhuriyeti kuran kadro ile İttihad ve Terakkinin kadrosunu oluşturan Harbiyelileri en çok etkileyen isim ise Alman yakınlaşmasının eseri olan ve Harbiyede reform yapan Goltz Paşa'dır. "Millet-i müsella" anlayışına dayanan askeri felsefesi ve milliyetçi fikirleri çok etkili olmuştur. Paşanın Alman milliyetçiliğine dayanan tek etnili görüşü Osmanlı için tehlikeli sayılarak ihtiyatla yaklaşılmıştır.³⁷⁸ Harbiye, toplumda eğitilmiş sınıflardan oluşan bir zümre olarak, özellikle İttihat Terakki dönemi ile beraber "devlet nasıl kurtulur?" sorusunun muhatabı ve vatanın sahibi olarak kendilerini gören bir gelenek oluşturmuştur.

Devlette idari ve hukuki değişimler beraberinde batılı tarzda törenler, semboller ve geleneklerin de oluşmasına sebep olmaya başladı. Batı'nın örnek alınması ve oradaki adet ve uygulamaların taklit edilerek "gelenek icadı" II. Mahmut'la başlar. Mehteran bölüğünün 1826'da kaldırılması ile batılı müziğe geçilmesi yanında, ulus devletlerin sembolleri olan millî marş, bayrak, özel günler ve tören uygulamaları gibi gelenekler 19.yüzyıldan itibaren Osmanlıda da yer bulmaya başlamıştır. Geleneksel dönemde tahta çıkmak ve sünnet haricinde gösterişli törenler yapılmaz ve Fatih'ten itibaren başlatılan padişahın görünmezliği ilkesi 19.yüzyılda yerini tam tersi uygulamalara bırakmıştır. II.Mahmut'la başlayan resmî kurumlarda padişah portresinin asılması geleneğine aslında fotoğrafçılıktan çok faydalanan II. Abdülhamid son verdi. 19.yüzyıl adeta orada

³⁷⁷ İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 22.

³⁷⁸ Şükrü Hanioglu, *Atatürk, An Intellectual Biography*, (New Jersey: Princeton University Press, 2011), 37.

ne varsa bizde de olmalı dönemidir. Sultan Abdülaziz dönemi gösterişin ve dolayısıyla dış borçlanmayı artıran dönemin adıdır. Abdülhamid portresinin sergilenmesini yasakladı.³⁷⁹ Cuma selamlığını devletin görüldüğü bir tören havasına soktu. Vatandaşların yanında yabancılar da kalabalığın içerisinde yer alarak padişahı görme yarışına giriyorlardı. Ayrıca bu dönemde camilerde mesela Yıldız Camii'nde "hünkâr mahfili" adeta camide devlete yer ayrılmış havası vermiştir. Bunu uzmanlar geleneksel mimariden kopuş olarak görmüştür.³⁸⁰

19.yüzyılda Devlet-i Aliyye Avrupa'da olduğu üzere II. Mahmud tarafından bir İtalyan sanatçıya Osmanlı Hanedan arması (Arma-i Osmani) yaptırdı. Bu arma bugün de Osmanlı arması olarak bilinir. Bütün resmî kurumların girişine asıldı. Daha sonra yine Avrupa'da görülen madalyonlar basıldı. Devletin kendini algılayışını göstermesi açısından madalyonun üzerindeki ibareler çarpıcıdır. "Madalyonun ortasında Fransızca Bu devlet yaşayacaktır, Tanrı onu emrediyor, tepesinde Osmanlı dalgaların vurduğu ve Osmanlı sancağının asılı olduğu bir kale ve kenarında "Herkes'e eşit adalet", "Mazlumlann korunması", "Devletin diriliş'i" ibareleri bulunurken arka yüzünde, Orta Asya Türk serpuşu etrafında II. Mehmet, Kanunî, Mustafa Reşid Paşa ve Köprülü vezirlerinin isimleri bulunmaktadır.³⁸¹ Abdülhamid'in tahta çıkışının 25.yıldönümünde 8 il merkezine saat kulesi yapılarak modern devletin görünürlüğüne ve gelenek icadı yoğunluk kazanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in ıslahat, maarif, hukuk ve hilafet politikalarıyla birleştirerek, uluslararası siyasette bir araç hâline getirmeye çalıştığı İttihad-ı İslam fikri Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensupları başta olmak üzere dönemin edebiyatçı ve gazeteci aydınlarının da büyük katkılarıyla II. Meşrutiyet sonrası İslamcılık cereyanını hazırlayan bir süreç olmuştur.³⁸² Abdülhamid dönemi her ne kadar İstibdat Dönemi olarak anılsa da çok canlı bir fikir ve yayın hayatı vardır. Dönemin en ilgi çeken isimlerinden birisi şüphesiz Ahmet Mithat Efendi'dir. Ahmet Mithat Tanzimat

³⁷⁹ Deringil, *Simgeden Millete*, 57.

³⁸⁰ Deringil, *Simgeden Millete*, 57-58.

³⁸¹ Deringil, *Simgeden Millete*, 2-63.

³⁸² İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 23.

Dönemi'nin önemli ismi Münif Paşa'nın devamı gibidir. Halkı eğitmek amacıyla yazdığı roman ve hikâyelerin yanında Tercüman-ı Hakikat gazetesi ile Batı kültürü ve pek çok felsefi konuyu ülkenin gündemine taşımıştır. “Acem baskısı eski masal kitaplarının hurafeleri yerine halkın kafasına aydın fikirleri yerleştirmek» gayesini güdüyordu. Ahmet Mithat, Şinasi tarafından ileri sürülen, Ali Suavi ve Ziya Paşa'nın da destekledikleri sade Türkçeciliği kullanarak halkı eğitmeyi amaçlıyordu.³⁸³

Batılı tarzda ilk eserleri veren Namık Kemal neslinin sürgün hayatı onları zorlasa da, bu hayatın sağladığı yalnızlık ve içe kapanma, onların eser yazmalarına³⁸⁴ ve Avrupa'ya daha yakından tanımlarına sebep olmuştur. Ayrıca iktidar ile makam ya da maaş karşılığı anlaşılarak sessiz kalmak geleneği de bu dönem başlamıştır. Yeni Osmanlılardan sonra Osmanlı siyaset ve düşünce sahnesine Jön Türkler çıkacaktır. Yeni Osmanlıları okuyarak yetişen bu nesilden tıbbiyeli öğrenciler önce “İttihad-ı Osmani”yi sonra da “İttihad ve Terakki cemiyeti”ni 1889 yılında kurarlar. Aralarında İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sükuti, Mehmet Reşit, Hüseyinzade Ali ve Ubeydullah Efendi gibi farklı fikirlerde insanlar vardır. Daha sonra Abdullah Cevdet'in yerine Ziya Gökalp girer. Cemiyetin önde gelen isimlerinden Ahmet Rıza 1884'te Paris'te pozitivistlere katılarak onların parolası olan Ordre et Progres'yi İttihat ve Terakki olarak kabul ettirmiştir. Daha sonrasın Cemiyeti kuranlar teker teker Parise giderek Ahmet Rıza'nın 1895'te çıkardığı Meşveret gazetesi etrafında toplanmışlardır.³⁸⁵

Tanzimatla başlayan batılılaşma ile beraber batılı tarzda eserlere dayalı Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet başlıkları ile her devrin edebiyatı oluşmaya başlamıştır. Edebiyat ve özellikle roman geniş kitlelere ulaşmanın ve fikirleri yaymanın en etkili araçlarından görülmüştür. Yeni Osmanlılar en etkili sialhları olan gazeteci ve yazarlıkları ile “kamuoyu” kavramını ülkeye sokmuşlardır. Batılı tarzda ilk eserlerin verildiği Tanzimat edebiyatından sonra 1860'la başlatılıp 1894'le bitirilen ve fazla bilinmeyen “ara nesil” denilen bir edebiyat nesli oluşmuştur. Şiir, roman, çeviri ve hikâye dallarında eser veren bu nesil Tanzimat ile Serveti Fünûn edebiyatı arasında

³⁸³Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yayınları,1994),114-115.

³⁸⁴ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*,124.

³⁸⁵ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*,125.

kalan, sonrakilerin hazırlayıcıları olarak görülen gelen nesildir. Bu neslin temel özelliği modern okullarda disiplinli eğitim almaları ve yabancı dil bilmeleridir. Fransız edebiyatını ve akımları bizzat kaynağından öğrenmişlerdir. Belli başlı ara nesil şair ve yazarlarını şöyle sayabiliriz: Nabizade Nazım, Beşir Fuad, Mehmet Celal, Mehmed Ziver, Fazlı Necib, Abdülhalim Memduh, Feraizcizade Osman Faiz, Hasan Asaf, Mustafa Reşid, Ali Kemal, Andelip, İsmail Safa, Menemenlizade Mehmed Tahir, Mihrünnisa Hanım, Nigar binti Osman, Recep Vahyi, A.Nazım, Ali Ulvi, Manastırlı Rifat, Ali Feyzi, Hayret Efendi, Halil Edib, Besim, Besim Ömer, Adanalı Ziya, Ali Ferruh...³⁸⁶

2.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Millî Kimlik Politikaları

II.Abdülhamid dönemi bir saray darbesi ile 1909 yılında son bulmadan bir yıl önce 1908’de 30 yıldır askıda bulunan meşruti yönetime tekrar geçildiği padişah tarafından ilan edildi. II.Meşrutiyet aslında yeni bir durumun ilanı değildi, sadece askıya alınmış olanın tekrar hayata geçirilmesidir. Bu dönem Osmanlının ile dünyanın büyük değişimler yaşayacağı, imparatorluklar döneminin sona ereceği ve iki dünya savaşının yaşanacağı dönemdir.

İTC, 20 yıllık sürgünler, gizli toplantılar, yeraltı faaliyetleri, kongrelerle geçen ve bir kuşağın “ittihatçı” olarak anılmasına vesile olan bir sürecin sonunda 1908’de İttihad ve Terakki Fırkası olarak siyaset meydanına çıktı. 23 Temmuz 1908’de Makedonya’da hürriyet ilan etmeleri, bölgeye gönderilen Paşa’nın güpegündüz öldürülmesi, yoğun telgraflar ve baskılar üzerine 24 Temmuz 1908 “*Meclis-i Mebusanın içtimaa davet olunması hakkında irade-i seniyye*”³⁸⁷ yayınlanarak 2. Meşrutiyet Dönemi resmen başlamıştır. II.Meşrutiyet’in ilanı ve II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinde Fransız İhtilali’nin 100. yılında kurulan İttihat ve Terakki ya da Jön Türkler hareketinin payı büyüktür. Yeni Osmanlılardan sonra gelen muhalif kuşak olan Jön Türkler hareketi partiye dönüşerek 1908-1918 yılları arasında ülkenin yönetiminde etkili olmuştur. Jön

³⁸⁶ Abdullah Harmancı, “Edebiyatımızda Ara Nesil”, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*,3/2(2019):158-159.

³⁸⁷ Suna Kili, Şeref Gözübüyük, 1985) *Türk Anayasa Metinleri “Sened-i İttifaktan Günümüze”*, “Ankara: Yargı Yayınları,1985), 65–66.

Türk, İttihatçıların dışındaki muhalifleri de içine alan bir kavramdır. Jön sıfatı Avrupalıların bütün monarşik yönetimlere karşı muhalefet bayrağı açmış gruplara verdiği genel bir sıfattır. Yeni Osmanlılara da jön dendiği gibi Portekizli muhalif gruplara da jön deniyordu. Jön Türklerde bu anlayışta dolayı jön sıfatı taşıyordu.³⁸⁸Jön Türkler hareketi, Yeni Osmanlılar gibi anayasal düzene geçilmesi ile hürriyetin geleceğine inanmaktadırlar. Ancak, “istibdatı” devirdikten sonra ondan daha sıkı bir “istibdat” düzeni kurdular.

II.Meşrutiyet dönemi özellikle düşünce ve siyasi mirası bakımından günümüzde bile etkisini sürdüren “siyasî laboratuvar” olarak nitelendirilmektedir.³⁸⁹ Cumhuriyet’i kuran kadrolar bu dönem olaylarının içerisinde bulunmuş ve hatta taraf olmuş kişilerdir. Bu dönemin aktörleri Abdülhamit devrinin modern eğitim okullarının ürünleridir. Bu dönem insanları devletin yıllardır süren “yenilgi kültürü” içinde; 93 Harbi’nde çocuk, Türk Yunan Savaşı’nda delikanlı, Balkan Savaşları’nda ve 1.Dünya Savaşı’nda otuzlu yaşlarda bizzat savaşın içinde bulunmuş, adeta doğar doğmaz büyümüş nesillerdir. Gözlerini dünyaya açtıkları, akılları yetmeye başladığı andan itibaren katliamlar, savaşlar ve devlet yıkılacak korkusu ve vatan kaybetmenin travması ile yaşamış insanlardır. Çoğunun doğduğu topraklar artık vatan sınırlarının dışında kalmıştır.

Yeni Osmanlılar edebiyatçı, gazeteci ağırlıklı entelektüel bir hareket iken Jön Türk-İttihat Terakki hareketi daha çok subaylara dayanan aksiyoner bir harekettir. Jön Türklerin bu aksiyoner özelliklerinden dolayı ne derin bir teori ne de özgün bir siyasi formüle dayanan ideolojileri olmuştur. Genellikle Avrupa’nın temel fikirlerinin popüler hâlleri ya da ikinci derece düşünürlerin fikirleri ile ilgilenmişlerdir.³⁹⁰

Osmanlı modernleşmesinin ve sonraki kuşakların tipik özellikleri olan Batılı fikirlerin öğrencisi olmak yerine “acentalığını” yapmak Jön Türklerde de belirgin bir özelliktir. Meşrutiyet Devrinin iki ünlü ismi olan Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet beyler bu konuda iki örnektir. Ahmet Rıza bey Meclis başkanı olduğu zaman “*Ben isbatiye*

³⁸⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: İletişim Yayınları,2003),264.

³⁸⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Batılılaşma Yolunda I*, (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı,1999), 117-120.

³⁹⁰ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 23.

mesleğindenim (pozitivistim)” diyerek yemin etmeyi redder. Öldüğü zaman kütüphanesinde bir sürü değersiz kitap arasında sadece önsözü okunmuş gibi duran Auguste Comte'un bir tek kitabı bulunmuştur.³⁹¹Batı'yı okuyan ve bilen çok azdır. Özellikle Batılı felsefeler hiç bilinmemektedir. Tanzimat Devrinde hatta 19.yüzyıl boyunca derleme, telif, tercüme felsefe ve filozoflarla ilgili kitap sayısı 15 tanedir. Yedisi Voltaire, üçü de Fenelone aittir.³⁹²

Avrupa modernitesi sosyal ve ekonomik yapıdaki değişmelerle başlamıştır. Siyasî ve idarî yapıdaki değişmeler çok sonraları gerçekleşmiştir. Ayrıca her gelişme ve olgu belli teori ya da fikir sistemi içerisinde açıklanmış, teorileştirilmiştir. Liberalizm ve sosyalizm belli dönemlerin izahı ya da eleştirisine dayanır. Modernleşmenin ve millî kimlik politikalarının yoğunluk kazandığı Jön Türkler ve İttihat ve Terakki dönemlerinde de gelenek bozulmamış bütün değişimler günöbirlik politikalarla olmuştur. Plansız ve programsız bir şekilde rota Batı'ya çevrilmiş olmasına rağmen en muhafazakârından en garpçısına kadar herkes bir şeylerin değişmesine inanıyordu. *“Bu dönemde varlığını sürdürebilmek için Osmanlı aydınları edebiyattan yönetime, Avrupa politikasından modernleşmenin yöntem ve ölçülerine kadar basın ve yayın aracılığıyla her şeyi tartışıyorlardı.”*³⁹³

Durmadan yaşanan kötü hadiseler ve üst üste gelen yenilgiler herkeste büyük bir korku ve tedirginlik yaratmıştır. Nereden bir başarı hikâyesi gelse örnek alınmak istenmiştir. 1905'te Japonlar Rusları mağlup edince birdenbire Japon mucizesi ve Japon modernleşmesi moda olmuştur. Balkan savaşları sonrasında Bulgarların aldıkları başarılar bu sefer *“dün tebâmız olan çobanlar bugün bizi nasıl yener?”* demek suretiyle Bulgaristan modernleşmesi övölmeye ve örnek alınmaya başlanacaktır.³⁹⁴

Devleti kaybetme ve “bekâ sorunu” en temel sorundu. “Devlet nasıl kurtulur?” ve “Devletin bekâsı” kavramları o günlerden bugönlere bir gelenek olarak gelmiştir. O

³⁹¹ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 39.

³⁹² Orhan Okay, (1998), “Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzeri bir Deneme”, içinde *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II.*, Haz. Ekmelettin İhsanoğlu, (İstanbul:IRCICA,1998), 205.

³⁹³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 264.

³⁹⁴ Bknz: Eyal Gıno, (2022), *Osmanlı Yenilgi Kültürü*,8İstanbul: İletişim Yayınları,2022)

yüzden devletin kurtulması, Yeni Osmanlılarda da Jön Türklerde de görülen ana sorundur. Bu kurtuluşun yolu her iki harekette de “anayasal düzen” dir. Anayasa ilan edilince sihirli bir değnek gibi her şeyin değişeceğine inanılmaktadır. İttihatçıların çoğu şeyden habersiz oldukları konusunda partinin önde gelen isimlerinden Doktor Nazım “ben bu Kanunu Esasi ’yi görmedim. İçinde ne olduğunu da hiçbir zaman öğrenemedim. Ama bizim gençliğimizde, yani biz, Paris’te çalışırken, Ahmed Rıza Bey’in onu gördüğüne ve okuduğuna inanırdık.”³⁹⁵ demektedir.

Kendisi de İttihadçı olan Hüseyin Cahit Yalçın meşrutiyetin ilanından sonra ilan edilen bakanlar kurulunda İttihadçıları görmeyince nasıl hazırlıksız olduklarını hatıralarında şöyle anlatıyor:

“Meşrutiyet’i geri getirmek için uğraşırken (...) sonrasını düşünmemişlerdi. Meşrutiyet bir kez gerçekleşince, bir tulsim etkisiyle işlerin kendiliğinden düzeliverceği duygusu belki sürüp gitmişti. Bu kararsızlık, Meşrutiyet’in ilk zamanlarında ülkenin de iç siyasal durumunun çok kargaşalı bir görünüm almasına neden oldu. Ülkede bir resmî hükümet vardı; bir de bu hükümet çarkı içinde bir dernek. Dernekle hükümetin ilişkileri nasıl olacaktı? Gizli bir siyasal dernekle düzenli bir meşrutiyet yönetimi nasıl bağdaştırılabilirdi? İttihat ve Terakki Cemiyeti, sonunda bir siyasal parti kimliğini alıncaya kadar bu karışıklık sürdü gitti. Ama parti, Avrupa’nın parlamentolu ülkelerinde gördüğümüz doğal ve açık partilere hiçbir zaman benzeyemedi. Doğuşunun eksikliklerini ömrünün sonuna kadar az çok taşıdı.” ³⁹⁶

II.Meşrutiyet dönemi toplum yapısındaki değişimi de göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü 1.Meşrutiyet Namık Kemal, Şinasi ve Mithat Paşa gibi aydınlarla Abdülhamid arasındaki pazarlıklarla ilan edilirken halkın haberi ve ilgisi olmamıştır. II.Meşrutiyet’in ilanına gösterilen tepkiler hem basının, hem kamuoyunun geliştiğini hem de modernleşme ve siyasal haklar kavramlarının tabanda da yer bulduğunu göstermektedir.

³⁹⁵ Şükrü Hanioğlu, *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı: İttihad ve Terakki Cemiyeti ve JönTürklük, (1889-1902)*, (İstanbul: İletişim Yayınları,1989),41; Bknz: Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, (İstanbul: Remzi Kitabevi,1979), 277.

³⁹⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul: İşbankası Yayınları,2000),51-52.

Ayrıca gayrimüslimlerin yanında Müslümanların da ciddi bir siyasi bilinç geliştirdiklerinin göstergesidir. Artık insanlar devlet yönetimine ve siyasete katılma gibi kavramların farkına varmıştır. Artık bu dönemle seçim kavramı, iktidarı değiştirme gibi yeni usul ve esaslar toplumda yer bulmaya başlayacaktır. Her kesimde tarihin yapılmasına katılma bilinci gelişmektedir. Modern bir anlayış olan; insan, devletini değiştiremese de yöneticilerini değiştirebilir anlayışı gelişmeye başlamıştır. Yeni Osmanlıların keşfettiği kamuoyu (efkârı umumiye) kavramı gazeteler ve romanlarla siyasiler ve aydınlar aracılığıyla kullanılmaya başlandı. Yeni Osmanlıların büyük emeği olan meşrutiyette artık geri dönülemez bir noktaya gelinmiştir.

1908 seçimlerine İTC ve Prens Sabahaddin'in teşviki ile Ahrar Fırkası ve bazı azınlık gruplar katılmıştır. Her parti bir program yayınlamıştır. İTC'nin programı Türklerin programı olarak anılmıştır.³⁹⁷ Seçimlerde bütün milletlerin kendi adaylarını gösterme temayülü içerisinde olmaları artık devletin unsurlarında geri dönüşü olmayan millî kimlik ve milliyetçiliklerin yerleştiğinin de göstergesiydi. Mebuslar kendi milletlerinin temsilcisi ve onların haklarının savunucusu idi. Özellikle Rumlar 6 milyon oldukları iddiasındaydılar ve Ermeniler dağınık olmalarından dolayı mecburen İTC ile anlaşma yolunu düşünüyorlardı. Bu seçimlerle Osmanlılık konusunun artık bir anlam ifade etmediği görülüyordu ve İttihat ve Terakki de Türkleri temsil etmeyi ve diğer azınlıkların da kendisine tâbi olmasını istiyordu.³⁹⁸ Seçimleri İTC'nin kazanması ile Türk siyasi hayatında on yıl sürecek İttihat ve Terakki Dönemi başladı.

II. meşrutiyet dönemi sonraki dönemleri şu şekilde etkileyecektir: 1- Batılı anlamda yoğun bir siyasi hayatın yaşanması ve kamuoyu kavramının ilk defa görülmesidir. 3- Siyasi fikirler ilk defa bu dönemde akım hâline gelmiştir. 4-1912 yılına kadar eksikliklerine rağmen iktidar-muhalefet olarak çok partili rejime geçilmiştir. 5-II. Meşrutiyet her yönden kapıları Batılı fikir ve müesseselere ardına kadar açmıştır. 6- Zamanına göre en modern fikirlerin tatbik edilmek teşebbüsüne girişildiği doğulu ve hazırlıksız bir toplum örneğini vermiştir. Meşrutiyet toplumunun hâkim olan İttihat

³⁹⁷ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Ankara: İmge Kitabevi,2009),171.

³⁹⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 175.

Terakki doktrininin esaslarını teorik kalmaktan kurtararak kanun ve uygulama haline getirmekte zorlanmamıştır. Bakıldığı zaman otoriterliği yanında,

“millî, lâîk ve otarşik bir devlet formülüne varmak istediği açıkça görülmektedir. Böylelikle, İkinci Meşrutiyet, uzun zamanlar bir türlü cesaret edilemeyen kararları almıştır. Fakat o da, Osmanlılık ve İslamcılık kadroları içinde kalmak mecburiyetinde bulunduğu için çekingen, muhafazakâr ve tavizci kalmıştır.”³⁹⁹

Bütün bu saydığımız yenilikler ve gelişmelere 33 yıllık sıkı İstibdat Dönemi’nden çıkmanın etkisini de göz önüne alarak ihtiyat koyalım. Çünkü 31 Mart Vakası ile istibdatı eleştiren İTC yetkilileri sertleşecek ve bazı hak ve hürriyetleri askıya alacak, istibdatı aratacaktır. Türk siyasetinde gelenek hâline gelecek olan muhalifleri şeytanlaştırma ve 31 Mart’a takılan “irtica” sıfatlarının ve “amaçlarının siyaset dışı” olduğu gibi ithamlar gelenek günümüze haline gelecektir.⁴⁰⁰

2.2.3.1. İttihat ve Terakki Döneminin Genel Yapısı

*“İttihat ve Terakki “hükümet-i hâziranın” adalet, eşitlik, özgürlük gibi insan haklarını ihlal eden, bütün Osmanlıları ilerlemeden alıkoyan ve vatani yabancı tasallutu altına düşüren yönetimine karşı İslam ve Hristiyan yurttaşları uyarmak için kurulmuştu. Cemiyet, kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan oluşacaktı.”*⁴⁰¹

1895 tarihli 39 maddelik tüzüğün birinci maddesinde İTC amacını ve genel yapısını böyle tanımlanıyor. Burada Osmanlıcı bir yaklaşımla devrine göre çok ileri sayılacak olan kadınlara da yer vermesi önemlidir. Tüzükte ayrıca Osmanlı hanedanının devam edeceği belirtilerek meşruiyeti, insan ve medeniyet haklarını kabul etmeyenlerin, şeriata

³⁹⁹ Tunaya, Türkiye’nin Siyasi hayatında Batılılaşma, 51.

⁴⁰⁰ Füsun Üstel, (2003) “II.Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I*, ed.Tanıl Bora, Murat Gültekinil, (İstanbul: İletişim Yayınları,2003),167.

⁴⁰¹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 57.

ve kanunlara karşı gelenlerin cezalandırılacağı belirtiliyor. Burada insan ve medeniyet hakları kavramlarının yer alması da önemlidir. Çünkü 1961 Anayasası'nda yer alan "İnsan haklarına dayanır." ibaresi 1982 Anayasası'nda "İnsan haklarına saygı duyar." diyerek derece düşürmüştür.

*"Cemiyetin amacı, a) hükümet yönetimini insan haklarının koruyucusu ve uygarlıkta ilerlemenin kaynağı olan "usulü meşverete" döndürmek, b) "muhafazai hüsnü ahlâka", c) genel eğitimin ilerlemesine, ç) genel olarak insanlık ve uygarlığa hizmet etmek olarak tarif edilmekteydi (madde: 3). Bu amaca engel olanlara ya da Cemiyeti "her gûna" tehlikeye uğratanlara, vatan düşmanı gözüyle bakılacaktı. (Ayrıca, "nakden, kalemen, bedenen" Cemiyete hizmet etmesi gereken üyeler bunlardan birini olsun yapmayıp, Cemiyeti aldatırlar ya da Cemiyeti dolandırırlarsa, kendilerine "vatan haini muamelesi" yapılacaktır (madde: 32).) Bu birdenbire sertleşen ifade, 1908'de gelişecek olan "Cemiyet-i Mukaddese" tavrının bir işareti sayılabilir."*⁴⁰²

Görüldüğü üzere tüzük anayasa ve meşrutiyet amaçlarının yanında insan ve medeniyet haklarından da bahsediyor. Aslında bu ifadeler Tanzimatla başlayan sürecin hangi noktalara geldiğini de göstermektedir. Tüzük ayrıca silah, Kur'an ve bayrak üzere edilen yeminle başlayan "cemiyet-i mukaddese" olan İTC'nin korunması ve kollarına da yer veriyor.

İTC ve Jön Türklerin tamamına yakını halk tabakasından gelen, çoğunluğu da subay olan Türklerden oluşuyordu. Bunlar özellikle Harbiyede paşazadelere ve üst seviye bürokrat çocuklarına Harbiyede yapılan ayrıcalıklardan dolayı dış biliyorlardı. Çünkü onlar farklı sınıflarda okuyor ve mezun olunca bir iki rütbe önden başlatılıyordu. 1908'de ilk buna son verildi. Balkan Savaşları yenilgisinden sonra Harbiye Nazırı olan Enver Paşa Heyet-i Islahiye-i Askeriye yaygın ismiyle Sanders Misyonu olarak bilinen Alman askerî heyeti ile ordu hakkında rapor hazırlattı. Pek çok yeniliğin yanında ordunun komuta kademesinde Alman subaylar yer almaya başladı. Ayrıca alaylı diye nitelenen erlikten subaylığa yükselmiş okuma yazma bilmeyenleri, kroki, harita okuyamayanları

⁴⁰² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 58.

bile olan ve Enver Paşa'nın Balkan bozgununun suçlusu olarak gördüğü yaşlı subaylar emekli edildi. "II. Meşrutiyet'in ilanının ardından 7 Ağustos 1909 tarihinde bir adım atılarak, Tasfiye-i Rütbe Kanunu (Rütbelerin Yeniden Düzenlenmesi ve İndirilmesi Kanunu) ile ordu mensuplarının bir kısmı emekli edilirken bir kısmı da emekli maaşı almaya dahi hak kazanamadan tasfiye edildi. Liyakatsiz olarak yükselen bazı generallerin de rütbeleri düşürüldü.⁴⁰³ Enver Paşa orduyu hem gençleştirdi hem de eğitilmiş Harbiye mezunu subayların ağırlık kazanmasını sağladı. Yenilenen ordu özellikle Çanakkale ve Kut-ül Amare'de destanlar yazdı. Başta Enver Paşa ve Mustafa Kemal Paşa olmak üzere o dönemin çoğu paşası genç yaşta ve savaş meydanlarında paşalıklar kazandılar. Ordu dinamizme ve disipline kavuşturuldu.⁴⁰⁴ Bu aynı zamanda genç ve Avrupai tarzda yetişmiş subay kadrosunun arasında müthiş bir rekabete de sebep olacaktır. 1880'li bu kuşak milliyetçi, idealist ve hem askerlik hem de farklı alanlarda becerikli, en az bir iki tane yabancı dilen kendilerinde devleti kurtarma misyonu da gören bir kuşaktı.

İTC'nin kuruluşundan itibaren asker ağırlıklı bir yapıya sahip olmuştur. İTC'nin sivilleştirilmesinin tartışıldığı 1909 kongresinde Mustafa Kemal Paşa; "*subaylar, İttihat ve Terakki ile askerlik arasında bir seçme yapmak durumunda bırakılmazlarsa subayların subaylığından bir hayır gelmeyecek*" demesi hoş karşılanmayarak dışlanmasına hatta bir suikaste uğramasına sebep olmuştur. Bu görüş başta Enver Paşa'yı etkiliyordu ve İTC'nin gücü ordu içerisindeki mensuplarından geliyordu.⁴⁰⁵ İttihat ve Terakki Partisinin yönetimi Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa üçlüsünün oluşuyordu ve ikisi subaydı. İttihat Terakki kurulduğu günden itibaren hep bir "teşkilat" yapısı içinde ve ölümüne bağlılıkla "ittihatçı" bir ruhla yönetildi. "İttihatçılık" cumhuriyetle de devam edecek ve ittihatçılar tamamen tasfiye edilip son ittihatçı olarak Mustafa Kemal Paşa kalacaktır.

⁴⁰³ Senem Cıvgın, "Enver Paşa ve Askeri Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/5(2003):150.

⁴⁰⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa III*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), 48.

⁴⁰⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 234-235.

İttihat ve Terakki tek fikir ya da ideolojiye bağlı olmadı. Kuruluşundan itibaren her düşüncedeki isme kapısını açmıştır; Ziya Gökalp, Mehmet Akif Ersoy, Abdullah Cevdet, Adnan Adıvar, Ahmet Ağaoğlu, Recep Peker, Baha Tevfik, Celal Bayar, İsmet İnönü, Yunus Nadi, Kazım Karabekir, Süleyman Nazif, Mehmet Emin Yurdakul, Emanuel Karasu, Eşref Kuşçubaşı, Kılıçzade Hakkı, Şemsettin Günaltay, Saidi Nursî, Mustafa Sabri Efendi gibi birbirine benzemez 137 isim görüyoruz. Partide Türkçü, İslamcı, Garpçı herkes bulunmaktadır. İttihatçılık hepsini birleştiren bir üst kimliktir. Devletin bulunduğu zor durumdan dolayı devletle parti iç içe geçtiğinden fikir ayrılıkları bir kenara bırakılmıştır.

2.2.3.2. İttihat Terakki Dönemi Fikir Hareketleri ve Kimlik Tartışmaları

II.Meşrutiyet'in getirdiği sosyal ve siyasi yeniliklerden birisi de fikir akımlarının oluşmasıdır. Hepsi de “Devlet nasıl kurtulur?” ve “Nasıl Batı'yı yakalarız?” sorunlarına odaklıdır. Bu sorulara cevap olarak “Tanzimatçı devlet adamları ilk kuşağının pragmatik reformculuğu, bir kuşak sonra siyasal ideolojiye, grup ve kişi çekişmesi programlı bir siyasal muhalefete dönüştü. Mustafa Reşid Paşa'nın aydın mutlakiyetçiliğiyle başlayan dönem, Midhat Paşa'nın anayasacılığıyla noktalandı. 1860'larda Osmanlı düşünce hayatının en önde gelen üç kişisi, laik-ulusçu düşünceli olan Şinasi, onun yanbaşımda modernleşmeci-İslamcı Namık Kemal ve İslamcılıkla laiklik, Türkçülükle Osmanlıcılık arasında gidip gelen Ali Suavi idi. Osmanlı aydınları henüz açık seçik siyasal ideolojisini ve programını belirlemiş değildi.” Buna karşılık II.Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakkinin asker ağırlıklı olmasına rağmen batılı akımlara bağlı gruplar ve dergiler ortaya çıkmıştı; Pozitivist Ahmet Rıza, Türkçü ve Durkheimcı Ziya Gökalp, İslamcı Mehmet Akif Ersoy, Garpçı Abdullah Cevdet, Garpçı-Türkçü Kılıçzade Hakkı, Liberal Türkçü Ahmet Ağaoğlu, Liberal Celal Bayar, İlahiyatçı Şemsettin Günaltay, Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit gibi zamanın önemli kalemleri İttihat ve Terakki üyesi idi. Yusuf Akçura çok ısrar edilmesine rağmen girmemiştir.

Jön Türklerin baştan itibaren politikaları “ittihad-ı anasır” yani Osmanlıcılıktı. Elde kalan bütün farklı grupları kaybetmemek esastı. Ancak İTC'nin Osmanlıcılığının gizli bir şekilde Türkleştirme politikası olduğunu iddia edenlerde vardı. İbrahim Temo gibi hem Arnavut hem de Osmanlı kimliğine sahip olup da “*Kavm-i necip Arnavut*” ve bölgedeki “*Bu insanları (Türkleri) sevmiyorum.*” gibi ifadeler kullanan, Arnavutluk için

otonomi taleplerine destek olanlar bile vardı. Hatta Arnavutluktan cemiyetin gönderdiği bir yazının Türk cemiyeti olarak kabul edildiği için reddedilmesine bünyelerinde değişik etnisiteden insanlar olduğu ve Avrupa gibi Türk hükûmeti değil, Osmanlı hükûmeti ifadesini kabul ettiklerini söyleyen bir cevap bile verilmiştir.

Jön Türkler Tanzimat'tan beri devam eden Osmanlılık kimliği politikasını devam ettirmeye çalıştılar. Ancak öte yandan “unsuru asliye”ci yani Türk unsuruna önem verilmesi görüşüne dayanan kanadın güçlenmeye başladığı da bir gerçektir. Yazılarda Türklerin meziyetlerinden diğer Osmanlı unsurlarının isyanlarından bahsedilmeye başlanır. Tunalı Hilmi'nin Osmanlı ile Türklüğü eşitleyen bir yazı kaleme alması eğilimin kuvvetlendiğini göstermektedir. Kapitülasyonlar ve Duyunu Umumiye eleştirilmektedir.⁴⁰⁶ Kısaca İttihat ve Terakki her türlü insanın bulunduğu bir yapı olarak üç fikir akımını da bünyesinde barındırmıştır. İttihat ve Terakki pratikte Osmanlılık politikalarını dile getirse de devletin nereye doğru gittiğini özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra açıkça görmeye başladı.

İttihat ve Terakkinin tüzüğünden ve icraatlarından Batıcı-medeniyetçi çizgiyi devam ettirme hatta daha ötesine geçme niyetinde olduğunu anlıyoruz. Balkan Savaşları'ndan sonra özellikle Ziya Gökalp'in İTC'nin beyni olarak görülmesi ve Mehmet Akif'in gizli operasyonlara güvenilir adam olarak katılması partinin Türkçü ve İslamcı bir yörüngeye oturduğunu göstermektedir. I.Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra görülen gayrimüslim ayaklanma ve ihanetleri ile 1915 tehcirine karar verilmesi de bu cümleden tarihi kritik kararlar olarak değerlendirilebilir. Özellikle Balkan Savaşları ile ayrılan topraklar ve göçlerle gayrimüslim nüfus azalmış, Balkanlardan göçlerle de Müslüman ve Türk nüfusu artmıştır. En akılcı karar “unsuru asliyeye” sahip çıkmak olarak görülmüştür. Bu politika millî mücadele için Anadolu'da hazırlıklar yapılmasını tetikleyecektir.

II. Meşrutiyet sonrası ve İTC'nin etkin olduğu dönem olarak sayacağımız 1908-1918 arasında genel olarak dört fikir akımını sayabiliriz. İmparatorluğu kurtarmak ve geliştirmek üzere başlıca üç akım vardır:

⁴⁰⁶ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki*, 630-637.

“1. Garpçılar, yani Batı kültür ve medeniyetini süratle alıp Batı dünyası ile bütünleşmemizi isteyenler, 2. İslamcılar yani modern teknoloji dışında bütün müesseselerimizi İslami esaslara göre düzeltmemizi ve İslam âlemi ile bütünleşmemizi isteyenler ve 3. Türkçüler, yani bir tarafta Batı medeniyeti ve bir tarafta Türk kültürü esasına dayalı modern bir cemiyet yaratmak, Türk âlemi ile bütünleşmek davasında olanlar.”⁴⁰⁷

İslamcılık, Türkçülük, Garpçılık akımlarına ek olarak İTC'nin muhalifi olan Prens Sabahaddin'in İngiliz modelini savunan liberal düşünceleri. İlk üçü İTC içinde bulunan ve İTC'ye rengini veren düşüncelerdir. Ancak İTC hükümetinin Maliye Nazırı Cavid Bey de iktisadi liberalizm taraftarıdır. Türkçülerden İslamcılığa, İslamcılardan da Türkçülüğe yakın olanlar bulunduğu gibi Garpçılarda da Türkçüler bulunmaktadır. Bütün bu fikir akımlarının ortak olduğu düşüncelere göre geri kalmamızın sebepleri olarak içerden tembellik, gaflet, cehalet, taklitçilik, hurafe, kurumlarda ve sitemdeki bozulmalar, iltimas ve rüşveti ekonomik sıkıntılar sayılmaktadır. Dışardan kaynaklı olanlar ise kapitülasyonlar, Batı'nın ilerlemesi, misyonerlik, yabancı devletlerin müdahaleleri ve azınlıklardır.⁴⁰⁸ Ayrıca hepsinin batıyı yakalama ve devleti kurtarma düşüncesi ortaktır. Ancak ne kadar batılı olacağız? Nasıl batılı olacağız? Ne kadar millî kalacağız? sorularında ayrılıklar başlamaktadır. Bu dönem fikir hayatında millî kimlik, batılılaşma ve millet tanımlamalarına sıkça rastlamaktayız. Bu akımları ele alarak Cumhuriyet dönemini de etkileyecek olan yönlerini incelemeye çalışalım

2.2.3.2.1. Türkçülük

II.Meşrutiyet sonrası ve Cumhuriyet'in ilk birkaç yılını yaşamış olan Ziya Gökalp modern Türk düşüncesinin ve sosyolojisinin önemli bir simasıdır. İttihat Terakki içerisindeki entelektüel mevkisi itibarıyla de dikkate alınması gereken bir isimdir. Ziya Gökalp 1.Meşrutiyet sonrası sosyal ve siyasi değişimlerle “Devlet nasıl kurtulur?” sorusuna değişen şartlara göre çözümler aramanın tipik ve en seviyeli örneğidir. Gökalp'in fikirlerindeki değişimleri olağanüstü sosyal ve siyasi değişimlerin

⁴⁰⁷ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 238.

⁴⁰⁸ Mustafa Gündüz, II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları, (Ankara: Lotus Yayınları,2007),249.

doğurduğu karmaşık duruma bağlı acilen çözüm üretmekten kaynaklanmaktadır.⁴⁰⁹ Bu yüzden istikrarlı ve sitemli bir fikir sahibi olamamasına rağmen ikinci Meşrutiyet devrinde her kesimi birleştirici unsuru olması da göz ardı edilemez.⁴¹⁰

Türkçülüğü bilimsel olarak ele alan ve sistematize etmeye çalışan ve İTC'nin politikalarında önemli bir yere sahip olan Gökalp'e göre "Avrupa'daki felsefe ve sosyoloji hareketlerini yakından takip etmesi ona gösterdi ki, sosyal tekâmülün en ileri merhalesi bir topluluğun millet hâline gelmesidir; kısa zamanda bu millet bünyesine kavuşmayan topluluklar o merhaleye ulaşmış olanlara her sahada mağlup olacaklar, kendi içlerinde de hiçbir zaman refah ve huzur göremeyeceklerdi."⁴¹¹

Ziya Gökalp'in bir diğer önemli özelliği ise gelenekle beraber Batı düşüncesini de takip eden ve zaman zaman Batılı düşünceleri Türk toplum yapısı, tarihi ve kurumlarına uygulayan bir isimdir. Geleneksel ulema geleneğinden sosyal bilimciye ve aydına ilk geçenler Namık Kemal ve Ziya Gökalp'tir. Batılı kavram ve teorileri ilk defa ülke gündemine taşıyan bu iki isimdir. Güngör, Gökalp'in fikirlerine eleştirel yaklaşan birisi olarak onun için *"bize millî hareketin neden ibaret bulunduğunu, milliyetçiliğin ne demek olduğunu ilk defa öğreten Ziya Gökalp olmuştur. Onun yetiştirdiği veya onun temel fikirleri etrafında yetişmiş olan nesillerdir ki bizi bağımsızlığımızı kaybetme tehlikesinden kurtardı"*⁴¹²demektedir. Gökalp sosyolojisine 1970'lerde yapıcı eleştiriler getiren de yine odur.

Osmanlı devlet geleneğinde kötü giden durumlarda uzmanlardan "lahika yazma" yani rapor hazırlamaları istenirdi. Ziya Gökalp istensin istenmesin her zaman bir arayış içerisinde olan birisi olarak bunu her zaman yapmıştır. Eserlerinin muhtevasına ve yazılış tarihlerine bakıldığı zaman bu görevi İTC zamanında da Cumhuriyet'in kuruluşunda da yapmıştır. Hatta Malta'da sürgünde iken orada bulunan Osmanlı aydınlarına seri konferanslar düzenleyecek kadar da bunu hayat tarzı edinmiş bir isimdir. Gökalp düşünce yapısını sadece sosyoloji ile sınırlı tutmamıştır. Modern

⁴⁰⁹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 374.

⁴¹⁰ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 241.

⁴¹¹ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 238.

⁴¹² Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 237.

bilimlerin yanında özellikle o dönemde gündemde olan hukuk tartışmalarına sosyolojiden hareketle klasik usulden oldukça farklı, yeni bir fıkıh usulünün inşasını teklif etmiştir. Modernle gelenekseli birlikte bilerek yeni fikirler ortaya koymak o dönem için bulunmaz bir değerdir.

Gökalp'in "ictimai usul-ü fıkıh" görüşlerine İzmirli İsmail Hakkı ciddi ve derinlikli eleştirilerde bulunmuştur." Zira Ziya Gökalp tarafından gündeme taşınan ictimâî usûl-i fıkıh, laikleşme ve modernleşme hareketlerine katkı sağlayabilecek bir proje olarak düşünülmüş, esas fikrini ise iki Fransız sosyolog Auguste Comte ve Emile Durkheim'in toplumcu görüşlerine dayandırmıştır. Gökalp bu projesi ile fıkıh usulünün sosyolojik bir bakış açısı ile yeniden inşasını önermiştir. Bu anlayışa göre *"fıkıh merkezli bir toplum değil, toplum merkezli bir fıkıh öngörülmüş; toplum neye ihtiyaç duyuyorsa fıkıh onu kanunlaştırmalıdır"* anlayışı verilmeye çalışılmıştır."⁴¹³

Türk milliyetçiliği Balkan Savaşları sonrasında daha sesli ifade edilmeye başlanan bir görüştür. Ziya Gökalp'e göre II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında milliyetçilik Osmanlıcılığın ve İslamcılığın karşıtı değil destekleyicisidir. Milliyetçilerin amacı muasır bir İslam-Türk birliğini kurmaktır. Yani tıpkı İTC gibi Ziya Gökalp de Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük anlayışlarına yakın durmaktadır. Ayrıca Garpçılarla aynı olmasa da modernleşmenin, onun ifadesi ile muasırlaşmanın da taraftarıdır. I. Dünya Savaşı'nda İTC, İslamcı ve Türkçü ifadeleri çoğu zaman karıştırarak kullanmıştır. Başta Enver Paşa olmak üzere Ziya Gökalp de "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" görüşündedirler. 1913-1914 yılları arasında Türk Yurdu ve İslam dergilerinde yazdığı makalelerden oluşan bu kitabında Batı medeniyeti eleştirilirken amacın Batı'nın akıl ve bilimine talip olduklarını belirtir. Kitap o dönem fikir akımlarının değerlendirilmesidir. Kitapta Gökalp'in Türkçülüğü esas aldığı görülmektedir.

1923 yılında yayınlanan "Türkçülüğün Esasları" kitabında ise Batı'nın üstünlüğü kabul etme ve uzlaşma tavrını görürüz.⁴¹⁴ Türkçülüğün Esasları'nda artık açık bir şekilde

⁴¹³ Şevket Topal, "Ziya Gökalp'in ictimâî usûl-i fıkıh önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın karşı eleştirisi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2012):13.

⁴¹⁴ H. Bayram Kaçmazoğlu, (2016), *Türk Sosyolojisinde Temalar I*, (İstanbul:Doğu Kitabevi,2016),47-48.

Türkçüdür ve Milli Mücadele’yi kazandıran ruhun Türkçülük olduğunu belirtir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve millî mücadelenin Türkçülüğün siyasi programını çerçevesinde kazanıldığını iddia ederek Anadolu inkılâbına kadar, devletimizin, milletimizin, hatta lisanımızın adları, Osmanlı kelimesi idi. Türk kelimesi ağıza alınamazdı. Hiç kimse ben Türküm demeğe cesaret edemezdi “⁴¹⁵ demek ve Türkçülüğün ana vasfını kültür milliyetçiliği çerçevesine oturtmaktadır. “*Türkçülük, siyasî bir fırka değildir; İlmî, felsefî, bedî bir mekteptir; başka bir tâbirle, harsı bir mücadele ve teceddüt yoludur. Bu sebeptendir ki Türkçülük, şimdiye kadar bir fırka şeklinde siyasî mücadele meydanına atılmadı; bundan sonra da, şüphesiz atılmayacaktır.*”⁴¹⁶

Gökalp milliyetçiliği tamamen kültüre dayalıdır. Türk’ü tanımlarken, “*Türk olmanın esas şartları Türk harsıyla terbiye görmek ve Türk mefkûresi için çalışmaktır, kanca ve ırkça başka bir ırka mensup olduğu halde, bu iki şartı haiz bulunanlar da Türk sayılmak lazım gelmez mi?*”⁴¹⁷ diyerek ırkın atlarda aranabileceğini , milliyetçiliğin üç aşaması olduğunu; “*1. Bugünkü gerçek: Türkiyecilik, 2- Yakın hir gerçek: Oğuz Türkçülüğü, 3. Pek uzak bir hayale yöneliş: Turancılık.*” Turancılık ona göre bir millet için gerekli bir ütopyadır. Aynı zamanda siyasetin de içinde olan Gökalp, değişen politikaların tesirlerinden kendini kurtaramamıştır.⁴¹⁸

Gökalp’in 1923’te yayınladığı Türkçülüğün Esasları kitabında dine sadece bir buçuk sayfa ayırması ve “dinî Türkçülük denince ‘din kitapları ve hutbelerle vaazların Türkçe olması’nı anlamaktadır; öyle ki Türkçülükte din meselesi onun için bir dil meselesinden ibarettir.”⁴¹⁹ gibi anlam çıkmaktadır. “*Gökalp ümmet teşkilatını hiçbir zaman siyasi manada anlamıyordu, nitekim bu teşkilata idari değil ilmi muhtariyet tanımaktadır. Dini, bir ‘ibadet ve itikad meselesi’ olarak anlayan birinin başka türlü düşünmesi*

⁴¹⁵ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (İstanbul: Varlık Yayınları,1968),165.

⁴¹⁶ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*,165.

⁴¹⁷ Ziya Gökalp, *Makaleler IX*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1980), 33-34.

⁴¹⁸ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 374.

⁴¹⁹ Erol Güngör, “Ziya Gökalp ve ‘Türkçülükte Din’ Meselesi”, *Atsız Armağanı*, İstanbul: Ötüken Yayınları,1976), 268.

beklenemezdi.”⁴²⁰ Gökâlp’in ümmet kavramından beklentileri olan ortak alfabe, ortak bir ilmi terminoloji kurulamamış, ortak terbiye sistemi, ümmetin müftüleri arasında ortak bağ oluşturulmamış, sadece hilal korunmuş birde medreselerin kaldırılması fikri gerçekleşerek yerine ilahiyat fakültelerinin kurulması onun ümmetçilik programının gerçekleşen kısmıdır.⁴²¹

II.Meşrutiyet devrinde Türkçülüğün tek ismi elbette Ziya Gökâlp değildir. Türkçülüğün ortaya çıkmasında Osmanlı vatandaşı olanların yanında Yusuf Akçura, Hüseyin Ahunzade, İsmail Gaspıralı gibi Rusyadan gelen Türk kökenli yazarlar da vardır.

İsmail Gaspıralı, Tercüman gazetesi aracılığıyla Türk topluluklarının ortak bir dil kullanmasını ve kültürel alanda reformlarla bu toplulukların birliğini sağlama çabasıındaydı. Türkçenin kültürün en büyük değeri olduğu görüşünü benimseyen Gaspıralı, aydınlar ve üniversite öğrencileri arasında bu fikirlerin yayılmasını sağladı. Ancak, bu görüşlerin Türk toplulukları arasında kabulü en büyük sorun olarak ortaya çıktı. 1890'da Rusya'da modern anlamına gelen “Cedid” hareketi, Türk milliyetçilerinin dil ve eğitimde reformlar yapma amacını güttü, fakat bu hareket halk ve dini otoriteler tarafından benimsenmedi. Bu dönemde birçok gazete ve dergi ile eğitim sisteminin reforme edilmesi ve ortak Türkçenin oluşturulması için mücadele edildi.⁴²²

Osmanlıda Türkçülüğün uyanışında Münif Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal ve Mustafa Celaleddin Paşa'nın isimleri ilkler arasında sayılabilir. Bu isimler sistemli bir şekilde Türk milliyetçiliğinden daha çok ilk defa Türklükle ilgili kavramlardan bahsetmiş kişilerdir. Osmanlıda Türk milliyetçiliği fikriyatı içerisinde ve siyasetinde yer almış olan ve bunu sistemli bir şekilde işleyenler, Ziya Gökâlp ve Yusuf Akçura'dır.

Akçura, 1904'te yazdığı “Üç Tarz-ı Siyaset” kitabıyla tanınmıştır. Rusya Türklerindendir ve İstanbul'a askerî okulda okumaya gelir. 1897'de yasak yayın okumaktan dolayı okuldan atılır. Trablusgarp'a sürülür. 1899'da Paris'e kaçar. Orada özellikle Albert Sorel'in öğrencisi olur. Sorel milliyetçilik üzerinde çok duran

⁴²⁰ Güngör, “Ziya Gökâlp ve ‘Türkçülükte Din’ Meselesi”, 277.

⁴²¹ Güngör, “Ziya Gökâlp ve ‘Türkçülükte Din’ Meselesi”, 278.

⁴²² Abdulvahap Akıncı, (2013), “Osmanlı-Türk milli Kimliğinin Oluşmasında Rusya Türkleri,Göçler ve Türkoloji Çalışmalarının Rolü”, *Akademik Bakış Dergisi*, 38(2013):8.

düşünürdür. Akçura'nın fikirlerini Paris yılları çok etkiler. 1903'te İstanbul'a gelmesi yasak olduğundan Kazan'a döner. Kazan'da "Muhbir" gazetesini çıkarır. Jön Türklerle irtibata geçer. Mısır'da çıkan "Türk" isimli gazeteye Üç Tarz-ı Siyaset'i gönderir. 1908'de 2.Meşrutiyet'le İstanbul'a gelir. 1911'de Darülfünunda hoca olur. Türk Yurdu dergisi ve Türk Ocaklarında yönetici olarak görev alır.

Akçura, Osmanlı nasıl kurtulur? sorununu üç başlık altında inceler. 1- Bir Osmanlı ulusu meydana getirmek, 2- İslamcılığa dayanan bir devlet yapısı kurmak; 3- Irka dayalı bir Türk siyasal ulusçuluğu meydana getirmek. Bu üç yöntemi zayıf yönleri ve güçlü yönleriyle inceleyerek hangisinin Türklere faydalı olduğu üzerinde durur. Sonuç itibarıyla Türkçülüğün zararlarından çok faydası olacağına kanaat getirir.

*"Türk birliği fikri çok yenidir. Tarihte örneği yoktur. Ne Osmanlılar devrinde ne de daha önce izine rastlanmaktadır. İstanbul'da son yıllarda Türk milliyeti yanlısı kurulan bir merkez var ise de bunun çalışmaları siyasal olmaktan çok bilimseldir. Osmanlı Devleti dışında çeşitli memleketlerdeki Türkler arasında da bu siyasal Türkçülük ya yoktur ya da Rusya Türkleri arasında olduğu gibi belirsizdir. Türk birliğinde en büyük rolü Osmanlı Devleti oynayacaktır. Bu rol, Japonya'nın sarılar âleminde oynamakta olduğu rolün, beyazlar arasında benzeri olacaktır."*⁴²³

Akçura millet anlayışında dil ve tarih çalışmaları ile Avrupa'da İncil'in millî dillere çevrilmesinin önemine dikkat çeker.⁴²⁴

Akçura, milliyetçiliğin "kadim devirlerden beri" olduğunu "miladi 18. asırda dahi milletler bittabi mevcut idi: lakin Avrupa milletlerinin İngiltere, Fransa ve Avusturya'dan maadası, milliyyet fikrinin şimdiki mefhumunu ifade edecek surette henüz teşekkül edememişti."⁴²⁵ görüşüyle "ilkçi milliyetçilik" anlayışına yaklaşmaktadır. Milleti;

⁴²³ Yusuf Akçura, *Üç Tarzı Siyaset*, (Ankara: TTK Yayınları, (Önsöz)

⁴²⁴ Yusuf Akçura, *Muası Avrupa'da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 22-23.

⁴²⁵ Yusuf Akçura, (1999), "Milliyet Fikri ve Millet Muharebeleri", *Türk Yurdu Dergisi*, 2/33(1999):150.

“...aynı ırktan gelmek cihetiyle bedeni yapıları ve lisanı aynı olan, aynı adetler ve ahlak ile donanmış ve bunlara alışmış bulunan, tarihi geçmişlerindeki birlik ve ortaklık hasebiyle menfaat ve duygularında ve bundan dolayı itikat ettikleri temel konularda uyum ve imtizac sağlanmış olan insan bireylerinin teşkil ettikleri bir cemiyete “millet” namı verilir.”⁴²⁶

şeklinde ırki özelliklere dayandırarak Ziya Gökalp’in kültür ve terbiye temelli millet tanımından ayrılmaktadır. Milliyetçilik anlayışı *“Bir millet teşkil etmiş olan insan toplulukları, müstakil bir devlet hâlinde teşkilatlanarak yaşamak hakkına haizdirler.”⁴²⁷* şeklinde demokratik bir şekle de sahiptir. Milliyetçiliği bu yönden demokratik ve emperyalist olarak ayırmakta Osmanlıcılık için hiç de uygun olmayan 1918 Willson Prensipleri’nden olan “self determination” ilkesini çağrıştıran bu görüşünü gerçek hayatta her şeyin güce dayandığını dolayısıyla hakkın alınabilmesi için güce olduğunu ekleyecektir.

Ahmed Ağaoğlu da Rusya’dan Türkiye’ye gelen Türklerdendir. Daha çok liberal yöne eğilimlidir ve Yusuf Akçura’yla samimidirler. Yusuf Akçura İttihat Terakki döneminde İttihatçı olmayan nadir kalemlerdendir. Millî Mücadele zamanından itibaren siyasete girmiştir. Samed Ağaoğlu kitabında *“Bir yandan sosyalist bir içtimai görüşü romantik bir akıl işi hâlinde yürütürken öte yandan koyu milliyetçi bir inancın sahibiydi ve bu iki fikrin yarattığı tezat kısıkaçları arasında bocalamaları oluyordu.”⁴²⁸* Onun 2.mecliste mebus olarak işçi hakları kanununun hazırlanmasında raportör olması bile solculuğuna yetmişti demektir. Akçura,” *“Türkiye’de hâkim, Rusya’da mahkûm bir ırka mensup olduğum halde”⁴²⁹* ifadesi ile her zaman Türkiye’deki dışındaki Türklerle dil ve din ortak olduğundan birleşmek kolay olacaktır görüşündedir. Türkiye’yi Türk âleminin “merkez-i sikleti” olarak isimlendirmektedir.

⁴²⁶ Akçura, *Muası Avrupa’da Siyasi ve İctimai Fikirler*, 17.

⁴²⁷ Yusuf Akçura, *Sürgünden İstanbul’a Darülhilafet Mektupları*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat,2018),16.

⁴²⁸ Samet Ağaoğlu, Samet, Babamın Arkadaşları, (İstanbul: İletişim Yayınları,2020), 87.

⁴²⁹ Akçura, *Sürgünden İstanbul’a Darül Hilafet Mektupları*,36.

Akçura ve Ziya Gökalp'in "nation" kavramının içini doldurulmasında ve Türk milliyetçiliğinin fikriyatının muhtevasının şekillenmesinde önemli katkıları olmuştur. Akçura milliyetçiliğin tanımlanması konusunda;

“Bugün milletin tam ilmi diyebileceğimiz bir tarifini bulup gösteremeyiz. Milletin birkaç türlü tarifi vardır: Ta’azzi (organize olma) halinde bulunan her millet mevcut şeraite (şartlara) ve istihdaf olunan (hedeflenen) gayeye göre, millet’i tarif etmiştir; mesela Almanlar ve İslavlar ırk ve lisani (yani tarihi mecburiyeti), İtalyanlar arazi ve lisani (yani coğrafi ve tarihi mecburiyeti), milletin tekevvün ve idamesinde (oluşmasında ve devam etmesinde) en esaslı amil (etken) olarak almışlardır.”⁴³⁰

tespiti bugün bile ortak bir tarife sahip olmayan bir kavram olarak bulunmaktadır.

Türk milliyetçiliğın temel kavramlarından olan Turan kelimesi Firdevsinin Şehnamesinde “İran-Turan kavgası olarak geçer. Turan Türklerin yaşadığı bölge anlamına gelmektedir. Siyasi olarak ilk defa “Macarlar arasında 1839’da Türk kavimlerine kök araştırma yolu olarak kullanılmış, Budapeşte’de 1911’de Turan Cemiyeti kurulmuştur. Ancak Türkiye’nin umumi fikir havası bu yeni kavramın girmesine uzun zaman elverişli olmadı.⁴³¹ 1910 yılında Ziya Gökalp’in Turan isimli şiiri yaygınlaştı. 1913 yılından 1944 yılına kadar Macaristan’da Turan dergisi çıkmaya devam etmiştir.⁴³²

II.Meşrutiyet Dönemi dergicilik ve dernekçilik enflasyonun yaşandığı bir dönemdir. Her görüş kendi fikirleri bu dönemde bir dergi ya da dernek çatısı altında yürütmüştür. Bir edebiyat dergisinde siyaset yazılarına, bir siyasi dergide de edebiyat yazılarına rastlanılmaktadır. Dergicilik batılılaşmanın bir ürünüdür ve 1910’lu yıllarda Türk Yurdu (1911), Sebilü’r-Reşad (1908), Beyan’ül Hak (1908-1912), Halka Doğru (1913), Türk Sözü (1914), Edebiyat-ı Umumiye mecmuası (1916-1919), Genç Kalemler (1910-1912), İctihad (1904-1932), İştirak (1910-1912), Felsefe Mecmuası (1912) gibi daha

⁴³⁰ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları,2019), 17.

⁴³¹ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 208.

⁴³² Nazmi Önen, *İkiTuran*, (İstanbul: İletişim Yayınları,2005),64.

pek çok isimlerinden anlaşılacağı üzere Türkçü, İslamcı, Liberal, Sosyalist, Felsefe, İktisat gibi değişik ideoloji ve bilim dergileri yayınlanmıştır.⁴³³

Kasım 1910-Ekim 1912 tarihleri arasında Selanik'te 33 sayı yayınlanan Genç kalemler dergisi Türk milliyetçiliğinin başlangıcında önemli yere sahiptir. 1908 Meşrutiyet Dönemi'nin dergisidir. Türk Yurdu'ndan sonra en çok bilinen dönemin dergisidir. Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçişte önemli bir aşamayı temsil eder. İttihat ve Terakkiye yakın bir dergi olmuştur. Genç Kalemler dergisinin çekirdeğini Ali Canip Yöntem, Ömer Seyfeddin ve Ziya Gökalp oluşturur. Hikâyecilikte bugün bile kimlik inşasında hala okunabilen dile ve üsluba sahip hikâyeler yazan Ömer Seyfeddin milliyetçi edebiyatın köşe taşlarından biri olarak anılmaktadır. Millî kimlik inşasında edebiyatın rolü çok önemlidir. Ziya Gökalp ve Ömer Seyfeddin bunu eserlerinde başarı ile ortaya koymuşlardır. Nasıl ki Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre oyunu halkı coşturmuşsa Vatan Kasidesi de Harbiyelilerin ezberlediği mısralar olmuştur. Her dönem kendi edebiyatını oluşturmuştur. Tanzimat edebiyatı ve Millî edebiyat. Cumhuriyet'le de "İnkılap edebiyatı" oluşturulmak istenecektir.

2.2.3.2.2. İslamcılık

Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî olarak dini İslam olduğu gibi hukuk sistemine de İslam hukuku hâkimdi. Tanzimat'la başlayan modernleşme çabaları sonucunda geleneksel "millet siteminden" "vatandaş" sistemine dönmek mecburiyetinde kalındı. İmparatorluk önce 14 değişik milleti bir arada tutacak "Osmanlıcılık" formülüne tutundu. Çünkü değişik dil, din ve etnisiteden insanları bir arada tutacak bir ortak formüle ihtiyaç vardı. Bu formül Osmanlı askeri ve ekonomik bakımdan güçlü olsaydı belki tutardı. Ancak en zayıf zamanında ve de en kötü çağda, herkesin milliyetçilik rüzgârına tutulduğu bir çağda tutması zordu.

II.Meşrutiyet Dönemi fikir tartışmalarında Türkçü, İslamcı ve Garpçıların her üçü de İslam'ı ve Müslümanlığa bir bakış getirmek mecburiyeti hissetmişlerdir. Bunların içinden sadece İslamcılar her şeyin esası ve temeli olarak İslam'ı görürler. İslamcılar

⁴³³ Recep Ercan, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Fikir Dergiciliği ve Sosyolojiye Etkileri*, (Ankara:Anı Yayınları,2011),56.

bir diğerk yönü de modernleşme ve değışmelere karşı gösterdikleri tepkilerdir. Bütün sorunları ve gerilemenin sebeplerini İslam'ın özünden uzaklaşmaya bağlarlar.

İslamcı politikalar özellikle I. Abdülhamid zamanında halifelik politikaları ile paralel ve genel kabul görür olmuştur. II. Abdülhamid modernleşme ile beraber İslami değerleri de gündeme taşımış özellikle eğitimde din müfredatına önem verdirmiştir. İslamcılık politikalarının bir fikir sistemi hâline gelmesi özellikle 1908'de yayına başlayan Sebilü'r Reşad dergisi etrafında toplanan isimlerle ortaya çıkmıştır. İslamcılık yine "Devlet nasıl kurtulur?" sorusuna cevap olarak doğmuştur dersek yalan olmaz. İslamcılık II. Meşrutiyetle ortaya çıkmış fikir hareketlerinden birisidir.⁴³⁴

İslamcılık "Devlet nasıl kurtulur?" temel sorununun yanında çoğunluğu emperyalist ülkelerin boyunduruğunda olan İslam ülkelerinin kurtarılmasıdır. Özellikle "hilafet" kurumuna bu anlamda büyük önem veren İslamcılar değışik fikir ve görüşlere sahiptirler :

*"Bağımsız İslamcılar: Said Halim Paşa; Türkçü-modernist İslamcılar: Ziya Gökalp, Halim Sabit, Mustafa Şeref; Muhafazakâr İslamcılar: Mustafa Sabri Efendi, Musa Kazım Efendi, Babanzade Ahmet Naim Gelenek ile modernliği birleştiren İslamcılar: Mehmet Akif, Filibeli Ahmet Hilmi, Elmalılı Hamdi; Batıcı İslamcılar: Şemseddin Günaltay, Şerafettin Yaltkaya şeklinde kategorize etmek mümkündür."*⁴³⁵

İslamcılık konusunda pek çok çalışması olan İsmail Kara'ya göre;

"İslamcılık, XIX-XX. yüzyılda, İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, eğitim, hukuk, siyaset v.s.) hayata "yeniden" hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürüsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyaset, fikri ve ilmî çalışmaların

⁴³⁴ İsmail Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi I*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 7.

⁴³⁵ Mahsum Aytepe, "Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/1(2016):174.

(arayışların teklif ve çözümlerin bütününi ihtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir.”⁴³⁶

İslamcılık, dinin sosyal ve siyasi hayatın her alanına inanç, fikir ve davranış kaidelerini de içine alan iki yönlü ideolojik formüle sahiptir. Bir yönü fert olarak müslümanların hayatlarını düzenlemek ister. Diğer yönü kolektif olarak bağımsız olmayan milletlere ve devletlere kurtuluş ve kalkınma yolu çizerek birbirleriyle ilişkilerini geliştirmektir.⁴³⁷

İslamcılarının temel ilkelerinden birisi de E. Renan’a Namık Kemal ile C. Efgani’nin verdiği cevaplarla başlayan ve “İslam terakkiye mani değildir.” savunmasının gündeme taşıdığı “modernleşme” ve “ilerleme” fikri ile durmadan hesaplaşma mecburiyeti olmuştur. Şehbenderzade: "Hayat yenilenme demektir. Bir hali muhafaza fikriyle hayat fikrini birleştirebilmek için kara cahil ve tamamıyla gafıl olmak icab eder. Tekâmül kanunu, zaman ve muhitin değişiklikleri, şahıslar gibi cemiyetleri de istifaya mecbur kılar. Bu mecburiyetden kaçınmaya kalkışmak fikrî duraklamadır ki evvela hastalığı, sonra da ölümü doğurur."⁴³⁸ satırları ile bu tartışmaya dahil olanlardandır.

İslamcılık, aynı zamanda Mason olan Mısır’da C. Efgani (1839-1897) ile talebesi M. Abduh (1845-1905), Hindistan’da Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Seyyid Emir Ali (1849-1928), Türkiye’de Sırat-i Müstakim, Sebilürreşad, Beyanü'l-hak, İslâm, Volkan gibi dergilerde kümelenen kişilerin öncülüğünde ortaya çıktı ve gelişti.⁴³⁹ Efganî her gittiği yerde İttihad-ı İslam konuşmaları yapar ve 1892’de II.Abdülhamid’e "Materyalizme Reddiye" isimli hediye edeceği bir kitapla gelir. Efganî’yi özel olarak ağırlayan Abdülhamid onun İttihad-ı İslam bayrağının açılması, mehdilik gibi konuşmalarından rahatsızlık duyar. Her yerden haber almasını sağlayan Ebü'l-Hudâ aracılığıyla Afgani'nin aslında hayalci bir İngiliz’in başlattığı Arap hilâfeti davasına

⁴³⁶ Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi I*, 16.

⁴³⁷ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı I*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları,1998), 32-33.

⁴³⁸ Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi I*,18-19.

⁴³⁹ Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi I*, 16.

karıştığını, aslında Afganlı değil İranlı, Sünnî değil Şîî olduğunu öğrenerek onu bir konakta tutar.⁴⁴⁰

İslamcı olarak görülen Mehmet Akif modernleşme konusunda:

“Şunu bilmeli ki milletlerin hayatında tavakkuf yoktur. Bir millet ne kadar ileri giderse gitsin, ne kadar yükseslere çıkarsa çıksın olduğu yerde durdu mu mahvolur. Çünkü bütün insaniyet alabildiğine pek uzaklardaki bir noktaya, bir gayeye doğru koşup gidiyor Beşeriyet coşkun bir sel gibi umman-i terakkiye atılmak için alabildiğine akıyor. Bu selin önüne durulamaz. İşte biz de ya boğulacağız, ya o sel ile beraber gideceğiz. Görüyorsunuzki bütün akvam-i insaniye ileriye gidiyor, yalnız biz duruyoruz.”⁴⁴¹ demektedir.

Akif batıyı görmüş, Veterinerlik eğitimi almış birisidir. İslamcı cereyan içerisinde bir an önce teknolojinin alınması taraftarıdır. Hatta Japonları da örnek gösteren ilerleme fikrini kabul eden bir isimdir. Bütün dönemin fikir hareketlerinde olduğu gibi İslamcılar’da, Müslümanların geri kaldıkları ve Avrupa medeniyetin alıp başını gittiği, durmadan her sahada ilerlediğidir görüşü hakimdir. O zaman “Nereden başlamalı?”, “Ne yapmalı?” soruları gündeme geliyordu. Madem İslam terakkiye mani değil. Madem İslam medeniyeti büyük birikime sahip, o zaman ne yapmalı? İslamcıların "Nereden başlamalı?" sorusuna kesin olarak bir cevap vermedikleri gibi belli bir cevap üzerinde de ittifak sağladıklarına dair net bir bilgi yoktur.⁴⁴² Ayrıca yapılacak olanlar “*mevcut İslam kültürüne karşı alınacak tavır ıslah mı, tecdid mi, ihya mı, tasfiye mi olacaktı. Bu da anahatlarıyla belli değildi, en azından kişilere ve ülkelere göre değişiklikler taşıyordu.*”⁴⁴³

İslamcı düşünürlerden Said Halim Paşa, sosyal gerçeğe göre bir yenileşme yapılabilmesi için her şeyden önce üç imkân ve vasfın olması gerektiğini vurgular:

⁴⁴⁰ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 360.

⁴⁴¹ Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi I*, 33.

⁴⁴² Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi I*, 25.

⁴⁴³ Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi I*, 26.

Hürriyet, müsavat (eşitlik), tesanüd (dayanışma).⁴⁴⁴ Bunlar sağlanmadan ilerleme ve gelişme sağlanamaz. Said Halim Paşa Buhranlarımız ve İslamlaşma kitaplarında İsviçre’de eğitim almış biri olarak sosyolojiye vakıf olduğu anlaşılıyor. Paşa, Batı’ya karşı düşmanca değil, ondan faydalanılması gerektiğini söylüyor. Ancak Paşa da genellikle “ne yapılmamalı”dan bahsediyor. İslamcılarının genelinde görülen “Ne yapılmalı? sorusu çok soyut ve üstü kapalı kalaral somut çözümlere ulaşmıyor. Toplumların devrimlerle değil evrimci ve muhafazakâr bir şekilde ilerlemesi gerektiğini, sosyal değişmelerde en büyük yükün kendi ülkesini tanıyan aydınlar eliyle olacağına inanıyor. Paşa’ya göre Batı’nın ilmi alınmalı, fakat kültürü alınmamalıdır. Bu görüş o yıllarda moda olan Japonya örneği verilerek yapılmaktadır. Aynı örnek Mehmet Akif’te de vardır. Bu düşünce birçok İslâmcı düşünür tarafından paylaşılmış ve örnek olarak Japonya gösterilmiştir⁴⁴⁵

Peyami Safa’ya göre “İslamcılar ikiye ayrılırlar. Bir kısmı, Şeyhülislam Musa Kazım, Mahmud Esad ilâh... gibi koyu şeriatçidirler. Bunlar için “şeriat mahzı hikmet, mahzı hakikat ve mahzı adalettir. Ahkamı diniye ve şer’iyeden zerre kadar inhiraf caiz değildir.” Diğer kısmı da, Mehmet Akif, M. Şemseddin, Said Halim ilah... gibi, ecnebi bir dil bildikleri için, garp kültürüyle az çok temaslarından kazandıkları bir tenkit ruhuyla kaba sofulardan ayrılanlardı.”⁴⁴⁶

Peyami Safa İslamcılarının ortak düşünceleri olarak şunları sıralar:

“1-Büyük İslâm Birliği : Dinle milleti bir gören kavmiyet fark etmeksizin herkesi hilafet çatısı altında toplama amacı vardır.

2-İslam ilerlemeye mâni değildir: Bütün İslâmcıların kabul ettiği Şeyhülislâm Musa Kâzım’ın demokrasinin ilkelerini İslamın içinde gördüğü ilkedir.

3- Batılılaşma da sadece Avrupa’nın ulûm ve sanayiini kabulü vardır.

⁴⁴⁴ Halis Çetin, Fatih Yıldız, *Said Halim Paşa*, (Ankara: Kadim Yayınları,2022),166.

⁴⁴⁵ Çetin ve Yıldız, *Said halim Paşa*, 147.

⁴⁴⁶ Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, (İstanbul: Ötüken Yayınları,1997),62-63.

4-Kadınlar hakkında dinin emirleri esastır ve birkaç kadınla evlenmek tabii zaruretlere dendir ve boşanma konuları.

5-“Diğer ahkâm: Velhasıl “bütün ahkâmı kanuniye, ahkâmı şeri’yeden istinbat olunur.” Nizamî mahkeme ile şerî mahkeme ve medrese ile mektep arasındaki ihtilâfta da şerî mahkemenin ve medresenin muhafaza ve ıslah edilmesi lâzımdır. “⁴⁴⁷

Balkanlar’ın büyük kısmı kaybedildikten sonra ve İngiliz hâkimiyetindeki bölgelerin nüfusunun ağırlıklı olarak müslüman olması sebebiyle II. Abdülhamid’le başlayan, biraz da Alman aklının sonucu olan Panislamizm ve İslamcılık devlet politikası oldu. Bu politikaları askerî ve mali olarak taşımak zordu. Zaten sınır ötesi İslamcılık politikasını bu politikadan ürken İngiltere ve Fransa çıkarıyordu. Müslüman bölgelerinde çıkan her olayın arkasında II. Abdülhamid aranıyordu. Aslında Abdülhamid İslamcılığı ülke sınırları içerisinde birlik amacını taşıyordu. I. Dünya Savaşı sonrasında elde kalan Arap toprakları ile Arnavutlarda ayrılınca nüfus yoğunluğu Türklerden oluşmaya başladı. Bu sefer İslamcılık politikası da iflas etti. Osmanlıcılıktan sonra İslamcılık da popüleritesini ve etki gücünü kaybedince elde Türkçülük ve Garpcılık kaldı. Garpcılık kitlesel heyecan uyandıracak bir yapı da olmadığı gibi genel bir eğilim de barındırmıyordu. Bütün herkesin ittifak ettiği husus “Batı’yı yakalama” hedefi idi.

2.2.3.2.3. Garpcılık

Garpcılık, Batıcılık aslında kökü Tanzimat’a dayanan devlet politikalarına dayanan ilk harekettir. Ancak o zaman bir ideoloji ya da sistem olmaktan çok Batı’ya benzemeyi kabul etme anlamında idi. “Avrupa medeniyetinden neler almalıyız? sorusu bütün fikir akımlarında olduğu gibi garpcılarda da temel sorunlardan birisi olmuştur. Batı’nın iktisadi ve sosyal hayatı ile ilim ve tekniğini almaya herkes razı idi. Ancak Batı’nın ahlâkını da almak zorunda mıydık? Celâl Nuri medeniyeti teknik ve gerçek medeniyet diye ikiye bölerek meseleyi çözmeye çalıştı. Gerçek medeniyet yönünden Avrupa Hristiyan dünyası ileri değildi. Öyle ise Batı’dan sadece teknik medeniyet almak yeterliydi. Tıpkı Japonya gibi. Bu görüş İslamcıların hoşuna gitmiştir. Fakat Dr.

⁴⁴⁷ Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 63-63

Abdullah Cevdet kısmılığı reddederek Batı medeniyeti bir bütündür “gülü ve dikeniyile” alınmalıdır görüşündeydi.⁴⁴⁸

Abdullah Cevdet Garpçılıkta daha da ileri gidecek Cumhuriyetin ilanından iki yıl sonra çok tuhaf bir teklifte bulunacaktır. Türk kanının ıslahı için “*İtalyan ve Almanların muhaceretini sağlamak, bunların Türklerle evlenmelerini mümkün kılmak, “kanlarını kanlarımıza ilâve etmek” müspet bir sağlık politikası olabilirdi.*”⁴⁴⁹ Abdullah Cevdet görüşleri ve icraatlarıyla kışkırtıcı bir tarza sahipti. Konuşmaları ve yazıları çok tepki çekiyordu. Hatta Anne Dozy’nin İslami değerlere ve Hz. Muhammed’e dair hoş olmayan ifadelerin yer aldığı Tarih-i İslamiyet kitabını tercüme etti. Kitap çok sayıda eleştiri ve tepki yazısı almıştır. O dönemde Batılılaşmayı net ve radikal bir şekilde kültür Batılılaşması şeklinde savunarak; Latin harflerinin alınmasını, şapka giyerek batılı kıyafetleri savundu. “*Ayrıca Gustave Le Bon’un sistemine olan inancı dolayısıyla gerilik çemberini bir an önce kırmak için Avrupalılarla melezleşmeye gidilmesini savundu. Onu kadar ileri gitmemekle birlikte, onunla beraber olanlar Celâl Nuri, Kılıçzade Hakkı, Ali Kâmi ve kısmen Rıza Tevfik’tir.*”⁴⁵⁰

Doğu'dan geliyorsa “geri”, Batı'dan geliyorsa “ileri” idi ve Garpçılar adeta ilerencilik ve gerencilik kavramlarını icad ettiler. Gelenekten bahsedenleri gericilikle itham ettiler. Geçmişe ait herşeyin inkârına gittiklerinden Batıcılığa karşı tepkiler çoğaldı. Bu hareket İctihad dergisi etrafında Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı gibi isimlerden oluşuyordu. Fakat İctihad yazarları her şeyde tam bir fikir birliği içinde değillerdi. “Mesela Rıza Tevfik «Batıcılık» fikirlerini benimsemekle birlikte, halk edebiyatına inışı, İran şiirinden faydalanışıyla hatta tasavvuf zevki ve İslam felsefesine ilgisiyle arkadaşlarından ayrılıyordu. İctihad dergisi, kadın hakları, çocuk eğitimi, köylü, nüfus, medreseye karşı oluş, ailenin modernleşmesi vb. konularda az çok birleşik bir görüşü savunuyordu. Arap harflerinin değiştirilmesi, milletlerarası tartı ve ölçü sisteminin kabulü, laikleşme gibi konuları da kısmen savunuyordu.”⁴⁵¹ Garpçıların toplumda

⁴⁴⁸ Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 264-265.

⁴⁴⁹ Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 81.

⁴⁵⁰ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 382.

⁴⁵¹ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 206.

yapılmasını gerekli gördükleri reformları “Pek Uyanık Bir Uyku” başlığı altında İctihat dergisinde yayınlanır. Cumhuriyet dönemini en çok etkileyen fikir akımının Garpçılık olduğunu göstermesi bakımından liste çok önemlidir. Buraya sadece Cumhuriyet dönemi ile benzer gördüğümüz maddeleri alacağız:

“1 -Mevcut elifbayı Osmani atılarak yerine Lâtin harfleri kabul edilecektir.

2-Fes kâmilten defedilip yerine yeni bir serpuş kabul olunacaktır.

3-Kadınlar diledikleri tarzda giyinecekler, yalnız israf etmeyeceklerdir. Kadınlar ve genç kızlar, Müslüman Boşnak ve Çerkezlerde olduğu gibi erkekten kaçmayacaklardır. Her erkek gözüyle gördüğü, tetkik ettiği, beğendiği ve seçtiği kızla evlenecektir. Görücülük âdetine nihayet verilecektir. Kızlar için diğer mekteplerden başka bir de tıbbiye mektebi açılacaktır.

4- Birer tembellik yuvası olan bütün tekkeler ve zaviyeler ilga olunarak varidat ve tahsisatları kesilip maarif bütçesine ilâve edilecektir.

5-Bütün medreseler ilga edilecektir. Süleymaniye Medresesi yerine Cullge de France tertibinden bir ulûmu edebiye medresesi yapılacağı gibi Fatih Medresesi yerine Ecole Polytechnique tarzında diğer bir medresei âliye vücade getirilecektir.

6-Sarık sarmak ve cübbe giymek yalnız ulemayı kirama tahsis edilecek, mekâtibi âliyei diniyeden şahadetnamesiz olanlar, tefsir ve hadisi şerif gibi sair din bilgilerinden haberi olmayanlar bu kisvelere bürünemeyeceklerdir.

7- Her mahallede mektebe gitmemiş veya gidememiş yaşlılar için amelî (yani ağızdan öğreten) mektepler açılacaktır.

8-Lisancılardan ve ediplerden mürekkep bir ilim heyeti tarafından büyük bir Osmanlı lûgati telif edilecektir. Lisan, Osmanlı lisanı olarak muhafaza edilecek ve Turan lisanına avdet edilmeyecektir. Osmanlı lisanının kendine mahsus bir sarfünahvı da olacaktır. Osmanlıca öğretmek için hiç kimse Osmanlıcanın ihtiyacından fazla Arabî ve Farisî tahsiline mecbur olmayacaktır.

9- Şerî mahkemeler ilga ve nizamî mahkemeler ıslah edilecektir. Mecelle ilga veya o derecede tadil edilecektir. Avrupa kanunu medenisi kabul edilerek bugünkü evlenme ve boşanma şartları tamamıyla değiştirilecektir. Birden fazla kadınla evlenmek ve bir sözle karı boşamak usulleri kalkacaktır.”⁴⁵²

⁴⁵² Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 59-62.

Yukarıda sayılan hususların Cumhuriyet devri inkılaplarının listesi mahiyetinde olduğunu söylemeye gerek yok. Dolayısıyla Cumhuriyetin Batıcı yönünü Garpçılık oluşturmuştur diyebiliriz. Saydığımız üç temel eğilimin aralarında benzerliklere gelince; Türkçülerle Garpçılar millî iktisat anlayışında, Türkçülerle İslâmcılar da İslâm fikrinde, Garpçılarla İslâmcılar da “İsanı Osmanî” konularında birleşirlerdi.⁴⁵³ Her üçünün de karşı olduğu taklitçilik ve demokrasi taraftarlığıdır.

2.2.3.2.4. Prens Sabahaddin ve Liberalizm

Osmanlı modernleşmesi konuşulurken modernleşmenin şekli ve muhtevası ile toplumun kolektif kimliğinin nasıl olması gerektiği konusunda Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık sayılırken aslında bugün bakıldığında geldiğimiz noktada da tartıştığımız ya da çözülemeyen pek çok hususa II.Meşrutiyet zamanında dikkat çeken farklı bir isim var: Prens Sabahaddin. Annesi Abdülhamid’in kızkardeşi olduğundan prens denilen Sabahaddin Bey ilk sosyoloji çalışan Türk aydınlarından. Le Play’in ekolündendir. Liberalizm düşünce ve Adem-i Merkeziyetçilik’i savunur. İttihat ve Terakki’ye muhalefetin fikir babasıdır. İttihat ve Terakkinin ve Türk siyaset tarihinin ilk muhalefet partisi olan Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kurucusudur. Türk modernleşmesinde genel eğilim Fransa iken İngiltere ekolünü temsil eden isimdir Prens Sabahattin.

II. Meşrutiyet' in ilanından sonra bütün sosyoloji ekolleri Türkiye’de temsil imkânına sahiptir. Prens Sabahaddin, Le Play ekolü ile İngiliz bireyciliğini ve İngiliz yanlısı bir tavra sahipken Durkheimcı sosyolojiyi savunan Ziya Gökalp Alman yanlısı bir siyaseti savunmaktadır. “*Mustafa Suphi Marksist sosyolojiyi, Ahmet Şuayip organist sosyolojiyi, Ahmet Rıza pozitivist sosyolojiyi ve bu sosyolojilerin bağlı oldukları siyasal anlayışları temsil etmektedir.*”⁴⁵⁴

Ziya Gökalp İttihat ve Terakkinin, Prens Sabahaddin ise Ahrar Fırkasının fikir babaları olarak Ziya Gökalp merkeziyetçiliği, Prens Sabahaddin ise Adem-i Merkeziyetçiliği savunacaktır. Prens Sabahaddin bir kitap yazar: “Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?” Kitapta mevcut sosyal ve idari sorunların çözümü olarak merkezî yönetim anlayışının yerine

⁴⁵³ Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*,66.

⁴⁵⁴ H. Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi I*, (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013),152.

bireyci ve ademi merkeziyetçi bir yönetim ve sosyal yapı teklif eder. Ona göre bir toplumun sosyal yapısını tanımadan ıslahat programları yapmanın, dümensiz bir gemi ile yolculuk yapmaktan farkı yoktur.⁴⁵⁵ İngiliz bireyci liberalizmini savunan Prens Sabahattin, millî egemenliği sosyal temeli olmayan toptancı zihniyetlerde meydana gelen bir teori olarak değerlendirerek, ademi merkeziyetçiliği bireyci toplumların ihtiyaç olduğundan ürettiği idare tarzı olarak görmektedir.⁴⁵⁶ Ona göre, pek çok sosyal ve idarî sorunlar ademi merkeziyetçi yönetim tarzı ile çözülebilir ve bu sistem yeni değildir. Kanun-ı Esasî'nin 108. maddesi ile vilayetler nizamnamesinde mevcut olan usulün uygulanması yeterlidir. Ademi merkeziyet anlayışına yapılan bölücülük suçlamalarının, idari ademi merkeziyetin siyasi ademi merkeziyet şeklinde yorumlanmasından kaynaklandığını belirterek, ademi merkeziyet adı altında idari muhtariyetle beraber azınlıkların bağımsızlığını asla kabul etmediğini, valilere fazla yetki vermeyi, il kurulları açmayı, halkın vergilerinin nerelere harcandığının denetlenmesi gibi idarî şeffaflığı kastettiğini söylemiştir.⁴⁵⁷

Sabahaddin, Le Play sosyolojisine dayanarak ülkelerin gelişmişlik farklarını “sosyal yapılarının” farklılığına dayandırıyor. "Teşekkül-ü tecemi" (cemaat yapısı) ve "teşekkül-ü infiradi" (bireyci, tekçi yapı) olarak iki ana "sosyal yapı"dan bahsediyordu. Bu "sosyal yapı" tiplerinden sadece ikincisinde toplumların iktisadi ve kültürel ilerleme sağlama özelliğine sahip bulunduğunu söylüyordu. Toplumun ilerleme ve üreticiliğinin gelişmesine en büyük kolaylığı Anglosakson sosyal ilişkiler sisteminin sağladığına inanıyordu.⁴⁵⁸

Kısaca “Türkiye Nasıl Kurtulur?” kitabına dayanan bu görüşler Meşrutiyet Dönemi ve özellikle İttihat ve Terakki Partisi görüşlerine karşı fikirlerdir. Prens Sabahaddin, İngiliz usulü liberalizme ve bireyci bir sosyal yapıya inanmaktadır. Meşrutiyet’in ilanı ile de İngiliz tarzı meşruti monarşi, sekülerleşme, adem-i merkeziyetçilik ve evrimci bir değişim modelini teklif etmektedir. İttihatçılar ve Ziya Gökalp katı bir merkeziyetçilik

⁴⁵⁵ Kaçmazoğlu, H.Bayram, *Türk Sosyoloji Tarihi II*, (İstanbul, Doğu Kitabevi, 2013), 199.

⁴⁵⁶ Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi II*, 203.

⁴⁵⁷ Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi II*, 204.

⁴⁵⁸ Petrosyan, Yuri Aşatoviç, *Sosyalist Açıdan Jön Türk Hareketi*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2015), 289.

ve dayanışmacı (tesanüdçü) bir sosyal yapı taraftarındırlar. Genel olarak da devrimci Fransız İhtilali ve Fransız etkisi vardır.

Prens Sabahaddin şiddetli bir İttihat Terakki muhalifi olarak zaten muhalif partidendir ve İngiliz taraftarı olarak ülkeden kaçmak zorunda kaldı ve 1944 yılında İsviçre’de vefat etti. 2.Meşrutiyet Dönemi’nin canlı matbuat ve siyasetinde farklı bir renk alarak yer almıştır. Bugün fikirleri genellikle merkez sağ partiler ve liberaller tarafından savunulmaktadır.

2.2.3.3. İttihad ve Terakinin Millî Kimlik Politikaları

“Nestle sütü içmek vatana hıyanettir. Vatandaşlar! Gözlerinizi açınız... Memleketimizin latif ve kokulu otlarıyla, çiçekleriyle beslenen koyunlarımızın, ineklerimizin saf ve temiz sütleri dururken paramızı ecnebilere vermeyelim. (...) “Yoksa, vallah ve billah ve tallah akıbetimiz fenadır. Hepimizi esir edecekler, memleketimizi elimizden alacaklar. Uyanalım, artık Türk'ten, Müslüman'dan alışveriş edelim. Bu suretle harekete başlarsak mutlaka ve mutlaka kurtulacağız. Vatanımız ve milletimiz bahtiyar olacaktır!”⁴⁵⁹

ifadeleri 1913 yılında çıkan “Talebe Defteri” isimli bir çocuk dergisinden. Dergicilik ve dernekçiliğin yoğunlaştığı II.Meşrutiyet Dönemi’nde İttihat ve Terakki’nin millîlik ve yerlilik politikalarını göstermesi açısından anlamlı bir örnek.

II.Meşrutiyet Dönemi sosyoloji ile beraber iktisat ilminin de yaygınlık kazandığı ve konuşulduğu dönemdir. Bu dönemde sanayileşme ve gelişmiş ülkeleri yakalamanın sadece idari ve hukuki reformlarla değil, aynı zamanda ekonomik kalkınma ile olacağına inanç tamdı. Bu konuda bütün fikir dergilerde yazılarla karşılaşılıyordu. Yusuf Akçura Türk Yurdu’nda;

“İntibah-ı iktisadinin asıl en mühim ciheti, sanat ve ticareti hor gören ve bir Osmanlı Türkü 'ne layık meşgale ancak askerlikle memurluktur diyen hatalı ve zararlı zihniyetin

⁴⁵⁹ Zafer, Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat 1908-1918*, (İstanbul: İşbankası Yayınları,2019),1.

değişmesidir. Osmanlı saltanatında Türk burjuvazisi hemen yok gibiydi. (...) Türkiye’de dahi burjuvazi sınıfını mahkûm unsurlar teşkil ediyordu. Osmanlı yalnız sipahi ve memurdu. Halbuki zamanımız devletlerinin temeli burjuvazidir (...)”⁴⁶⁰ demek suretiyle millî burjuvaziye dikkat çekmektedir.

Osmanlının Duyun-u Umumiye ve kapitülasyonların yanında sanayileşememe ve ekonomik hayata gayrimüslim ve Levantenlerin hâkim olması gibi olumsuz durumları söz konusuydu. İster istemez iktisadi geri kalmışlık ve bunun göz göre göre sömürü düzenine dönüşmesi milliyetçi damarın da gitgide güçlendiği Osmanlı asker ve aydın kesimlerinde ne yapmalı sorularına dönüşüyordu.

İttihat ve Terakkinin denetleme iktidarı olarak anılan 1908-1912 arasına Maliye Nazırı olan Cavid Bey’in Liberal görüşleri damgasını vurdu. İttihad ve Terakkinin tam iktidar dönemi sayılan 1913-1918 arasında ise devletçilik yani “millî iktisat” anlayışı hâkim olmuştur. Devletin dışa bağımlılıktan kurtulmasının tek yolu olarak görülen bu anlayışın mimarları Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Alp Tekin, Akyiğitzade Musa’dır. Millî iktisat görüşü Cumhuriyet devrini de etkileyecek bir görüştür. İktisat, Osmanlıda yeni bir ilimdi. Bu konuda yazı yazabilen ve iktisat denilince akla gelen iki isim, Parvus Efendi ve Cavid Bey’dir.

Cavid bey, dört ciltlik “İlm-i İktisad” kitabında liberalizmi ve Ricardo’nun mukayeseli üstünlükler teorisini savunarak, her ülkenin uzman olduğu konuda üretim yapmasını istiyordu. Korumacı politikaları savunan ve Alman sanayileşmesinin öncüsü Friedrich List’i eleştirerek, *"List'in bir milletin hem ziraatçı, hem sanayici, hem tacir olmasına dair olan mütalaatı şayan-ı kabul olamaz. Çünkü her şey olmak kabil değildir. Bir memlekette sanayinin çeşitli olmasına gerek yoktur."*⁴⁶¹ diyerek serbest piyasa teorisini savunmaktadır. Fakat o dönemde özellikle Mülkiyede klasik iktisatçılara karşı eleştirel bir tavır vardır. 1908'e kadar, sadece gazete ve ders kitaplarında bulunan koruyucu ya da serbest dış ticaret konusu, 1908 Devriminden sonra dergi ve gazetelerle geniş kitlelere ulaştı. Kuramsal olmanın dışına çıkarak Osmanlı devletinde uygulanması tartışılmaya

⁴⁶⁰ Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat 1908-1918*, 33.

⁴⁶¹ Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat 1908-1918*, 78.

başladı. Hatta Mehmed Cavid'in öncülüğünde İttihatçıların liberal kanadı tarafından Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odasında savunuldu.⁴⁶² Bütün bunların yanında Cavid Bey'e ve fikirlerine karşı eleştiriler de yoğunlaşmıştı. Bu eleştirilerden en önemlisi Zohrab Efendi'ye aitti. Ona göre; *"uzun zamandır izlenen serbest dış ticaret politikasının sonuçları ortadaydı. İstanbul ticaretinin yüzde altmış, yetmişi yabancıların eline geçmiş, İstanbul'da tüm mali işler yabancılar tarafından yürütülmeye başlanmıştı. (...) Avrupa hükûmetlerinin düsturu göz diktikleri ülkeleri iktisaden işgal eylemektir."* diyordu. Artık savaşlar iktisadi savaştı.⁴⁶³

Dergilerde yer alan iktisat yazılarına bir isim daha katıldı; Parvus Efendi. 1867 Rusya doğumlu, oldukça karanlık bir geçmişe sahip olan Rus Yahudi'sidir. Bolşevik Devrimine de katılmış bir Marksist'tir aslında. Sonradan Almanya'ya geçti. Silah ticareti gibi uluslararası boyutta kirli işlerle de anılmaktadır. 1910 yılında Alman Sosyal Demokrat Parti gazetesine yazılar yazmak için İstanbul'a gelince Türk Yurdu dergisi kendisinden iktisat yazıları yazmasını istemiştir. Türk Yurdu dergisi dışında Jön Türk, İçtihat, Bilgi Mecmuası, Tasviri Efkâr vb. dönemin değişik fikirdeki yayın organlarında da yazmıştır. Türk Yurdu gibi milliyetçi bir dergide (1911) iktisat ve Türkiye'nin iktisadî durumu ile ilgili makaleler yayınlamıştır. Türk Yurdu dergisi sosyalist kimliğine de kendisine de şüphe ile bakmasına rağmen adını bile değiştirmeden yazılar yazdırması o dönemde iktisat konusunda böyle bir uzmanı kaçırmak istememesinden olabilir.

Parvus Efendi yazılarında siyasi bağımsızlığın, iktisadi bağımsızlığa bağlı olduğunu vurgulayarak, Osmanlının kanını emen ve yarı sömürge durumuna sokan kapitülasyonlar ve Duyunu Umumiye ve bunların sebep olduğu karışıklıklara dikkat çekmiştir. Bir sosyalist olarak serbest piyasa ekonomisine karşı milli iktisat'ı tavsiye etmiştir. Osmanlı Devleti'ni uyarak,⁴⁶⁴ Düyun-u Umumiye ve Reji gibi kurumlar aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin nasıl sömürüldüğünü rakamlarla anlatmıştır. Türk kalkınmasının köylünün kalkınmasından geçtiğini, yönetim ve aydınlarla köylüler

⁴⁶² Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, 81.

⁴⁶³ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, 86.

⁴⁶⁴ Ümmet Erkan, "Alexander Israel Helphand Parvus'un Türk Yurdu Dergisindeki Yazılarının Analizi", *III. INES Education and Social Science Congress*, (Alanya: Çizgi Kitabevi, 2018), 880.

arasındaki uçuruma dikkat çekiyordu.⁴⁶⁵ 1912 yılında mali danışmanlık görevi verilmiş, Osmanlının Almanlarının yanında yer alması için gösterdiği gayretler onu hem Almanya hem de İTC cephesinde makbul adam yapmıştır.

Parvus'a göre askerî ve resmî olan emperyal Avrupa, diğeri de demokratik olan Avrupa olarak ikiye ayrılmaktadır. Ne yazık ki Osmanlı Devleti askerî ve resmî olan emperyal Avrupa'yı örnek almaktadır⁴⁶⁶ Ayrıca devamında Türkiye'nin Avrupa'nın demokrasisini örnek alması gerektiğini, Türkiye'de demokrasinin olmadığını belirtir. Parvus zeki bir gözlemcidir. *"Dünya çapında kapitalizmin gelişimi, ulus-devletlerde iktisadi ve siyasi rollerin düşüşü, siyasi devrimlerin başlangıcı için kitlesel güce ihtiyaç gibi uluslararası tezler, ilk olarak ve zekice Parvus tarafından öne sürülmüştür."*⁴⁶⁷

İttihat ve Terakki Osmanlı milletini inşa etmek için gelmişti aslında. Fakat iç ve dış gelişmeler özellikle Balkan hezimet ve ayrılıklarla durmadan sıkıntı çıkaran azınlıklar, İttihat ve Terakkiyi İslamcılık ve Türkçülük arasında gidip gelmeye zorluyordu. Yeni millet anlayışı ile onların iktisaden pozitif ayrımcılığa tâbi tutulması yönünde eğilim başladı. Hürriyet ve eşitlik sloganı ile gelen bir iktidarın liberal olması beklenir elbette. Ancak, ilk yıllarda Liberal eğilim bir süre sonra taşınamaz hale geldi. 1908'de loncaların kaldırılması ve serbest ticarete geçişle Müslüman esnaf resmen çökmüştü. Çünkü özellikle yabancı mallara karşı rekabet gücü sıfırdı. Tabanda milliyetçilik duygularını ateşleyen olaylardan birisi budur.

Ülke ekonomisinin kötüye gidişini herkes görüyordu. "Millî iktisat" düşüncesi ve millî burjuvazi yaratma düşüncesi II.Meşrutiyet döneminde güçlenmişti. Devleti organizmaya benzeten Alman romantik milliyetçiliğinin "millet" anlayışı ile beraber "millî iktisat" anlayışı da yayılmaya başladı. *"Alman romantizmi İttihatçıların baskıcı yönelimleriyle de bağdaşmış, "birey" ikinci plana itilerek "cemiyet" ve "devlet"e sahip çıkılmıştı. Bu doğrultuda devlet iktisadi yaşama doğrudan katılmış, devletçilik ya da İttihatçıların deyimiyle devlet iktisadiyyatı "millî iktisat"ın temel yörüngesini oluşturmuştu."* Savaş

⁴⁶⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 427.

⁴⁶⁶ Cenk Beyaz, *Dersaadet'te Bir Sosyalist: Parvus Efendi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013), 66.

⁴⁶⁷ Beyaz, *Dersaadet'te Bir Sosyalist: Parvus Efendi*, 46.

sürerken piyasanın "millileştirilmesi" amaçlanmış, kooperatifler kullanılarak ticaretteki yabancı ve gayrimüslim tekelin kırılmasına çalışılmıştır. Ayrıca Osmanlı Bankasının yerini alacak Müslümanların kuracağı “Millî” bir banka için çalışmışlardır.⁴⁶⁸

Avrupa modernitesinin taşıyıcısı burjuva sınıfından Akçura’dan önce Ahmet Cevdet Paşa Fransız İhtilalini yorumlarken “Şehrîler”⁴⁶⁹ diye bahsetmiştir. Osmanlı burjuvazisi Batı kapitalizminin komisyonculuğunu ve acentalığını üstlenen gayrimüslimlerle Levantenlerden oluşuyordu. Türkler kendi içlerinden Avrupa sermayesinden de istifade ederek bir "sermayedar burjuva sınıfı" çıkarmazlarsa yalnız asker, memur ve köylüden güç alan Osmanlı-Türk toplumu çağdaş bir devlete dönüşemezdi. Osmanlı İmparatorluğu’nu ancak Türk burjuvazisinin doğuşu kurtarabilir görüşü akbul görmeye başlamıştı. Bunun için her şeyden önce zihniyet değişikliğine gerek var deniliyordu.⁴⁷⁰

İttihatçıların "orta sınıf" dediği Müslüman-Türk eşrafına pozitif ayrımcılık yaparak devlete kapılanmak yerine ticarete atılmaları, şirket kurmaları, zanaat ve sanatlara yönelmeleri hem tavsiye edilmiş hem de destek olmaya çalışılmıştır. Bu sayede önceden yok denecek kadar olan “millî” anonim şirketler artmaya başlamıştır. Osmanlı burjuvasının neredeyse tamamına yakını gayrimüslimlerden oluşuyordu. Askerlik yapmamaları düzenlerinin babadan oğula geçmesi, modern eğitime ilk onların başlaması, kapitülasyonlarda yabancı devletlerin ortaklıkta gayrimüslimleri seçmeleri Osmanlı burjuvazisinin gayrimüslimlerden oluşmasına sebep olmuştur. Darülfünuna gelen Alman hocaların da yardımı ile Solidarizm, halkçılık, korporatizm, sosyalizm, kooperatizm, sosyalizm, adı ne olursa olsun Müslümanların aleyhine görülen mevcut düzenin değiştirilmesine "içtimai inkılap" denilmeye başlandı ve bu savaş sırasında daha da milliyetçilik ve millîliğin rengini koyulaştırdı.

II.Meşrutiyet Dönemi’ndeki tartışmalar aslında çok önemli zihniyet dönüşümlerinin ve Batı’yı değişik yönleri ile tanımaya başlama, sürekli bilgi akışı ve canlı fikir tartışmalarının olduğu bir dönem olarak modernleşme tarihimizin en canlı, Cumhuriyet

⁴⁶⁸ Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat 1908-1918*, 49 -50.

⁴⁶⁹ Ümit Meriç, *Cevdet Paşa’nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, (İstanbul: Ötüken Yayınları,1975), 96.

⁴⁷⁰ Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat*,68.69.

döneminin de mutfağı sayılacak bir dönemdir. Batılı tarzda fikir ekollerinin ve partilerin doğuşu, dernekler ve dergiler gibi modern araç ve kurumlar modernleşme düşüncesinin sadece bürokrasinin elinde olmasına son vererek, son derece çeşitliliğe sebep olmuştur. Ayrıca dernekler ve dergiler fikir ve politika üretimi ile “kamuoyu” oluşturma hususlarında sivil bir kamusal alanın oluşmasına sebep olmuştur. Bu dönem modernleşmenin asker’i ve idari boyutunun dışında bir sosyal yapı değişimi gerektirdiğinin anlaşıldığı dönem olması bakımından da kayda değer bir dönemdir. Bugün biliyoruz ki bir toplumun iktisadi ve sosyal yapısı değişince edebiyat, hukuk, idare ve siyaset yapıları da dönüşmeye başlıyor. Demokrasilerin ve toplumların seviyesinin en önemli belirleyicisi olan sosyal tabaka “orta tabaka” denilen kesimdir. II.Meşrutiyet bütün bunların fark edildiği ve daha önemlisi devlet politikası yapılmaya başlandığı bir dönem.

İttihat ve Terakki sadece bir parti olmanın ötesinde kendi içinde kurduğu eğitim kurumları ile millî kimlik oluşmasına katkı sağlamaya çalıştı. Ziya Gökalp’in yönlendirdiği bu yapılanmalara girmenin şartları şunlardır: “1.

Türk olmak, 2. Türkçülük mefkûresi (fikir–gaye) ile yetişmek, 3. Ferdi ve millî bir ahlaka sahip olmak, 4. Hayatını muayyen bir fikre hasretmek, 5. Fikirde bir iş bölümü yapmak, 6. Yetiştirdiği gençlere iş bulmak, 7. Gençleri Devlet adamı, öğretmen ve misyoner ve gazeteci ve yazar olarak yetiştirmek, 8. Ahlâken ve fikren yetiştirilmiş olan gençler için yeni eğitim merkezler kurmak ve her akşam bu merkezlere devamını sağlamak, 9. Gençler arasında teşkilatçı olanları İttihat ve Terakki Cemiyetinin başına getirmek, 10. Gençleri Avrupalı propagandacıların tesirlerinden korumak, 11. Teknik bilgilere yatkın olanları Avrupa’ya göndermek, 12. Bilim insanı olacaklara Türkiye’de millî tettebbular (derinliğine araştırma–inceleme) yaptırarak akademik alanda ilerletmek.”⁴⁷¹

Cemiyetin 1908 programa göre özel okullarda Osmanlıcılığa ve Türkçülüğe aykırı bütün unsurlar ayıklanacak ve maarif vekâleti Türkçeleştirici faaliyetler yapılacaktır.

⁴⁷¹ Yaşar Semiz, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”, *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35(2014): 232-233.

Dinî kurumlar dışında, devlet okulları ile gayrimüslim ilkokullarında öğretim dili Türkçe olacak, orta öğretimde mahalli diller de öğretilecek kararına hem gayrimüslim hem de Müslüman unsurlar tepki gösterdi.⁴⁷² II. Mahmuttan bu yana yapılması için layihalar yazılan medrese ıslahı için 1914'te Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin de gayretiyle Islah-ı Medaris Nizamnamesi çıkarıldı. Nizamnameye göre İstanbul'daki bütün medreseler, Darü'l-hilâfeti'l-aliye Medresesi adı altında yeniden düzenlendi. Böylece medreseler merkezden yönetilmeye ve modern bilimleri de içine müfredatla eğitime başlandı. Bu yeniliklerle yetinilmeyerek, 1917'de Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi tarafından medreseler hakkında başka düzenlemeler de yapıldı.⁴⁷³ Ayrıca modern devlet yolunda önemli reformlara imza atılmıştır. 1916'da Şeyhülislâm önce kabineden çıkarıldı sonra da yetkileri kısıtlanırken, 25 Mart 1917'de Şeriye mahkemeleri Adliye Nezaretine bağlanarak laikleşme yönünde ciddi bir adım atılmış oldu.⁴⁷⁴

İttihat ve Terakki eğitimin yanı sıra musiki, sinema, coğrafya, kütüphane gibi her şeyin başına “millî” ve “Türk” sıfatını eklediler. İkdâm gazetesinde “Ey! Türk zengin ol” çağrısı ile de açıkça milletin ve millî kimliğin adı konuluyordu. 1914 yılında İstanbul'da kurulan ilk sinema salonlarından birisinin adı “Türk sineması”, yayınlanan sinema dergisinin adı da “Türk sineması” olmuştur.⁴⁷⁵ Artık her yerde Türk kelimesi ön plana çıkmaya ve her şeye “millîlik” sıfatı eklenmeye başlanmıştır. Tarihte ilk defa 1914'te kapitülasyonlar kaldırılarak “millî iktisat” ve “millî burjuvazi” politikası güdülmüştür. 1826'da kapatılıp yerine batılı tarzda mızıkeyi hümayunun kurulduğu Mehteran Bölüğü 1914 yılında Enver Paşa tarafından yeniden kurulmuştur. İttihat ve Terakki dönemi politikaları ve kararları özellikle I.Dünya savaşına girilmesinin ardından 1918 Mondros Mütarekesi ile başlayan süreç sonunda ülkenin işgali ve ardından gelen Millî mücadele ve sonrasında Türkiye Cumhuriyetinin kurulması ile sonuçlanmıştır. Cumhuriyet

⁴⁷² Semiz, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”, 235 Arap bölgelerindeki okullarda tarih, coğrafya gibi derslerin dışındaki bütün dersler Arapça yapılmaya başlandı. Ayrıca mahkemelerde Arapçanın kullanılması ve herkesin askerliğini bölgesinde yapması kabul edildi.

⁴⁷³ Adem Ölmez, “II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme”, *Vakıflar Dergisi*, 41(2014) :1.

⁴⁷⁴ Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, (London: Tauris & Company, Limited, 2004), 121.; Sina Aksin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi-I*, (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1997), 126.

⁴⁷⁵ İsmail Arda Odabaşı, (2019), “Osmanlı'da Sinema Yayıncılığı ve Bilinen İlk Türkçe Sinema Gazetesi: Türk Sineması”, *Journal of Universal History Studies*, 2/2(2019):320.

şüphesiz yeni bir rejim olarak eskiden bir kopuşu göstermektedir. Özellikle Hilafetin kaldırılarak Laiklik ilkesinin getirilmesi seküler bir devlet ve toplum inşasına başlanması bu kopuşu en önemli göstergelerdir. Cumhuriyet dönemini incelerken dönemin inkılap ve fikirlerinin çoğunda II.Meşrutiyet dönemi tartışmalarının izlerine rastlayacağız.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ MİLLÎ KİMLİK İNŞASI

Hiçbir “sosyal olgu” aniden değişmez ve her sosyal olgu değişimin altında yatan farklı sebeplere ve “tarihî devamlılık” unsurlarına dikkat edilmeden anlaşılamadığı gibi isterse birebir taklit olsun “sosyal olgu ve kurumlar” zamanla kendini oluşturmaya ve farklılaştırmaya başlar. Bunu konumuz olan “modernite” ve “modernleşme” kavramlarında da görmekteyiz, o yüzden çoğul moderniteler ve modernleşmeler demek ve hepsine farklı yapılar olarak bakmak en doğrusu olacaktır.

Günümüzde modernleşme geldiği nokta itibariyle tarih laboratuvarının teşrih masasında post modern neşteri ile otopsiye tâbi tutulmakta ve hatta “Az gelişmişlik üstünlüktür”⁴⁷⁶ tezi tarihi fırsat olarak görülmektedir. Avrupa kendi tarihi seyri içerisinde premodern, modern ve post modernî sırasıyla yaşarken batı dışı ülkeler dört dönemi iç içe ve aynı anda yaşamaktadırlar. Bir toplumun kendi sosyal gelişiminden ortaya çıkmamış bir durumu ya da değerleri kendisine uygulamaya çalışma çabası olan “modernleşme” Ogburn’un “kültürel boşluk”⁴⁷⁷ dediği olguyu, “şizofrenik” bir sosyal yapıyı doğurmaktadır. Her maddi kültür unusuru ve kurumu zaman içinde değerler sistemi ile beraber varlık alanını oluştururken, birdenbire bunların değiştirilmesi varlık-değer arasında boşluk doğurmaktadır. Özellikle batılılaşma tarzı kurum ve adet taklit edilmesi bu durumu daha bariz kılmaktadır.

⁴⁷⁶ Bknz: Lütfi Bergen, *Az gelişmişlik Üstünlüktür*, (İstanbul: Yazıgen Yayıncılık, 2019)

⁴⁷⁷ Aydın Yaka, (1993), “Kültürel Boşluk, Kültürel Gecikme”, *Buca Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2/4(1993):1.

Bunu özellikle din ve ahlaki değerler alanında daha rahat görüyoruz. Sosyal normlar hiyerarşisinde önemli yeri olan din ve ahlak anlayışı kolektiflikten çıkarak şahsileşmekte ve anomik toplumlara yol açmaktadır. Modern toplumlar dinle ahlaki ayırıp dine dayanmayan bir ahlak sistemi üreterek düzeni hukuk kuralları ile korurken batı dışı toplumlarda ne dini ahlak ne de dine dayanmayan ahlak hâkim olamamaktadır. Hukuk devleti sadece isimde kalıp, değişik siyasi sebeplerle sulandırılınca bu sefer ne ahlak ne de hukuk olmadığından anarşik bir ortam doğmaktadır. Modernleşen ülkelerde ikili dünyalar, ikili zihniyet yapıları içerisinde insanlar savrulmaktadır. Okulda evrim teorisi okuyan bir öğrenci camide ya da kilisede yaratılışın anlatılması karşısında tereddüde düşmektedir. Bu durum eğitim sistemi ile aile sosyalizasyonunda değişikliklere yol açmış, bunda, sosyal bilimlerdeki bilgilerin yayılması yardımcı olmuştur. Bu bakımdan, çocuğun formel eğitimi, tamamen kendine özgü yeni davranış düzenlemesi biçimleri yaratmış bulunmaktadır.

Üç yüzyıldır hem batı'da hem de batı dışında geleneksel dünyanın dayandığı din ve ahlak öğretileri ve yaymaya çalıştığı düşünce ve değerleri bilimsel düşünce eleştirmiş, ancak, insana epistemolojik bilgiyi verirken ontolojik bir dayanak verememiştir. Bunun sonucunda modern toplumlarda ilkel ya da akıldışı tarikatlar ve akımların çoğalması ilginç bir gelişmedir. Din o kadar yıpratmaya rağmen varlığı sürdürmüştür. Zamana ve şartlara bağlı farklılaşmalar görülmekle beraber toplumlarda din kurumu varlığını devam ettirmektedir.⁴⁷⁸ Batıda da Doğuda da modernleşme ve aydınlanma öncelikle dinî kurumları hedef almıştır. Çünkü geleneği oluşturan çoğunlukla din olduğu gibi hukuk ve siyasetin meşruiyet kaynağını da din oluşturmaktadır. Aydınlanmacılar Fransa 'da Katolikliğe şiddetle saldırırken, yönetim üzerinde iddiası olmayan Protestanlıkla iyi anlaşmışlardı ve hatta millî kimlik inşasında beraber yer almışlardır. Bugün seküler ABD'denin 1776'da kuruluşunda ve kuruluş felsefesinde protestan ahlâka yer verilmesi boşuna değildir. Bireysel alanda kaldığı müddetçe din, modernite içerisinde sistemin ve ahlakın bir kaynağı olmuştur.

⁴⁷⁸ Thomas B. Bottomore, *Toplumbilimi*, çev. Ünsal Oskay, (İstanbul: İnkılap Kitapevi,2015),361.

Türk modernleşmesinin Tanzimat, Meşrutiyet ve son durağı Cumhuriyet'e kadar olan serüveninde, Cumhuriyet modernleşmesinin dayandığı “geleneği” ve onu önceki dönemlerden ayıran özellikleri üzerinde duracağız. Şüphesiz her olgu ve olay sebepleri ve takip ettiği bir süreci (vetire) vardır. Son yıllarda yayınlanan çalışmalarda görüldüğü üzere Cumhuriyet'in kurucu kadroları da dâhil olmak üzere Cumhuriyetin modernleşme projesinde özellikle II. Meşrutiyet döneminin katkısı inkar edilemez. Kopuş gibi görülen çoğu ifadelere bakıldığında bunun sadece “devrim mantığı”nın klasik “reddi miras” tavrı olduğunu anlamaktayız. Her devrim sonrası için kabul edilebilir bir tavırken bizde bu politika çok uzun sürmüştür. Her devrimden sonra bir restorasyon dönemi yaşanırken bu bizde uzun süre yaşanmamıştır. Özellikle CHP'nin gecikmiş bir özeleştirici sayılabilecek 1947 Kurultayındaki tartışmalar bu restorasyon ihtiyacının bariz göstergesidir. İnönü Cumhurbaşkanı olduğunda küskünleri tekrar çağırırken, devrimlerin yumuşatılması noktasında tavizsiz olmuştur.

Konumuz olan millî kimliğin inşasında Türk modernleşmesinden bahsetmemizin sebebi modern kavramlar olan millet, milliyetçilik ve millî kimliklerin batıda modernite ile 19.yüzyılda yaygınlık kazanması gibi Osmanlı'da da aynı yüzyılda başlayan modernleşme ile milliyetçilikler, ulus devlet özellikleri ve millî kimliklerin kamusal alanda belirlemeye başladığını görüyoruz. Modernleşme bir anlamda serbest piyasa, sekülerleşme ve ulus devlet demektir. Modernleşme sürecine giren her batı dışı devlette bu gelişmelere reformlar şeklinde şahit oluyoruz. Bu sürecin özellikle Cumhuriyet dönemindeki macerası Cumhuriyet, laiklik ve milliyetçilik ilkelerine dayalı ulus devletin kurulması ve sonrasında millet ve millî kimlik inşasına geçilmesidir. Bu bölümde önce batı etkisinde devletin inşasında etkili olan batılı kurum ve ilkelerle devletin inşasını sonrasında ise millet ve millî kimlik inşası ile millî kimliliğin “millî”liğinin inşası politikalarından bahsedeceğiz.

3.1. Cumhuriyet Dönemi Modernleşmesinin Ana Hatları

Cumhuriyet, Tanzimat'ın başlattığı medeniyetçi “Batılılaşma” idealinin radikal son halkasıdır ve II. Meşrutiyet Devri'nin entelektüel birikiminin bir sonucudur. Cumhuriyetçilikten milliyetçiliğe, eğitimden hukuka, laiklikten harf inkılabına kadar, bütün inkılapların izini II.Meşrutiyet döneminde bulabiliyoruz. Her devrim de olduğu gibi Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında da “yeni” olma iddiası makul görülebilir. “Yeni”,

17.yy da Batı'da geleneksel olana karşı olmayı gösteren bir kavramdır. Geleneksel yapıda kadim olan en eski olan ve eskiye benzemek ehtal olandır. Batı'da Aydınlanma ile 17.yy'da Osmanlı da ise 19.yüzyılda başlayan “yeni”nin itibarlı oluşu II. Meşrutiyet döneminde tercih edilmeye başlanırken, Cumhuriyetle beraber her şeyde “yeni” olan aranmaya başlanmış ve her şeyin “akıl ve bilimle” yeniden inşa edilebileceği varsayılmıştır: Yeni bir dil, yeni bir kültür, yeni bir hayat ve hatta yeni bir millet. Tarihin ve kültürün fitratına ters olan bu görüş özellikle Fransız İhtilalinin devrimci anlayışı ile etkisini Cumhuriyet döneminde daha çok hissettirmiştir.

Tarihî devamlılık, olguların ve değişimlerin anlaşılmasında en sıhhatli ve gerçekçi olanıdır. Sonucu anlayabilmek ve doğru tahlil edebilmek için süreci bilmek elzemdir. Cumhuriyet her ne kadar “gelenekten kopuş” üzerine inşa edilmeye çalışılsa da gelenekten “kopamamış”tır. Bunu hem batılılaşma sürecinde hem de millî kimlik inşasında uygulanan politikaların sonuçlarında göreceğiz.

Türk modernleşmesinde büyük tartışma konusu millîlik ve ne kadar batılı olalım tartışmasıdır. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar bütün bürokrat ve aydınları bu ikilemi tartışmıştır. Genel olarak Türkçü ve İslamcılar Batı'nın ilim ve fennini alalım, değerlerini almayalım yönünde bir seçici değişme politikasını benimserken, Garpçılar külliye bir batılılaşmayı öngörmüşlerdir. Bu görüşlerden Cumhuriyet Döneminde her ne kadar Ziya Gökalp etkisinden bahsedilse de asıl etkili olan Garpçıların görüşlerinin olduğunu görmekteyiz. Cumhuriyet dönemi modernleşmesi, medeniyeti tek ve onun şimdi batıda olduğu görüşüne dayanmaktaydı. Medeniyete ulaşmak için “medeniyet değiştirmek” gerekmekteydi. Bunun içinde “batıcılık” şeklinde bir modernleşme yoluna gidilmiştir. Tanzimat'la başlayan medeniyetçi Batılılaşma politikası Cumhuriyet'le “muasır medeniyetler” ve “tek medeniyet Batı medeniyetidir” tezine dönüşmüştür. Cumhuriyet dönemindeki bu görüşlerin Osmanlıya dayanan kökleri mevcuttur. Kavramlar ve terimler olmadan görüşler ve kültürler yerleşemez.

Şemseddin Sami'nin 1905 yılında yayınlanan Kamus-u Fransevî adlı sözlüğünde anarşi, liberalizm, komünizm, cumhuriyet, milliyetçilik, demokrasi gibi kelimeler yer almaz, hatta pan ile başlayan Panislamizm, Pantürkizm, Panslavizm gibi izmle biten kelimeler

dönemin yasaklı listesindedir.⁴⁷⁹ II. Meşrutiyet’le beraber sansürün kalkması ile adeta her yerde özellikle Fransızca kökenli siyaset, sosyoloji, felsefe ve iktisat terimleri konuşulur ve tartışılır hâle gelmiştir. II.Meşrutiyet Dönemi’nin ilk defa Batılı siyasi ve felsefi grupların olduğu dönem olmasında bunun da payı büyüktür.

İkinci bölümde geniş bir şekilde ele aldığımız II. Meşrutiyet dönemi ve bu dönem gelişen fikir akımlarından olan İslamcılık, Garpcılık ve Türkçülük akımları ile Prens Sabahaddin’in fikirleri içerisinde Cumhuriyet dönemi’nde etkisi görülenler Türkçülük ve Garpcılık olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde tartışılan Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, millî iktisat, İçtimaiyat gibi pek çok kavram ve disiplinin yine Cumhuriyet döneminde yer bulduğunu görmekteyiz. Bu dönemin ünlü fikir tartışmalarına yer vereceğiz. Bunun sebebi Cumhuriyet döneminde tercih edilen ya da etkisi görülen fikir ve fikir adamlarını tespit ederken aynı zamanda sonraki dönemlerde göremeyeceğimiz fikir canlılığı ve seviyesini göstermektir.

Dönemin üç temel fikir akımından bahsedilirken genellikle üzerinde fazla durulmayan Prens Sabahaddin’in fikirleri liberalizm ve İngiliz tarzı sekülerleşme, bireycilik, evrimci sosyal değişme, deneycilik (ampirizm) ve yerinden yönetimci (adem-i merkeziyetçi) görüşlerinden oluşmaktaydı. İttihat ve Terakki’den başlayan ve Cumhuriyet’e de intikal eden anlayış, özellikle Ziya Gökalp etkisine dayanan Fransız tarzı devrimci değişme, merkeziyetçilik, laik devlet, toplumculuk, dayanışmacılık (solidarizm) v.s olmuştur. Tarihte “şöyle olsaydı”ya yer olmadığını bilerek, Prens Sabahaddin’in görüşleri kabul görseydi gidişat nasıl olurdu diye sormadan edemiyor insan.

Bir diğer temel politikalar noktasında görülen önemli tartışma Ziya Gökalp ile Sati el Husrî arasında yaşanmıştır. Ziya Gökalp İttihatçı ve Türk milliyetçisi, Sati el Husri ise Mektebi Mülkiye mezunu, İttihatçılarla çalışmış ancak İttihatçı olmamış “Osmanlıcı” değerli bir eğitimcidir. II.Meşrutiyet Dönemi’nde eğitim konusunda bir sosyologla bir psikoloğun oldukça seviyeli ve temelden bir tartışma yaşanmıştır. Tartışmaya “İsmail

⁴⁷⁹ François Georgeon, “Yasak Kelimeler: XX. Yüzyılın başındaki Osmanlı sansürüyle ilgili bir belge üzerine”, *Mete Tunçay’a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007),191-202.

Hakkı (Baltacıoğlu), Sadrettin Celal (Antel), Necmeddin Sadık (Sadak) ve Mustafa Şekip (Tunç) de dâhil olmuşlardır. 1914'te başlayan “millî terbiye”, “terbiye ve milliyet” ve “mekteplerde mükâfat ve mücazat” kavramları etrafındaki tartışma 1919'da Satı Bey'in Türkiye'yi terk etmesine kadar devam etmiştir.”

Ziya Gökalp eğitimin esasını “millilik/toplumsallık”, Satı Bey ise “bireycilik-hümanizm” a kavramlarına dayanıdır. Her ikisi de eğitimin millî olmasını isterken Gökalp'in millilik anlayışıyla Satı Bey'inki arasında büyük farklılık vardır. Gökalp, Tanzimatçılık hareketinin bir hezimet olarak görürken, millî bir hayat tarzı kurmak gerektiğini söylerken, Satı Bey, Tanzimatçıların yanlış yolda olmadıklarını ama ancak bazı hatalar yaptıklarını “Avrupa medeniyetini ictibasa çalışmak” bir mecburiyet olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Gökalp vatan anlayışını “Türklerin vatani”, Satı Bey'inkini ise “Osmanlı vatani” şeklinde anlamaktadır.⁴⁸⁰

Bu tartışma düşünce tarihimiz için örnek sayılabilecek derinlik ve seviyeye sahip tartışmalarındandır. Satı Bey “Türk Frobel”i olarak anılan ilk pedagoglarımızdan sayılabilir. 2. Meşrutiyet Dönemi'nde Emrullah Efendi'nin “Tûba Ağacı” nazariyesi le başlayan tartışmada Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin kaliteli eğitim için önceliği kaliteli üniversiteye vermesi, Sati Bey'in de önceliğin ilkokullar da olması gerektiği yönündeki itirazı ile başlayan tartışmadır.⁴⁸¹ Bu tartışma Cumhuriyet'in ilk dönemlerine taşındığı gibi bittiği de söylenemez. Her konuda olduğu gibi eğitim konusundaki istikrarsızlık ve kararsızlıkla beraber kurumsallaşamama ve belli bir anlayış geliştiremememe modern eğitim tarihimizin bugünlere kadar temel mirası olmuştur.

İsmet Özel'in bu tarihî istikrarsızlık mirası ile ilgili çok güzel bir tespiti vardır:

“Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan dönemde aydınları verimsizliğe, derme çatmalığa mahkûm eden gerçek etken eğitim ve kültür kurumlarındaki istikrarsızlıktır (...) Kültür hayatı teşebbüslerle doludur. Ne var ki doğruyu korumak bir yana tek yanlışta bile ısrar

⁴⁸⁰ Ebubekir Keklik, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim tartışmaları: Ziya Gökalp, millî terbiye ve Sati Bey (el-Husrî)”, *ÇAKÜ Sosyal Bil. Enstüsü. Dergisi*, 9/1(2018):53-55.

⁴⁸¹ Mustafa Gündüz, “Mustafa Satı Bey,” *Büyük Eğitimciler*, der. Ali Fuat Arıcı, (Ankara: Pegem Yayınları,2020),145.

edilmemiştir. Kültür hayatının ve düşünce üreten kişileri yetiştirmenin tek güvencesi süreklilik sahibi kurumlardır, değişme kurumlar bünyesinde gerçekleşir. Ama her beş ya da on yılda yeni tohumların atılmaya kalkışıldığı çalkantılı bir yapıda düşünce dünyasının mesele koyucu ve tanıdığı meselelere yeni yaklaşımlarla bakmayı bilen bir aydın türünü doğurması beklenemez. Önce yapıyı bozan, sonra bozuk olanı da bozan bir sistemle ilerleyen eğitim kurumlarının temel bilgileri almadığından ötürü resmî aydın tipi önünde boynu hep kıldan ince kalan bir okumuşlar yığını ortaya çıkarmakta; gerçek ve sahte değerleri ayıracak bir ölçüden yoksun, ‘asrî’ bir toplumsal kesim oluşturmakla görevlerini yeterince yerine getirdiğini söyleyebiliriz.”⁴⁸²

Türk modernleşmesinin temel karakteristiği haline gelen bu istikrarsızlık kendi millî modelini inşa edememe hali Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar her dönemde yaşanmıştır. Bunu “aydınlar ihaneti” diyerek savuşturmak ya da günah keçisi olarak sadece onları görmek insafsızlık olur. Türk aydını dediğimiz sınıfın tarihi yüz yıldır. Bir çöküşün ortasına doğmuş olan nesillerin gelenekle- modern ve acımasız düşmanlarla mücadele meydanında durmadan savrulmaları derin travmalarla boğuşmaları sözkonusudur. Böyle bir devirde tutarlı ve istikrarlı bir şekilde belli bir düşünceyi takip etmek çok ender görülmektedir. Genellikle tutum ve görüşleri sık sık değişmekte, çizgileri oraya buraya kaymaktadır. Dönemin siyasî ve sosyal şartlarında yaşanan depremlerden kaynaklandığını düşünmek zor olmasa gerektir.⁴⁸³

Türk aydını Batı’yı tanıdıkça okuduğu ve tanıdığı birbirine taban tabana zıt düşünür ve yazarların fikirleri ile durmadan değişen siyasi şartlar karşısında istikrarlı olamazdı. Bunda biraz da durmadan değişen dengeler karşısında değişen devlete bağlı olarak “Devlet nasıl kurtulur?” düşüncesinin payı bulunmaktadır. Avrupa modernitesinde devlet kurtarılması ya da devletin bekâsı kavramları olmadığı gibi temel düşünce toplum ve sosyal sınıflara dayanmaktadır. Aydınlar devletin değil, toplumun yanında ve

⁴⁸² İsmet Özel,(1985),”Tanzimatın Getirdiği Aydın”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi I* ed:Murat Belge,(İstanbul: İletişim Yayınları,1985 İstanbul), 66.

⁴⁸³ Recep Şentürk, *Türk Düşüncesinin Sosyolojisi, Fıkıhtan Sosyal Bilimlere*, (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008),28.

“sivil”dirler. Devlet, sınıfların mücadele alanıdır. Batı dışı toplumlarda ise modernleşme hep devlet eliyle olmuştur.

Türk modernleşmesinde yabancı devletlerle ilişkiler de çok etkili olmuştur. Politik yakınlaşmalar devletin modernleşme politikaları yanında içerdeki fikirlerin ve mensuplarının takibe uğraması II. Abdülhamit dönemi ile başlayıp Cumhuriyet’e intikal eden bir mirastır. Ayrıca Osmanlı düşünce dünyası için bir mazeret sayılabilir mi tartışılır, ama “batılılaşma” çok ciddi bir ayakta kalma mücadelesi olarak başlamıştır. Bu durum Cumhuriyet’e de intikal eden “devleti kurtarma”, “beka sorunu” olarak günümüze kadar bir gelenek olarak gelmiştir. Osmanlı’da ilk batılı eğitime sahip zümre olan askerî sınıf Cumhuriyetin kuruluşunu da gerçekleştiren sınıftır. Batılı değerlerle ve batılı kurumlarda yetişmiş olan bu kadro Cumhuriyetin temellerini atmıştır.

Cumhuriyet’in kuruluşu; laiklik, halkçılık, inkılapçılık, milliyetçilik, ulus devlet, liberalizm, devletçilik, anayasa, harf inkılabı, dilin sadeleştirilmesi, kılık kıyafet inkılabı gibi “icab-ı asra intibak’la” başlayıp “muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak” şiarıyla Cumhuriyet’e kadar uzanan kesintisiz ve kararlı bir sürecin tartışmalarının radikal finalidir. Saydığımız bütün hususlar Cumhuriyet’ten önce de tartışılmış Batı’da ortaya çıkan kurum ve kavramlardır. Bahsettiğimiz kavramların çoğunluğu geleneksel Osmanlı düşünce ve kültür dünyasına yabancı kavramlardır. O yüzden bu kavramlardan bahsederken onların yaklaşık Cumhuriyet’e kadar gelen serencamından da bahsetmiş olacağız. Bu kavramların tamamı Batılı modern kavramlar olması sebebiyle de “Batı etkisi” nerden baksanız her yerde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi millî kimlik inşasında seçilen strateji ve politikalarla amaçlarda batı etkisi kaçınılmaz olmaktadır.

Modernleşme Batı’da çıkmış ve kendine ait kavramlar, kurumlar ve bir zihniyet dünyası oluşturmuştur. Batı dışı toplumlar da tarihin gördüğü bu farklı değişim ve ilerleme modeline sahip olmak istemeleri sonucu modernleşme sürecine girmişlerdir. Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesi de bu süreçle beraber kavramlar ve zihniyet dünyasının değişimi sürecidir. Dünyanın %87 sini askeri ve ekonomik hegemonyası altına almış olan batının kültürel ve siyasi hegemonyası da her yerde hissedilmekteydi.

İkinci bölümde yaptığımız modern kavram ve kurumlarla beraber “millî kimlik” konusunda Osmanlıdaki idari, eğitim, hukuk, resmi dil gibi “millî kimliği” oluşturan

unusurların gelişimi ve tartışılması idi. Bu bölümde de Cumhuriyet döneminde devletin inşasında görülen “batı etkisi” ile “millî kimlik inşası” ile ilgili strateji, politika ve araçları ele alarak millî kimliğin “millîlik” kısmının inşasını inceleyeceğiz.

Millî kimliğin inşasını ele alırken tarihin sürekliliği (longue duree) ilkesi dâhilinde sosyal olguları incelediğimize göre burada da Cumhuriyet’i ve inkılaplarını “huday-i nabit” olarak görmediğimizi, o yüzden Cumhuriyet’in her kurum ve kavramının arkeolojisini de yapmak gerektiğini belirtelim. Bu köken araştırmasında her kurum ve kavramın bir Batılı bir de Osmanlıdaki hikâyesi bulunmaktadır. Ziya Gökalp’ten bahsederken Durkheim, Ahmet Rıza’dan bahsederken Auguste Comte ya da cumhuriyetçilik ve halkçılık gibi kavramların yine Batılı kaynaklarından bahsetmek zorundayız. Cumhuriyet dönemi tam anlamıyla batılı tarzda bir inşa hatta “medeniyet değiştirme” sürecidir. O yüzden “batı etkisini” bulmak zor değildir. Çünkü baştan “batılılaşma” hedefi konmuştur.

Bugün için Cumhuriyet’in kuruluşunun ve devamındaki inkılaplarının kökeninde kopuştan ziyade Osmanlı “Batılılaşmasının”, yüzyıllık sürecin devamlılığını görüyoruz. Her dönemin modernleşme tecrübesine baktığımızda şartlara ve kamuoyuna göre modernleştirici faaliyetlerde bulunulmuştur.

Cumhuriyet modernleşmesinin en temel özelliği geleneksel-modern ikiliğine (düalist) son veren radikal batıcılığdır. İkincisi, laik ulus devlet formunda “Batı medeniyetine dâhil olmayı” amaçlayan medeniyet değiştirme fikridir. Bu fikir aslında Garpcıların savunduğu fikirdir. Garpcılar kültür olarak batılı olmamız gerektiğini savunuyorlardı. Batılılaşma noktasında Türkçülerle İslamcılar birbirine yakın durmalarına rağmen Gökalp, kültürü millî kabul ederken, kültürleri ve dinleri ayrı olan milletlerin ortak kurumlara sahip olmalarına medeniyet diyerek, medeniyeti daha çok bilim ve teknik olarak almak suretiyle garp medeniyetine geçmemiz gerektiğini, batı medeniyetinin hristiyan medeniyeti olarak tanımlanamayacağını belirtmiştir.⁴⁸⁴ Atatürk’ün medeniyet

⁴⁸⁴ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 53-57.

anlayışı: “Memleketler muhtelifdir, fakat medeniyet birdir ve bir milletin terakkisi için de bu yegane medeniyete iştirak etmesi lazımdır.”⁴⁸⁵ şeklindedir.

Cumhuriyet’in ve temel inkılaplarının öncülerini II. Meşrutiyet Döneminde görebiliyoruz. Cumhuriyet’i kuran kadroların ve özellikle Atatürk’ün üzerinde en çok etkisi olanlar bu dönemin Garpcıları ve Türkçüleridir. Bakıldığı zaman devletçilik, millî iktisat, millî eğitim, halkçılık gibi uygulamalar İTC Döneminin düşünceleridir. Hatta hem Atatürk dönemi hem de İnönü döneminin” Millî İktisat” ve varlık vergisi uygulamaları İTC’nin “Ey Türk! Zengin ol” ve “Millî Sanayi kanunu”⁴⁸⁶ çerçevesinde Akçura ve Parvus’un millî burjuva yaratma politikalarının bir yansımasıdır.

Tanzimatla beraber geleneksel yapıdan kopuşla modern devlete dönüşmeye başlayan imparatorluk “vatandaşlık” esasında ilk millî kimlik denemesinin de başlangıcıdır. Türk millî kimliğinin inşa sürecinde 19.yüzyıl Türk dili, tarihi ve kültürü açısından ilklerin ve imparatorluk anlayışı içerisinde “millet” ve “milliyetçilikler”in görüldüğü yüzyıldır. Bu sürecin II. Meşrutiyet dönemi batılı anlamda millet ve millî kimlikle ilgili kavramların tartışıldığı dönem olarak önem arz etmektedir. Cumhuriyeti ve politikalarını anlamak için II. Meşrutiyet dönemini bilmek gerekmektedir.

3.2. Türk Millî Kimliğinin Şekillenmesini Etkileyen Olaylar

Sosyal bilimlerde “hiçbir sonuç tek bir sebeple açıklanamaz” ilkesine dayanarak Türk millî kimliğinin modern anlamda doğuşu, gelişimi ve inşasında pek çok olay, olgu ve unsura rastlamaktayız. Her şeyden önce modern bir olgu olan millî kimlik Tanzimatın “batılılaşma” serüvenin sosyal ve siyasî sonucudur. Ayrıca Fransız ihtilali ile dünyaya yayılan milliyetçilik akımından en çok etkilenen imparatorluklardan olan Osmanlı imparatorluğunda en geç ve en son milliyetçilik ve millî kimlik inşasına yönelen Türkler olmuştur. Kendilerini devletin sahibi olarak gören Türkler devleti ayakta tutmak için kendi kimliklerini ifade etmemişlerdir. Bu durumun en bariz örneğini Türkçü kalemlerin ve İttihat Terakkinin uzun müddet “Osmanlıcı” ve “İslamcı” çizgideki ifade ve

⁴⁸⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III, (1917-1937)*, (Ankara: İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları,1961), 68.

⁴⁸⁶ Korkut Boratav, “İktisat Tarihi (1908-1980)”, içinde *Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye: (1908-1980) 4*, der. Sina Akşin, (İstanbul: Cem Yayınları,2002) S:35.

politikalarından anlayabiliyoruz. Özellikle I. Dünya savaşının ardından elde sadece çoğunluk olarak Türk olan unsurun kalmasından sonra açıkça “Türk” ve “millî kimlik” kavramları kullanılmaya başlanmıştır.

Cumhuriyet, Balkan savaşları ve I. Dünya savaşında yaşanan travmaların ve II. Meşrutiyet dönemi fikrî ve politik birikimlerinin ardından verilen Millî Mücadelenin sonucudur. Türk millî kimliğinin modern anlamda doğuşu ve gelişiminde özellikle siyasî ve sosyal olaylar önem taşımaktadır. Gayrimüslimlerin isyanı ve ayrılıkçı hareketler, kapitülasyonların açıkça devleti sömürmesi, Balkan savaşlarının ardından yaşanan trajediler, katliamlar ve göçler, II. Meşrutiyet döneminde batılı ilim ve fikir akımlarının ülkede ciddi bir entelektüel zeminde tartışılmaya başlanması ve Millî Mücadele yılları Cumhuriyet dönemi millî kimlik inşasını etkilemiştir.

Cumhuriyet’e kadar olmaz denilen her şey olmuş, değişmez denilenler değişmiş ve hatta kaybedilmez denilen Selanik bile tek kurşun atılmadan kaybedilmiştir. Osmanlı ilk Balkan fetihleri ile büyümüş bir Balkan devleti idi. Her zaman “evlad-ı fatihan” olarak bakılan o topraklarda Osmanlının bıraktığı eserler Anadolu’dan daha fazladır. Anadolu ise İttihat ve Terakki zamanı dâhil hep ihmal edilmiştir.⁴⁸⁷ Balkanlar’ın kaybı öncelikle devlette ve Türk milletinde de büyük bir travma yaratmıştır. Balkan Savaşları edebiyatı bile etkilemiş artık hiç kimse Osmanlıcılıktan bahsetmez olmuş, edebî metinlerde müslüman ve Türk kelimeleri daha çok kullanılmaya başlanmıştır. 1683’ten beri devlete ve topluma hâkim olan “yenilgi kültürü”⁴⁸⁸ 1915 yılında Çanakkale Savaşları ile millî bir heyecana sebep olmuş ve zaferle İstanbula giremeyen İngilizlere karşı Millî Mücadele yapma gücünü vermiştir. Anadolu’ya modern vatan kavramını Balkan muhacirleri getirmiştir. Vatanın sadece doğduğumuz yer olmadığını, kaybedilebildiği

⁴⁸⁷ Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı, “İstanbul: Gün matbaası,1957), 90.

Kudüs düştükten sonra İstanbul’a dönerken Trenin penceresinden Anadolu’nun perişan manzarası karşısında Cemal Paşa, özel kalem müdürü Falih Rıfkı’ya “*keşke buralarda vazife alsaydım*” sözleriyle pişmanlığını belirtir. Eski 4. Ordu komutanının bu cümlesinde, Suriye – Filistin cephesinde yaptırdığı bayındırlık işlerine özeleştiri ve serzeniş vardır. Cemal Paşa Suriye’den ayrılırken, arkasında imar edilmiş kentler, Pozantı’dan Birüssebi’ye dek uzanan kara yolları ve beş yüz kilometrelik demiryolu ağı bırakıyordu.” Bir devlet asıl merkezini her zaman önde tutmalıdır. Nereleri savunması ve asla bırakmaması gerektiğini de bilmelidir.

⁴⁸⁸ Özellikle Balkan savaşları dönemini inceleyen ve savaşların trajik sonuçlarını ortaya koyan başlığı ile de çok gerçekçi bir kitap: Bknz: Eyal Gıno, *Osmanlı Yenilgi Kültürü*, (İstanbul: İletişim Yayınları,2022)

fikrini Anadolu'ya taşımışlardır.⁴⁸⁹ Tokatlı bir Ermeni Balkanlardan Tokat'a gelen muhacir Türklerin onlardan nefret ettiklerini hatta “Gâvura et verilmez” diyerek, Kurban Bayramı'nda onlara et verilmesini engellediklerini yazmaktadır.⁴⁹⁰ Balkan muhacirleri özellikle Yunan ve Bulgarlardan gördükleri zulümlerin ve kaybettikleri toprakların acısını karşılarına çıkan gayrimüslimlere yüklemişlerdir. Almanların milliyetçiliğinde Napolyon'un işgali nasıl fitili ateşleyici oldu ise 93. Harbinden sonra Balkan Savaşları hem devlet, hem aydınlar hem de halkta Türk milliyetçiliği fikriyatının canlanmasına sebep olmuştur. Balkanlar'ın kaybedilişi ve sonrasında katledilen ve perişan halde yollara dökülen milyonlarca insanın yaşadıkları trajediyi dönemin basın edebiyatına yansımalarını kolayca görebiliriz.

Balkan Savaşları her yönden toplumu ve devleti sarstığı gibi artık Osmanlıcılıktan da bahsedilemez olmasına ve yeni kurulan Balkan devletlerinin ulus devlet modelinden bahsedilmeye başlanmıştır.⁴⁹¹ Özellikle Yunanistan ve Bulgaristanın etnik temizlik ve göç politikası ile milyonlarca müslümanı ya katletmiş ya da göçe zorlaması Anadolu'da güçlü bir vatan ve devleti kaybetme korkusuna sebep olmuştur. Bu göçler Anadolu'nun demografik yapısını Türkler lehine değiştirirken Balkanlarda Türkleri azınlık durumuna düşürmüştür. Sonuçta Türkçülük ve Garpcılık fikirleri daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde göçlerle gelenlerin iskanı politikalarında ilk defa batıdan öğrenilmiş olan millet, milliyetçilik, modernleşme kavramları gibi etnik kökene göre tasnife önem verildiğini görüyoruz. Türk ve Müslüman olmayanların belli bölgelerde yoğunlaşmamalarına dikkat ediliyordu. Bu tavır daha sonraki Lozan Anlaşması ve devletin vatandaşlığa kabulünde de esas unsuru oluşturacaktır. Yani Osmanlı'daki “milleti hakime”den olmak kabul şartı sayılacaktır.

Balkan yenilgisinin ardından kamuoyunda “Turan ülküsü” yer bulmaya başladığı gibi, yenilginin yarattığı travmayı en açık şekliyle bütün edebiyat eserlerinde görmemiz mümkündür. Bu dönem 1911'de Genç Kalemler dergisi ile başlatılan “Cumhuriyet

⁴⁸⁹ Yahya Kemal Taştan, “Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana: Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI(2012):9.

⁴⁹⁰ Agop Arslanyan, *Adım Agop Memleketim Tokat*, İstanbul: Aras Yayınları, 2008), 22.

⁴⁹¹ Gıno, *Osmanlı Yenilgi Kültürü*, 46.

Dönemi Türk Edebiyatı”nın ortaya çıktığı 1923 yılına kadar devam eden “millî edebiyat” ya da “Türkçü edebiyat” döneminin adıdır.⁴⁹² Ayrıca Türk edebiyatının millî seferberlik için bir propaganda aracı olarak kullanılması da ilk defa Balkan Savaşlarından sonra görülmektedir. Özellikle Çanakkale Savaşlarında devrin önde gelen yazar ve şairlerinin (heyet-i edebiyeye) savaşı yazmaları için cepheye götürüldükleri görülmektedir. Türk millî kimliğinin niteliği, içeriği ve vatan fikrinin ortaya çıkışı, dönemin eserlerinde açıkça görülebilir. Bu dönem artık “millî edebiyat” döneminin adıdır ve “Türk” kelimesi açıkça bütün eserlerde yer almakta ve yayılmaktadır.⁴⁹³

Devletin dağılmasına sebep olacak olan I. Dünya savaşından yenilmiş olarak çıkan Osmanlı İmparatorluğunu İttifak devletleri 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesinin 7. Maddesi’ne dayanarak dört bir yandan işgal ettiler. Bu aslında “Şark Meselesinin” Türkleri Balkanlardan çıkardıktan sonra Asya’ya sürmenin son aşaması idi. 1683’ten beri geri çekilmenin son ve en büyük travması idi. Önce Süleyman Nazif’in “Kara Bir Gün” olarak nitelendirdiği İstanbulun 8 Şubat 1919’da İstanbul’un işgali ve ardından 15 Mayıs 1919’da Yunanlılar tarafından İzmirin işgali Millî Mücadelenin fitilini ateşleyen en büyük olaylar olmuştur. 500 yıldır yönettiği bir azınlık unsurun işgali İstanbulda ve Anadolu’da çok büyük tepki ile karşılanmıştır. Churchill hatıralarında Pariste iken haber aldığı İzmirin işgalinin akıl almaz bir hata olduğunu ve bunu Türklerin asla kabul etmeyeceğini söylediğini yazmaktadır.⁴⁹⁴ Nitekim İzmir’in İşgali üzerine Türk Ocağı ve Karakol Cemiyeti tarafından ilki 23 Mayıs 1919’da düzenlenen, her birine yaklaşık 150-200 bin kişinin katıldığı dört miting düzenlenmiştir. Mitinglerde Halide Edip, Hamdullah Suphi, Rıza Nur, Rıza Tevfik, Mehmet Emin, Şükufe Nihal gibi pek çok önemli isim katılmıştır. Konuşmalar vatan ve millet temalarına vurguları açısından önem taşımaktadır. Özellikle Şükufe Nihal’in “Aziz

⁴⁹² Balkan savaşlarına katılmış dönemin Türkçü yazarlarından Ömer Seyfettin’in Balkan hezimetine ve sonrasına ait hikayeleri bu konuda önemlidir. Ömer Seyfettin hikayelerinde millî kimlik inşasına çalışan ve Türklüğü esas alan ilk hikayecimiz sayılabilir. Kullandığı dil bugün bile anlaşılır olması bakımından dilde sadeleşmeye güzel bir örnektir.

⁴⁹³ Taştan, “Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana”,9

⁴⁹⁴ Gotthard Jaeschke, “İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması”, *Belleten*, Ankara: TTK, 32/128(1968):574

vatan, beşğimiz sendin, mezarımız yine sen olacaksın!” sözleri mitinglerden akılda kalan önemli bir cümledir.⁴⁹⁵

Mitinglerdeki konuşmalar ve kamuoyunda oluşan hava Anadolu’ya dayanan bir Türk milliyetçiliğinin doğmasına sebep olacaktır. Anadolu’nun her yerinde işgallere karşı direniş örgütlenmeleri başlayacaktır. Aralık 1918’de İzmir’de “*Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti*”, Doğu’da Ermeni tehdidine karşı Süleyman Nazif ve Ziya Gökalp öncülüğünde “*Vilâyat-ı Sarkiye Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti*” ile Trabzon’da Pontus’çu harekete karşı “*Muhafaza-, Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*” kurulmuştur.⁴⁹⁶ İşgale karşı bölgesel teşkilatlanmalar 22 Haziran 1919’da Amasya Tamiminde “Vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı tehlikededir” denilerek “milletin azim ve kararlılığına” güvenildiği belirtilerek İstanbul’a güvenilmediği artık yeni bir iradenin doğmaya başladığı ilan edilecektir. Ardından Erzurum Kongresi ile azınlıklara ve mandacılığa karşı ifadeler yer verildiği görülmektedir. “Vatanın ve istiklâlin muhafaza ve teminine” İstanbul hükümeti muktedir olamazsa yeni bir meclis kurulmasına karar verilerek millî iradeye dayanan ulus-devlet anlayışında self-determinasyon prensibi çerçevesinde bir mücadelenin benimsendiğinin işaretleri de Erzurum Kongresinde görülmektedir. Ayrıca Kongrede Şarki Anadolu Müdafaa-ı Hukuk cemiyetine üyelik şartının 9. maddesindeki “Bilcümle İslâm Vatandaşlar, Cem’iyyetin A’zayı Tabî’yyesindendir” ifadesi ile millî kimliğin ana unsurunun müslümanlık olduğunu görmekteyiz.⁴⁹⁷ 4-11 Eylül tarihlerinde Sivas’ta toplanan kongrede de

“*Camia-i Osmaniye’nin temamiyeti ve istiklâl-i Milliyemizin temini ve Makam-ı Muallayı Hilâfet ve Saltanat’ın masuniyeti için kuvay-ı milliyeyi âmil ve irade-i milliyeyi hakim kılmak, esası kat’îdir*” ile “*ekseriyet-i İslâmiye*” ifadeleri ile ortak müslümanlık kimliğine vurgunun devam ettiğini görmekteyiz. Aynı şekilde 28 Ocak 1920’de kabul edilen Misak-ı Millî’de de Osmanlı İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksamın heyeti

⁴⁹⁵ Ömer Faruk Kırmıt, “İzmir’in İşgalinden Sonra Yapılan Büyük Sultan Ahmet Mitingleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4(2020):1335

⁴⁹⁶ Ercüment Kuran, *Türk Çagdaslaşması*, der. Mehmet Erdogan, (Ankara: Akçağ Yayınları,1997), 270.

⁴⁹⁷ Yavuz Özdemir “Erzurum Kongresi Kararlarını Etkileyen Faktörler ve Kararların Yorumlanması”, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum, Ed:Er-Vak Kültür Yayınları, (Erzurum,2019), 659-676,

mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür” denilmek suretiyle müslüman temelli bir kimlik anlayışının devam ettiğini görmekteyiz.⁴⁹⁸

Bu dönemde özellikle Gayrimüslimler ve onları destekleyen batılı güçlerle onların karşısında duran Anadolu’daki Müslüman ahali ayrımına dayanan bir kimlik anlayışının hakim olduğunu görüyoruz. Bu anlayış gerçekte örtüşmesi açısından da gayet doğaldı. Çünkü işgalci düşmanın tamamı hristiyandı ve onların yanında Anadolu’daki Hristiyan unsurlar vardı ve bunların karşılarında ise müslüman unsurlar vardı. Osmanlı geleneksel toplum yapısının da bir devamı olarak bu sonuç politik ve kültürel açıdan olması gerekendi. Anadolu halkının milliyetçilik ve millet anlayışı tamamen dine dayanan geleneksel anlayıştı. Bu dönem konuşmalar ve ifadeler tamamen “islamcı” ve “Müslüman milliyetçiliği” ihtiva etmekteydi. Ancak Millî Mücadelenin lider ve kurmay kadrosu batıcı ve modern kavramlarla “Türk milliyetçilik” fikrine sahip insanlardır. Millî Mücadele boyunca lider kadro bu yönünü hiçbir zaman ortaya koymadan sosyal yapıya uygun bir “söylem”le yoluna devam etmiştir. Bu İslam eksenli millet ve kimlik anlayışı Lozan Anlaşmasında da esas kabul edilecek ve Osmanlı’nın “millet-i hakime” anlayışına dayanan bir kimlik tanımı göçler ve anlaşmalarda da yer alacaktır. Gayrimüslimler yaşanan trajedi ve ihanetlerden dolayı artık kabullenilmeyecektir. 1924’ten sonra “millet-i hakime” olarak Müslümanlıkla “Türklük” yer değiştirecektir. Ancak bu Türklük Türk milliyetçilerinin anladığı ya da Anadolu’da yaşayan Türklükten daha çok “akıl ve bilimle” yeniden inşa edilmeye çalışılan politik bir Türklük olacaktır.

Smith, millet inşası sürecinin şu şekilde olduğunu belirtir: 1. “Topluluğun ortak anıları, mitleri ve sembollerinin geliştirilmesi, işlenmesi ve aktarılması. 2. Topluluğun tarihsel gelenek ve ritüellerinin geliştirilmesi, seçimi ve aktarılması. 3. Halkın ortak kültürünün (dil, âdetler, din, vb.) ‘otantik’ unsurlarının belirlenmesi, işlenmesi ve aktarılması. 4. Belirlenen nüfus içindeki ‘otantik’ değerler, bilgi ve tutumların standardize edilmiş yöntemler ve kurumlar aracılığıyla aşılması. 5. Tarihi bir kara parçası ya da anavatanın sembol ve mitlerinin sınırlarının belirlenmesi, işlenmesi ve aktarılması. 6.

⁴⁹⁸ Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara; T.T.K. Yayınları, 1996), 113-114.

Sınırları çizilen kara parçası içindeki beceri ve kaynakların seçimi ve idareli kullanımı.
7. Belirlenen topluluğun tüm üyeleri için geçerli ortak haklar ve ödevlerin
tanımlanması”⁴⁹⁹

Smith’in saydığı bu millet inşa unsurları Cumhuriyet döneminin “yeni bir millet” “yeni bir hayat” inşası için hayata geçirilen inkılaplar ve çalışmaları ile uyumludur. Bu süreç aslında modernleşme kararının alındığı Tanzimatla başlayan bir süreçtir. Cumhuriyetle artık tercih net ve kesin bir şekilde verilmiştir.

3.3.Türk Millî Kimliğinin İnşasında Etkili Olan Fikirler

Türk milliyetçiliği ve millî kimliğinin inşası uzun yıllar devletin siyasî ve sosyal değişimlerine göre şekil almıştır. Bunu özellikle Ziya Gökalp’in fikirlerinden takip edebiliriz. Türk milliyetçiliği sivil ve kültürel olarak gelişmekten daha çok devlete dayalı ve politik bir gelişim çizgisi göstermiştir. Ayrıca Cumhuriyet döneminde Türk milliyetçiliği ve millî kimlik kültüre, halka ve sosyal gerçekliğe dayanmak yerine “akıl ve bilimle” yeniden inşa yoluna gidince resmî milliyetçilik sadece devlete ait bir ideoloji haline dönüşmüş ve Türk milliyetçilerine bile yabancılaşmıştır.

Türk milliyetçiliği denildiği zaman ilk akla gelen şüphesiz Ziya Gökalp’tir. Gökalp’in önemi batılı sosyal bilimler disiplini içerisinde Türk milliyetçiliğini, Türk tarihini ve kültürünü ilk defa ele alarak sistemleştirmeye çalışan olmasıdır. Ayrıca değişen şartlara ve devletin ihtiyacına göre “layiha” geleneği dahilinde çözümler ve teklifler sunan biri olmasıdır. Ziya Gökalp bu sebeple istikrarlı ve değişmeyen fikirler yerine döneme göre değişen fikirlere sahip olmuştur. Ancak bu yönüyle II.Meşrutiyet döneminin uzlaştırıcı ismi olarak da anılmaktadır. Dolayısıyla Türk millî kimliğinin gelişiminde onun yeri inkar edilemez.

II.Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet’e de intikal eden Ziya Gökalp etkisi ise zaten Cumhuriyet kurulur kurulmaz Diyarbakır’dan getirilmesinden bellidir. Ancak özellikle ezanın Türkçe okunması ve Osmanlıyı eleştiren görüşleri dışında Ziya Gökalp’in

⁴⁹⁹ Smith, *Millî Kimlik*, 98-99

“Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” üçlüsünden İslamlaşmak kabul görmemiştir. Gökalp, 1923’te yayınladığı Türkçülüğün Esasları kitabında Erol Güngör’ün de çok eleştirdiği gibi din konusuna sadece 1.5 sayfa ayırmıştır. Gökalp’in Türkçe ezan ve ibadet görüşleri dışında daha çok İslamcı görüşlere yakın olan İslam dünyasını birleştirmeyi amaçlayan görüşleri kabul görmediği gibi tam tersi politikalar uygulanmıştır. Ayrıca Gökalp’in Osmanlıyı eleştiren görüşleri reddi miras olarak geçmişten koğuş politkalarında etkili olduğu söylenebilir. Cumhuriyet’in en çok eleştirilen yönü din politikalarıdır. Genellikle değişen şartlara göre yeni fikirler üreten Ziya Gökalp 1924’te vefat etmiştir. Erkenden vefat etmeseydi ileriki yıllarda yapılacak olan inkılaplar konusunda ne derdi gerçekten merak konusu.

Gökalp’in milliyetçilik anlayışı “ilkçi”, millet anlayışı ise “kültürcü” anlayışa yakındır. Gökalp’in Türklerin asırlardır var olduğu ve tarihin en eski milletlerinden olduğu görüşü Atatürk’te de vardır. Atatürk konuşmalarında Türk, Türk milleti, vatan, istiklal, muasır medeniyet ve cumhuriyet kavramlarına çok yer verir. Hatta Türklerin tarihi ve coğrafyası konusunda Ziya Gökalp’ten de ileri giderek;

"Türk milleti Asya'nın garbında ve Avrupa'nın şarkında olmak üzere kara ve deniz sınırlarıyla ayırt edilmiş, dünyaca tanınmış, büyük bir yurttan yaşar. Onun adına 'Türkeli' derler. Türk yurdu daha çok büyüktür. Yakın ve uzak zamanlar düşünülürse Türk'e yurtluk etmemiş bir kıt'a yoktur. Bütün dünyada, Asya, Avrupa ve Afrika Türk atalarına yurt olmuştur. Bu hakikatler eski ve hususiyle yeni tarih vesikalarıyla malumdur. Fakat bugünkü Türk milleti, varlığı için bugünkü yurdundan memnundur. Çünkü Türk, derin ve şanlı geçmişin, büyük kudretli atalarının mukaddes miraslarını bu yurttan da muhafaza edebileceğinden, o mirasları, şimdiye kadar olduğundan çok daha fazla zenginleştireceğinden emindir..."⁵⁰⁰

Atatürk’ün bu ve buna benzer pek çok ifadesinde Türklerin millet olarak çok eski olduğu inancına sahip olduğu anlaşılabilir. Dolayısıyla milliyetçilik anlayışı olarak “ilkçi” milliyetçilik anlayışına yakın durmaktadır.

⁵⁰⁰ Atatürk, (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları,1980), 537-538.

Ziya Gökalp “Tanzimatçıları Batı medeniyetini “yarım-yamalak” aldıklarını; mektep-medrese, Batı hukuku-eski hukuk, Batı müziği-Doğu müziği gibi memlekette bir sürü ikiliklere sebep olduklarını devleti kurtarmak için Osmanlılık icat ederek Türklüğü ihmal ettiklerini, Osmanlılığa sadece Türklerin sahip çıktığını söylemektedir.⁵⁰¹ Ziya Gökalp bunları söylerken devlet zaten dağılmıştı ve elde sadece Türkçülük kalmıştı. Cumhuriyet’le beraber Gökalp’in bütün eleştirdiği ikilikler ortadan kaldırıldı ve Batılı olanlar yönünde tercih yapıldı. Gökalp’in toplum modelinde Türkçülük kültürel, İslam ise ahlakî kısmı oluşturuyordu. Gökalp’in muasırlaşmalardan anladığı ise Avrupanın bilimsel, teknolojik başarılarıydı. Batılı bilimlerinden özellikle sosyoloji, siyaset ve ekonomi ile bizzt ilgileniyordu.⁵⁰²

Güngör’e göre Cumhuriyet II. Mahmud’la beraber başlayan “Batılılaşma” geleneğinin devamıdır ve Batılılaşma ile modernleşme basit bir kelime farkından ibaret değildir.⁵⁰³ Kültür ve medeniyet ayrımını yapan ilk kişi Ziya Gökalp’tir. Bu ayrımı aslında Garpçıların her şeyimizle Batılı olmayız tezlerine karşılık olarak yaptığı söylenir. Gökalp’e göre kültür millî, medeniyet ise beynelmileldir. Milletlerin kendilerine ait kültürleri olması gerektiği, günümüzde medeniyet olarak ise tek bir medeniyet olduğu onun da batı medeniyeti olduğudur. Gökalp, meşhur “*Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetim.*” formülüyle Garp medeniyetine geçmemiz gerektiğini belirtir. Aslında Gökalp’in bu formülasyonu devrinin tartışma ve ihtiyaçlarının bir sonucudur. Garpçıların toptan Batılılaşmak tezlerine karşı millî ve dinî değerleri ve kültürü yani millî kimliğin ana unsurları olan değiştirilemez olanları dile getirme gayretinin yanında değişmek, modernleşmek ihtiyacının da belirtilmesi gayretidir. Nitekim bu formül hem Türkçü hem de İslamcılar tarafından desteklenmiştir. Kültür ve medeniyetle beraber maddi unsurların değişmesi hususunda Ogburn’un “kültürel boşluk” kavramını hatırlatırcasına Güngör, kültürle medeniyetin, hayatın manevi ile maddi düzeninin birbirinden kesin bir şekilde ayıramayacağını söylemektedir. “*Bir ülke başka ülkenin sadece teknolojisini veya sadece manevi kültürünü benimsemek*

⁵⁰¹ Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötüken Yayınları,1987),23.

⁵⁰² Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul:Metis Yayınları,2020), 65.

⁵⁰³ Güngör, *Dünden Bugünden: Tarih, Kültür, Milliyetçilik*, 27.

*istese bile bunu istediği şekilde gerçekleştiremez. Birtakım teknolojik değişimler manevi kültürde de, değişimlere yol açacak uygun bir zemin yaratır.”*⁵⁰⁴

Her medeniyet ya da maddi değişim kendi manevi altyapısını ve kültürünü yaratır. Maddi kültürel unsurlar manevi alanda bir değer oluşturmamışsa devamlılığı söz konusu olamaz. Maddi değişimler özellikle günümüzde görülmektedir ki kendi kültür ve değer alt yapısını oluşturmaktadır.

29.Ekim 1923'te Atatürk bir Fransız gazetesine “*Memleketler muhtelifdir fakat medeniyet birdir ve bir milletin terakkisi için de bu yegâne medeniyete iştirak etmesi lâzımdır.*”⁵⁰⁵ şeklindeki ifadelerinde Gökalp'in medeniyetin tek ve bütün olarak günümüzde batı medeniyeti olduğu görüşünün etkisini görüyoruz. Ona göre medeniyet, her kim ilim ve sanatta ileri ise medeniyet ona geçmiş demektir. Bu dönemde Batı medeniyeti ilim, teknoloji ve sanatta ileri olduğuna göre bugünkü medeniyet, Batı medeniyetidir.⁵⁰⁶

*27 Ekim 1922'de öğretmenlere yaptığı konuşmada şunları söyler: “Gözlerimizi kapayıp mücerret yaşadığımızı farz edemeyiz. Memleketimizi bir çember içine alıp cihan ile alâkasız yaşayamayız. Bilâkis müterakki, mütemeddin bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşayacağız. Bu hayat ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her ferdi milletin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur.” Gene aynı konuşmada, “milletimizin siyasi ve içtimai hayatında, milletimizin fikrî terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır.” derken yine 22 Eylül 1924'te Samsun'da öğretmenevinde şu konuşmayı yapar: “Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için, en hakikî mürşit ilimdir, fendir. İlmin ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalalettir.”*⁵⁰⁷

“Atatürk, “Vücudumun babası Ali Rıza Efendi, heyecanlarımız babası Namık Kemal, fikirlerimin babası ise Ziya Gökalp'tir.” dese de Namık Kemal'in İslamcılığı, Ziya

⁵⁰⁴ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 17.

⁵⁰⁵ Abdurrahman Çaycı, “Atatürk'ün Uygarlık Anlayışı”, *Belleten*, 254(1988):1107

⁵⁰⁶ H.Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: BireyYayınları,1999),15

⁵⁰⁷ Çaycı, “Atatürk'ün Uygarlık Anlayışı”, 116-1117

Gökalp'in ise Türkçülüğünün muhtevası Atatürk'te yoktur. Atatürk bilimcilik, seküler milliyetçilik, halkçılık, laiklik, medeniyeti tek ve bütün olarak görme, dilde tasfiyecilik, tarihi ve kültürü akıl ve bilimle yeniden inşa bakımlarından her ikisinden de tamamen farklıdır.⁵⁰⁸

Atatürk konuşmalarında muasır medeniyet, ilim ve fen kavramlarına çok yer verir. Modernitenin ve 19.yy siyasi ve sosyal hayatının popüler metodolojisi pozitvizm olmasına ve bunun Türk aydınları arasında da yaygın olmasına rağmen Cumhuriyet'in temel felsefesini oluşturan fikrin "bilimcilik" olduğu bunu anlamadan Cumhuriyet ideolojisini ve inkılaplarını anlamamanın imkânsız olduğunu Atatürk'ün söz ve eylemlerinden rahatlıkla anlayabiliriz.

Atatürk, II. Meşrutiyet Garbçılığının felsefesini oluşturan "Vülger materyalist", Pozitivist ve "Sosyal Darwinist" anlayışa dayanan geleneksel Batılılaşma/modernleşme yaklaşımlarından farklı düşünmektedir. Atatürk, Pozitivizmin içinden çıkan ve A.Comte'un öğrencisi Taine tarafından geliştirilen deneye ve gözleme dayanmayan bilgiyi kabul etmeyen, bunun manevi alana da uygulanabileceğini savunan bilimciliğe inanmaktadır. Bilimcilik merkezli ve yeni ahlak tesisi amaçlı bir Batılılaşmanın, oldukça sulandırılmış bir biçimi olan Gökalp'in "Muasırlaşma/Asrileşme" kavramlaştırması çerçevesinde "bilimci" ve medeniyetçi" bir çizgide Türkiye Cumhuriyetinin resmî ideolojisini inşa etmeye çalışacaktır.⁵⁰⁹

Bilimcilik anlayışı Atatürk'ün "din-bilim" ilişkisinden modernleşmeye bakışına kadar bütün görüşlerini etkileyecek milletler mücadelesinde ayakta kalmak için Sosyal Darwinist bir gerekliliğe inanarak Osmanlı Garbçılıklarının tezlerini benimseyecektir. Yaşıtları gibi yaşadığı "eski-yeni" çatışmasında bunu yaşam mücadelesinin kaçınılmaz zorunluluğu olarak görecektir ve Erken Cumhuriyet inkılaplarına da yansıyan radikal ve tavizsiz bir tavır almasına sebep olacaktır.⁵¹⁰

⁵⁰⁸ Şerafettin Turan, *Atatürk'ün düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, (Ankara: TTK. Yayınları,2019), 21.

⁵⁰⁹ Şükrü Hanioğlu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, (İstanbul: Bağlam Yayınları,2023),155.

⁵¹⁰ Hanioğlu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*,174.

Atatürk'ün bilimciliğini her yerde görmekteyiz. Hatta “dine, hayatı boyunca bilimci tezler çerçevesinde yaklaşmış, onun, "fen tarafından açıklanamayan" kısımlarını reddetmiştir. Böylesi bir yaklaşım Mustafa Kemal'in, Hz. Muhammed'e Carlyle'in "kahraman"ı, Kur'an'a da içinde önemli felsefi mesajlar barındıran bir kaynak olarak bakmasına sebep olmuştur. İslamiyet'in doğuş ve gelişimi ile peygamberin hayatı üzerine yaptığı okumalarla dinlere yönelik genel yaklaşımını oluşturmuştur. Bilimciliğin güçlü etkisiyle, zamanının pek çok eğitimli aydın kesimi gibi dini de bilimle açıklanabilecek bir olgu olarak görmüştür. Hatta millet, millî kimlik, dil, din, kültür ve ahlakın “ilim ve fen”le yeniden inşa edilebileceğine olan inancı sebebiyle politikalar ve teoriler ortaya koymuştur.⁵¹¹

Bilinenin aksine Atatürk pozitivist değildir. “*Mustafa Kemal, önceleri Ahmed Rıza'nın, Comte ve Pierre Lafitte kaynaklı analizlerine hayranlık duyduğunu, buna karşılık, pozitivistimin ihtilal karşıtlığı nedeniyle bu akım ve onun Osmanlı takipçilerinden soğuduğunu ifade etmiştir.*”⁵¹² Atatürk'ün bütün inkılaplarında ana eksen “bilimcilik”, “milliyetçilik”, “baticılık” ve “laiklik” olacaktır.⁵¹³ Machiavelli, gibi ulusal amaçlar peşinde koşan bir Cumhuriyete inanıyor ve saltanatın çağdışılık olduğunu, cumhuriyetçiliği 400 yıllık mücadele sonunda “insanlığın sahip olduğu son çare” görüyordu. Fransanın üçüncü Cumhuriyet dönemi ve sert laiklik düşüncesi ile Fouille'nin idealist dayanışmacılığı inkılaplarında etkili olmuştur.⁵¹⁴ Cumhuriyet fikri II. Meşruiyet döneminde yaygınlaşmış bir fikirdir. Atatürk Cumhuriyetçi subaylar içerisinde sayılırdı.

Atatürk'ün fikriyatının ve inkılapların şekillenmesinde Ziya Gökalp'in çok etkisi olduğu söylenir. Özellikle inkılaplara ve temel medeniyet değiştirme fikrine baktığımızda Garpcıların etkisi barizdir. Bunun en güzel belgesi ise 1913 yılında Kılıçzade Hakkı'nın İctihad dergisinde tutuklanmamak için “Pek Uyanık Bir Rüya” başlığı ile rüya gibi anlattığı hayalindeki refomlardır. Abdulah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı ve

⁵¹¹ Hanioğlu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, 146.

⁵¹² Hanioğlu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, 178.

⁵¹³ Şükrü Hanioğlu, *Atatürk, An Intellectual Biography*, (New Jersey: Princeton University Press, 2011), 131.

⁵¹⁴ Hanioğlu, *Atatürk, An Intellectual Biography*, 134.

benzeri Garbçılara ait pek çok eser Atatürk'ün kütüphanesinde bulunmuştur. “*Mustafa Kemal de tesettürün ilgası, fesin yerine şapkanın geçirilmesi, Batı kaynaklı medeni kanun yapılması, Latin harflerinin kabulü benzeri konulara moda, kadın hakları ve feminizm, hukuki bağlam, kültür araçları benzeri eksenlerde değil, bilimsel gereklilik ve sosyal Darwinist anlamda "yaşam mücadelesi"nin gerekli kıldığı değişimler olarak yaklaşmıştır.*”⁵¹⁵

Atatürk'ün özel gayretiyle geliştirdiği Fransızca ile Fransız literatürünü be filozoflarını okuduğunu biliyoruz. Dolayısıyla cumhuriyetçilik ve laiklik konularında bariz Fransız etkisini görmek şaşırtıcı gelmiyor. Atatürk'ün Rousseau'nun 1913'te çevrilen Contrat Social'ini okuyup özellikle Cumhuriyet bölümünün altının çizildiği ve Monteskiyö'nün “Kanunların Ruhu” kitabını da okunduğu anlaşılmaktadır.⁵¹⁶

Atatürk'ü etkileyen kitaplardan bir diğeri ise Celal Nuri'nin tavsiye ettiği H. G.Wells'in, evrenin oluşumundan 1915'e kadarki insanlık tarihini anlatan “The Outline of History” ansiklopedik bir tarzda yazılmış olan bu eser “19.asır Alman Vülger materyalizmi ile popüler Darwinizmi yirminci yüzyıla taşıyan, insanlığın evrim ve gelişimini bu parametreler dâhilinde analiz eden bir çalışma karakterine sahip olmuştur.”⁵¹⁷ Çok etkilendiği bu kitabı Türkçeye de çevrilmesinin istemiştir. Bu isimlerin haricinde Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Mustafa Celalettin Paşa, Leon Cahun, Deguignes, İslam Tarihi için Leone Caetani, E.Pittard, J.Gobineau gibi isimlerin yanında pek çok bilim dalına 4289 eser şahsi kütüphanesinde bulunmuştur. Tartışılan ya da yapılacak olan bir inkılaptan önce ciddi okumalar yaptığı ve konunun uzmanlarını akşam sofrasında ağırlayarak tartışmalar yaptırdığı bilinmektedir. Özellikle dil ve tarih çalışmalarında ortaya koyduğu gayret ve ciddiyet şaşırtıcıdır. Tıpkı bir akademisyen ya da teorisyen gibi teoriler oluşturup, doğrulamak için olağanüstü gayret sarf etmiştir.

Atatürk'ün bizzat kendisi de, yeni kurulan devlet de, yapılan inkılaplar da Tanzimat'la başlayan sürecin ete kemiğe bürünmesidir. Hepsi ve her şey bu tarihî değişimin bir

⁵¹⁵ Hanoğlu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*,162.

⁵¹⁶ Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen*,14.

⁵¹⁷ Hanoğlu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, 479.

sonucudur. Belki bazı hususlarda farklı tercihler yapılabilirdi. Ancak şunu belirtmek için önceki cümle kuruldu; ne sorular ve sorunlar birden ortaya çıktı ne de bunlara verilen cevaplar ya da çözümler yeni ortaya çıktı. “Devlet nasıl kurtulur”dan “muasır medeniyetler seviyesine çıkmak” idealine bu şekilde gelindi. Bu süreçte Garpçı Kılıçzade Hakkı’nın 1913’te yazdığı şu sözler geçerliliğini kaybetti mi dersiniz?

“Bağıra bağıra halka anlatacağız ki, değil Asya’ya çekilmek, kutuplara firar etmek Avrupalılar gibi düşünmedikten, Avrupalılar gibi çalışmadıktan sonra orada dahi yakamızı bırakmazlar, mevcudiyet-i mukaddese-i diniye ve milliyetimizi muhafaza ettirmezler. Bugün Avrupa’dan tard ettiler, yarın dünya yüzünden kaldıracaklardır.”⁵¹⁸

Kılıçzadeyi bu kadar umutsuz kılan ve bu kadar teslimiyetçi yapan neydi? Elbetteki, devletin bekası sorunu bütün aydın kesimin en başta gelen ortak hissiyatı idi.

Cumhuriyetin kuruluşu ile beraber II.Meşrutiyet neslinden oluşan, çoğunluğu asker kökenli kadro, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere her şeyi baştan Batı örneğine göre “yeni”den inşa etmek düşüncesi ile sırasıyla önce “yeni bir devlet”, sonra “yeni bir millet” ve “milli kimlik” inşasına başladılar.

Kurulan yeni devlet miydi? Yoksa binlerce yıllık Türk devletinin devamı mıydı? Bunu 20.1.1921’de kabul edilen Teşkilâtı Esasiye Kanunu’nun devlet şekline sadece “Türkiye Devletinin hükümet şekli Cumhuriyettir” ibaresinin konmasından anlıyoruz ki, rejim değişmiş devlet devam etmektedir. Yeni bir millet ve kimlik inşasına gelince, kültürler ve kimlikler yoktan var edilen ve bir anda değişecek değerler değildir. Sosyal gerçeklikle uyuşmayan hiçbir şey yaşayamaz. Nitekim dilde tasfiyecilik ve ezanın Türkçe okunması tutmayan politikaların başında gelecektir.

⁵¹⁸ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 71

3.4. Devletin İnşasında “Batı Etkisi” ve Batıcılık

Meriç’e göre “Bu ülke 89’dan beri su alan bir gemi. Fransız İhtilâli yalnız Batı feodalizminin değil, ihtiyar Şark’ın da ölüm çanı. Osmanlı bir başka medeniyetin varlığını o zaman fark eder. (...) Bu tanımadığı dünyanın kesif ve müselsel taarruzları karşısında kuvvetinden şüphe etmeğe başlar. Hayret, yerini hayranlığa bırakır, hayranlık teslimiyete.”⁵¹⁹

Bu süreçte düşünce dünyamızın ana konusu haline gelen modernleşme, batılılaştırma ve çağdaşlaşma kavramları herkesin kendi bakış ve dünya görüşüne göre içeriğini doldurduğu son ikiyüzlü yıllık maceranın başlıklarıdır.

Tarihte Türklerin İslama girişten sonraki en büyük sosyal değiş(e)me(me) sürecine bakışları açısından tarafları dört şekilde sınıflandırabiliriz: 1- Çağdaşlaşma görüşü olarak Kemalist ve Atatürkçü çizgiyi temsil eden Ziya Gökalp, Niyazi Berkes, Ali Yaşar Sarıbay gibi isimlerin temsil ettiği kesim. 2- Muhafazakar-İslamcı çizgide uluslaşma, laiklik ve kültür politikalarını eleştiren kesim. 3-Popülist ve liberal eleştiriler getiren İdris Küçükömer, M.Ali Aybar ve Savaş Akad gibi isimlere ATÜT çizgisinde bürokrasi ile halk kopukluğu ve halkın ezilmesi eleştirisine getirenler de eklenebilir. 4-Marksist cemahtan Doğu Perinçek, Taner Timur gibi sınıfsal tahliller, antiemperyalist yön ve Kemalist devrimlerin ilerici yönünden yaklaşanlardır.⁵²⁰

Berkes, “Batı’dan bağımsız olmayan hiçbir geri kalmış toplum Batılılaştırılmaz, ilerleyemez; ister reform ister devrim yoluyla kendine yeni düzen veremez; sele kapılmış bir saman çöpü gibi sürüklenir durur.”⁵²¹ diyerek Batıcılık konusunda Kurtuluş savaşında emperyalist yüzünü gösteren batıdan kurtularak, tam bağımsız olarak “batıya rağmen batılılaştırma”mız gerektiğini, antiemperyalist bir çizgide batılılılaşmayı kabul etmektedir. Berkes, Çağdaşlaşma ve Batılılılaşmayı ayrı kavramlar olarak kullanır ve Batılılılaşmayı batılı devletler seviyesine ulaşma, çağdaşlaşmayı modernleşme ile aynı

⁵¹⁹ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, (İstanbul:Ötüken Yayınları,1979),52

⁵²⁰ Bülent Tanör, *Kuruluş Üzerine On Konferans*, (İstanbul: Der Yayınları,1996),205-221.

⁵²¹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 28-29.

anlamda kullanır. Batılılaşmayı askeri yenilgiler sonucunda, sonucu başarısız “denize düşen yılan sarılır” olarak görerek, “Türk düşüncesinde batı sorunu”na dikkat çeker.

Küçükömer ise en baştan “Düzenin Yabancılaşması” olarak batılılaşmayı “Tarihi toplum dokusu kapitalist olan batının üst yapı kurumlarını, Türkiye toplumunun başka dokulu yapısına dikmek” olarak görmekte ve *“Türkiye'nin tarihi toplum yapısı da batı kurumlarını kabul edemeyecekti. Ve yetiştirilmek istenen kapitalistler de batılı emperyalistlerle işbirliğine gitmek zorunda kalacaktı.”* şeklinde yorumlamaktadır. Ona göre “Batı toplumuna girme, "Civil Toplum" yaratma çabaları, kökü dışarda, yani batı kapitalizminde olan ve mevcut yerli üretim düzeninden kopuk ya da onunla bir türlü tamamlanamayan sözde bir "kültür devrimi" gözükmemektedir.”⁵²² şeklinde eleştirmektedir.

Batılılaşma ya da batıcılık ilerlemenin yönü olarak Batı’nın seçilmesidir. Batılı değerler ve kurumların alınmaya çalışılmasıdır. Türk modernleşmesinin temel karakteri olarak görülen bu kavram iki yüz yıllık bir meceranın adıdır. *“Sebep ne olursa olsun, bütün bu çabaların başarısız kaldığı inkâr edilemez. Şu hâlde modernleşme adına getirilen teklifler ve yapılan uygulamalar Türkiye'nin problemlerine hakiki birer cevap teşkil etmemiştir.”*⁵²³

Osmanlı devleti ve aydınları üzerinde “Batı Etkisi” üç şekilde olmuştur: Birincisi psikolojik olarak, batının “medeniyetçi” ve oryantalist bakışı ile kurduğu psikolojik hegemonya. İkincisi, fikir, kavram ve akımlarıyla fikir ve düşünce dünyasında kurduğu kültürel hegemonya. Üçüncüsü ise “kapitalist dünya sistemine” uyma ve batılı kurumların taklit edilmesi şeklinde ortaya çıkan kurumsal hegemonya. Tanzimat dönemi kurumsal hegemonya, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri batılı akım ve fikirlerin yayıldığı kültürel hegemonya ve psikolojik hegemonya dönemleridir. Batılılaşmak, Tanzimattan itibaren Avrupaya karşı ayakta kalmanın tek yolu olarak görülmüştür. “Acilci” ve “devleti bekası” temelli başlayan “batılılaşmak” hep öyle devam etmiş ve batının fizikî ve fikrî bütün saldırılarına karşı “savunmacı” ve hatta bazı kesimlerden tarafından “kendisinden utanan” bir tavır geliştirilmiştir. Güçlünün karşı tanımlaması ve

⁵²² İdris Küçükömer, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşma*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994), 83.

⁵²³ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 34.

hatta mahkum etmesini makro ölçekte batının batı dışı ülkeleri damgalamasında ve ezeli düşman “Türk” imajında rahatlıkla görmektedir. Karşı koyabilmek, baş edebilmek için düşmana benzemek ya da benzememeye çalışma tarihi de diyebileceğimiz ikiyüzlü yıllık batılılaşma tarihimiz bunun gerilimi ile doludur. Millî kimliğimiz batının ezici üstünlüğünün travması altında inşa edilmeye çalışılmıştır. Çünkü bütün millî kimlikler ya bir iddia sunar ya da iddialara cevap verir. İkiyüzlü yıldır batının yanbaşı ve batı ile tarihi bir rekabete dayanan önyargı ve hasımlıkların oluşturduğu iddialara cevap vermeye çalışan bir millî kimlik inşa süreci yaşıyoruz.

Batının kültürel, psikolojik ve kurumsal hegemonyasının etkileri sayılabilecek batılı kurum ve değerlerin millî kimlik ve devlet inşasındaki etkilerini damga teorisi ışığında cumhuriyetçilik, ulus devlet, milliyetçilik, laiklik, pozitivizm kavramları etrafında açıklamaya çalışacağız.

Eski tarihlerden beri farklı olanı, kötü olanı, aşağılanmak isteneni yani toplumun dışında tutulmak isteneni belirtmek için köle, hırsız, suçlu, zararlı kimseleri belirtmek için damga (stigma) kullanılır. Yunanlılar kişilerin statüsünü ve ahlaken kötü olanı göstermeye yönelik bedensel işaretleri ilk kullananlardır. Bu işaretler bedene kazılarak ya da yakılarak, taşıyanın köle, suçlu ya da hain olduğunu ilan ederlerdi.⁵²⁴ Toplum dışlanması gerekeni, ötekini ya da farklıyı kamuya duyurarak “anormal” olanı ilan etmiş oluyordu. Damgalamanın bir diğer yönü ise toplumsal kimliklerin inşasında karşılaşılan damgalardır. Goffman’ın damga teorisine göre birbirinden oldukça farklı üç çeşit damga ya da damgalama vardır. 1-Bedenin fiziki bozukluklarından kaynaklı damga. 2-Karakter bozukluklarından kaynaklanan sapıklık, sapkınlık, ahlaksızlık, eşcinsellik, cezaevi geçmişi olmak, davranış bozuklukları vs. 3-Bazı ırk, din, mezhep, toplum ya da milletlere karşı damga vurulması.⁵²⁵ Kolektif kimlikler inşa edilirken “öteki”ni ve kendi kimliğinin ne olmadığını ya da üstünlüğünü belirtmek için bir sosyal psikolojik davranış olarak toplumların çoğunda hem bireysel hem toplumsal hem de ulusal ölçekte

⁵²⁴ Ervin Goffman, *Damga, Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, (İstanbul:Heretik Yayınları, 2014)29.

⁵²⁵ Goffman, *Damga, Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*,33.

karşılaşılan bir durumdur. Damgalamanın büyük ölçekli halini “Batı-Doğu” ayrımında görmekteyiz. Damgalanan kişi, topluluk ve hatta devletler üç temel strateji geliştirirler:

1-Damgaların kabul edilmesi. Bu strateji ile damgalanan kendini normal kabul ettiği damgalayanlarla özdeşleştirmiş olur. Yani damgayı kabul edip düzeltmeye çalışmaktır. Ya da damgalayanların normlarına uyacaktır. Ancak bu durum damgayı tamamen ortadan aldırılmaz. Yeri geldikçe eski damgalının bu durumu dile getirilir. Bu stratejinin en güzel örneği Almanya’nın Yahudi katliamını kabul ederek telafi edici faaliyetlerde bulunmasıdır.

2-Damgayı reddetme. Damgaları reddetmek durumunda damgalı kendi gibi olanlarla güç birliği yapabilir. Dolayısıyla damgası durur, ancak kendisi gibi olanlarla yeni bir topluluk oluşturur. 2.Dünya Savaşı suçları dolayısıyla Avusturya damgayı reddederek Almanya’nın ilk kurbanı olduğunu iddia etmiştir.

3-Karşı damga üretme. Damgasını gurur kaynağı olarak görüp karşı tarafı damgalamaktır. Bu durumda damga kabul edilmiş demektir. Avrupa ve ABD’ de Somalili göçmenlerin özellikle millî kıyafetleri ile gezmeleri buna en güzel örnektir.⁵²⁶

Damgalamanın uluslararası boyutunu inceleyen Ayşe Zarakol’un “Yenilgiden Sonra” ismini verdiği kitabında Batı’nın Vestfalya Antlaşması ile ortaya çıkan devletler sisteminin dışında kalan, ancak siyasal varlıkları Vestfalya sisteminden önceye dayanan Doğu’da bulunan “damgalı” üç ülke Türkiye, Japonya ve Rusya. Bu devletler uzun süre geniş dünya görüşleri üretme yetisine sahip toplumsal evrenler meydana getirdiler. Diğer bir deyişle Vestfalya sisteminden önce bu devletlerin kendilerini "normal", diğerlerini farklı hatta aşağı olarak tanımladıkları kendi normatif standartları vardı.⁵²⁷

Bu üç ülke önce kendi iç tartışmaları ile Batılı ülkelere geri olduklarına ve modernleşmeleri gerektiğine karar verdiler. Bu ülkelerin halkları modernleşmeye düşmanca bakmadılar. Modern değerler3 imrenerek baktılar ve ulaşılması gereken güzel bir şey olarak bakarak, çabalarlarsa geçmişteki ihtişamlı günlerine döneceklerine

⁵²⁶ Hümeysra Türedi, *Osmanlının Damgalı Çocukları*, (İstanbul: Cinius Yayınları,2019), 75-85.

⁵²⁷ Zarakol, *Yenilgiden Sonra*,34.

inandılar. “*Bunun için üç ülkede 20. yüzyılda, her üç ülkede yeni uluslararası sistemde hak ettikleri yeri almak için reformlar yaptılar. Ancak bu reformlara rağmen uluslararası toplumun "yerleşik" üyeleri arasında yer bulamadılar.*”⁵²⁸ Avrupa bu üç ülkeden özellikle Türkiye’ye karşı en acımasız ve de iftiralara varan damgalamalara gitmiştir. Rusya Hristiyanlığından dolayı hep müsamaha ile karşılanırken Japonya zaten Anglo-Amerikan çizgiyi kabul ettiğinden tarihî düşman olarak “Türk” her zaman “Doğu” kavramı içerisinde “öteki” olarak özel bir yerde bulunmuştur. 1992-1995 yılları arasında Sırpların aynı soydan geldikleri Boşnakları “Türk öldürmek” olarak nitelermeleri “öteki” noktasında Türk’e bakışı göstermektedir. Bugün İspanya’da yaşı elli ve üzerinde olanların çocukluğunda “Türk geliyor” diye korkutulularak her şey yaptırılabilmiştir. Büyük ihtimalle kökü 16. Yüzyıla uzanan, “Mama, i Turchi”, yani “Anneciğim, Türkler!” ifadesi, İtalya’da olduğu gibi Franco dönemi İspanya’sında da bir korkunun ifadesiydi. “Türk” adının coco (umacı) ile eşanlamlı tutulması ise trajik bir gerçektir.⁵²⁹ Avrupa’da Türk denilince vahşet, şehvet, saldırgan, tembel, kâfir, cahil, umursamaz, kaderci gibi ne kadar olumsuz özellik varsa şarkılarından kroniklerine kadar her yere sinmiştir. 16.yüzyıldan itibaren Batı’da Türk kavramı ve Türklerle ilgili o kadar çok olumsuz söz, yazı ve imaj çizilmiştir ki Avrupa’da iflah olmaz bir “Türk saplantısı” oluşmuştur. Bunda Türklerin Atilla ile başlayan Avrupa tarihini değiştirme ve sıkıştırma gerçekliğinin de payı vardır. Uzun asırlar boyunca Avrupa’da Türklerin yenilmezliği kabul ederken hep “öteki” olarak kimlik inşasında dış düşman olarak damgalamıştır.

Batıyla entelektüel olarak ilk temaslar Yeni Osmanlılarla olmuştur. Ahmet Mithat Efendi, Ali Suavi, M. Celaleddin Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi dönemin başlıca aydınlarının eserlerinde kendine ve kültürüne güvenin yanında Batılı damgaların reddedilişini açıkça görmekteyi. Ayrıca özellikle Ali Suavi ve Namık Kemal’in eserlerinde karşı-damgalamalara da rastlamaktayız. Bu nesil batılılaşmaya ve batılılara karşı iyimser olan ve sonradan batının damgaları ile önce şaşırıp sonra da hayal

⁵²⁸ Zarakol, *Yenilgiden sonra*, 35.

⁵²⁹ Özlem Kumrular, *Dünyada Türk İmgesi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi,2005),7.

kırıklığına da uğrayan nesil olmaları bakımından önemlidir. Bu dönem batılı değerlerin kendi değerleri ile sentezlenme çabalarının ve özgüvenin yüksek olduğu dönemdir.⁵³⁰

Bütün bu damgalar karşısında Ziya Paşa'nın *"Diyar-ı küfrü gezdim beldeler kâşaneler gördüm. Dolaştım mülk-i islami bütün viraneler gördüm"* beyti ile Garpcılardan Abdullah Cevdet'in ve *"Avrupalılar gibi düşünmedikten, Avrupalılar gibi çalışmadıktan sonra orada dahi yakamızı bırakmazlar, mevcudiyet-i mukaddese-i diniye ve milliyetimizi muhafaza ettirmezler."* diyen, Kılıçzade Hakkı'nın bütün damgaları kabul ettiği görülmektedir. II.Meşrutiyet dönemi bütün fikir hareketlerinde bir "yenilgi kültürü" ve ilim ve fende batıyı yakalama fikri ortaksa da Garpcılarda "millî kimlik" olarak da batılılaşma düşüncesi vardır. Özellikle damgaları kabul etmek ve damgalayanlara benzemek şiarı her yönüyle Garpcılarda vardır. Diğer fikirlerde Türkçü ve İslamcı kanatta bazı damgalar kabul görmekle beraber benzemek noktasında sadece ilim ve fen sınırlaması vardır. Teknolojinin alınması ve sanayileşme noktasında herkes mutabıktır.

Batılılaşma tarihinde gelenek-modern ikiliğinin ter ke dilerek "batıcı" bir istikamet net bir şekilde ortaya konulduğu Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun damgaları kabul ettikleri, ancak Garpcılardan farklı olarak milliyetçilik unsuru ile karşı duruş geliştirmeye çalıştıkları ve hedef olarak damgalayana benzeme düşüncesinin geliştiğini görüyoruz. Özellikle dil ve tarih çalışmalarında Batının Türklere yönelik ithamlarına karşılık bir çaba görmekteyiz. Atatürk'ün milliyetçilik ve özellikle Türkçülük konularındaki Türklüğü övücü konuşmaları ile Güneş dil teorisi ve Türklerin kökenlerinin eski Anadolu medeniyetlerine dayandırılmak istenmesi, Afet İnan'a yaptırdığı antropolojik çalışmalar Türklerin sarı ırktan, medeniyet üretemeyen, barbar kavimlerden sayılmaları iddialarına (damgalama) karşılık daha anlaşılır olmaktadır. Atatürk'ün "Ne mutlu Türküm diyene" sözünün yanında bütün konuşmalarında "Türk milleti zekidir, çalışkandır." gibi millî kimliğin moral boyutunu oluşturan konuşmalar Türk köylüdür, cahildir iddialarına birer karşılıktır. Atatürk batının kurumları ile ilim ve

⁵³⁰ Köksal Şahin, Hümeysra Türedi, "Tanzimat Döneminde Siyasal Toplumsallaşma: "Damga Teorisi" Bağlamında Bir Analiz", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 119/214(2018):209

fennine sahip olmamız dışında hiçbir eksikimiz olmadığına inanmaktadır. Batının kültürel ve kurumsal üstünlüğünü medeniyetin tek olduğu ve bunun adının da şimdi batı medeniyeti olduğunu belirterek: “Kabul etmediğimiz takdirde Garp devletlerinin esiri olacağız. Garp medeniyetine hâkim olmak yahut Garp devletlerine mahkûm olmak, bu iki şıktan birini kabul mecburiyetindeyiz. Bugün artık şu hakikat anlaşılmıştır: Avrupa’ya karşı hürriyetimizi ve istiklalimizi müdafaa edebilmek için Avrupa medeniyetini iğtinam (yağmalama) etmemiz lazımdır. Avrupa medeniyeti müspet ilimlerden ve sınai tekniklerden, içtimaî teşkilatlardan ibarettir.” “Biz Garp medeniyetini bir taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Onda iyi olarak gördüklerimizi kendi bünyemize uygun bulduğumuz için, dünya medeniyet seviyesi içinde benimsiyoruz”⁵³¹demektedir.

Cumhuriyet Dönemi Batılaşması ile Osmanlı dönemi Batılılaşması arasındaki en önemli fark; ilk olarak Atatürk Batı’yı Osmanlının eklektik ve bölük-pörçük olarak ve geleneksel olanı da muhafaza ederek değil, sistematik ve bütün olarak almak istemiştir. İkinci ve en önemli fark ise Osmanlının araç olarak gördüğü batılılaşma, Atatürk için bir amaçtır. Atatürk milliyetçiliğinde Batı kavramı olumlu ve çağdaş uygarlıkla özdeşir. Ayakta kalmak için ona karşı durmak yerine onun gibi olmak gerekmektedir.⁵³²Atatürk’ün konuşmalarında yok denecek kadar Batı (garp) kelimesine rastlanır. Onun tercihi medeniyettir ve batı demek medeniyet demektir. Şapka inkılabında bile “beynelmilel” kelimesini tercih etmiştir. Atatürk ve dönemine ideolojik sıfat olarak kullanılan “Kemalizm” aslında medeniyet şemsiyesi altında zihinsel olarak batıyla özdeşlik kurmaktadır.

Oryantalizm bilgi amaçlı hegemonik çalışmaların bir aracı olarak görülse de aslında Doğu’nun damgalanmasıdır. Osmanlı aydınları pek çok konuda olduğu gibi tarih ve din konusunda oryantalist yazarların tercüme eserlerinin etkisinde yetişmişlerdir. Modern anlamda bilimlerin ve eserlerin ortaya çıkması II. Meşrutiyet yıllarında oldu. Özellikle sosyal bilim disiplini Türkiye’ye getiren Ziya Gökalp’in önemi burada ortaya çıkıyor.

⁵³¹ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, (Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları,1984),183

⁵³² Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, (Ankara: Bilgi Yayınevi,1990),244-249

II. Meşrutiyet yıllarında içtimaiyat, iktisadiyat, milli ekonomi, burjuva, sinema ve roman gibi modernitenin ürünleri gündemden hiç düşmemiştir. Oryantalist eserler Batı'nın damgalarını sıkça kullandığı bir kaynaklardır. Oryantalizmin damgalamalarına ve Doğu-Batı ayrımının ideolojikliğine cevap uzun yıllardır Batı'da yaşayan Hristiyan bir Filistinliden E. Said'den gelmesi Doğu'nun hâlâ Batı'nın bilimsel silahlarını kullanamadığını gösterir.

Atatürk 'ün kendisi de Kemalist kadrolar da Renan'ın 1881'deki iddialarını kabul edercesine, Doğu 'nun a priori geri kalmışlığından ve Said'in kitabında belirttiği üzere belli bir İslam yorumunun ve pratiğinin buna yol açtığından söz ederler. Bu, daha ziyade geleneksel tekke, şeyh, tarikat gibi kavramlarla belirlenen bir İslam'dır. Bu geleneksel yapıya şiddetle karşıdrlar ve İslam dünyası “asrın idrakine söyletmediklerinden Kur'anı” büyük felaket ve ıstırap içindedir. Buna rağmen, dinin gerekliliğini kabul etmekte ve bu konudaki doğruyu gösterecek tek merci olarak da Diyanet İşleri Reisliğini işaret etmektedirler.⁵³³ Dolayısıyla içselleştirilmiş bir oryantalizm ve damga söz konusudur. Aslında bakıldığı zaman aynı şekilde bu konuda “İslam terakkiye mani değildir.” çabası içinde bulunan İslamcılarda da mevcut geleneksel dinî yapı ve zihniyetten şikâyetleri görmek mümkündür.

Cumhuriyetle beraber temel düstur “Yurtta sulh cihanda sulh.” oldu ve “Türkiye hiçbir zaman Doğu'da sorun yaratmaya çalışmadı, hatta tam tersine kuruluşuna öncülük ettiği Sadabad ve Balkan paktlarıyla etkin bir barış gündemini destekledi. 1933'te eski Fransız başbakanlardan M.E. Herriot'un belirttiği gibi "Zahiren Asya'ya atılmış olan Türkiye dikkati calip bir hareketle intizam, sulh ve terakki arzusuyla Avrupa'ya iltihak ediyor (katılıyor)." 1930'larda Türkiye bölgesel düzen paktlarında o kadar etkindi ve ülke içinde de Avrupalılaşıma sürecine o kadar bağlıydı ki ülkenin daha on, on beş yıl önce Avrupa'nın başının belası olan aynı insanlarca yönetildiğine inanmak imkânsızdı.”⁵³⁴ Aslında Türkiye buna mecburdu. On yıl süren savaşıardan milyona yakın insanını kaybederek çıkmıştı. Cumhuriyet kurulduğunda on milyon civarı çoğunluğu kadın, yaşlı

⁵³³ Hasan Bülent Kahraman, “Türkiye’de Siyasî Düşüncenin Ana Çizgileri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-9*, ed.Tanıl Bora, Murat Gültekingil, (İstanbul,İletişim Yayınları,2009),163

⁵³⁴ Zarakol, *Yenilgiden Sonra*, 150-151.

ve çocuk olan fakir bir nüfus vardı. Hatta Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1950'lere kadar nüfus artışı için özendirici kanunlar yanında bekârlık vergisi bile çıkarılmıştır.⁵³⁵

Atatürk bir Fransız gazeteciye şu soruyu sorar: "Medeniyete girmek arzu edip de Batı'ya yönelmemiş millet hangisidir?" Atatürk'ü Enver Paşa'dan ayıran özellik olarak gerçekçi ve durması gerektiği yeri biliyor olması denir. Gerçekten de modernleşmenin Batı'dan başka alternatifi olmadığı gibi modernleşmenin de alternatifi henüz yok. O yüzden Türklerin 10.yüzyılda başlayan Batı'ya doğru ilerleyişleri bu sefer modernleşme şeklinde gerçekleşiyordu. Batılı olma çabası kerhen kıyılmış nikâh gibi iki tarafın da memnun olmadığı bir şey olarak hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Mardin, Atatürk'ün getirdiği bir yenilik olarak Tanzimatçılar, Jön Türkler ve hatta Ziya Gökalp'te bulunan *"Ölüyoruz. Ölüme doğru yuvarlanıyoruz. Bunun esbabını araştırmadık."* Yalnız mersiyelerle vakit geçirdik."⁵³⁶ tarzı "şikâyet edebiyatına" son vermesini gösterir. Jön Türklerde nispeten azalsa da şikâyet ve "inleme" tarzı toplumun ve devletin zaafalarını dile getirmeler çok görülmektedir. Atatürk'ün bütün konuşma ve nutuklarında tam tersi bir üslup vardır. Atatürk'ün bütün nutuklarında ve Gençliğe Hitabında bir millî kimlik inşa etme gayreti görülmektedir. Nutukta kendi tarihini yazan lider bütün nutuk ve hitabelerinde millî kimliğin unsurlarına ve en önemlisi "muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur" türünden psikolojik boyut taşımaktadır. Özellikle Onuncu Yıl Nutku dikkat çekicidir:

"Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır. Türk milleti zekidir. Çünkü Türk milleti millî birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir. Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir. Şunu da ehemmiyetle tebarüz ettirmeliyim ki yüksek bir insan cemiyeti olan Türk milletinin tarihî bir vasfı da güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir. Bunun içindir ki milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fitrî zekâsını,

⁵³⁵ Yaşar Semiz, (2010), "1923–1950 Döneminde Türkiye'de Nüfusu Arttırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekârlık Vergisi)", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27(2010):423-469.

⁵³⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 189.

*ilme bağılılığını, güzel sanatlara sevgisini, millî birlik duygusunu mütemediyen ve her türlü vasıta ve tedbirlerle besleyerek inkişaf ettirmek millî ülkümüzdür.”*⁵³⁷

Bu cümlelerde bile medeniyetçilik, bilimcilik ve milliyetçilik unsurlarını görüyoruz.

Cumhuriyet modernleşmesine olumlu bakan B. Lewis, Cumhuriyet modernleşmesinin iki temelini “Milliyetçilik” ve “Batıcılık” olduğunu belirterek: “Türklerin devrimlerinde girdikleri esas değişiklik, Batılılaşma idi. Türk halkının 1000 yıl önce Çin’den vazgeçip İslamlığa döndükleri zaman başlamış olan Batı’ya doğru yürüyüşünde diğer bir adım. Şimdi İslami miraslarının tamamından değilse de büyük bir kısmından vazgeçerek Avrupa’ya dönmüşler ve devlet yönetimi, toplum ve kültürde Avrupa hayat yolunu benimsemek ve uygulamak için sürekli ve kararlı çaba göstermişlerdir. Bu çabada başarı derecesi konusunda kanılar farklıdır; bununla beraber, Türkiye’nin kamu hayatının geniş ve önemli alanlarında, Batılılaştırıcı devrimin tamamlanmış ve geri döndürülemez olduğundan şüphe edilemez.” demektedir.⁵³⁸

Cumhuriyet’in 1920’den 1925’e kadar olan dönemi ağırlıklı olarak devletin şekli ve rejimin adının konması faaliyetleri ile geçmiştir. Bu beş yıllık dönemde 600 yıllık hanedanlık, dört yüzyıllık Hilafet son bulmuştur. Her ne kadar yeni bir devlet iddiası olsa da tarihçilerin genel görüşü Türk tarihinde kurulan devletlerin tek olduğu sadece hanedan, hükümdar ya da rejimi değiştiğidir. Türkiye Cumhuriyeti devleti de bu zincirin bir halkasıdır. 1923 yılı İzmir İktisat Kongresi ile martta ekonomik sistemin, temmuzda Lozan Antlaşması ile milletlerarası alanda devlet olarak tanınmanın, ekimde de rejimin adının konduğu yıldır. Türkiye Cumhuriyeti’nin Türk tarihinin bir halkası olduğu, sadece rejimin değiştiği yönündeki iddialara delil olarak Cumhuriyet’in kuruluş metni gösterilmektedir. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun, bazı maddelerinin değiştirilmesi ile ilgili 29 Ekim 1923’te kabul edilen kanunun orijinali. İlk maddede “*Hâkimiyet, bilâ*

⁵³⁷ (Erişim Tarihi. 10.04.2024: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/onuncu-yil-nutku/?pdf=3422>).

⁵³⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıtlı, (Ankara: TTK Yayınları, 1993), 479

*kayd ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müsteniddir. Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti, Cumhuriyet'tir.”*⁵³⁹

Cumhuriyet Osmanlıda tartışılan ve bilinen bir kavramdır. Fransız Cumhuriyeti ve İngiltere parlamentosu Osmanlıyı da etkilemiştir. Özellikle Namık Kemal İngiltere mektuplarında bundan çok sık bahseder. Cumhuriyeti ilk defa 1898 yılında “Osmanlı” isimli dergide mevcut “idare-i müstebide”nin yerine gelmesi için “idare-i cumhuriye” şeklinde görüyoruz.⁵⁴⁰ Batılı siyasi kavram ve fikirlerin en yoğun olarak ülke gündemine girdiği ve karşılık arandığı dönem Yeni Osmanlılar dönemidir. Yeni Osmanlılar çoğu zaman firarda olduklarından ve çoğunlukla da Londra ve Paris’te bulunduklarından yabancı dil sorunu yaşamadan Batı’yı kendi içinden öğrenme ve izleme imkânına sahip oldular. “İlk Jön Türk gazetesi Hurriyet (Hürriyet)” olup 1864’te Londra’da Rıfat Bey’in yönetimi altında yayımlanmaya başlamıştır. Cemiyetin ileri gelenleri; Namık Kemal, Ziya Paşa, Mısır Hidiv’i İsmail Paşa’nın kardeşi Mustafa Fazıl Paşa, Nuri Bey, Reşat Bey ve Ali Suavi bu gazetede yazılar yazıyordu”⁵⁴¹ Jön Türkler Londra’da adeta bir koloni oluşturmuşlardı. Gazeteden anlaşılacağı üzere “hürriyet” Yeni Osmanlıların en temel siyasi kavramlarını oluşturuyordu. Batılı siyasi kavramların tercüme ve tanımlanmasında Namık Kemal özel bir yere sahiptir. Namık Kemal Batılı kavramları dinî ya da geleneksel anlayışla tevil yoluna gitmek suretiyle fikir ve siyaset hayatına kazandırmaya çalışmıştır. Bunu da Ziya Gökalp gibi yeni kelimeler türetmek yerine eski kelimelere yeni anlamlar yüklemek suretiyle yapmıştır. Namık Kemal bu yüzden Osmanlı modernleşmesinde mümtaz bir yere sahiptir. Batılı kavram ve terimleri Şinasi ile birlikte düşünce hayatımıza kazandırmışlardır.

Lewis’e göre “*Namık Kemal’in siyasal teorisini geniş ölçüde Montesquieu ve Rousseau’dan,*⁵⁴²(...) *hükümet işleyişi üzerindeki fikirlerini Londra ve Paris’teki*

⁵³⁹ Anayasalar, (Erişim Tarihi.10.04.2024), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>

⁵⁴⁰ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 163, ayrıca asıl arşiv kaynağı olarak bkz: TBMM Atatürk Arşivi, Kutu no: 1/760, Fihrist no: 01027757-1.

⁵⁴¹ E. Ernas Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (İstanbul:Sander Yayınları,1972),20

⁵⁴² Turan, *Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen*, 13

*parlamentolardan alıyordu.”*⁵⁴³ Ayrıca Namık Kemal, parlamento ve insan hakları bağlantı kuran, hürriyet ile kanuna bağlı demokrasiden açıkça bahseden kişidir. Ziya Paşa da anayasa ve meclisten söz eder. Namık Kemal’e göre devletin birinci görevi, adil olmaktır. Çünkü devleti vatandaşın siyasi haklarına saygı göstermeye devleti ancak adalet zorlayabilir. Fransız ve İngiliz kaynaklı bu fikirler, İslam hukukunun ilkeleriyle sentezlenmeye çalışılmıştır.⁵⁴⁴

O dönemin zorluklarının en başında sorunları tespit etmek ve bunlara bulunan çözümlerin Batılı karşılıklarının kavramlarını Türkçeye kazandırmaktır. Namık Kemal her üçünü de yapar ve üç soruna üçte çözüm bulur: 1) Osmanlı Devleti’nin çöküş nedenleri nelerdir? 2) Bu çöküş sürecini tersine çevirmenin yolları nelerdir? 3) Bunun için gerekli olan reformlar ne olmalıdır? Onun yirmi beş yıllık yazı hayatından bu sorunlara kendi terimlerimizle çıkarabileceğimiz cevaplar şöyle özetleyebiliriz: 1- Sebepler siyasal ve ekonomiktir, 2- Çözüm eğitimidir, 3- Gerekli ilk reformlara, anayasalı merkezîyetçi (usulü meşveretçi) bir devlet rejimi kurmakla başlanabilir.”⁵⁴⁵

Namık Kemal’in Usul’u Meşveret yani meclis sitemine itirazlar gecikmedi. “a- Halk egemenliğine dayanan meşveret usulü, dinimizin kanunu olan şeriata uyar mı? b- Böyle bir rejim, Osmanlı halkları içinde üstün unsur olan İslâm milletinin üstünlüğünün sembolü olan Osmanlı hükümdarının egemenlik hakkının yok edilmesi demek değil midir? c- Meşveret Meclisi, İslâm devletinin dirilmesini mi sağlayacaktır, yoksa Batı devletlerinin bir kopyası mı olacak ve Hristiyan "millet"lerin bağımsızlığını mı hazırlayacaktır?”⁵⁴⁶ Namık Kemal bütün düşüncelerini ve batılı kavramları İslâmî bir çerçeveye oturtmaya çalışmıştır. Yazılarında dini gerekçelendirme ve dinle meşrulaştırma çok görülür. Namık Kemal dışında durmadan çalışan ve siyasi terimler sözlüğü oluşturmaya çalışan bir diğer isim de Şinasi’dir. Şinasi’nin yazılarından kalan kelimeleri şöyle sayabiliriz. “millet meclisi, efkâr-ı umumiye, efkâr-ı milliye, efkâr-ı

Rousseau Osmanlı aydınlarını da etkilemişti. Contrat Social’i Ziya Paşa Türkçeye çevirmiş, Ahmet Mithat ittihat gazetesinde yayımlamıştır. Yeni Osmanlılar’ın ileri gelenleri, O’nun görüşlerini Türk-İslam geleneği ile açıklama denemeleri yapmışlardır.

⁵⁴³Bernard Lewis, *The Emergence of Turkey*, (London:Oxford University Press,1961),148.

⁵⁴⁴Lewis, *The Emergence of Turkey*, 149

⁵⁴⁵ Berkes, *Türkiye’nin Çağdaşlaşması*, 288.

⁵⁴⁶ Berkes, *Türkiye’nin Çağdaşlaşması*, 291.

cedide, efkâr-ı serbesti, millet-i osmaniye, mahkeme-yi vicdan, devlet-i meşruta, hubb-ı vatan, gayret-i milliye, hürriyet, hukuk-ı nâs.”⁵⁴⁷

Batılı kurumların Osmanlıya girişi açısından Cumhuriyet idaresinden açıkça bahseden ve öven ilk Ziya Paşa’dır. 1870 yılında Londra’da Hürriyet gazetesinde;

*“Cumhuriyet yönetiminde padişah, sadrazam, imparator falan yoktur. Memleketin imparatoru, sadrazamı, padişahı memleket halkıdır. Cumhuriyet idaresinde milyonlarca halk, birkaç menfaatperest kişinin esiri değil, hukuk ve hürriyetini korumakta serbesttir. (...) Cumhuriyet idaresinde cebir ve zulüm ile asker yazmak ve yüz binlerce kişiyi kendi diyarlarından alıp kışlalarda çürütme yönetimi yoktur. Zira memleket herkesin bulunduğu müddetçe herkes askerdir. (...) Cumhuriyet idaresinde, tersanenin ihtiyacı olan kereste için halk angarya da kullanılamaz. Halat, kereste lazımsa, parasını devlet verir, halktan satın alır. Cumhuriyet idaresinde bir Millet Meclisi olur. Bunun üyelerini halk seçer. (...) Mahkemeler bütünüyle özgürdür, bağımsızdır. Bütün hükümleri kanunlara göre verirler.”*⁵⁴⁸

şeklinde devam eden uzun bir yazıda monarşi ile cumhuriyetin farklarını anlatmaktadır. 1870 yılında Osmanlı için Cumhuriyet rejimi tartışmaları gerçekten erken bir dönem sayılabilir. Ancak özellikle Fransız ihtilalinin bütün Osmanlı milletleri ile beraber aydınlarını da etkilemiştir.

Türk modernleşmesinde Fransız etkisi çok açıktır. Batılılaşma olarak kurum ve adet ithalinde öncelik her zaman Fransa olmuştur. Cumhuriyet, Laiklik, Pozitivizm, İdarî sistem başta olarak bütün yenilikler Fransadan iktibas edilmiştir. Fransız edebiyatı ve düşünce dünyası da bunlara eklenebilir. Atatürk’ün fikirlerinde Fransız İhtilali ve Fransız etkisini göstermesi açısından Paris’te yayımlanan Le Matin Gazetesi’nde (7 Mart 1928) Atatürk’ün şu sözleri dikkat çekicidir: "Fransız ihtilali bütün dünyaya. özgürlük ruhunu telkin etmiştir. Dünyayı aydınlatan bir güneş gibi idi. İnsanlık onunla gelişmiş ve gücünün farkına onunla varmıştır. Fransız İhtilali temel ve kaynak olmaya devam

⁵⁴⁷ Berkes, *Türkiyenin Çağdaşlaşması*, 263.

⁵⁴⁸ Tefik Ebuşsiya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973), 361-365.

ediyor "(...) "Türk demokrasisi bir asır sonra sizin demokrasinizin açtığı yolu takip ediyor ama kendi kimliği içerisinde geliyor" (...) "Her millet, kendi devrimini sosyal çevresinin gereklerine, dahili vaziyetine ve içerisinde bulunduğu döneme göre yapar. Bu, her zaman ve her ülkede aynı şekilde tekrarlanan bir hadise değildir."⁵⁴⁹ Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi halka dayalı bir rejimde “millî kimlik” inşası öngörüldüğünden Cumhuriyet idaresi tercih edilmiştir. Ancak bütün inşa süreçlerinde ve politikalarında halka rastlanılmamıştır. Demokrasiye geçilmek istenmiş ancak batıcı, laik ve milliyetçi ilkelerinden taviz vermeyecek partilerden oluşan bir yapı öngörülmüş iki denemeden sonra inkılapların tehlikeye gireceği düşüncesi ile bu istekten 1946’ya kadar vazgeçilmiştir.

Cumhuriyet fikri Mustafa Kemal’in zihninde seneler öncesinden vardır. Gençlik döneminde arkadaşlarına “cumhuriyet” fikrinden bahsettiği, Millî Mücadele yıllarından ölümüne kadar yanında olan Mazhar Müfit Bey’e, “Zaferden sonra devlet şeklinin Cumhuriyet olacağını” yazdırmıştır. Buradan anlaşıldığına göre Cumhuriyet düşüncesi 1923’ten önce vardır. Atatürk, Fransız İhtilali’ne devrinin pek çok aydını gibi ilgi duymuştur. 1 Aralık 1921’de Bakanlar Kurulunun görev ve yetkileri görüşülürken kuvvetler ayrılığı, temsili demokrasi ve Halk Hükümeti gibi kavramlar hakkında konuştuktan sonra, büyük filozofları incelediğini söyleyerek “Benim gördüğüm şudur: Düşünmüşler ve nasıl yapalım da bu zorba kuvvet, o toplumsal ve ulusal iradenin aşağısında kalabilsin ya da sıfıra ulaşabilsin diyorlar. Ve bunu başaramamak yüzünden büyük ve derin bir ıstırap duyuyorlar. J.J. Rousseau’yu baştan sona kadar okuyunuz!” tavsiyesinde bulunmaktadır.⁵⁵⁰

Cumhuriyet fikri 19.yüzyıldan itibaren bilinen ve kullanılan bir kavramdı. Ancak, Cumhuriyeti İttihatçılar bile akıllarının ucundan geçirmemişler en fazla demokratik bir saltanata razı idiler.⁵⁵¹ Oysaki İttihatçılar Cumhuriyet döneminde ilan edilmiş olan

⁵⁴⁹ Murat Bardakçı, *Reddi Miras*, (İstanbul: Turkuvaz Yayınları,2023),8.

⁵⁵⁰ Turan, *Atatürk'ün düşünce Yapısını Etkileyen*,14.

⁵⁵¹ “Atay'ın bu konudaki gözlemi ilginçtir: 'Atatürk'e bir gün, 'Bizim yaptıklarımızı İttihatçılar neden akıllarına bile getirmediler?' yollu bir söz üzerine rahmetli lider: 'ama biz onların yanlışlıklarından ve denemelerinden faydalandık' demiştir.”

nerdeyse bütün inkılapları ya uygulamışlar ya da tartışmışlardır. Aslında 1923'te Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık bir yıl önce Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması böyle bir gelişmenin olacağının habercisidir. Atatürk'ün her önemli olayda yaptığı gibi stratejik davranarak kaldırılması daha çok tepki çekecek olan hilafeti saltanattan ayırarak dört ay sonra da Hilafetin lağvetmesi yeni kurulacak devletin niteliklerinin de habercisi sayılabilir. Saltanat kaldırılarak Osmanlı sistemi ile en güçlü maddi bağ da bu şekilde kopartılmış oluyordu.⁵⁵² Böylece laik, cumhuriyetçi ve milliyetçi devletin yolu açılmış oluyordu.

Örnek alınan Fransız İhtilali ve Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanında temel bir farklılık var. Fransız İhtilali saraya karşı ayaklanma ile tabandan oluşurken Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı tavandan asker ve sivil bürokratlar eliyle yapılmıştır. Hatta Millî Mücadele halkta sultan-halifenin korunması olarak anlaşıyordu. Saltanat ve hilafet konusunda en yakın kurmay heyetinden olan Rauf Orbay, Refet Bele ve Kazım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa ile aynı görüşte değillerdir. Nutuk'ta Rauf Orbay'ın Hilafet ve saltanatla ilgili görüşü: *"saltanat ve hilafet makamına vicdanımla ve duygularımla bağlıyım. Çünkü benim babam, padişahın ekmeği ve nimetiyle yetişmiş, Osmanlı Devleti'nin ileri gelen adamları sırasına geçmiştir."* şeklindedir, Refet Paşa'da önceleri *"Tamamen Rauf Bey'in fikir ve mütaleasına iştirak ederim. Filhakika, bizde padişahlıktan, halifelikten başka bir şekli idare mevzuubahs olamaz."*⁵⁵³ görüşündedir.

İlerleyen günlerde Atatürk'ün Rauf Paşa'ya saltanatı ve hilafeti ayıracağız ve saltanatı lağvedeceğiz dediği ve bunu Rauf Paşa'nın ilan etmesini ister. Rauf Bey'in meclisi kürsüsünden bunu açıklar ve hatta bugünün bayram olmasını da ister. Rauf bey istenileni yapar. Atatürk, Nutuk'ta Rauf Bey'in fikrinden böylesine keskin dönüşüne şaşırdığını ifade eder. Rauf Bey'den sonra Kazım Karabekir'e de saltanatın kaldırılacağını onunda aynı yönde beyanatta bulunmasını ister. Kazım Karabekir saltanat ve hilafeti Atatürk'ün kendi uhdesine alacağından endişelidir. Bunu Atatürk'e

Hasan Bülent "Kahraman, İçselleştirilmiş, açık ve gizli Oryantalizm ve Kemalizm", (İstanbul: Doğu-Batı Dergisi), 5/3)2002): 162.

⁵⁵² Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, 14.

⁵⁵³ Atatürk, *Nutuk*, haz. Bedi Yazıcı, (İstanbul: Süryay Yayınları, 1995), 666.

de söyler ve kanunun bazı maddelerine itiraz eder. Tasarının 6. maddesine “*Hilâfet Al-i Osman’a aittir.*” ifadesinin eklenmesi ile saltanatın ilgasına onay verirler.⁵⁵⁴

İsmailiye mezhebi lideri ve İngiltere İslam Cemiyeti Başkanı Ağa Han ile Şii lideri Seyyid Emir Ali’nin, Hindistan Müslümanları adına 24 Kasım 1923 tarihinde İsmet Paşa’ya ve İstanbul gazetelerine gönderdikleri mektup, Ankara’ya ulaşmadan 5 Aralık’ta İkdâm ve Tanin, 6 Aralık’ ta da Tevhid-i Efkâr gazetelerinde yayımlanır. 7 maddeden oluşan mektupta, hilafetin Müslümanları bağlayan dini bir kurum olarak korunması ve halifenin itibarının artırılması gerektiği yazmaktadır. İsmet Paşa’nın İngilizlerin parmağı olduğuna inandığı mektup 8 Aralık günü Meclis gündemine alınır.

3 Mart 1924’te de Halifelik kaldırılmıştır. Hilafetin kaldırılmasının erken olduğuna inanan Kazım Karabekir şunları söylüyor:

*“Tıpkı Cumhuriyet’in ilânında olduğu gibi hilâfetin lağvı ve hanedanın yurt dışı edilmesi kararı da birkaç kişi arasında kararlaştırılıyor ve Halife benim muntıkamda olmasına rağmen bana bu hususta haber bile verilmiyordu. Biz bu mühim işi de madunlarımızdan (aslarımızdan) ve onlar da sivil makamlardan öğreniyorlardı. Bu hareket tarzından benim kadar diğer asker arkadaşlarım da teessür ve elem duyuyorlardı.”*⁵⁵⁵

Hüseyin Cahit, Tanin gazetesinde Hilafete dış politika açısından yaklaşarak, Halifeliğin gitmesi durumunda beş on milyonluk Türkiye’nin İslam âlemi ve Avrupa içinde değersizleşeceğini söyleyere “*Milliyetçilik bu mudur? Gerçek milliyet duygusunu yüreğinde duyan her Türk, hilafet makamına dört elle sarılmak zorundadır*”⁵⁵⁶ diye tepki gösteriyordu.

Hilafetin ilgası görüşmelerinde medrese eğitilmiş Darülfünun Hukuk mezunu Seyyid Bey, daha önceden Atatürk’e de "hilafetin dinde hiçbir yeri olmadığını öğreten” kişi olarak yeni rejimde adliye vekili sıfatı ile de 1923 yılı ortalarında hilafet konusunda

⁵⁵⁴ Şarika Gedikli Berber, “Kâzım Karabekir’in saltanat ve hilâfetin ilgasına olan tavrının düşündürdükleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/4(2013):450.

⁵⁵⁵ Uğur Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, (Ankara: um:ag Yayınları, 1990), 130.

⁵⁵⁶ Lewis, *The Emergence of Turkey*, 262.

muhaliflerin geliştirdiği tezlere cevap vermenin yanı sıra bu konuda bir de “Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye” adlı bir de kitapçık yayınlamıştır. Seyyid Bey’e göre Halifelik,

“aslında "mesa'il-i fer'ie ve hukukiye" niteliği arz etmekle birlikte bunun da ötesinde, "dini bir mes'ele olmakdan ziyade dünyevi ve siyasi" olup, "doğrudan doğruya milletin kendi işi"dir. Hilafet, "mesa'il-i asliye-i diniyeden olsaydı," "turnak kesmek ve sakal salıvermek" benzeri "en fer'i ve adb  'adata" ait konular üzerine vasiyetler bırakmış olan peygamber "emr-i hilafet" hakkında da açık ve kesin beyanlarda bulunurdu. Buna karşılık, sorunun dünyevi olduğunu düşündüğünden açık yorumlar yapmamış, yönetim şeklini "mmetine terk" etmiş ve ölümünden önce "halife" tayin etmekten kaçınmıştır. Toplumsal sözleşme niteliğindeki hilafet, "Papa'nın velayeti" gibi "ruhani" olmayan, bir cumhurbaşkanı veya hükümdara verilene benzer, "idari ve siyasi" vekalet dayanmaktadır. Bu "velayet-i 'imme"nin modern toplumlardaki karşılığı ise "hakimiyet-i milliye"dir.”⁵⁵⁷

İngiliz istihbaratına çalışan ünlü tarihçi Toynbee, hilafetin kaldırılmasını şöyle yorumluyor: “1919-1925 milliyetçileri kuşkusuz kendi düşüncelerine hkimdiler. Onlar bilinçli bir şekilde bağlılıklarını İslam’dan veya Osmanlı İmparatorluğu’ndan değil, yeni bir Türk milleti idealinden yana ortaya koydular. Bu yeni idealin tahakkukunun eski düzenin devamıyla engellendiğine kniydiler.” sözleri ile Cumhuriyeti “her şeyi yeniden “devrim sonrası Fransa’sında tezahür eden Batılı hayat tarzına çevirmeyi umuyorlardı.” demekte ve bunun bütün aleminde bir ilk olduğunu belirtmektedir.⁵⁵⁸

Güngör de Hilafeti dinî değil tarihî bir kurum olarak görmektedir:

“Her şeyden önce, Peygamber’in halefi olmaktan ne anlaşıldığını iyice bilmek lâzımdır. Hazret-i Muhammed son peygamber olduğu için herhangi birinin ona vekil veya halef olması söz konusu olamaz; peygamberlik onunla sona ermiştir. şu hâlde Peygamber’in dinî görevini yüklenme veya devam ettirme mansında bir Halifelik düşünülmesi İslâm doktrinine aykırıdır. Bu takdirde "halife" diye bilinen kimselere bu sıfatın verilmesi hangi

⁵⁵⁷ Haniğlu, Atatürk, Bir Entelektüel Biyografi, 462-463

⁵⁵⁸ Arnold Toynbee, 1920’lerde Türkiye Hilafetin İlgası, İstanbul: Ekin Yayınları, 2021), 92.

esâsa dayanmaktadır? Emevî âilesinin hâkimiyetinden bu yana gelen halifeler hakkında çeşitli şüpheler beslense bile, Hulefâ-i Râşidin adı verilen ilk dört halifenin durumunu nasıl izâh edeceğiz?”⁵⁵⁹

Seyyid Bey’e göre “*el-hüküm fî-men galebe (hüküm galip gelenindir)*” ilkesi çerçevesinde iktidar süren Emevi ve Abbasi halifelerinin (Ömer bin Abdülaziz hariç) "halife" değil "sultan ve padişah" niteliği taşıdıklarını⁵⁶⁰ demek suretiyle halifeliğin dinî olmayan tarihî bir kurum olduğunu vurgulamaktadır.

Hilafetin kaldırılmasının sebepleri olarak genellikle şunlar sayılmaktadır: 1. Atatürk’ün, halkın hâlâ bağlılık gösterdiği halife ile otorite paylaşımını istememesi. 2. Muhaliflerin etrafından toplanacakları bir merkez olma ihtimali. 3. Laik bir devlet düşünüldüğünden dini muhtevalı geleneksel bir kurumun tezat oluşturması 4. Hilafetin Panislamist politikaları akla getirme ihtimali.⁵⁶¹

Hilafetin kaldırılmasına İngilizler özellikle Müslüman sömürgeleri üzerindeki hakimiyetleri açısından endişe duyarak karşı çıkmışlardır. Dönemin İngiliz gazete ve dergileri aracılığıyla tepki göstermişlerdir.⁵⁶² 1924 yılında Halifeliğin kaldırılmasının ardından özellikle Arap dünyasında 1926’da Kahirede, 1931 Kudüste “Hilafet hareketleri” ve toplantıları yapılmışsa da sonuç alınamamıştır. Müslüman toplumlar içerisinde Türkiye’den başka laikliği kabul etmiş başka devlet yoktur. Hemen hemen hepsi İslami devlet sıfatı taşımaktadır. 1924 yılında Türkiye Anayasası’nda “Devletin dini İslamdır” yazısı 1928 yılında çıkarıldı. Hilafeti kaldıran kanunla birlikte Şer’iye ve Evkaf Bakanlığı, medreseler, tekke ve zaviyeler kapatıldı. 3 Mart 1924 Tevhidi Tedrisat Kanunu çıkarılarak medreseler kapatılarak bütün okullar MEB’e bağlanarak laik

⁵⁵⁹ Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, 142-145

Kitapta Halifelik kurumu hakkında, “*sünnî İslâm doktrininde din işlerini idâre eden ve sâdece manevî otoritesi bulunan bir Halifelik makamı mevcut değildir. İslâm dinine uygun vazife gören her devlet reisi halifedir; (...) bütün İslâm dünyası için bir tek hüküm dar -halife- bulunması da şart değildir; yâni millî devletlerin varlığı İslâm ’ın siyasi doktrinine aykırı değildir.*” yorumunu yapmaktadır.

⁵⁶⁰ Hanioğlu, *Atatürk, Bir Entelektüel Biyografi*, 464.

⁵⁶¹ Azmi Özcan, “Osmanlı Geleneğinde Hilafet, Geçmişten Günümüze Hilafet”, ed. Mustafa Sabri Küçükşacı, Ali Satan, Abdülkadir Macit, (Ankara: İlem Yayınları, 2022), 266.

⁵⁶² Şeyma Dinç, M.Fatih Sansar, “Halifeliğin Kaldırılmasının İngiliz Basınına Yansımaları”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 65(2024):93.

eğitime geçilerek millî kimlik inşasının en önemli aracı olan okullar batılı tarzda kurulmaya başlandı. Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Diyanetin kurulmasına iki şekilde eleştiri geldi. Birincisi laik bir devlette din işleri devlet eliyle yapılır mı? İkincisi ise dinî devletin güdümüne sokmak amacıyla kuruldu. Her ne olursa olsun günümüzde ciddi bir resmî dinî bürokratik yapıya ulaştığı rahatlıkla söylenebilir.

Devletin laikleştirilmesi süreci 1937’de anayasaya laiklik ilkesi eklenerek tamamlandı. Türk laikliği Fransız laikliği tarzında görülerek devamlı eleştirilmiştir. Bunun en önemli sebebi laikliğin bir devlet tarzı olması gerekirken kişilerin tarzı gibi algılanmasıdır. Laik devlet yanlısı olmakla laik olmak aynı şey değildir. Laik olduğunu söyleyen bir kişi bütün dinlere karşı tarafsızım yani dinim yok demektedir. Ama devletin laik olmasını istiyorum demek farklıdır. Bir üçüncü hususta bir müslümanın devletin laik olmasını isteyemez görüşüdür. Türkiye’de uzun yıllar kendisini laik olarak niteleyen insanlar laikliği “laikçilik” olarak uygulayarak dinî hayatın görünmez olmasına sebep olmuştur. Bu da kontrolsüz ve istismara açık durumlar doğurmuştur. En önemlisi de özellikle 1950’lere kadar dinî hayat şehirlerde kamusal alandan kovulunca o dönemlerde nüfusun %85’inin yaşadığı köylerde kendine yer bulmuştur. Bu da Osmanlı zamanındaki “şehirli müslümanlığı”nın yerini “köy müslümanlığına” terk etmesine sebep olmuştur. Özellikle 1970’lerde Türkiye’de dinî hayatın tercümelerle yürümesi bin yıllık imparatorluk varisi bir millet için hüznün vericidir.

Cumhuriyet’in ilanı, saltanat ve halifeliğin kaldırılması ile beraber Osmanlı ile bütün bağlar koparılmış gibi görünüyordu. Cumhuriyet ve laiklik Fransız etkisindeydi. Fransız İhtilali ve Fransız cumhuriyetçiliği Atatürk’ün konuşmalarından ve okuduğu filozoflardan, kullanılan kavramalardan anlaşıldığı üzere Fransız kaynaklıydı. Kısaca siyasi ve idari reformlarda Fransız etkisi Tanzimat’tan beri değişmeyen gelenek olarak devam ediyordu.

Saltanatın kaldırılıp Cumhuriyet’in ilan edilmesinin ardından Hilafetinde kaldırılması yapılacak olan inkılapların zemininin sağlanması açısından önemlidir. Çünkü Cumhuriyet’in milliyetçi karakterine ek olarak önemli ikinci ilkesi olacak olan laiklik ilkesi Saltanat ve Hilafet olduğu müddetçe ilan edilemezdi.

Atatürk’ün bir Fransız gazeteciye söylediği “*Medeniyete girmek arzu edip de, Batı'ya yönelmemiş millet hangisidir?*” sözü aslında Batıcılığın mecburi istikamet olarak

görüldüğünü gösteren net bir ifadedir. Bundan sonra inşa edilecek olan yeni devlet, yeni millet ve yeni milli kimliğin önü açılmış oluyordu. Özellikle Batılı ölçüler esas alınarak yapılacak olan inkılaplar, hukuki ve idari düzenlemeler ulaşılmak istenen idealin parçalarını oluşturuyordu. Bu kimlik cumhuriyetçi, milliyetçi, laik ve batıcı bir yapıda olacaktı.

3.5. Devletin İdeolojisi: Kemalizm

Ulus devletlerde belli bir inşa süreci söz konudur. Devletin inşası, ekonominin inşası ve millet-millî kimliğin inşası şeklinde. Wicker, modern ulus devletlerin cumhuriyet, serbest piyasa ekonomisi (kapitalizm) ve millet-milliyetçilik esaslarına dayandığını söyler.⁵⁶³ Fransız İhtilali ile ulus devletlerin yol haritasını cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik, devrimcilik ve halkçılık ilkeleri öne çıkıştır. Türk modernleşmesinin radikal durağı olan Cumhuriyet'in temel ilkeleri olarak da bunları görüyoruz. Kısaca Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundaki “batı etkisi”, Tanzimat’tan itibaren açık bir Fransız etkisi olarak görülmektedir. Özellikle Fransız aydınlanmacıları, Fransız ihtilali ve daha sonra yaygınlık kazanacak olan Fransız A.Comte’un Pozitivist felsefesi çok etkili olmuştur.

İdeoloji kavramını ilk olarak Destutt de Tracy’i 1796’da verdiği bir konferansta kullanmıştır. Her şeyin bir bilimi varsa fikirlerinde bilimi olmalı düşüncesi ile modernite, bilimlerin ve ideolojilerin hayata ve toplumlara bir duruş ve bakış açısı vermek için zemin bulduğu süreçtir. Modernite ile beraber hayatın, tabiatın ve olayların sebepleri ve sonuçları bilim ve ideolojilerle anlaşılmalı ve izah edilmeye çalışılmıştır.

İdeoloji genellikle iç tutarlılığı olan sosyal, iktisadi, hukuki ve siyasi fikirler bütünü olarak tanımlanır. Bunun en temel örnekleri liberalizm ve sosyalizmdir. Bu tanım aynı zamanda ideolojinin evrensel boyutunu da vurgular. İdeolojiyi, hayata ve olaylara bakış açısı ya da tavır olarak tanımladığımız zaman muhafazakârlık ve milliyetçilik de işin içine girmektedir. İkisinde de bir tavır alış vardır. Ancak, milliyetçilik ve

⁵⁶³ Hans Rudolf Wicker, “Kapitalizm, Devlet ve Milliyetçilik Arasındaki İç Etkileşimler”, içinde *Siyaset Sosyolojisi Yazıları*, ed. Meral Sağır, Serkan Akıllı, (Ankara;Siyasal Kitabevi,2004),145.

muhafazakarlık ekonomik ve siyasal bir sistem öngörmezler.⁵⁶⁴ Özellikle milliyetçiliği sosyalizm, liberalizm ve hatta marksizmle sık sık beraber görebilmekteyiz. İdeolojiye, bir devletin kuruluş felsefesi ya da işleyişine yön veren düşünce ve ilkeler olarak baktığımız da evrensellik ve bütünlükçü bir ekonomik, siyasal yapı aranmaz. Daha çok yerel ve millî uygulamalar söz konusudur. Bu açıdan bakılınca Kemalizm de ideoloji kabul edilebilir. Peki Kemalizm bir ideoloji mi, yoksa politik proje midir? Kemalizme fikir olarak kimler katkıda bulundu? Atatürk bizzat Kemalizm diye bir teori inşa etti mi?

Cumhuriyet kurulurken ve kurulduktan sonra ekonomik, siyasal ve sosyal belirli bir plan ve program olmadığını anlıyoruz. Cumhuriyet'in Atatürklü yıllarında sadece temel hedefler ve ilkeler olduğunu görüyoruz. Millî Mücadele döneminde temel ilkeler "İstiklal-i Tam" ve "Hakimiyet-i Milliye"dir. Bu hedefler kısmen 1922'de başarıldıktan sonra devletin inşasında "Cumhuriyetçilik", "Laiklik" ve "Batıcılık" ilkeleri öne çıkmış ve bu yönde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet ilan edilip saltanat ve halifelik kaldırılınca Cumhuriyet ve laiklik temelinde Batılı örneklerine benzer bir ulus devlet inşa edildikten sonra 1925'ten itibaren sosyal ve kültürel inkılaplar gündeme gelmiştir. Bu dönemde ilerleyen sayfalarda göreceğiz, durmadan bir arayış ve çabalama söz konusudur. Cumhuriyet kurulduğunda İzmir İktisat Kongresinde alınan liberalizm kararı tutmayınca 1930'dan itibaren devletçiliğe geçilmiştir.

1925 yılına kadar yapılan bütün değişiklikler elbette kolay ve tam mutabakatla olmadı. Millî Mücadele dönemi komünistler, İslamcılar, İttihatçılar, bütün diğer müslüman gruplar ve hatta Rusya'nın destek ve katkıları ile oldu. Ancak bütün bu gruplara zaferden pay vermek ve hele de düşünülen "cumhuriyetçi, laik, milliyetçi ve Batıcı" devlet inşasını kabul etmelerini beklemek imkânsızdır. Dolayısıyla önce mecliste oluşan muhalif 2.grup sonra da partileşen Terakkiperver Halk Fırkası adını alan muhalifler (İzmir suikasti ve Şeyh Said isyanı sonrasında) kapatıldıktan sonra 1925'te çıkarılan Takriri Sükun kanunu ile beraber bütün muhalif gruplar susturuldu.

⁵⁶⁴ Atılğan,Gökhan,(2013), İdeoloji,Siyaset Bilimi, Haz: Gökhan Atılğan,Atilla Aytekin, Yordam Yay, İstanbul, s.287.

Rus elçisi Aralov bu dönem hakkında, önceden Atatürk ve İnönü'nün kendisini yanlarından ayırmadıklarını, 1922'den sonra uzak durduklarını ve artık kendileri ile görüşme gereği duymadan hareket ettiklerini söylemektedir.⁵⁶⁵ Genellikle 1925'te çıkarılan Takriri Sükûn Kanunu ile yeni bir döneme girildiği kabul edilir. Bu dönem aslında 1950'ye kadar sürecek olan muhalefetsiz Tek Parti döneminin de başlangıcı sayılabilir. Bu dönemde tek muhalif ses olmadan ciddi inkılaplar ve politikalar uygulanmıştır. Özellikle inşa edilmeye çalışılan millî kimlik konusunda devrin ünlü otoriteleri ya susmuş ya dışarda bırakılmıştır.

Osmanlıdan beri temel korku olan “devletin bekâsı” endişesi Türkiye Cumhuriyeti'ne de miras olarak kalmıştır. Bir paranoyadan öte yaşanmış ve yaşanma potansiyeli olan bu korkular devleti her şeyin, öncelikle özgürlüklerin de önüne geçiren ve hatta her şeyi devlet için feda eden bir anlayışla, yasalar koyarak tepeden inme bütünleştirici, herşeyi toplum adına devletin düşünmesi ve karar vermesi şeklindeki Osmanlı'dan miras kalan bir yönetim geleneğidir. Bu gelenek Cumhuriyetin karakteristik özelliği olarak “halka rağmen halk için” düşüncesi şeklinde 27 yıllık “Tek Parti döneminde” her zaman görülmüştür.⁵⁶⁶ Kemalizmin ilkelrinden olan “Halkçılık” halksız bir halkçılık şeklinde sadece ilke olarak kalması yönüyle en fazla eleştirilen yönü olmuştur. Halkçılıktan kastedilen, Fransız İhtilali'nde olduğu gibi anti-monarşizm ve sınıf (statü) farklılıklarını ortadan kaldırarak halkı ulusa dönüştürücü kilit kavram olması yönüyle önemlidir. Ancak, bu dönüştürme ya da inşa sürecinde halka dayanmadan ve halka ait dil, tarih ve din unsurlarından bağımsız hiçbir sosyal gerçekliğe dayanmayan temeller inşa edilmeye çalışılması ileride hem kendi döneminde hem de 1950'den sonra bu dönemde yapılan politikalardan dönülmesine sebep olacaktır.⁵⁶⁷ Kemalist politikalar olarak da anılan bu politikalar gerçekten tutarlı bir ideolojik bütünlüğe sahip miydi? Ya da Kemalizm diye derli toplu belli bir ideolojik ya da en azından doktriner bir sistem var mıydı?

⁵⁶⁵ Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları*, çev. Hasan Ali Ediz, (İstanbul: İşbankası Yayınları,2020),147.

⁵⁶⁶ Şerif Mardin, *Türkiyede Toplum ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları,1990),52.

⁵⁶⁷ Abdulvahap Akıncı, “Atatürk Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Temel Özellikleri”, *İmgelem Dergisi*, 7/13(2023):371.

Osmanlıdan sonra Cumhuriyet’le beraber bir dizi devrim ve inkılapları yapan kadrolara İttihatçılar ya da İttihatçı ruh gibi kavramlaştırmaları hatırlatırcasına “Kemalistler” ya da “Kemalist ruh” sıfatları takılması aradaki farklılığı belirtmek açısından olduğu önemlidir. Çünkü Millî Mücadeleye çok sayıda İttihatçı katılmıştır ve İstanbul hükûmeti bunu “bir avuç ittihatçı maceracı” şeklinde karşı propaganda aracı olarak kullanmıştır. Kemalist sıfatını ilk defa 1919 İngiliz raporlarında bir avuç çapulcu, eşkiya anlamında kullanıldığını görüyoruz. “Kemalist” terimi aynı anlamda daha sonra Fransızlar tarafından da kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁶⁸ Taşıdığı küçültücü amaç sebebiyle “Kemalist” kelimesine Mustafa Kemal Paşa uzun zaman soğuk durmuştur.

Lozan Antlaşması’ndan sonra Cumhuriyet’in de ilanı ile yapılan ve yapılacak olan devrimleri bir çerçeveye alarak belli bir başlıkla tanımla ihtiyacı doğmuştur. 1 Kasım 1930’da Ahmet Cevat Emre “Muhit” isimli dergisinde Atatürk’ün sosyal, siyasal ve ekonomik devrimlerini belirtmek amacıyla Türk devriminin ideolojisini “Kemalizm” olarak belirtmiştir. Bu tarihten itibaren Kemalizm CHP tarafından da kabul görerek kavramsallaştırma ve muhteva kazandırma çabalarına girişilmiştir.

1931 ve 1935 CHP programlarında yer alan altı ilke Kemalizmin çerçevesini oluştururken aynı zamanda devletin de resmî ideolojisi sayılıyordu. Öyleyse Kemalizm denildiğinde cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, inkılapçılık, laiklik, devletçilik ilkeleri anlaşılmalıdır. Kemalizm görüldüğü üzere liberalizm, sosyalizm gibi evrensel ve belli temel sorulara cevapları olan bütünlükçü ve çerçevesi belli bir ideoloji değil. Önce adı konmuş sonrada içi doldurulan daha çok sosyal ve politik bir projenin adıdır. Kemalizm yeni bir devlet, millet ve millî kimlik inşasına dayanan pragmatist bir modernleşmeci değişim projesinin adıdır görüşü yaygındır.

Kemalizm, bir devlet yönetme şekli ya da politik olarak pragmatik projeler gerçekleştirme tarzı olarak görünmektedir. Belli bir plan ya da sistemi olmayan, ancak altı ilkeye dayalı bir harekât planının adıdır. Kemalizm, belirli teorik temellere ve hipotezlere dayalı olarak belirli hedeflere varma amacıyla eylem planları olan, yani

⁵⁶⁸ Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-5*, (İstanbul: Kaynak Yayınları,2008),9.

tutarlı politikalar üretmeye ve teori ile pratiği ölçmeye imkân veren, kapsayıcı bir “siyasî görüş” değil, bir devlet yönetme zihniyetidir.⁵⁶⁹

Belge, Kemalizmi tanımlamanın güçlüğünden bahsederken bunun başta gelen sebebinin Atatürk’ün bir “öğreti” kurmak istememesinde yattığını çünkü bunu bir “donma” tehlikesi olarak gördüğünü belirtmektedir. Atatürk’ün bütün uygulama ve icraatlarına bakıldığında “pragmatizm” hemen göze çarpar. Hiçbir ideolojiye tam bağımlı değildir. Şartlara göre en faydalı ve uygun olan ne ise onu kullanır. Dolayısıyla “*bu özelliğiyle düşüncenin Türkiye’deki seyrinin uzağında değildir. İdeolojisini kendisi değiştirdiği gibi onu izleyenler de değiştirmiştir.*”⁵⁷⁰

Hanioğlu ise; “Mustafa Kemal’in eklektik düşünce ve pragmatik siyasetlerinden, derinlikli ve kapsayıcı bir ideoloji yaratabilmek oldukça zordur. Onun bir “izm” inşa edilmesi amacıyla kaleme aldığı bir kitap yahut manifestonun bulunmaması da düşünsel altyapının oluşturulması alanında ciddi bir engel ortaya koymuştur. Reiscumhurun “Kemalizm” kuramını şekillendirme alanında öne çıkmayı istememesi, özgünlükten taviz verilmemesinde ısrarcı olması ve kurumsallaşacak bir ideolojiye mesafeli tavır alması ise bu alanda başarı sağlanmasını güçleştirmiştir.”⁵⁷¹ demektedir.

Taneri ise; Atatürk’ün bir doktrin adamı olmadığını belirterek onun önceden önceden prensipleri belli, sınırlı bir fikir sistemine bağlı kalamayacağını. “*Zaten fikri hazırlığı, nazari formasyonu da buna göre değildi. O tıpkı bir kurmay gibi memleket ve dünya ölçüsünde hareketlerini, manevralarını karşılaştığı ve içinde yaşadığı şartları ve bu şartların açılmasına, gelişmesine göre düzenledi.*”⁵⁷² Diyerek asker strateji uzmanı olmasına bağlı olarak gelişmelere göre tavır geliştirdiğine vurgu yapmaktadır. Kurmaylar temel harp doktrinleri bulunmasına rağmen strateji ve taktiklerini duruma ve

⁵⁶⁹ Ümit Kıvanç, “Üstüne Ciltler Yazılmış Hayalet”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-9*, ed. Tanıl Bora, (İstanbul: İletişim Yayınları,2009), 64.

⁵⁷⁰ Murat Belge, “Türkiye’de Siyasî Düşüncenin Ana Çizgileri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-9*, ed. Tanıl Bora, (İstanbul: İletişim Yayınları,2009), 52.

⁵⁷¹ Hanioğlu, *Atatürk,Entelektüel Biyografî*, 841.

⁵⁷² Naci Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo-ekonomik Görüşleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990),37.

şartlara göre belirledikleri gibi stratejik olmasa da harp esnasında taktik değişikliklere gidebilirler. Atatürk'te de bunu görebiliyoruz. Yakup Kadri'ye “donarız” demesi de bu anlama gelmektedir. Özellikle 1929 Dünya Krizi yaşanırken gelişmemiş bir ekonominin daha fazla serbest piyasaya dayanması mümkün değildi. 1930 devletçiliğe geçildi. Bakıldığı zaman taban tabana zıt politikalar, ancak durum değerlendirilmesi yapıp gerektiğinde strateji de değiştirilebiliyor demektir.

Özellikle 1930 Serbest Fırka ile muvazaalı demokrasi denemesinden sonra artık “Tek Parti İktidarı” dönemi ve Kemalizm ideolojisinin içeriğinin doldurulması çabaları başlayacaktır. Bu çabalar Yakup Kadri'nin bir doktrin haline getirelim teklifine Atatürk'ün “donarız” yani dogmatik hale geliriz cevabı ile pekte olumlu bakmadığını: bir doktrin ortaya koymak, kendini sınırlamak ve kontrole tabi tutulmak anlamına da gelecektir. Teoriden sapmak ya da eldeki plana uymamak gibi ithamlara maruz kalınacaktır. Atatürk pragmatisttir. Hiçbir temel ideolojiye bağlı değildir. Şartlara ve aklına uyanı çevresine tartıştırdıktan sonra uygulama taraftarıdır. Dolayısıyla durup dururken kendi doktrini ile bağlanmak da hiç istememiştir. Atatürk pozitivizme ve komünizme soğuktur, milli mücadele bitince ilk kurtulduğu SSCB ve Komünistler olmuştur. Atatürk'ün gördüğü tek bilgi kaynağı ve hayatı anlama aracı bilimdir. Dolayısıyla “bilimcidir”. Tek hedefi Batı medeniyetini yakalamaktır. Dolayısıyla zamanı gelince cumhuriyetçi, milliyetçi, laik ve medeniyetçi olmak şartıyla demokratik bir hayatı da istemektedir.

3.5.1. Kemalizmi Doktrinleştirme Çabaları: Ülkü ve Kadro Dergileri

Atatürk'ün sağlığında “Kemalizmi” doktriner hâle getirmek için çabalar da olmuştur. Sol Kemalizm diyebileceğimiz “Kadro” dergisi ile sağ Kemalizm diyeceğimiz “Ülkü” dergisi dışında Tekin Alp'in “Kamalizm” kitabı bilinen çabalardır. Bunların dışında ve daha farklı olarak “muhafazakâr Kemalizm” diye anılan İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Peyami Safa, Mustafa Şekip Tunç, Hilmi Ziya Ülken gibi Bergsonculardan yani sezgicilerden oluşan entelektüellerin koordinesiz bir şekilde "sol ve sağ" Kemalizmlere

karşı, anti-pozitivist ama dine dayanmayan tezleri de ilgi uyandırmıştır.⁵⁷³ Ancak hiçbiri de tutmamıştır.

Kadrocular içinde komünist olarak bilinen isimler vardı. Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Karaosmanoğlu, Dr. Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin, Burhan Asaf Belge, Mehmet Şevki tarafından 1932 yılında çıkarılmaya başlanır. Dergi aslında Şevket Süreyya'nın Afyon'da komünistlikten yataarken geçirdiği fikri değişim sonrası 15 Ocak 1931'de Türk Ocaklarının Ankara genel merkezinde "İnkılap ve Kadro" konulu verdiği konferansa ilgi duyulması ile başlar. Bunu genişleterek kitap hâline de getirir. Bu fikirler devrin önemli isimleri ile konuşmalar sonucunda 1932 yılında dergi olarak yayına başlar. İlk başlarda Atatürk'te dahil herkesin takdirini toplar.

Kadro dergisi kendi misyonunu sayarken dikkat çekici şu iki hususu da sayar: “*Kadro, toplumda, inkılapları yerleştirme konusunda öncülük edecek bir gruptur. (...) inkılabın ideolojisini yapacak ve onu uygulayacak oluşudur.*”⁵⁷⁴ Kadro hareketi ve dergisi Kemalizme ve inkılaplarına inanmış “elitist” bir kimlikle yayın yapar. İlk sayısında temel olarak Kemalizme ideolojik bir mahiyet kazandırmak olduğu belirtilir: “*Türkiye bir inkılap içindedir. Bu inkılap kendine prensip ve onu yaşatacaklara şuur olabilecek bütün nazari ve fikri unsurlara maliktir. Ancak bu nazari ve fikri unsurlar inkılaba İdeoloji olabilecek bir fikriyat sistemi içinde terkip ve tedvin edilmiş değildir.*”

⁵⁷⁵ifadelerinin en sonunda da “*Kadro bunun içi çıkıyor.*” ibaresi yer almaktadır. Burada sıkıntı şuydu, Atatürk bir ideolojiye ihtiyaç duymuyordu. İhtiyacı hissedenler Atatürk dışındaki aydınlardı. CHP altı oku belirlediği zaman bu ilkeler de aslında kadrocularla fazla uyuşmuyordu. Kadrocular Marksist gelenekten geliyordu ve sık sık Marksist terminolojiyi kullanıyorlardı. Kadro dergisi Atatürk'ün izniyle çıkmıştı ve yine onun emriyle kapandı. Nitekim Yakup Kadri, Tiran'a büyükelçi yapılarak Kadrocular dağıtılmıştır. Yakup Kadri “Zoraki Diplomat” kitabında uzun uzun ve sitemli bir şekilde Kadro macerasını baştan sona anlatır. Kapanmasında CHP genel sekreteri olan Recep Peker'in ve sermaye çevrelerinin de etkisi olduğu söylenmektedir.

⁵⁷³ Hanioglu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, 845.

⁵⁷⁴ Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo Ekonomik Görüşleri*, 10-11.

⁵⁷⁵ Başyazı, *Kadro Dergisi*, Ankara, 1(1932):3.

Ülkü dergisi de Kemalizm'e muhteva kazandırma amacıyla halkevlerinin dergisi olarak 1933'ten 1950'ye kadar 17 yıl çıkmıştır. Ülkü dergisinin çıkmasında sol olarak görülen Kadro dergisinin çıkması etkili olmuştur. Yeni millî kimlik inşasında inkılapların benimsetilmesinde bir araç olarak açılan Halkevlerinin yayın organı olarak Kadrodan daha geniş bir ağa sahipti Ülkü dergisi. Ayrıca devlet gücü arkasındaydı.

Ülkü dergisinin ilk sayısında Recep Peker niçin çıktıklarını şöyle izah eder: "Ülkü, karanlık devirleri arkada bırakarak şerefli ve aydınlık bir istikbale giden yeni neslin heyecanını beslemek, cemiyetin kanındaki inkılap unsurlarını ısıtmak, ileri adımları sıklaştırmak için.(...)"⁵⁷⁶

Ülkü ile Kadro'yu okuyan bir kişi seçilen kelime ve terimlerden birinin milliyetçi birinin sosyalist olduğunu kolayca anlayabilir. Kadro alternatif bir resmî ideoloji peşinde iken Ülkü dergisi CHP'nin bir yayın organı olarak 17. yayın hayatına devam etti. Dergi özellikle sosyal bilimler, folklor, edebiyat ve müzik yazılarına verdi. Dergi de Mehmet Fuat Köprülü, Recep Peker, Tahsin Banguoğlu, Suut Kemal Yetkin, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Ahmet Kutsi Tecer gibi önemli isimler de yer aldı.

3.5.2. Yahudileri Türkleştirme ve İslamsız Kimlik Arayışı: Moiz Kohen (Tekin Alp)

Kemalizm konusunda kitap yazmış isimlerden birisi de 1883 doğumlu bir Yahudi olan Moiz Kohendir. Daha sonra ismini Munis Tekinalp olarak değiştirip hukuk eğitimi aldı. Tekinalp, Yahudi cemaatinin Osmanlıcılık sonra da Türkçülük fikriyatı dâhilinde Türk milletine entegre olması gerektiğini savunuyordu.

Türk milliyetçiliği Osmanlı İmparatorluğu için de "devletin "bekâsı" endişesiyle en son ortaya çıkan milliyetçiliktir. Türk milliyetçiliğinin önemli ismi Ziya Gökalp'in yazılarındaki seyir takip edilirse buradan da bu durum tespit edilebilir. Türk milliyetçiliği ciddi bir şekle ancak çok geç bir dönem olan 1910'larda gelebilmiştir. Türkçülükte özellikle Rusya'dan gelen Türkler, Turancılıkta ise Macaristan'da kurulmuş olan ve İstanbul'la irtibata geçen Macarlar etkili olmuştur. Pantürkçülük ise Almanların

⁵⁷⁶ Recep Peker, "Ülkü Niçin Çıkıyor?", *Ülkü Dergisi*, (Ankara: Ulus Basımevi)11(1933):1.

İngilizlere karşı Abdülhamid’e tavsiye ettikleri panislamizmle beraber dış politika aracı olarak ortaya çıkmıştır.

“Kim Türktür? Kime Türk denir?” sorularına cevap aranırken Tekinalp önce Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Yahudi cemaatinin Osmanlı olmasını, İTC Dönemi’nde ve Cumhuriyet’le de Yahudi cemaatinin Türk olmasını savunmuştur. Tekinalp, 1908 devriminden sora “Osmanlıcılık” politikasının ateşli bir savunucusu olmuş, 30 Aralık 1909’da Hamburg Dokuzuncu Dünya Siyonist Kongresinde Osmanlıda antisemitizmin yok denecek az olduğunu Yahudilerin Osmanlı kimliğine sarılarak daha refah içinde yaşayabileceklerini savunmuştur. Cumhuriyet ve II.Dünya Savaşı’ndan sonra da Türkçü kanatta yer almıştır.⁵⁷⁷Onun Türkçülüğü İslamdan uzak, seküler ve Yahudiliği de içine alan bir Türkçülüktür. Türkçülüğünde ana tema Yahudilere Türk milleti içerisinde bir yer bulmaktır. Bunun için, Tekinalp, Yahudi cemaatinin “ya göç etmesini ya da asimile olmasını” istemektedir. Bunun için Tevrat’taki On emir (evamiri aşere) gibi Yahudi cemaatine on tavsiyede bulunur:” 1. İsimlerini Türkleştir. 2. Türkçe konuş. 3. Havralarda duaların bir kısmını Türkçe oku. 4. Okullarını Türkleştir. 5. Çocuklarını devlet okullarına gönder. 6. Ülke işlerine karış. 7. Türklerle düşüp kalk. 8. Cemaat ruhunu kökünden sök. 9. Millî ekonomide sana düşen görevi yap. 10. Hakkını bil.⁵⁷⁸ Bu tavsiyeleri cemaatine yaparken Türklüğün de çekici olması gerektiğinden, batılı bir Türkçülük için, “*Batı’nın bilimsel, teknik, sanatsal, mantıksal ve estetik üstün değer ve niteliklerinden yoksun bir Türklüğün çekim gücü az olur. Bu çekim gücü yalnız Türk olmayanlar için değil, doğrudan doğruya Türk seçkinleri için de çok gereklidir.*”⁵⁷⁹ tavsiyesinde bulunur. Türklüğün bir üst kimlik olabilmesi için onun da İslamî kimliğinden uzaklaşması ve batılı bir kimliğe bürünmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Tekin Alp, gayrimüslimlere sadece hukuken değil “*bu ülkede yaşamak istiyorlarsa gerçekten Türk olmak zorundadırlar. Her zorunlu şey gibi, bunun da olanaklı, dahası*

⁵⁷⁷ Cevriye Demir Güneş, “Tekinalp(Moiz Kohen)”, *Tanzimattan Günümüze Türk Düşüncesi*, ed.Süleyman Hayri Bolay,(Ankara: Nobel Kitabevi) 4(2015) s:2416.

⁵⁷⁸ Tekin Alp, *Türkleştirme*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,2001),75.

⁵⁷⁹ Tekin Alp, *Türkleştirme*, 89-90.

*kolay olduğuna inanıyorum. Bence ulus dediğimiz toplumsal varlığı ortaya çıkaran öğeler ne ırktır, ne de dindir.”*⁵⁸⁰ demek suretiyle verdiği on tavsiye ile beraber Türk milleti içinde erimleri gerekliliğini vurgularken, Türk kavramını bütün dinî ve kültürel bağları kopararak yeniden bütün unsurları içine alan “”seküler ve sentetik” bir şekilde yorumlamak istiyor. Ayrıca Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura’nın millet tanımlarında dine verdikleri önemi eleştirerek modern milletlerin laik karakterli ve hayvanlarda olan ırk unsuruna dayanmaması gerektiğine dikkat çekiyor. Bulundukları her ülkenin milliyeti içinde bulunmalarını Yahudilere tavsiye ediyor. Tekinalp’in bu tavsiyelerinde din kısmı olmasa da “ırk” kısmı kabul görmeyerek özellikle “Varlık vergisi”nde kendisi küstürülecektir.

İTC yıllarında muhafazakâr ve Türkçü kanatta yer alan Yunus Nadi, Tekin Alp için *“Tekin Alp, Ziya Gökalp’ın dikkatli ve çalışkan öğrencilerinden bir Türkçüdür. Yirmi yıldan beri Türkçülük akımı adına ortaya atılmış çaba ve girişimlerin hemen hepsi ile ilgilenmiş ve bunların dayandığı ve dayanabileceği bilimsel incelemelere özellikle özen göstermiştir.”*⁵⁸¹ Tekin Alp’in Türkleştirmek isimli kitabına Darülfünun müderrisi Türkçü Fuad Köprülü’de Yahudilerin Türkleşmelerine katıldığını *“Türkleşme”nin Türkler ve özellikle Museviler için olağanüstü yararlı olacağı kanısındayım. Aslında arada birçok ortaklaşa noktalar olduğu gibi bu “Türkleşme”yi güçleştirecek hiçbir tarihsel anı yoktur.”*⁵⁸² derken yazısında “zülfüyare dokunmadan” tavrını görmemek mümkün değil, bir yahudi çift kimlikli yaşayabilir,hatta dünyaya yayılmış vaziyette asırlarca böyle yaşadılar, ancak Yahudilik hayatın bütün alanlarını düzenleyen ve doğuştan kazanılan bir kimlik olduğundan ya tamamen çıkmak ya da takiyye yoluna gitmek gerekmektedir. Nitekim Tanzimattan itibaren başlatılan ve cumhuriyetle doruğa çıkan laikleşme hareketinden en çok rahatsızlık duyan Yahudi cemaati liderleri ve Fener Rum patrikhanesi olmuştur. Çünkü cemaatleri üzerindeki hukuki ve idari hakimiyetleri aşınmıştır. Ayrıca Osmanlı’da Türkçeyi en az bilen Seferad Yahudileri 19.yüzyılın sonuna kadar İspanyolca konuşmaya devam etmişlerdir.

⁵⁸⁰ Tekin Alp, *Türkleştirme*, 92.

⁵⁸¹ Tekin Alp, *Türkleştirme*,103.

⁵⁸² Tekin Alp, *Türkleştirme*, 101.

Tekin Alp özetle kitabında Yahudilerin içinde bulundukları topluma uymaları daha doğrusu “entegrasyon” gerektiğini savunuyor. Bu sebeple öncelikle Türklerin bir millî kimlik inşa etmelerini bunun Batılı değerlerle çekici hale gelmesi halinde Yahudi cemaatinin de buna katılacağını iddia ediyordu. 1931 CHP kongresinde milletin tanımından ırk unsurunun, 1928’de de Anayasa’dan resmi din İslam’dır ibaresinin çıkarılması Tekin Alp’in istediği unsurlardı. Tekin Alp’in amacı kendi cemaatine bir mensubiyet ve dışlanmama garantisi sağlamaktı. Tekin Alp’in milliyetçiliğinde Herder’in “Memleket millet demektir.” ilkesi ile Renan’ın “Millet, bir coğrafya parçası ile bir insan topluluğunun evlenmesidir.” sözünü milliyetçiliğine temel yaparak “yurttaşlık” temelli bir milliyetçilik ve millî kimlik öngörmektedir. 1924 Anayasası’nın 88.maddesinde geçen “*Türkiye’de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir.*” ibaresi ile Atatürk’ün “*Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir.*” ifadeleri Tekin Alp’in olmasını istediği vatandaşlık temelli Türk tanımları olarak memnun edicidir. Tekin Alp’le Atatürk’ün tanımlarında pozitivist Fransız milliyetçiliği etkisinde “ortak geçmiş” ve “ortak gelecek” ana unsurları oluşturmaktadır. Tekin Alp’in milliyetçiliği “*Türkiyecilik*”tir.⁵⁸³

Tekin Alp’in “Kemalizm” kitabına “E.Herriot Mukaddime, Fuat Köprülü ise Ön Söz yazmışlardır. Herriot ‘a göre kitap *‘hissiyat harareti ile bilgi sekinetinin uzlaşabildiğini ispat ediyordu.’ Mustafa Kemal Atatürk ise ‘bu eski erkân-ı harp zabiti, bu Vestonlu general, bize, Kant mektebinden bir filozof gibi görünüyor’ ifadeleriyle kitabı övgüye değer bulmaktadır.*”⁵⁸⁴ Kitap “Kemalist Batılılaşma”yı anlatır. Türkçe baskısından sonra Fransızca basılır ve yazar Avrupa başkentlerinde “Kemalizm” konferansları verir. Kitapta Atatürk ve diğer önde gelen CHP yetkilerinden bol alıntılar vardır. Tekin Alp’in Kemalizmde bulduğu en değerli husus Garpcılıktır, Türkçülük ise sonradan eklenmiş ve “ırk” ve “din”e dayanmayan coğrafi birliktelik anlamında bir Türkçülüktür.

Üstadım diye hitap ettiği Ziya Gökalp’i 1936’da şöyle eleştirir:

⁵⁸³ Yıldız Akpolat Davut, “Tekin Alp’in Türk Milliyetçiliği Anlayışı ve ya Tekin Alp’in Türkiye’deki Yahudilere Milli Kimlik Kazandırma Çabaları”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 37(1995):84.

⁵⁸⁴ Mehmet Özden, “Atatürk Döneminde Kemalist Metinler: A’râfda Bir Kemalizm: Tekin Alp ve Kemalizm-1936,” *Bilig Dergisi*, 34(2005):51.

*"Ziya Gökalp'in Türkçülüğü-tabir maruz görülsün- bir nevi tesliden ibaretti. Düsturu şu idi: "Türk milletine, İslam ümmetine, Avrupa medeniyetine mensubum." Yani Türk'ün millî vicdanını asırlarca müddet boyunduruk ve esaret altında tutan şariat zihniyeti hâlâ vaziyetini muhafaza ediyor, henüz uyanan Türk millî vicdanını, rüşeym hâlinde iken ilk fırsatta boğmağa hazır duruyordu."*⁵⁸⁵

Tekin Alp Kemalizmin iki yönünü tutar: "Laiklik ve Batıcılık." yazılarında bu yöndeki ilerleme ve gelişmeleri coşkuyla alkışlar. Türklüğü etnik ve dinî niteliklerinden soyutlayarak hukukî ve coğrafi bir tanım olarak görür. Tekin Alp,

*"Türk milleti, İslamiyet'i kabul ettiğinden beri, yavaş yavaş kendi kültürünü kaybetmiş, Peygamber'in ve Kuran'ın kültürünü benimsemişti. Din kitapları yoluyla nüfuz eden Arap kültürü ve Arap edebiyatı dili ile beraber, tabiatile Arap alfabesini de almıştı. Türk milletini, modern telakkilerden uzak bırakan esaslı âmillerden biri budur."*⁵⁸⁶

demekte ve Fransız İhtilali sonrasının "yeni din" anlayışını hatırlatırcasına "sivil bir din" olarak "yeni Türk, ancak bir tek manevi kuvvete itaat etmektedir: Milliyet aşkı."⁵⁸⁷ tavsiyesinde bulunmaktadır. Tekin Alp kitabında aslında bir teori geliştirmek yerine yapılan inkılapları temellendirmeye çalışmakta ve daha çok propagandasını yapmaktadır. Eserde sık sık Atatürk'ü başardığı mucize ifadeleriyle insanüstü bir tarihi kahraman boyutuna getirirken tarihi bir bağ da kurmaktadır. "Şu halde Atatürk kanından gelen sesin emrine itaat etmiş oluyor ve Metelerin, Cengizlerin, Attilaların ve Osmanların bütün ahfadına, bu sesi dikkatle dinlemelerini emrediyordu."⁵⁸⁸

Atatürk'ün Anadolu medeniyetlerinin Türk olduğunu tezine şu ifadelerle katılmaktadır:

⁵⁸⁵ Tekin Alp, *Kemalizm*, (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936), 5.

⁵⁸⁶ Tekin Alp, *Kemalizm*, 109.

⁵⁸⁷ Tekin Alp, *Kemalizm*, 31.

⁵⁸⁸ Tekin Alp, *Kemalizm*, 58.

*“Garbe doğru ilerleyen Türk kitlelerinin bir kısmı, bidayeti, milattan 4000 yıl evvele irca edilebilen ve zamanla inkişaf ederek tarihe Trua, Girid, lidya ve İoniya adile maruf kültür vücuda getiren Ege medeniyetini yaratmıştır. Yunan-Latin medeniyetini yaratan Etrüsklerin, Anadolu’dan geldikleri bugün sabit olmuştur”*⁵⁸⁹

Tekin Alp kitapta Kemalizm hakkında sorular sorar ve cevaplar verir. Kemalizmi demokratik bulur ve partinin 6 ilkesinden birinin demokrasiden bahsettiğini söyler ve ekler *“Kemalizmin çok şiddetli bir disiplin taraftarı, çok otoriter bir rejim olduğu hiç kimse için bir sır değildir.”* Kemalizm liberal de bulur. Çünkü *“cumhuriyetçidir ve esas prensibi sınıf farkı gözetmeksizin bütün millet efradının refah ve inkişafıdır.”* Ancak uygulamada *“ferdin hürriyeti mahduddur. Devlet müdahalesi, millet faaliyetinin her şubesine şamildir.”* Ayrıca Kemalizm koyu millîcidir. *“Buna rağmen millî telakki edilen bütün ananeler yıkılmakta, yahut yok olmaktadır; milletin şuurunda derin surette kök salmış akideler; bîmuhâbâ, arka arkaya sökülüp atılmıştır. Şu halde Kemalizm, şeniyet ile ideoloji arasında tezatlardan ve tenafürlerden ibaret midir?”*⁵⁹⁰ şeklindeki soru ve cevaplarda olmasını istedikleri ile olanlar arasındaki tezatları belirtmesi ve kavramları karıştırması açısından ilginç satırlardır. Özellikle demokrasi ve liberallik kavramlarına bambaşka anlamlar yüklemiştir. Bu iki kavram Tek parti döneminde pek itibar görmemiş kavramlardır.

Tekin Alp’in yazdıklarından ve hayatını anlatan *“Bir Kimlik Arayışının Hikâyesi”* kitabından da anlaşıldığı kadarıyla Kemalizme ve inkılaplarına yürekten inanmış yada öyle görünen bir kişidir. Onun amacı Türk milliyetçiliğinden ziyade cemaatine bir kimlik ve yeni kurulan devlette cemaatine hukuki ve sosyal güvence teminidir. Bunu Osmanlı zamanında Osmanlıcılık, Cumhuriyet döneminde de Türkçülük adı altında yapmıştır. Cumhuriyet döneminde kanunlarda kökene vurgu yapılmasa da Tekin Alp’in Moiz Kohen’liği sık sık hatırlatılır. Özellikle 1934 Edirne Olayları ile 1942’deki Varlık vergisinde kendisine tahakkuk edilen meblağla hayal kırıklığı yaşar. O dönem yazılarında asimilasyon çok rahat kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkıyor. Tekin

⁵⁸⁹ Tekin Alp, *Kemalizm*, 144-145.

⁵⁹⁰ Tekin Alp, *Kemalizm*, 201-202.

Alp'te bu kavramı sık kullanıyor. Ancak tavsiye ve tekliflerine bakınca asıl Türklerin içi boşaltılmış bir Türklük kavramında asimilasyonlarının öngörüldüğü anlaşıyor. Moiz Kohen'in biyografî kitabında şu satırlar düşündürücü: Oğlu Beyaz bir Rus kızla evlenmeyi düşündüğünde aralarında geçen diyalog ilginçtir:

" -Yani şimdi bu kız... Bizden değil mi? Yahudi değil mi?

*-Baba sen misin bunu sorun hâline getiren? Hani din zıvalıktı, yani eskiden insanların tutunabileceği tek ideoloji olduğu için mühimdi? Hani kaynaşmadan yanaydın? İşte bak ben de Ruslarla kaynaşıyorum. Fena mı? Aileye taze kan gelir. İyi de olur, zira yeterince dejenere olmuşuz."*⁵⁹¹

Tekin Alp Selanik'te yazmaya başladığı günlüğünü Fransızca tutarken Nice'de tutmaya devam ettiği günlüğünü Osmanlı alfabesi ile devam ettirmiştir. Fransa'da "İzak" adını alırken başına "İlhan" ekletmiştir.

Sonuç olarak Kemalizm'e muhteva ve yön kazandırma amacıyla yapılan fikir çalışmaları içerisinde en ciddi olanı olarak Kadro dergisinin sosyalist temelli yayınları sayılabilir. Ülkü dergisi ve Tekin Alp'in çalışmaları daha çok inkılapları övmek ve anlatmak amacıyla yapılmış çalışmalar. Tekinalp özellikle Yahudi cemaatine "yeni Türk milleti" içerisinde yer bulmaya çalışırken millet tanımından İslam unsurunun çıkarılması yönünde gayret etmiştir. Onun istediği aslında Müslüman olmayanlarında içerisinde yer alacağı seküler ve anayasal statüde bir millî kimliktir. Türkçeyi öğrenmekte en geç kalan ve hatta Cumhuriyet döneminde bile İspanyolca konuşan Yahudi cemaatinin topluma entegrasyonunu amaçlamıştır. Bu konudaki yazılarında bu hususu bariz şekilde görebiliriz.

Ülkü dergisi, Halkevlerinin yayın organı olarak 1933-1950 arasında yayınlanmıştır. Döneminin folklor, derleme, tarih çalışmalarına Halkevleri aracılığıyla destek olmuştur. Celal Sahir Erozan'ın pek çok türkü derlemeleri, Pertev Naili Boratav'ın destan ve

⁵⁹¹ Liz Behmoaras, Liz, *Bir Kimlik Arayışının Hikayesi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi,2005),238

masal derlemeleri Ülkü'de yayınlanmıştır. Kadro'da yazılan yazılar “alternatif” oluşturmaya ve tartışılmaya başlandığı noktada yayınına son verdirilmiştir. Devam etseydi belki de uygulamalara ve inkılaplara farklı bir yön verilmesi söz konusu olabilirdi. Meşrutiyet döneminin ve ilk meclisin çok sesli ve farklı fikirlere yer veren ortamı devam etmemiştir.

3.6. Millî Kimliğin İnşasında Millîlik Sorunu

Her kolektif kimliğin başında kimliğin ne olduğu, ne olmadığı ya da nelerden oluştuğunu belirten bir sıfat bulunur. Dinî kimlik, İslamî kimlik, siyasî kimlik, sosyalist kimlik gibi. İslamî kimliğe sahip bir kişiden bahsedildiğinde o kişinin İslamî kural ve ilkelerle beraber pratiklere sahip olduğu ya da benimsediği kabul edilir. Sosyalist kimliğe sahip birinden bahsedilirken de onun toplumcu, eşitlikçi ve sermaye karşıtı fikirlere sahip olması beklenir. İnsanların kolektif kimlikleri ya içine doğdukları ya da kabul ettikleri gruplar aracılığıyla inşa edilir.

“Millî kimlik” kavramı da bağlı olunan bir millete ve o millete ait dil, din, tarih, kolektif hafıza, gelenekler, törenler ve sembollere işaret eder. Yani millî kimliği oluşturan unsurlara işaret eder. Bu unsurlardan etnisite gibi sabit olanın yanında dil, tarih, kültür, gelenek gibi inşa edilen ve değişken olabilen unsurları da mevcuttur. 19.yüzyılda ulus devletlerle beraber tarihte ilk defa bu kadar geniş türdeş toplumların “millet” ismi ile inşa edilmesi görülmemiştir. Bu inşa süreci orta dil, tarih, din ve gelenek gibi unsurların yanında ortak duygu ve düşüncelere sahip birbirini görmeden sahiplenilen “hayali cemaatlere” dönüşmeyi ifade etmektedir.

Millîlik, ulus devletin “millî kimliği inşa sürecinde politikalarının dayandığı tabanı ve sosyal gerçekliği de ifade eder. Ulus devletler yaşayan belli bir etnisiteye ve halka dayanarak “demokratik” yollarla mı yoksa “halka rağmen halk için” mantığı ile tepeden inmece bir şekilde mi inşa politikaları uygulamaktadırlar? Millîlik kavramı başına getirildiği her şeyi millî yapar mı? Bir şeyin millî olabilmesi için neler olmalı, nasıl olmalı? Millî sinema ya da millî sanayi dediğimiz de sinema ve sanayi modern zamanların ürünleri. Millî kültür, millî edebiyat ya da kimlik dediğimiz de ne anlaşılmalı. Bu tartışmalar ve millîlik meselesi millet ve milliyetçilikle orata çıkmış modern zamanların meselesidir.

Avrupa’da millî kavramı, 16.yy’da Lutherin millî dillerin doğuşunu başlatmasından sonra, Almanya’nın 1806’da Fransa’ya mağlup olması üzerine Fichte’nin 1808’de yazdığı “Alman Ulusuna Söylevler” makalesinde millî değerler ve bunun eğitim yoluyla aktarılması ve bilginin millî karakterine vurgu yapan yazısı ile kullanılmaya başlandı.⁵⁹² 19.yy’a gelindiğinde bütün Avrupa’da ve yer yer batı dışı toplumlarda da millîliğe milletleşme ile vurgu yapılması yaygınlaşmaya başladı. Bu yüzyılda dünyada ve Osmanlı’da millî ayaklanmalar ve millî hareketler başgöstermeye başladı. Özellikle Sati bey ile Ziya Gökalp arasındaki millî eğitim nasıl olmalı? tartışması ve İttihat Terakki’nin “millî” politikaları millî kavram ve sıfatını yaygınlaştırdı. Millîlik o yıllarda İslamcılar ve Türkçüler tarafından yoğun kullanılan bir kavram olmasını yanında İslamcıların ümmet ve din ağırlıklı, Türkçülerin ise daha çok kültür ve etnisite ağırlıklı bir muhtevada kullanmaları söz konusu olmuştur. Bu gelenek MHP ve Refah Partileri tarafından devam ettirilmiştir.

Millîlik denilince anlaşılması gereken bir milleti diğer milletlerden ayıran dil, kültür, tarih, din gibi başlıca unsurlara bağlılığı ifade etmektedir. En çok kullanıldığı ve modern milletlerin inşasında da öne çıkan millî eğitim kavramı da Fichte’de de görüldüğü üzere bu değerlerin yeni nesillere aktarılması sürecidir. Öyleyse “millî” dediğimiz zaman bir milletin tarih içinde taşıdığı ve onu diğerlerinden farklı kılan unsurların tamamının temsil edilmesi anlaşılmaktadır. Bunun geniş bir şekilde büyük bir nüfusa benimsetilmesi milliyetçiliklerle ortaya çıkan ve yapılan bütün bu çalışmalara da “millî” sıfatının eklenmesi yine son yüzyıllık bir gelişmedir.

Modern zamanlarda ister Avrupalı modern milletler isterse batı dışı modernleşen milletler hepsinde modern-gelenek gerilimi yaşanmıştır. Batılı modern toplumlarda değişim sosyal, ekonomik ve politik olarak uzun sürede tabandan, batı dışı toplumlarda devlet projesi olarak tepeden yaşanmıştır. Ancak hepsinde modernleşmenin getirdiği sosyo-politik bir kavram olan millet ve millî kimliğin inşasında tercihler ve politikalar sözkonusu olmuştur. Temelde bir milleti ve kimliğini inşa etmek için uygulanan

⁵⁹² Mustafa Gündü, Musa Bardak, “Eğitimde Millîlik ve Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası Üzerine Bir İnceleme”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5/4(2010):1933.

asimilasyon, segragasyon ve çokkültürcülük stratejileri değişik sosyal gerilimlere sebep olmuştur. Sonrasında millet ve millî kimliğin muhtevasını belirlemek için dil, din, tarih gibi unsurların seçilip yerleştirilmesinde izlenen politikalar yer yer gelenek, çoğunlukla din ya da azınlık grupları karşısında bulmuştur. Asırlara dayanan geleneklerle modern unsurlar gerginliği her alanda yaşanmıştır. Bizde modern edebiyat bu gerilimi anlatan eserlerle doludur. Modernleşme batıda “burjuva” sınıfı marifetiyle gelişirken batıdışı toplumlarda “milliyetçi aydın” bir kitle eliyle olmuştur. Batıdışı toplumlarda modernleşme, batılı kurum ve adetlerin alınması şeklinde geliştiğinden batı etkisi ve “millîlik” yani modern-gelenek arasında ciddi gerilimler yaşanmıştır. Bütün batıdışı toplumlarda halka dayanan bir modernleşme ol(a)mamıştır. Dolayısıyla batı etkisi sayabileceğimiz kurum ve değerler kadim geleneklerle çatışırken bu çatışmanın derecesi “millî”te sosyal gerçekliğe ve mevcut kültürel unsurlara dayanma oranına göre değişmiştir. Cumhuriyet öncesi batılılaşma sürecinde sosyal tepkiler çok görülmezken Cumhuriyet döneminde bunun çok olması, değişimin radikal, “millî”lik anlayışının ise mevcut kültürle uyuşmayacak derecede “teorik” olmasındandır.

Bizde kurumlar ve adetlerle başlayan batılılaşma toplumda her zaman tepki görmüştür. Batılılaşma toplumu etkilemeye özellikle teknoloji ve eğitimle ciddi sosyal değişimler görülmeye başlayınca ve her geçen gün küçülen devleti kurtarmak söz konusu olunca, bu süreç sonunda ne kadar batılılaşmalıyız? sorusu üç temel fikir akımına dönüşmüştür. Cumhuriyet döneminde bu sorunun cevabı Garpcı görüşlerin büyük oranda, Türkçülüğün ise nisbeten etkili olduğu bir hüviyete bürünmüştür. Cumhuriyeti kuran kadrolar ve Cumhuriyet inkılaplarının düşünce olarak izlerine hem batılı hem de Tanzimat-Meşrutiyet zinciri içerisinde aramamız gerekmektedir. Meşrutiyet dönemindeki fikir ve fikir adamlılığı çeşitliliğini Cumhuriyet döneminde göremiyoruz. Hâkim ve yönlendirici unsur olarak Atatürk merkezli bir teori-pratik uygulaması görüyoruz. 1928 sonrasında Atatürk ve çevresinde oluşturduğu aydın bürokrat kadro ile teoriler ve bunların ispatı yönünde çalışmalar yoğunluk kazanmaktadır. Bu kadro Cumhuriyetçilik, Laiklik, Batıcılık ve “reddi miras” eksenli millet ve millî kimlik unsurlarının inşası çalışmaları ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla dönemin millî kimlik inşa politikalarını anlamak için Atatürk’ün iyi anlaşılması gerekir.

Atatürk’ün entelektüel hayatını üç safhada incelemek gerekir. Birinci dönem askeri okuldan cephelere uzanan askerlik döneminde edindiği birikimdir. Atatürk ciddi bir

kitap okuyucusudur. İkinci dönem, devlet kurucusu olarak 1919-1927 arası Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluşuna yönelik siyasi ve hukuki düzenlemelerin yer aldığı aktif siyaset adamlığı dönemi. Üçüncü dönem ise 30'lu yıllarda kısmen aktif siyasetten çekilip yeni devletin “yeni insanı”nı inşa etmek için yoğun millet ve millî kimlik inşası faaliyetleri içerisine girdiği dönemdir. Harf inkılabıyla başlayan bu son safha 1929 Dünya Buhranı'yla boğuşulurken aynı zamanda hızlı kararların alındığı dönemdir.⁵⁹³ Atatürk 1927'de meclis kürsüsünden Nutuk'u okuyarak kendi açısından Millî Mücadele ve Cumhuriyetin kuruluşunun adeta muhasebesini yapmıştır. Tarihe Nutuk'la kayıt düştükten sonra 1928 Harf İnkılabı ile kendisini daha çok kültür politikalarına vermeye başlamıştır.

1908-1928 arası “Yeni hayat” olarak adlandırılan yoğun Batılı adetlerle yeni hayat tarzlarının ve sosyal hayatta yeni tiplerin türediği dönemdir. Gelenekle modernin ya da asriliğin yan yana yaşadığı maddi değişimlerin manevi değerlerini henüz üretip kendi kültürünü oluşturmadığı travmaların yaşandığı dönemdir. İki cami arasında kalmış beynamazların çoğaldığı ne Doğulu ne de Batılı olamayan marjinal tiplerin dönemi. “Araba Sevdası”ndaki “snob aydın tipi” Bihruz beylerin, Ömer Seyfeddin'in devrin sahte politikacısı Efruz beylerinin, Peyami Safa'nın Fatih-Harbiye'sindeki geleneklerinden ve kültüründen utanan Nerimanların çoğaldığı dönemdir. Kısaca Şizofrenik bir sosyal hayatın hüküm sürdüğü aynı aileden insanların bile yaşadıkları hayatlar ve değerler sisteminde derin yarıkların olduğu bir dönemdir.

Tarih genellikle liderler, devletler ve savaşlardan bahseder. Aslında bu satırlara kadar anlattığımız savaşlar, devrimler, inkılaplar ve rejim değişikliklerinin hepsinin öznesi de nesnesi olan canlı kanlı insanlar. Bütün tarihi olayların faileri de muhatapları da insanlardır. Özellikle Balkan Savaşları ve sonrasında yaşanan göçler ve katliamlarla I. Dünya Savaşı ülkenin insan ve ekonomik potansiyelini yiyip bitirmiştir. Cumhuriyet kurulduğunda ekonomik problemlerin yanında uzun savaş döneminin sosyal yaraları da derindi. Millî Mücadelede durmadan asker firarlarının görülmesi uzun yıllar savaşmanın

⁵⁹³ Zafer Toprak, *Atatürk, Kurucu Felsefenin Evrimi*, (İstanbul: İşbankası Yayınları, 2020), 5.

bıkkınlığı ile de bağlantılıdır.⁵⁹⁴ Bu kadar yüksek firarlar aslında sosyal yapının ne kadar bozulduğunun da göstergesidir. Yıllardır evine gitmemiş insanlardan dönünce eşini mecburen başkası ile evlenmiş bulanlar çoktur. Sefalet diz boyudur. Rus elçisi Aralov Samsun'dan Ankara'ya seyahatinde yol üzerinde bulunan köy ve kasabalardaki durumu anlatır. Bir yanda Rum çeteleri bir yanda sefalet. Yakup Kadri'nin Yaban romanı ile Şevket Süreyya'nın Suyu Arayan Adam'ını okuduğunuzda o yılları daha iyi anlıyorsunuz. O yüzden o yıllar konuşulurken yapılan eleştirilere ne yapmalıydı sorusu karşısında susuyor insanlar.

1923 yılından itibaren yeni bir siyasi yapıyı oturtmak için hukuk reformları yapılırken yurttaş kimliğine halledilmemişti. Sadece geçmişi reddetmekle iş bitmiyordu batıdaki bütün ulus devletler gibi kendi "yeni insan"ını inşa etmeliydi. Bir başka ifadeyle insanına yeni değerler aşlamak suretiyle bir millî kimlik inşa edilmeliydi. Sınırlı zaman ve fakirlik buna engeldi. Ancak 1928'den sonra bu konulara el atılmaya başlandı. Toplumsal travmanın önüne geçmek için toplumun her kesimine bir ideal aşınması gerekiyordu. Uzun süren savaşlar, acılar ve kayıpların travmalarının yerine ümit ve heyecan aşılanmalıydı. Bunun A dan Z ye herşeyin yeniden inşasına başlandı. Öncelikle geçmişle bütün bağlar kesilmeliydi. Başta Medeni Kanun olmak üzere bütün hukuk düzeni değiştirildi. Harf Devrimi ile yönün batı olduğu belli edildi. 30'lu yılların başında dil ve tarih alanında arayışlar millî kimlik arayışlarının temelini oluşturdu. Halkevleri özellikle İtalya'nın "dopolavoro"larına örnek alınarak halka kimlik kazandırma aracı olarak kullanıldı.⁵⁹⁵

Cumhuriyet her şeyi yerli yerinde bir devlet devralmadı. İmparatorluğun ekonomisinin bel kemiği olan Balkanlar ve Mısır kaybedilmişti. Anadolu'da halk, gelen Batılıların

⁵⁹⁴ “Sakarya Savaşı'na (23 Ağustos-13 Eylül 1921) kadar ordudaki askerlerin neredeyse yarısı firar etmiş haldedir. Bu sayı İstiklal Mahkemeleri'nin tesiri ile gittikçe azalarak Ağustos'ta 4.400-4.500'e düşmüşken, 15 Eylül 1921'de Sakarya Savaşı'nda 120.000 olan asker mevcudunun 10.000'i firar etmiştir. 16 Sakarya Savaşı sonunda, toplam firar oranı 48.335'e ulaşmıştır. Sayılar birebir gerçeğe örtüşmese de firar eden çok büyük bir kitle vardır ve İstiklal Harbi de bu kitlenin geri kazanılmasının sonucu zaferle sonuçlanacaktır.”

Özlem Çankaya, “Millî Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 29(2019):178-179.

⁵⁹⁵ Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat*, (İstanbul: Doğan Yayınları, 2017), 15.

şaşırmakta haklı oldukları, en ilkel tarım aleti olan “karasaban”la tarım yapıyorlardı. 1924 Yunanistan mübadilleri ile tarıma modern teknikleri gelmiştir. O dönem okul çocuklarının fotoğraflarına bakıldığında çoğunun ayakkabısının bile olmadığı göze çarpmaktadır. Fakirlik gırtlığa dayanmış. Bir tane üniversite vardı. Okullar yetersizdi. Sanayi yok denecek kadardı. Hülasa ne yapılacaksa her yönden ve her şeyden yapılmalıydı. Lozan imzalanınca İsmet Paşa’nın “100 yıl kazandık.” sözü doğru olmasa bile bir gerçeği işaret ediyordu. Asırlardır “yenilgi kültürü” içinde gün yüzü görmemiş milyonlar “kadercilikleri” sayesinde ayakta duruyorlardı. Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz yeni Rus işgalinden ve azınlık çetecilerinden de yeni kurtulmuştu.

Cumhuriyet ve inkılapçı kadro dış düşmandan sonra içerdeki fakirlik ve cehalet düşmanları ile çarpışmak zorundaydı. Önce dış düşmanlar, sonra İttihatçılar, sonra da muhalifler susturuldu. Tek parti idaresi kurulmuş oldu. Bundan sonra sıra sosyal ve kültürel inkılaplara gelmişti. Cumhuriyet’in icraat ve inkılaplarından bugün bile hala tartışılanları sosyal ve kültürel inkılaplarıdır. İnkılaplar geleneksel bütün yapı ve kurumları kaldırarak yerine batılı tarz kurumları kurmuş ya da devam ettirmiştir. Mete Tunçay, “Cumhuriyet devrimleri yapılmasaydı daha mı iyi olurdu?” diye sorar ve buna evet demek mümkün değil der. Şayet devrimler olmasaydı daha geç gelişmeye ulaşırdık, demektedir.⁵⁹⁶ Genellikle yapılan eleştirilerde Tanzimattan itibaren oluşan moder-geleneksel ikiliğinin devam etmesi, mesela eski harflerle beraber yeni harflerin de öğretilmesi yönünde görüşler öne sürülmektedir.

Güngör ise “*Türkiye'nin Batı medeniyetine girme çabaları iki yüz yıl kadar uzun bir zaman sürmüştür ve daha ne kadar süreceği de belli değildir. Sebep ne olursa olsun, bütün bu çabaların başarısız kaldığı inkâr edilemez. Şu hâlde modernleşme adına getirilen teklifler ve yapılan uygulamalar Türkiye'nin problemlerine hakiki birer cevap teşkil etmemiştir.*”⁵⁹⁷ Güngör, modernleşmemiz gerektiğini ve bunun geleneğin dönüştürülerek olması gerektiğini söyleyerek, Cumhuriyetin din ve Osmanlı politikalarından sorumlu tuttuğu Gökaltın’ı eleştirerek, geleneksiz ve köksüz toplum inşa

⁵⁹⁶ Mete Tunçay, Türkiye’de Siyasî Düşüncenin Ana Çizgileri, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce-9*, ed. Tanıl Bora, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2009), 96.

⁵⁹⁷ Güngör, *Türk kültürü ve milliyetçilik*, 32.

edilemez itirazında bulunuyor. Ayrıca Hocası Mümtaz Turhan'ın Pozitivist bilim anlayışına da mesafeli duruyor. Niyazi Berkes, Şerif Mardin, Sina Akşin, Halil İnalcık, İlber Ortaylı gibi pek çok isim farklı konularda eleştirileri olsa da inkılapları olumlu karşılamaktadırlar. Modernleşmemiz gerekiyordu, ancak bunu belli bir Avrupa ülkesine benzeyerek yapmamamız gerekirdi. Peki bunu yapacak fikir adamlarımız var mıydı? Olabilirdi, ancak her dönem bir önceki dönemi aratacak şekilde baskıcı ve farklılığa karşı oldu ve sosyal ve ekonomik yapı modernleşmeden biz her zaman kurumlarda ve kültürde modernleşmeyi tercih ettik.

Cumhuriyet'in en çok eleştirilen yönü demokratik olmamasıdır. Ancak, *“Siyasi ve idari mekanizmayı ellerinde tutan münevverler memlekette kısa zamanda radikal değişimler yapmak gerektiğine inanınca demokrasi ister-istemez bir tarafa itildi, çünkü inkılapçılık ile demokrasi bir arada yürütülemezdi.”*⁵⁹⁸ Bu durum o zaman için makul sayılabilir ancak, bu durum 1950'ye kadar sürdü. Bu da halkal devlet ve bürokrasi ve aydınla halk arasına aşılmaz duvarlar örülmesine sebep oldu. “Halka rağmen halk için” felsefesi gelişmelere uzaktan ve soğuk bakan bir halk kitlesini doğurdu. Modernleşme sosyal yapı ve ekonomik yapıda olmadığı müddetçe kök salması imkansızdır. Yakup Kadri'nin “Yaban” romanındaki köylüye kasket taktırsanız ne değişecektir. Sosyal ve ekonomik yapı değiştikçe kültürünü, zihniyetini ve gelenekleri de dönüştürerek toplum kendiliğinden değiştirecektir. Cumhuriyet Dönemi her şeyde ”yeni” ye yaptığı vurgu ile toplumun istenildiği kadar değiştirebileceği düşüncesine dayanan “yeni bir nesil”, “yeni bir millet inşa” etme ve “yeni bir milli kimlik” inşa etme çalışmaları içerisinde politikalar ve kurumlara kültür politikalar oluşturmuştur.

Bütün modernite ve modernleşme süreçlerinde önce ulus devlet inşasına sonra millet ve millî kimlik inşasına şahit oluyoruz. Bu süreç belli toprak parçasına sahip, yani vatan'ın inşa edilmesi; ikincisi egemenliğin halk'a dayandığı, geleneksel otoriteden daha çok anayasal bir temelde hukuki otoriteye dayanan bir siyasi otoritenin inşası; üçüncüsü ise bu hukuki otoritenin kaynağı olan ve toprak parçası üzerinde yaşayan mümkün olduğu kadar homojen bir “millet” ve milli kimliğin inşasıdır.

⁵⁹⁸ Güngör, *Türk kültürü ve milliyetçilik*, 55.

Anayasalar ile ve mevzuat ulus devletlerin ideolojilerini de ortaya koyarlar. Ulus devletin bütün hukuki metinlerinin toplamı anlamında kullandığımız mevzuatta topluma “biz kimiz” tanımı yanında vatandaş, yani milletin bir ferdi olmanın yollarını ve unsurlarını da gösterirler. Dolayısıyla tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar “modern devletler” insanları takip etmekte ve belli şekle uydurmaya çalışmaktadırlar. Günümüzde artık insanlar anaokulundan hatta doğdukları andan itibaren devletlerin ideolojik aygıtlarından geçmek suretiyle inşa olunmaktalar. Burada ideolojiden kastımız devletin işleyişine yön veren ana düşünce yapısı ve anlayışıdır.

Ulus devletlerin istisnasız hepsinde “kültür savaşları” yaşanmıştır. Özellikle Avrupa’da kilise ile devlet arasında kıran kırana mücadele olmuştur. Fransa örneğinde gördüğümüz gibi devletin “laikçi” bir tarzda dinî kamusal alandan silme politikaları en sert olanıdır. Kilise mallarına el konup bütün papazlar yeni sivil dine inanmaya ya da memur olmaya zorlandıkları gibi eğitim kilisenin elinden alınarak laikleştirilmiştir. Avrupa’da en sert geçen kültür savaşları (kulturkampf) sosyal tabanda değil daha çok kurumsal kilise yapısı ile devlet arasında olmuştur. Din adamları kaybolan iktisadi ve sosyal iktidarlarının mücadelesini vermişler ve kaybetmişlerdir. Fransa’da bu mücadele yaklaşık yüz yıldan fazla sürmüştür. Bu mücadele Fransa’yı ikiye bölmüştür: Laik-liberal Fransa diğeri Katolik-dindar Fransa. Fransa’nın yanı başındaki Belçika da ise işçi-patron, dinî-felsefi ve dil alanında bölünme yaşanmıştır. Kurulan ulus devletler Avrupa’nın yekpâre bir yapısının olmadığını göstermiştir. Aynı zamanda kanlı mücadelelere sebep olan Katolik-Protestan mezhep ayrımlarının sonuçları ulus devletlerin uzlaşmacı ve sözleşmecî bir şekilde 1648’den itibaren kültür savaşlarını da sonlandıracak bir yapıya evrilmesine sebep olmuştur. Bugün bile Avrupa devletleri yekpare değildir fakat 19.yüzyıla kadar geldiği gibi de dil ve kültür yönünden yamalı bohça gibi de kalmamıştır.

Modernleşme ve ulus devletlerin kültür politikaları sonunda ortaya üç kültür çeşidi çıkmasına sebep olmuştur. Dellaloğlu, Raymond Williams’a dayanarak kültürü şöyle sınıflandırıyor:

1-Antropolojik Kültür: İçine doğduğumuz aile ve çevreden aldığımız inançlar, adetler ve gelenekler.

2-Müfredat: Kamusal alanda bulunan kitap, dergi, film, müzik, edebiyat, sanat kısaca kamusal alanda bilgilendirici, eğlendirici ve eğitici olan kültüre ait her şey.

3-Maarif: Ulus devletlerin zorunlu eğitimle kazandırmaya çalıştığı herkesi tâbi tuttuğu sürecin oluşturduğu her türlü muhtevadır.⁵⁹⁹

Bu sınıflamada antropolojik kültür şüphesiz bütün toplumlarda en önce vardır. Müfredat ve Maarif ise toplumlarda farklılık göstermektedir. Avrupa’da Müfredat, Maariften önce oluşmuştur. Rönesans ve matbaa ile gelişen entelektüel ve edebiyat dünyası özellikle roman ve felsefe modern okulların ortaya çıktığı 19.yüzyıla kadar çoktan tabana yayılmıştı. Dolayısıyla Maarif yani okullar ortaya çıktığında kem insan hem kültürel taban hazırdı. O yüzden Maarif ve Müfredat çatışması çok yaşanmadı. Maarif müfredatı geliştirme ve önünü açma yönünde kurumlaşmaya gitti.

Türkiye modernleşmeye karar verdiğinde “Maarifle” başladı. Tanzimat’tan itibaren tartışılan konulara bakıldığında dilde sadeleşme ve açılan okullarda ne okutulacağı ve kimlerin ders vereceğidir. Konuşma ve yazma dili arasındaki fark olması ilk gazetelerle önce sade bir dil inşasını gerekli kılmıştır. Divan edebiyatı özel ve uzun bir eğitime dayanan kültür gerektirdiğinden yaygınlaşamamıştır. O yüzden Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet kendi edebiyatlarını oluşturmaya çalışmışlardır. Bu da Müfredatla Antropolojik Kültür arasındaki bağın kopuk olmasına sebep olmuştur. Özellikle Ziya Gökalp’in ilk defa halk kültürü ve halk edebiyatına Alman romantikleri ve Herder milliyetçiliğinde olduğu gibi önem vermesi Cumhuriyet döneminde de bir süre sonra Halk evleri marifetiyle sağlanmaya çalışılmıştır. Türkiye’ de 19.yüzyıldan itibaren başlayan kültür savaşları yani aydınlar, bürokratlar ve halk arasındaki bu durum kopukluklara sebep olmuştur. Bu durum toplumda ciddi kültür kırılmalarına sebep olmuştur. İslamcılar, muhafazakârlar, kısmen milliyetçiler Antropolojik kültürü savunurken, laikler, batıcılar, solcular Maarif’i savunmuşlardır.

Maarif gerçekten uzun yıllar antropolojik kültüre yabancı kalmış ve yeni millet ve toplum “yaratma” idealini taşımıştır. “*On yılda onbeş milyon genç yarattık her yaştan*”

⁵⁹⁹ Besim Dellaloğlu, *Poetik ve Politik, Bir kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*, (İstanbul:Timaş Yayınları, 2020), 301-312

sözleri bu idealle beraber bir insanın sonucunu ifade eder. Bu ideal çerçevesinde bütün yabancı kelimelerden arınmış bir dil, bütün geleneklerden arınmış bir kültür ve tarih hedeflenmiştir. Cumhuriyet döneminin özellikle Atatürk döneminin on yılı (1928-1938) arasında Maarif çalışmalarının en yoğun olduğu dönemdir. Atatürk gece gündüz okumalar yapmış, her akşam sofrasında uzmanlarla sabaha kadar tartışmış, Fransız akademisi gibi Türk Dil Kurumu, Türk tarih Kurumu ve Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesini kurmuş, Yabancı uzmanlar getirtmiş, kısaca ömrünün son on yılını kültür savaşlarına ayırmıştır. Bugün bakıldığı zaman o zamanki bazı teori ve düşüncelere tebessümle bakılabiliyor. Burada dikkat edilmesi gereken bir önemli hususta bu kültür politikalarını dış gelişmelerin de etkilemesidir. Mesela kafatası ölçülmesi durup dururken yapılmamıştır. Avrupa’da yeni gelişen Antropolojik ölçümlerde Türklerin “geri ırklar” sınıfında olmadığını ispatlamak içindir. Ayrıca “şark meselesi” ile Türkleri geldikleri yere Asya’ya sürülmesi tezine karşılık biz zaten Anadolu’nun otokton halklarının devamıyız tezi ile köklerin Hititlere dayandırılmaya çalışılmasıdır. Ancak Atatürk dönemi tarihte İTC ile başlayan her şeyin başına “millî” getirilmesi gibi “Türk” kelimesinin en çok kullanıldığı dönemdir.

Althusser’in devletin ideolojik aygıtları dediği okul, hukuk, kültür, aile, basın vs. sayılır. Devletin bir de mahkemeler, polis, asker gibi baskı aygıtları da vardır.⁶⁰⁰ İdeolojik aygıtların uygulanmasında baskı araçlarından da faydalanılır. Bu baskı araçlarından birisi de daha önceki bölümde Ervin Goffman’ın “damga” teorisinde gördüğümüz damgalamadır. Bu teoride yer alan damgalama Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren “gerici” “komünist” v.s gibi ötekileştirici ya da sakıncalı kılan sıfatlar devletin temel ideolojisi olan Kemalizm’in ve kültürel iktidarın kurulmasında kullanılmıştır. Ünlü edebiyatçılarımızın biyografileri okunduğunda bu damgalar sebebiyle yolu cezaevinden ya da mahkemeden geçmeyen yok gibidir. (Bugün bile edebiyatçılarımızı sanat yönleri ile değil dünya görüşleri ile okumuyor muyuz?) Bu damgalar en azından kamu görevi talep edilmesinde sicile işlendiğinden engel teşkil etmiştir.

⁶⁰⁰ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (İstanbul:İthaki Yayınları,2010),170.

Cumhuriyet, millet inşasında cumhuriyetçi, milliyetçi, laik ve batıcı bir çerçeve istemiştir. En azından bunlara karşı gelinmemesini istemiştir. Dinsiz toplum olamayacağının farkında olduğundan “Diyanet İşleri” vasıtasıyla bireysel ibadet ve inanç alanına, kamusal alana taşımamak şartıyla karşı gelinmemiştir. Din, dil ve tarih politikaları “millîleştirme” programları ile şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyet ve Tek parti dönemi millet ve millî kimlik inşası sürecinde her ulus devlette olduğu gibi devletin inşasından sonra anayasa ve okullar eliyle tanımlamalar yapmıştır. Millî kimlik inşasına başlamadan önce milletin adının ve bu millete ait olmanın şartlarının belirlenmesi gerekmektedir. Milletin hangi etnisiteye ve onun unsurlarına dayanacağı ve mevcut insan kitlesinin bu millete nasıl dahil olacağının belirlenmesi gerekmektedir.

3.6.1. Erken Dönem Cumhuriyetin Millet ve Türklük Tanımları

Ulus devletlerin ve milletlerin inşasında temel strateji milliyetçi bir aydın kitle tarafından savaş ya da bağımsızlık mücadelesi sonrasında ulus-devletin kurulması, sonrasında devletin millî bir ideoloji oluşturarak, bu ideolojiye bağlı temel kimlik inşa stratejisinden birini kullanarak, (bütünleşmeci, segragasyoncu, çok kültürlü) millet ve millî kimlik inşa politikalarına başlamasıdır.

Türkiye Cumhuriyeti, I. Dünya savaşı yenilgisinin ardından verilen Millî Mücadele sonunda uzun süredir yaşadığı travmalardan sıyrılarak, bir zafere dayanarak kurulmuştur. Bu durum aynı zamanda inşa edilecek olan kimliğinde zafere dayandırılması anlamına geliyordu. Atatürk’ün nerdeyse her konuşmasında “Türk milleti”ni övücü ve onda gördüğü üstün nitelikleri sayıcı ifadeleri büyük travmalar yaşamış olan bir millete verilmeye çalışılan ruhun bir tezahürüdür.

Devletin adının 1923’te “Türkiye Cumhuriyeti” olarak ilan edilmesi bir bakıma devletin niteliğinin de ilan edilmesi anlamına geliyordu. Atatürk, Samsun’a çıktığı günden itibaren bütün yazı ve konuşmalarında millet, milliyet, irade-i milliye, hâkimiyet-i milliye, vatan ve vicdan-i milli kavramlarını sık sık kullanmıştır. Bu ifadelerden kurulmak istenenin bir “ulus devlet” olacağı anlaşılmaktadır. Özellikle irade-i milliye ve hakimiyet-i milliye kavramları Cumhuriyeti işaret etmektedir. Cumhuriyet kavramı II. Meşrutiyetten beri bilinen ve tartışılan batılı bir kavramdır. Atatürk’ün İttihat Terakki döneminden beri Cumhuriyetçi olduğu da bilinmektedir.

Batılılaşma sürecinde Osmanlı'ya giren Cumhuriyet gibi Türkçüler tarafından “nation” anlamı verilen “millet” kavramının Osmanlı geleneksel yapısındaki tanımı din ve dinî cemaatleri ifade ediyordu. Başta Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura ise milleti “nation” anlamında kullanıyordu. İslamcılar ise “İslam milleti” anlamında kullanıyorlardı. Bakıldığı zaman Anadolu'da yaşayan halkın millettten anladığı İslamcıların tanımına daha yakındı. Türkçülerin milleti tanımı henüz halka inmemiş, bir avuç “Türkçü” aydınla, subaylar arasında yaygındı. Milli Mücadeyi yürüten askerî kadro milliyetçi idi. Ancak bunu açıkça dile getirmiyorlardı. Bunu Atatürk'ün millet ifadesini kullanırken, millete yüklediği anlamların dönemsel olarak farklılaştığında da görmekteyiz. Özellikle Osmanlı nüfus yapısının Müslüman çoğunluğa dönüşmesi ile beraber 1918'den itibaren Zürcher'in kavramlaştırması ile özellikle Şark vilayetlerinde “Müslüman milliyetçiliği” anlayışına dayalı anti emperyalist bir mücadele anlayışına daha çok vurgu yapıldığını görmekteyiz. Bu anlayış Erzurum ve Sivas kongrelerinde de devam edecektir.⁶⁰¹

Atatürk, millettten ne anlıyordu? Atatürk'ün gerçekten millet ve milliyetçilik anlayışının ne olduğunu Cumhuriyet kurulduktan sonraki yazı ve konuşmalarından anlıyoruz. Atatürk'ün en açık şekilde millet tanımını “Medeni Bilgiler Kitabında” şu şekilde buluyoruz: *"Zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan, beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatta samimi olan ve sahip olunan mirasın muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden meydana gelen cemiyete millet namı verilir."*⁶⁰²

Bu tanımda E.Renan'ın *"Millet bir hissiyat, ruhani bir ilkedir. Bu hissiyatı ve bu ruhani ilkeyi aslında bir olan iki şey oluşturur. Biri geçmişte, diğeri şimdidedir."* tanımındaki ortak yaşanmışlıklara ve gelecekte birlikte yaşama iradesine dayanan tanımı⁶⁰³ ile Gökalp'in millet tanımında olduğu gibi ortak kültür ve terbiyeye vurgu vardır. Ancak ilerleyen satırlarda Atatürk'ün milleti oluşturan unsurları sayarken verdiği listede öncelik “devlete”dir: *a- Siyasi varlıkta birlik, b- Dil birliği, c- Yurt birliği d- Irk ve menşe birliği e- Tarihi karabet (yakınlık-akrabalık), f- Ahlâki karabet (yakınlık-*

⁶⁰¹ Hanioglu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, 296.

⁶⁰² Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemâl Atatürk'ün El Yazıları*, (Ankara: T.T.K. Yayınları1988) 23.

⁶⁰³ Ernest Renan, *Ulus Nedir?* (İstanbul: Pinhan Yayınları,2016),51.

akrabalık)⁶⁰⁴ sayılır. Bu sıralamada kültürden önce devletin sayılması ve cümlelerin milliyetçi bir tasnif olarak değil, güçlü bir devlet ile yeni bir millet inşası için eldeki insan unsurunun dönüştürülmesine dayanan “politik bir proje” olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁰⁵ Oysaki, genel olarak milliyetçilik anlayışında kültüre ve sivil yapıya vurgu öncelik taşır. Mesela, Gökalp’in formülünde Batılılaşmanın yanında Türkleşmek ve İslamlaşmak önemli yer tutar. O her ne kadar Osmanlı eleştirilerine sahip olsa da “geçmişe dönük” bir milliyetçilik anlayışına sahip iken Cumhuriyet dönemi millet inşasında geçmişe dayanmayan, ilerlemeci, anti etnik ve tek etnisiteye dayanan, seküler, “unutmak” üzerine kurulu batılı örneklerine benzer “yeni bir millet” inşası sözkonusudur.

Buradaki tek etnisite “Türklük” olmasına rağmen, onun mevcut dili ve tarihi de kabul edilmemekte, sadece “Türklük” “zarf” olarak alınarak, muhtevası yeniden yazılmaya çalışılmaktadır. Yeniden inşayı, oluşturulmaya çalışılan Tarih tezlerinde ve dildeki tasfiyecilikte sosyal gerçeklikten ve antropolojik yaşayan kültürden kopuk politikalardan anlayabiliyoruz. Özellikle geleneğe ve kültüre önem veren Akçura, Gökalp, Köprülü, Togan gibi önemli isimler tarihî sürekliliğe vurgu yaptıklarından zamanla iktidarla ters düşerek uzaklaşacaklardır.⁶⁰⁶ Bu yüzden Cumhuriyet dönemi millet inşasından daha çok “devlet inşası” ile devlete uygun millet ve millî kimlik inşası yaşanmıştır. Millet ve millî kimlik inşasında adeta bilimsel bir teoriyi kurarak ispatlamaya çalışmak gibi yeni dil ve tarih tezlerine dayanan “yeni millet ve millî kimlik” inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu durum milliyetçiliğe dayanan bir millî kimlik inşası yerine “politik bir projenin” denenmesi sonucunu doğurmuştur. Çünkü devrin Türk milliyetçileri ve Türk milliyetçilik anlayışlarının hiçbirinin bu projede yer bulmadığını görmekteyiz. Özellikle İnönü döneminde Türk milliyetçileri tutuklanmışlar ve hatta milletin kökleri ve kimliği antik Yunan’a dayandırılmaya çalışılmıştır.

⁶⁰⁴ Afet İnan, *Medenî Bilgiler*, 23-24.

⁶⁰⁵ Süleyman Seyfi Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 50(1998):33.

⁶⁰⁶ Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, 34.

Bütün bu sosyal gerçeklikten kopuk yeniden inşacı politikalar seküler milliyetçilikle başlanan sürecin Tek Parti dönemi sonrasında dinî milliyetçiliklere evrilmiştir. Dönemin milliyetçilik anlayışı ise marjinal bir anlayış olarak kalmış sonrasında 1960 askeri darbesi ile devletin ideolojisi haline getirilmişse de fazla bir taban bulamamıştır.⁶⁰⁷

Devlet kurularak rejim yerleştikten sonra milletin inşası başlamıştır. İnkılaplar ve de yapılan devrimler devletin Cumhuriyetçi, Laik, Milliyetçi ve Batılı bir tarzda devlet olacağını yavaş yavaş ortaya çıkarırken, inkılaplar ve çıkarılan kanunlarla da milletin ve milli kimliğinde şekli ortaya çıkmaya başlamıştır. Milletin ve vatandaşın tanımı konusunda anlaşmalar ve uygulamada değişimler görülmekle beraber, adım adım belli bir inşa felsefesinin olduğunu söyleyebiliriz. Erken Cumhuriyet dönemi millet tanımlamasını tarihî süreçte üç aşamalı olarak görmekteyiz:

3.6.1.1. Millî Mücadelen Lozana Millet Anlayışı

Millî mücadele döneminde ve Cumhuriyetin kuruluşunda Osmanlı millet-i hakime anlayışı benimsenerek müslüman olan her unsur “millet” olarak kabul edilmiştir. Batı Avrupa’da Hristiyanlık merkezli kimlik inşasının esas alınması ve azınlıklara izin verilmemesi gibi Cumhuriyet yönetimi de Lozanda ve 1924 mübadelesinde müslümanlığı esas alınmıştır. Millî mücadele döneminde “millet” kavramı İslam ümmeti anlamında kullanılmıştır. “Garbçı ve bilimci Mustafa Kemal, tabanının "cihad" olarak gördüğü bir hareketin lideri ve onun, kürsüsünün arkasında "*Ve emruhum şura beynehum*" levhası asılı, kadrolu müezzininin beş vakit ezan okuduğu, imamının mebuslardan oluşan cemaate namaz kıldırıldığı müslüman şurası karakterli meclisinin reisi olmuştur.”⁶⁰⁸ 1921 yılında çok önemli bir sıfat olan “Gazilik” ünvanını almasının yanında, o dönem konuşmalarında kullandığı kelimeler ve üslup, çıkıp hutbede konuşması bir İslamcıdan ayıredilemeyecek kadar benzerdir.

Özellikle Millî Mücadele döneminde gayrimüslimlerin tarafsız dahi kalmayıp düşmanla işbirliğine girmeleri onların “içdüşman” olarak ilan edilmelerine sebep olmuştur. “Yaklaşık 3.000.000 kişi göçlerden etkilenmiştir. Bu azınlıklar her geçen gün

⁶⁰⁷ Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, 36.

⁶⁰⁸ Hanioglu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, 340

Avrupa'daki kardeşlerine yönelmişler ve (Türkiye) devletinin düşmanlarına sempati beslemişlerdir. Ermeniler 1915 Rus işgaline ön ayak olmuşlar, Rum'lar da, 1920 yılında Venizelos'un askerlerine sempatiilerini göstermekten kaçınmamışlardır."⁶⁰⁹ Dolayısıyla, Türklerin 1908'den sonra Osmanlı'nın tüm tebaasının sadakatini sağlama politikası da başarısız olmuştur. Gayrimüslim unvanlar kimlik inşalarını kilise, okul ve batılı ülkelerin desteği ile Osmanlı tebası iken inşa ederek ulus devletlerini kurmuşlardır. Özellikle Yunanistan ve Bulgaristan devletleştikten sonra korkunç etnik temizlik ve yayılmacı politikalar gütmüşlerdir. Gayrimüslimler son yüzyılda Osmanlı'nın dış müdahalelere açık olmasına sebep olan yumuşak karnı olmuştur. Cumhuriyetin kurucu kadrosunun bir kısmı Balkanlarda doğmuş, 93 Harbi ve Balkan savaşları travmasını yaşamış Doğu'daki Ermeni, Karadenizdeki Rum komitacılarından dolayı azınlıklara mesafelilerdir.

Erzurum Kongresinde gayrimüslimlere imtiyaz verilmeyeceği belirtilerek komiteleşirlerse onlara karşı savaşılacağı belirtilmiştir. Burada İttihat Terakki döneminden gelen gayrimüslim imtiyazlarına karşı oluşu⁶¹⁰ şu sözlerde bulmak mümkündür:

*"Anasırı gayrimüslime akalliyetler namı altında bütün dünyanın mevzuu bahsettiği ve bilhassa bizim memleketimize taallük ettikçe pek büyük ehemmiyetle nazarı dikkata alınan bir meseledir. (...) Kongrenin vaz ettiği esas veçhile anasırı gayrimüslimeye, anasırı müslimeye verilmiş olan hukuku vermekten ibaret olacaktır ve bundan daha tabii bir esas bulamam. Bununla aynı hudut dâhilinde yaşayan insanlara aynı hukuku kanuniyeyi bahşetmiş oluyordu."*⁶¹¹

Lozanda Fener Patrikhanesinin ve gayrimüslim bütün unsurların ülke dışına çıkarılması için çok çabalandığı gibi azınlık olarak sadece gayrimüslimler kabul edilmiştir. Özellikle İngiltere ve Fransa 37.ve 45. maddelerle azınlıkların korunmasını güvence

⁶⁰⁹ Yücel Bozdağhoğlu, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları", TSA ,18/3(2014):13

⁶¹⁰ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi I-Erzurum Kongresi*, (İstanbul:İşbankası Yayınları,2011),228

⁶¹¹ Bülent Tanör, *Türkiye Kongre İktidarları*, (İstanbul: YKY,2022),188.

altına almışlardır.⁶¹² Lozanda azınlıkların hangi hukuka tâbî olacakları hususunda Türkiye'nin herkese Mecelle'nin uygulanacağı görüşüne batılı devletler karşı çıkmıştır. Lozanda uzun görüşmeler sonucunda özellikle azınlıklara da uygulanması bakımından batılı hukuk sistemine geçileceği sözü verilmiştir. Batılı devletler ecnebilerin ve azınlıkların kendi hukuklarına tâbi olmalarını istiyorlardı. Bunun sonuçları Osmanlı döneminde çok kötü olmuştur. Nihayetin İsviçre'de hukuk eğitimi almış olan Mahmut Esad Bozkurt'un tavsiyesi ile İsviçre medeni kanunu alınarak herkes tek bir hukuka tâbi kılınmıştır.⁶¹³

Varlık Vergisi (1942), 6-7 Eylül olayları sonrasında yaşanan göçlerle azınlık nüfus daha da düşmüştür. Cumhuriyetin kurucu kadrosu azınlıkları savaşlar zamanından yakından tanıdığından birarada yaşamanın zorluğuna inanarak yeni devletin insan unsurunu müslümanlardan oluşturmaya çabalıyorlardı. Tarihte ilk defa Anadolu'nun çoğunluğunun müslüman olması Cumhuriyet döneminde olmuştur.

3.6.1.2. 1924 Anayasasından 1928'e Kadar Millet Anlayışı

İkinci aşamada müslüman unsurun ortak Türklük üst kimliği altında birleştirilmesi amaçlanmıştır. Devletin ilk anayasası olan 1921 Anayasası 23 maddelik savaş anayasası niteliğindedir. 1921 anayasasında “*Hakimiyet bila kaydu şart milletindir*” ibaresinden başka “millet”le ilgili bir tanım yoktur. 1924 anayasasında ise vatandaşlık ve “Türk” tanımı yapılmıştır. 88. maddede “*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur*” denilmek suretiyle Atatürk'ün “*Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına, Türk milleti denir.*” şeklindeki sözü ile paralel, anti-etnici ve Türk etnisitesini üst kimlik olarak kabul eden, bütün din ve etnileri tek bir çatıda birleştiren tanım getirilmiştir. 1924 Anayasasının tanımı ile 1876 Kanunı Esasinin 8.maddesinde yer alan “*Devleti Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve meshepten olur ise bila istisna Osmanlı tabir olunur ve osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir.*” tanımı birbirinin aynısı

⁶¹² Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Takım II, C. 2*, (Ankara:Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1973),11-14.

⁶¹³ M.Akif Aydın, “Türk Hukukunun Laikleşme Sürecinde Lozan'ın Oynadığı Rol”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 8, 3-4(1995):17-174.

gibidir. Osmanlı yerine Türk ifadesi konmuştur. Her iki tanımda etnik kökene dayanan Alman ekolünden çok toprağa dayanan Fransız ekolüne benzemesidir.

1924 anayasası ile beraber artık milletin adı “Türk milleti” olarak belirlenmiştir. Anayasanın 5. Maddesi “*Türklerin Hukuku Ammesi*”, 68.maddesi “*Her Türk hür doğar, hür yaşar.*” 69.maddesi “*Türkler kanun nazarında eşittir.*” gibi ibarelerle Türklük kavramı pekiştirilmiştir. Anayasanın getirdiği bu tanıma gayrimüslim azınlıkların Türk sayılıp sayılmaması tartışmaları damga vurur. Celal Nuri Bey “Türk” tanımını şöyle yapar:

“Bizim öz vatandaşımız, Müslüman, Hanefiyü”l-mezhep, Türkçe konuşur bir zattır.” diyerek Müslümanlık, Hanefilik ve Türkçe’ye vurgu yaparken Osmanlı’nın milleti hakime tanımını yaparken, eskiden Osmanlı sıfatı olduğunu ve bunun yerine Türk Cumhuriyeti ikame edilmektedir. Ancak ahalinin hepsi Müslüman ve Türk değildir, gayrimüslimlere ne diyeceğiz? “Türkiyeli” sesleri yükseliyor. Celal Nuri bey “Türkiyeli hiçbir manayı münfit değildir.” Cevabını veriyor.

Anayasaya “vatandaşlık itibariyle Türk” ibaresi ekleniyor. Yeğen’e göre Türkçe konuşanlar Türk, Müslüman olanlar asimile edilebilir “müstakbel Türkler”, gayrimüslimler ise “*Kanun-i Esasi Türkleri*”dir.⁶¹⁴ 1924 Anayasasındaki Türklük tanımı 1961-1982 Anayasalarında da devam etmiştir. Gülalp ve Deringil’e göre Kemalist milliyetçilik aslında Osmanlıcılığın felsefesine dayanmaktaydı. Osmanlıcılık bütün etnik ve dinî grupları Osmanlı çatısı altında birleştirmek isterken, Cumhuriyet ise bütün Müslüman unsurları Türklük çatısı altında birleştirmek istiyordu.⁶¹⁵

3.6.1.3. “Makbul Vatandaş”ın inşası

1928’ye gelindiğinde “devletin dini İslam” ibaresi anayasa metninden çıkarılarak meb'us yeminlerindeki dini ifadelerin seküler değerlerle değiştirilmesi, bir anlamda, dinin ve “müslüman milliyetçiliğinin” de kamusal alandan kalkmasının göstergesi

⁶¹⁴ Mesut Yeğen, “Yeni Anayasa Eski Yurttaşlık”, Liberal Düşünce Dergisi, 13/50(2008):60.

⁶¹⁵ Haldun Gülalp, *Laiklik, Vatandaşlık, Demokrasi*, (İstanbul: Metis Yayınları,2018),191.

olurken Garbçı ve bilimci tezlerin açıkça ifade edilmeye başlandığına şahit olunacaktır. 1928'den sonra Atatürk aktif siyasetten daha fazla dil ve tarih çalışmaları ile kendi teorilerinin ispatlanması için kurultaylar ve toplantılar düzenlenmesine yoğunlaşacaktır. *Atatürk burada milliyetçilikten ziyade “politik bir proje” olarak yeni millet ve kimlik inşasına yönelerek, seküler ve bilimsel dil, tarih ve kültür proje çalışmaları yürütecektir.* Bu aşamada Türk'ün tarihi ve dili de yeniden inşa olunmaya bütün Anadolu unsurları inşa edilen “Türklük” üst kimliği altında bütünleştirilerek türdeş bir millet oluşturmaktır. Buradaki sıkıntı Türklere de yabancı gelen bir Türklüğün inşa edilmeye çalışılmasıdır. Selçuklu ve Osmanlı dönemleri yok sayılarak mitolojik ve tamamen efsanelere ve teroilere dayanan bir etnik köken inşası söz konusudur.

Üçüncü aşama cumhuriyetçi, laik ve batıcı bir Türk kimliğinin inşa edilmesi. Cumhuriyetin aşamalı olarak yürüttüğü süreçte homojen bir müslüman ahaliye ulaşılmasına rağmen Türklük üst kimliğinde herkesin nasıl türdeş hale getirileceği sorunu ortada duruyordu.⁶¹⁶ Her ne kadar hukuki ve siyasi yönlü anayasal vatandaşlık tanımına göre herkes hukuken Türk görülse de “2510 sayılı ve 1934 tarihli iskân Kanunu “Türk vatandaşı olmayan Türkler” ve “Türk olmayan Türk vatandaşları” ayırımı, vatandaşlığa alınma açısından, soy itibarıyla Türk olanlar-olmayanlar ayırımı ile sivil ve askeri bürokrasiye eleman alırken Türk ve Türk vatandaşı ayırımına dayanan uygulamalar anayasal vatandaşlık tanımının Türk millî kimliği ile örtüşmesini engellemiştir.⁶¹⁷

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931 programında “ırk” ifadesi çıkarılarak “millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve içtimaî heyettir.” şekliyle 1935 ve 1939 programlarında da yer almıştır. Ayrıca milletin tanımına özellikle eğitim politikası kısmında eklenen “*Kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi ve layik vatandaşlar*” yetiştirmek ibaresi nasıl bir millet ve kimlik inşası arzulandığı bakımından önemlidir.

⁶¹⁶ Gülaip, *Laiklik, Vatandaşlık, Demokrasi*, 191.

⁶¹⁷ Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 140.

Bu dönemde dinden bağımsız bir Türk kimliğinin tanımlanması dikkat çekmektedir. Milli Mücadele'de oldukça sıkça ifade edilen Müslümanlık ve dinî ibareler artık Türklerin ve milletin unsurları arasında yer almamaktadır. Hatta özellikle Türklerin İslamiyet öncesi başarılarına vurgu yapılmak suretiyle İslam olmadan önceden de büyük bir millet oldukları gösterilmeye çalışılmaktadır.⁶¹⁸

Bu dönemin dikkat çekici bir diğer yönü ise Turan kavramına uzak durularak Anadolu'da yaşayan unsurların Türkleştirilmesinin esas alınmasıdır. Anadolu dışındaki Türklerden ve Türkçülerin temel amaçlarından olan “Turan” kavramı hiç dile getirilmediği gibi Anadolu medeniyetlerine dayanan bir tarih görüşü de en çok tartışılan konulardandır. Ancak Türklerin Orta Asya'dan geldikleri hiçbir zaman inkar edilmeyecektir. Hatta medeniyetin Orta Asya'dan zuhur ettiğine dair tezler ispatlanmaya çalışılacaktır. Bu dönemde hukuki olarak her vatandaş Türk sayılmakla beraber Türk olmaya politik şartlarda eklendiği görülmektedir. “Makbul vatandaş” olarak ifade edilebilecek bu tanımlamada “Kemalist olmak” şartı yer almaktadır:

*“Cumhuriyet idealini ve bunun lâzımları olan Türk dili ve kültürünü benimseyen herkes, din ve soydan bağımsız olarak kendisini Türk olarak adlandırabilir. Kemalist akideyi iradî olarak kabul edenler, herhangi bir zorlukla karşılaşmadan Türklüğü elde edebilir; çünkü tanım gereği, her Türk Kemalist olmak zorundadır.”*⁶¹⁹

Dolayısıyla Türkiye'nin kendini ırkçı olarak niteleyen tek ismi Nihal Atsız da bu tanıma göre Türk sayılmamaktadır. Çünkü özellikle 1960'lara kadar Kemalizme ve kurucu kadroya “manevi babam” dediği Rıza Nur etkisi ile mesafeli durmuştur. Kısaca Cumhuriyetin millet ve milliyetçiliği “geçmişe dönük” olarak belli süreklilik ve geleneğe dayanmadan, “ileriye dönük” olarak dili, tarihi, dini ve gelenekleri yeniden “bilimle” inşa edilmeye çalışılan bir nitelikte görülmektedir.

⁶¹⁸ Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 162.

⁶¹⁹ Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, 145.

Özellikle 1930’larda İtalya ve Almanya’da yükselen ırkçı politika ve partiler Türkiye’yi de etkilemiştir. CHP genel sekreteri olan devrin etkili isimlerinden Recep Peker’in Faşizme kayan görüşleri 1936’da görevden alınmasına sebep olacaktır.⁶²⁰ Millî kimliğin inşasında etnik-soyun sınırlarını belirlemede, ırk, kurucu bir unsur olarak kullanmıştır. Ancak, hiçbir zaman sistematik ırkçılık şekline bürünmemiştir. Çünkü, ırkçılığın, uygulanabilmesi için antropolojik-biyolojik ortak değerlere, bilgiye ve felsefî bir geleneğe ihtiyacı vardır; Türkiye’de ve Türk tarihinde böyle bir gelenek hiçbir zaman olmamıştır. Türkçü yazar Nihal Atsız Cumhuriyetin millet ve milliyetçilik anlayışını Türk ırkının üstünlüğüne dayanmayarak kültüre dayanması ve Turan’ı kabul etmemesi noktasında eleştirerek “*kültür milliyetçisi olduğunu öne sürmesine rağmen böyle bile değildir ve tabiyet milliyetçiliği ile yetinmektedir.*” Hatta altı okundan biri milliyetçilik olmasına rağmen “Türkçülükten” ürkmektedir demektir.⁶²¹

Cumhuriyet dönemi millet ve millî kimlik tanımlamaları beraberinde belli inkılaplar, politikalar ve araçlara dayanmaktadır. Bu dönem özellikle batıcı medeniyet değiştirme ve “millî”liğin inşasında uygulanan politikalar ve sonuçları bakımından ilginçtir. Yoğun bir emek ve çaba harcanmasına rağmen “yeniden inşa” politikalarından sonuç alınamadığı gibi sonraki yıllarda millet, milliyetçilik ve millî kimlik gibi ortak olması gereken kavramlarda ciddi ayrılıklar görülmesine zemin hazırlanmıştır. Millî kimliğin millîliğini oluşturan unsurlar halka dayanmayan bir şekilde ve “halka rağmen” yapılmaya çalışılmıştır.

3.6.2. Harf İnkılabı

Harf İnkılabı Cumhuriyet’in kültür inkılapları içerisinde en çok tartışılan, köklü. Batıcı ve laik inkılabı sayılmaktadır. Batı medeniyetine geçme hedefinin en önemli ve en çok tartışılan inkılabıdır. Aslında dilde sadeleşme gibi alfabe tartışmalarının tarihi Tanzimata kadar uzanmaktadır. “*Türkler VIII. y.y. dan itibaren Şamanizm; Budizm, Brahmanizm, Hristiyanlık, Manilik, Musevilik, İslamlık gibi çeşitli dinlerin; Hint, Çin, Arap ve Batı*

⁶²⁰ Bknz: H.Sezgin Çelik, “Recep Peker’in Faşizmle İlgili Düşünceler ve Bir İddianın Sorgulanması”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/8(2022):911.

⁶²¹ Can Kakışım, “Nihal Atsız’ın Kemalizm Eleştirisi ve Bu Eleştirinin Nedensel Çözümlemesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/8(2016):232-233.

*gibi değişik kültür çevrelerinin tesiriyle birbirinden farklı on yedi alfabe kullanmak zorunda kalmışlardır .”*⁶²² Alfabe değiştiren başka milletlerde olmuştur ancak bu kadar çok olan başka yoktur. Özellikle 19.yüzyılda başlayan alfabe tartışmalarında iki temel sebep göze çarpmaktadır. Birincisi, batı medeniyetine katılma isteği. İkincisi ise alfabenin farklı dil grubundan bir dile ait olması sebebiyle yetersiz görülmesi.

Harf inkılabı batılı tarzda bir devlet, millet ve millî kimlik inşasının önemli bir kilometre taşıdır. Özellikle Osmanlı mirasına karşı yapılan reddi miras politikasının en önemli ayağını oluşturmakla beraber hedeflenen batılılaşma misyonunun da önemli bir unsurunu oluşturmaktadır.

Alfabe tartışmaları ilk defa Tanzimat Dönemi’nde başladığı gibi ilk defa bu dönemde basında da yavaş yavaş kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca 1876’da posta pullarında da yer almıştır. Özellikle azınlık gazetelerinin ve Batı’da eğitim gören Türklerin etkisi ile Latin harfleri yaygınlık kazanmaya başlamıştı. 19.yüzyıldan itibaren özellikle İstanbul’da tabelalarda ve yayınlarda Latin harflerine çoktan geçilmişti.

Alfabe tartışmasını ilk defa dile getiren medrese kökenli Ahmed Cevdet Paşa’dır. 1851 yılında yayımladığı Kavaid-i Osmaniye kitabında, Türkçede olup Arap harfleriyle gösterilemeyen sesler için bir çözüm aramaktadır. *Encümen-i Dâniş bu konu üzerinde durarak 1863-1864 ders yılı kitaplarında harekeli (üstün, esre ve ötreli) alfabe kullanmıştır.”*⁶²³ Daha sonra 1862 yılında Münif Paşa kurucusu bulunduğu "Cemiyet-i ilmiyye-i Osmaniye’de verdiği bir konferansta Arap harflerine yeni bir şekil vererek ıslah edilerek yazılış ve okunuşunun kolaylaştırılması gerektiğini dile getirerek Latin alfabesinin kolay ve kullanışlı olduğundan da bahseder. Azerbaycanlı Fethi Ali 1863’te Tiflis’ten İstanbul’a gelerek Sadrazam Fuad Paşa’ya “Harflerin Islahı” isimli risalesini verir. Paşa Farsça yazılmış olan bu risaleyi Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"ye göndermiştir. Cemiyette, risale ve tasarı ciddiyetle incelenmiştir. 1878’de Namık Kemal İran’ın İstanbul elçisi olan Melkum Han ile konuyu Hürriyet gazetesinde tartışmışlardır. Namık Kemal, Arap harflerinin sağdan sola, Latin harflerinin ise soldan sağa yazıldığını

⁶²² Rekin Ertem, *Elifbeden Alfabeye; Türkiye’de Alfabe Tartışmaları*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021), 25

⁶²³ M.Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1998), 19

ileri sürmüş ve Müslümanlar arasında birliğin bozulacağını dile getirerek olumlu bakmamıştır.⁶²⁴

Özellikle alfabenin ıslahı konusunda herkes hemfikirdir. Ebuzziya Tevfik, Ali Suavi, Şinasi, Şemsettin Sami gibi pek çok isim bu konuda yazılar yazmış teklifler sunmuştur. II.Meşrutiyet Dönemi'nde artık imla, gramer ve sözlük konuları ile dilin ortak bir şekle sokulması gibi konular ele alınmaya başlanmıştır. Bu amaçla kurulan bir encümen üyelerine bakılacak olursa bütün fikir sahipleri en azından ıslahat konusunda hemfikirler. "İstilahat-ı İlmiye Encümeni" 1330-1914 yılında kurulmuştur. Bu encümenin üyeleri arasında Babanzade Naim, Ziya Gökalp, Rıza Tevfik , İsmail Hakkı gibi devrin tanınmış simaları vardı.⁶²⁵

Bu dönemde "İslah-ı Huruf Cemiyeti" gibi derneklerin yanında Latin harflerine geçilmesi yönünde düşünceler de açıkça söylenmeye başlamıştı. Ziya Gökalp bir harf inkılabı öngörmüyordu. Latin harflerine geçilmesi Garpcı Kılıçzade Hakkı'nın meşhur "Çok Uyanık bir Rüya" isimli makalesinde geçmekteydi. Garpcılar Latin alfabesine kesin geçilmesi taraftarıydılar. 1923 yılında İzmir'de İstanbul gazetecileri ile yapılan bir toplantıda Hüseyin Cahit Yalçın'ın Latin harflerine geçilmesi yönündeki teklifin Mustafa Kemal olumlu karşılamamıştır. Hüseyin Cahid Bey'e hitaben İbrahim Alaeddin Bey (Gövs) Resimli Gazete'de "*Acaba Latin harflerini kabul etmekle Türkiye tılsımlı bir asanın etkisiyle bir anda değişecek midir?*" şeklinde itirazda bulunurken, Müftüoğlu Ahmet Hikmet Bey de Latin alfabesine geçmeyi akla mantığa sığmayan çocukça bir fikir olarak görmüştür.⁶²⁶

Bütün bu tartışmalara rağmen 1925'ten beri Atatürk'ün emriyle bütçeye alfabe değişikliği için ödenek konduğu halde «Alfabe komisyonu» oluşturamadığını görüyoruz.⁶²⁷ Buradan da alfabe değişikliği düşüncesinin yeni olmadığını anlıyoruz.

⁶²⁴ Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, 16-19.

⁶²⁵ Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, 21.

⁶²⁶ Emine Kısıklı, "Harf İnkılabı'nın Türk ve Dünya Basınındaki Yankıları", *Erdem Dergisi*, 56(2010):117.

⁶²⁷ Ahmet, Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, (Ankara: Hilmi Kitabevi, 1960), 318

Emre özellikle alfabe değişikliği için şu tezi savunmaktadır:

"Kullandığımız yazı millî fonetiğimizi arap fonetiğinin esiri kılıyordu. Arapçanın 13 sesi ve elifbada bu sesleri yazan 13 harf vardır ki söylenişleri millî Türk fonetiğine tamamiyle yabancıdır. Arap

Hükümet 1927’de Harf İnkılabı’nı duyurmuştur. 1928’in Ocak ayında da çalışmalar başlatılmıştır. Bu dönemde Arap alfabesini savunan yazılar yazan ve Cumhuriyet kurulduktan sonra da bu fikrinde ısrar eden Aram Galanti “*Arabî Harfleri Terakkimize Mâni Değildir.*” isimli bir de kitap yayınlamıştır. Galanti Türkçenin sadeleştirilmesi ve Arap alfabesinin ıslahını savunmaktadır. Japonya’nın da 25 yıl Latin alfabesine geçmeyi tartıştığını ve vazgeçtiğini söylemektedir.⁶²⁸

Alfabe tartışmalarına bir uygulama ile Enver Paşa’da katılmıştır. I. Dünya Savaşı’ndan kısa bir süre önce, orduda kullanıma soktuğu "Ordu Elifbası", "Hattı Cedid ", "Enver Paşa Yazısı " gibi isimlerle anılan ve başarısız bir alfabe denemesi de olmuştur.⁶²⁹ Görüldüğü üzere alfabe ve dil tartışmaları yeni değildir.

Cumhuriyet’le beraber bu konuda Garpcı kanadın görüşü ağır basmış, bütün bu tarihi süreç sonunda 1 Kasım 1928’de Latin alfabesine geçilmiştir. İnkılapların ve özellikle Harf İnkılabı’nın birinci elden şahitlerinden Atay, bu konuda “*Yazı ve dil değişerek, Türk kafası Arap kültürü köleliğinden sıyrılmıştır.*”⁶³⁰ diyerek inkılaplarda “Garpcılığın” baskınlığını dile getirmiştir. Alfabe değişiminin yakın şahitlerinden olan A. Cevat Emre şunları yazmaktadır: “*Tanzimatçılar, birinci ve ikinci meşrutiyetçiler saltanat hilâfet bendeleri kaldıkları için Gazi’nin sağladığı Batı medeniyeti ile birleştirme hamlelerinin hiçbirini akıllarına bile getirmemişlerdi. (...)Yazıyı da Batı yazılarıyla birleştirmek zaruridir. İnkılâp yolun ortasında duramaz.*”⁶³¹

Alfabe değiştirildikten sonra tartışmalar bitmemiştir. Özellikle harflerin yetersizliği ve Türkçe bütün sesleri karşılamadığı hususlarında on yıl tartışmalar devam etmiştir. Bu harflerin yetersizliği noktasında itiraz edenlerden birisi de 1934 yılında Orhun dergisinde yazdığı yazı ile Hüseyin Nihal Atsız’dır.⁶³² Harflerin yetersizliği daha sonraki yıllarda da dile getirilmiştir. Dolayısıyla batıcı, laik, cumhuriyetçi ve milliyetçi bir millî kimlik inşasında batılı harflerin kabulü genel batılılaşma ve sekülerleşme

harfleriyle kelimeleri yazarız, fakat kendi fonetiğimizle okuruz. Meselâ Mustafa ismini (sat, tı, ya elif) harfleriyle yazardık, fakat araplar gibi okumazdık. Arap yazısı, asırlardan beri kullanıldığı halde millî fonetiğimiz değişmemişti. O halde yazımızı, yabancı fonetiğin esaretinden kurtarmak, fonetiğimize uymayan bir yazıyı terk etmek zarureti vardır.” s:320

⁶²⁸ Avram Galanti, *Arabî Harfleri Terakkimize Mâni Değildir*, (İstanbul: Tarih Encümeni Yay., 2020), 71.

⁶²⁹ Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, 25.

⁶³⁰ Falih Rıfkı Atay, Çankaya, (İstanbul:Sena Matbaası,1960), 501.

⁶³¹ Emre, *İki Neslin Tarihi*, 323-324.

⁶³² Mustafa Argunşah, *Cumhuriyetin Türkçesi*, (İstanbul: Kesit Yayınları,2023),194-196.

açısından önemli bir adım olarak görülebilir. Harf inkılabı bugünde tartışılan ancak geri dönüşü olmayan bir konu olarak güncelliğini korumaktadır.

3.6.3. Dilin İnşası: Sadeleşmeden Tasfiyeye

Toplumları birbirinden ayıran ve millî kimliğin kalbini dil oluşturur. Dil zaman içerisinde kelimeleri, anlamları ve kavramsal dünyası ile bir milletin tarihi ve kültürel serencamını da yansıtır. Milletlerin milliyetçilikleri ve inşası ilk dil etrafında yoğunlaşır. Çünkü zahmetsizce farklılıkları ilk ortaya koyan dildir. Her zaman kolektif kimlikleri belirleyen en önemli unsur dil olmuştur. İnsanları farklı kılan ve birleştiren de en önemli unsur dildir. Aynı dili konuşmak toplumsal olarak da bireysel olarak da insanları birbirine yaklaştıran temel unsurdur.

Bütün ulus devletlerin ilk yapmaya çalıştıkları ortak bir dil inşa etmeye çalışmak olmuştur. Ortak dile sahip bir kitleye hitap etmek, emretmek ve yönetmek her zaman daha pratik ve daha kolay gelmektedir. Ayrıca ortak dil sadece kelimelerden ibaret değildir. Onların anlam ve kavramsal dünyaları millî kimliklerin teşekkülünde de önemli görev icra etmektedir. Avrupa’da milletlerin ortaya çıkmasında millî dillerin önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Batılı milletler özellikle İngiliz, Fransız ve Alman milliyetçilikleri ve millî kimlikleri dil etrafında milletleşme sürecini ön planda tutarak dünya klasikleri haline gelecek edebiyat eserleri ile dillerinin sınırlarını genişleterek, millî kimliklerini o dilin merkezinde inşa etmeye çalışmışlardır. İncil’in millî dillere çevrilmeye başlaması ile ortak dil etrafında Avrupa’da milletlerin ortaya çıkması hızlanmıştır. Avrupa’da millî dilin ilk oluşmaya başladığı ülke İtalya’dır. Dante 14.yy’da Aligheri İlahi Komedyası’yı ilk defa ana dilinde yazma cesareti göstererek başarmış ilk şairdir. Yazdığı konuların zorluğu ve üslubundaki yeniliği ile bu destan İtalyanlar tarafından benimsenmiştir. Kullandığı bu dil daha sonra bütün İtalyanlar tarafından ortak dil kabul edilmeye başlanmıştır. Hatta Dante mi İtalyanca yazdı? Yoksa İtalyanlar mı Dante’nin dilini kullanıyor denilmiştir.

Almanya’da ise 1530’a doğru yani Dante’den yaklaşık 200 yıl sonra, Luther’in İncili Almancaya çevirmesi ile ortak bir Almanca metin ortaya çıkmıştır. O güne kadar yüzlerce lehçe ve dil Alman coğrafyasında hâkimdi. Fransa’da 16.yüzyıl başına kadar her şey Latince idi. Çok ihmal edilen Fransızca bu yıllardan sonra geliştirilmeye başlandı. “Avrupa ülkelerinde millî dillerin kuruluşunun önemli bir özelliği vardır: “On

yüzyıldan fazla bir zaman zarfında hepsinin tek ortak anıtı olan Kutsal Kitap, o insanlara yabancı ve ölü bir dilde, Latince yazılmıştı. Örneğin Fransızca yahut Almanca Kutsal Kitap çevirileri ancak 16. yüzyıldan başlayarak halk arasına yayıldı.”⁶³³ Dolayısıyla İncil’in kendi dillerine çevrilmesi aynı zamanda ortak millî dillerin de inşa edilmeye başlanması anlamına gelmektedir.

Modern ulus devletlerin ve milletlerin inşa çabalarının hepsinde “dil çalışmalarına” rastlıyoruz. Ancak batılı ülkelerde ve Rusyada gördüğümüz bir diğer önemli özellik ise aydınların millî dillerini geliştirmek için durmadan eser verme yarışı içerisinde olmalarıdır. Çünkü ulus devletin ortak dil, kültür, ekonomi, vatan, devlet ilkeleri içerisinde en önemlisi dil’dir. Ortak bir dilde konuşmak eğitim, kültür, haberleşme, edebiyat gibi diğer alanların da temel şartıdır. Her milletin dil macerasında farklılıklar kadar benzerlikler de görüyoruz. Özellikle yabancı kelimelerden kurtulmak, gramer ve sözlük oluşturmak, millî dil için ortak lehçenin seçilmesi gibi benzerlikler dil politikalarında çokça görülmektedir. Dilin sağlıklı bir şekilde gelişiminin en güzel yolu edebiyatçıların eserleri ve bilim dili olarak millî dilin kullanılması şeklinde olmaktadır.

Auerbach, bütün milletlerin dil politikalarını özetlercesine edebi dilin kaynağı olarak halkın konuştuğu dil kabul eder. Dilde yapılacak bütün reformları halkın dili tayin eder. Fransa’nın dil tarihi şunu gösteriyor: “*Bir milletin tarihinde dil reformlarının ve yabancı dillerden sözcük almanın kaçınılmaz olduğu anlar vardır. Fakat bu reformların çok çabuk ya da çok geniş olmamaları gerekir. Her milli dilin temeli gerek bilimsel gerek edebi bakımdan halkın konuştuğu dildir.*”⁶³⁴ Adeta bizim dil macera ve politikalarımıza işaret eden bir tespit.

Türkçe kullanım alanı olarak çok yaygın bir coğrafyada kullanılmaktadır. Orhun Abideleri M.S. 8. yüzyıldan kalma en eski Türkçe yazılı kaynaktır. 11.yüzyılda Kaşgarlı Mahmud’un Divan-I Lügat-it Türk’ü ilk Türkçe sözlük sayılmaktadır. Türkçenin en büyük talihsizliği Büyük ve Anadolu Selçuklularının yazı dili olarak Arapça ve Farsçayı seçip Türkçeyi konuşma dili olarak kullanmaları olmuştur. Selçuklulardan kalma Türkçe

⁶³³ Eric Auerbach, *Yabanın Tuzlu Ekmeği*, (İstanbul: Metis Yayınları,2010),112.

⁶³⁴ Auerbach, *Yabanın Tuzlu Ekmeği*, 120

yoktur. Anadolu’da Türkçe ilk Türkçe şiir yazarlar, birinci on tane Türkçe şiiri bulunan Mevlana’dır. İkincisi Mevlana’nın oğlu Veled’dir. Üçüncüsü de Tebrizî’dir. Bunların şiirleri kitap olarak değil adet olarak vardır.

Yunus Emre 1307 yılında Risaletü’n Nushiyye ile Oğuz Türkçesi ile ilk kitap yazar isimdir. İkinci Türkçe kitabı ise 1330’da Garib-nâme yazarı Âşık Paşazade’dir. Türkçe kitapların geç yazılmasına rağmen Orhun Abideleri’ndeki akıcı dil ile Yunus Emre’nin şiirlerindeki soyut kavramlar ve derinlikli şiirler Türkçenin aslında önceden gelişmiş olduğunu göstermektedir. Türkçenin kara bahtı halk Türkçe ninniler, türküler, maniler, masallar okurken sarayın bambaşka dilleri tercih etmeleridir. Resmi dilin Farsça olmasının yanında hükümdarların isimlerini Fars kültür ve tarihinden almaya başlamaları da ayrı bir garabettir.⁶³⁵

Osmanlı Döneminde her zaman devletin dili Türkçe olmuştur. Osmanlıca deyimi yanlıştır. Osmanlıca bir dil değildir. 1453’ten 1908’e kadar yani “Yeni Lisan” hareketine (1911) kadar geçen devrede kullanılan ve Arap alfabesinin yanında Farsçadan alınma kelimelerle yazılan içinde Arapça ve Farsça terkiplerin de bulunduğu yazı dilidir. Okunduğu zaman Türkçe olarak anlaşılmaktadır. Avrupalılar Osmanlı’nın diline Türkçe derken özellikle Tanzimat aydınları Osmanlıcılık politikasının da etkisi ile Lisan-ı Osmanî diye ifade etmişlerdir. Ahmet Mithad Lisan-ı Osmanî’nin Islahı teklifinde bulunmuştur. Osmanlı döneminde iki temel dil gelişmiştir. Birincisi devlet dili denilen ve divan şairleri ile bürokrasinin dili. İkincisi ise Konuşma dili olan tekke ve halkın konuştuğu dildir.⁶³⁶ Yalnız Türkçeyi konuşanlar Türklerdir. İmparatorlukta 14 temel millet olmakla beraber alt unsurlar ve mahalli lehçelerde çoktur. I. Meclis-i Mebusan Kâtibi Ahmet Mithad Efendi bu karmaşadan dolayı mecliste bayılmıştır.

Osmanlıda medreselerde ağırlıklı eğitim dilinin Arapça olması ve divan edebiyatında da Farsça’ya ağırlık verilmesi Türkçenin gelişimini yavaşlatmış ve Türkçeye haddinden fazla Arapça ve Farsça kelimenin girmesine sebep olmuştur. Arapça ve Farsça ağırlığı Baki’nin şiirlerinde %60, Nef’i’de %60, Nâbi’de ise %54’tür. Bugünkü nesiller 14.

⁶³⁵ Argunşah, *Cumhuriyetin Türkçesi*, 17-18

⁶³⁶ Argunşah, *Cumhuriyetin Türkçesi*, 31-32.

yüzyıldaki Yunus Emre’yi anlarken isimlerini saydığımız 17. ve 18.yüzyılda yaşamış şairleri anlayamamaktadır. Çünkü o dönemde de bu şiirler elitlere hitap eden konaklarda okunan şiirlerdi. Özellikle devletin yazışmaları da çok ağıdalı ve anlaşılmaz bir haldedir. 16.yüzyılda “Türkî-i Basît” denilen Arapça ve Farsça kullanmadan şiir yazma hareketi başlatılmıştır, ancak çok uzun sürmemiştir. Saray ve devlet erkânı Arapça ve Farsça ağırlıklı divan şiirine caizeler vererek onları himaye etmiştir. Özellikle Acemden geliyorum diyenler baş köşelerde tutuluyordu. 16.yüzyıldaki bu “Türkî-i Basît” hareketi de gösteriyor ki gidişattan memnun olmayanlar memleket evlatları da var.

Dilde sadeleşme anlayışı Tanzimat’la beraber yaygınlık kazanmıştır. Başta Mustafa Reşid Paşa, “menafi-i halka yazılmış fenne ve sanata ait kitapların herkesin anlayabileceği bir dilde” yazılmasını istemiştir. Münif Paşa da başkanı olarak Cemiyet-i ilmiye-i Osmaniye’ye ait olan Mecmua-yı Fünun’un herkesin anlayabileceği dilde çıkacağını ilan etmiştir. Tanzimat kuşağından Şinasi, Recaizade Mahmud Ekrem Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmed Cevdet Paşa, Hayrullah Efendi Ahmed Vefik Paşa, Şemseddin Sami, Manastırlı Rifat Hekimbaşı Behçet Mustafa Efendi, Muallim Naci, Faik Reşad, Necib Asım Arapça ve Farsça kurallardan uzaklaşmış sade, açık bir Türkçe isteyenlerin içinde görülmektedir. Servet-i Fünuncular dışında bütün okuryazarlar dilin sadeleşmesi için çabalamışlardır.

II. Abdülhamid devrinde Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa’nın Türkçe bilmemesinden dolayı resmî dilin padişah tarafından Arapça olması yönünde düşünce içerisinde olduğu söylene de Kanunu Esasi’de ve memurlar kanununda resmî dil Türkçe olarak tescil edilmiştir. Ayrıca 1893’te çıkarılan kanunla okul açmak padişah iznine bağlandı. 1894’te de bu okullarda zorunlu Türkçe şartı getirildi.⁶³⁷ 1896’da İkdâm gazetesinde resmî dil olan Türkçeyi herkesin öğrenmesi gerektiği ve bütün tebânın Türkleştirilmesi gerektiği yönünde bir makale yayınlandı. Aynı minvalde Sabah gazetesinde de bir yazı yayınlandı. Özellikle Rusya’nın ve Macaristan’ın dil zorunluluğu ile millet olarak ortak dilde nasıl birleştikleri örnek veriliyordu. Önceleri Arapça yönünde bir eğilim içinde olan padişah İslamcılarla ters düşmek pahasına halkçı-Türkçü kanadın görüşleri olan

⁶³⁷ Sadoğlu, Hüseyin, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, (İstanbul: Dergâh Yayınları,2003),87-89.

Türkçenin yaygınlaştırılarak Arapça-Farsça kelimeler yönünden sadeleştirilmesini istiyordu.⁶³⁸

II. Meşrutiyet'ten sonra Ömer Seyfettin ve Ali Canib, Genç Kalemler dergisi ile bu akımın başını çekmişlerdi. Daha sonra Ziya Gökalp lisan, Vatan parçalarında bunu terennüm etmiş ve Türkçülüğün Esasları'nda lisanî Türkçülük bölümünü yazmıştır. Mehmet Emin Yurdakul, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Re'fik Halid Karay, İbrahim Alaeddin Gövsa, Halide Edib Adıvar, Midhat Cemal Kuntay, Mehmed Akif Ersoy, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Ruşen Eşref Ünaydın, Falih Rıfkı Atay, Reşat Nuri Güntekin, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Peyami Safa vb. dilin sadeleştirilmesi taraftarıdır.⁶³⁹

Kısaca çok az bir azınlık dışında herkes sade dile taraftardır. Çünkü her yazarın temel içgüdüğü olan daha çok kimse tarafından okunmak ve edebiyatın, sanatın ve fikrin Batı'da ve Rusya'da olduğu gibi kitleleşmesini sağlayarak kolaylıkla öğrenilebilmesidir. Ülkedeki diller ve lehçeler keşmekeşinden bir an önce kurtulunmasıdır. Özellikle 19.yüzyılda roman, gazete, zorunlu eğitim ve zorunlu askerlik ortak bir dili kendiliğinden mecburi hale getirerek inşasına da başlamıştı. Türkçe'nin kamusal alanda, edebiyatta ve bilimde kendini göstermeye başladığı yıllardır. Ahmed Vefik Paşa, "Şecere-i Türki"yi Anadolu Türkçesine dönüştürerek (1863-1864), derlediği 27 adet Türk atasözünü "Türki Durub-ı Emsal" ismiyle (1871) yayımlamıştır. Sözlük çalışmalarında dönüm noktası olan, Türkçe ile yabancı kelimeleri ayrı ayrı veren "Lehçe-i Osmani" yayınlanmıştır. "Encümen-i Daniş"ın kurucularından Ahmed Cevdet Paşa'nın daha sonra yazdığı "Kavaid-i Türkiye" adlı dil bilgisi eserinde "Osmaniye" sözünü "Türkçe"ye olarak çevirmesi de çalışmaların yönünü ve özünü göstermesi açısından dikkate şayandır."⁶⁴⁰

1900 yılında Kamus-u Türki adlı sözlüğünü yayımlayarak Türk kültürüne büyük bir hizmette bulunmuş olan Şemseddin Sami:

⁶³⁸ Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, 93-95.

⁶³⁹ Ertem, *Elifbeden Alfabe'ye, Türkiye'de Alfabe Tartışmaları*, 334

⁶⁴⁰ Lütfi Arslan, "Dilde sadeleşme çabalarının Atatürk'ün geometri kitabına katkıları", *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, Cumhuriyet özel sayısı(2023):52.

“Asıl bu lisanla mütekellim olan kavmin ismi Türk' ve söyledikleri lisanın ismi dahi lisan-ı Türkidir. Cühelâ-yı avam indinde mezmum addolunan ve yalnız Anadolu köylülerine utlak edilmek istenilen bu isim intisabiyle iftihar olunacak bir büyük ümmetin ismidir. Osmanlı ile Türk" isimleri beynindeki nispet, tıpkı Avusturyalı ile Alman isimleri beynindeki nispet gibidir”⁶⁴¹

Türk modernleşmesinin ilk bölümü olan Tanzimat Dönemi Tanzimat edebiyatını doğurmuştur. Bu dönemde Batılı bütün edebî türlerin, fikirlerin, akımların ilk ürünlerinin verildiği ve Türkçenin başını kaldırmaya başladığı devredir.

1.Meşrutiyet devresindeki “ara nesil edebiyatı” çok bilinmese de özellikle modern ya da Batılı eğitim ürünleri olan bir kuşağın ortaya koyduğu edebi eserler olması bakımından önemlidir. Asıl Batı’yı yakından tanıyıp sadeleşmesi de devam eden yeni Türkçe eserler ve Türkçenin artık kamusal, edebi ve hatta resmi dil olarak yaygınlaştığı dönem II. Meşrutiyet ve sonrası olan İTC dönemidir. Bu dönemlerin en göze çarpan özelliği canlı bir edebî ve fikrî ortamın varlığıdır. Batılı tarz fikir akımlarının yanında artık Batılı türlerin daha olgun şekilde yazılmaya başlanması açısından bu dönem önemlidir. Bu dönemin bir ilginç noktası da kılık kıyafet olarak İstanbul’un, her yerde bürokrasinin ve okumuşların Batılı tarzda, fes dışında, kılık kıyafetleri benimsemiş olmalarıdır. Tanzimatçılardan itibaren bütün yazarların fotoğraflarında bunu görebilirsiniz. Buna İslamcı Mehmed Akif ve Babanzade Naim de dâhil olmak üzere. Kısaca Tanzimat ve Meşrutiyet kendi doğal halinde edebî eserler, gazeteler ve eğitim yoluyla dili belli bir noktaya getirmeye başlamıştı. Hatta sadeleşmeye karşı Serveti Fünuncu Halit Ziya Uşaklıgil bile sonradan eserlerini sadeleştirmek zorunda kalmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, "Millî Edebiyat", "Yeni Lisan” akımlarının, Genc Kalemler, Halka Doğru ve Türk Sözü dergileri ile alevlenen dilde sadeleşme ile dildeki Arapça ve Farsça kelimelerden kurtulmak fikrî Türkçülüğün kültür politikası haline gelmiştir. Ziya Gökalp Türkçe karşılığı olan kelimelerin atılması taraftarı iken Ra'if Mehrned Fuad (Köseraif)'in başını çektiği bir grup da Almanların 17.yüzyılda başlattıkları dilde

⁶⁴¹Arslan, “Dilde sadeleşme çabalarının Atatürk’ün geometri kitabına katkıları”,53.

tasfiyecilik hareketi olan⁶⁴² “Allegemeiner Deutscher Sprachverein”i örnek alarak Türkçeden bütün yabancı kelimelerin tasfiyesini savunmuşlardır. Almanlar hem Almancayı sevdirmek hem de yabancı kelimelere nefret uyandırmak amaçlı dernekler kuruyordu. Buna karşılık yabancı kelimeleri öven derneklerde kuruluyordu. Dil dernekleri ve dil kurumları kurulmuştur. Kelime, masal, şarkı, ninni, atasözü derlemek için kırsala daha doğrusu halka ve tabiata gidiş başlamıştır.

Cumhuriyet Dönemi’nde özellikle 1928’den sonra Latin alfabesine geçilmesinden sonra dil çalışmaları ön plana çıkmaya başladı. 1932 yılında dil çalışmaları için Türk Dil kurumu kuruldu. Ayrıca Halk kültürünü araştırmak için neredeyse her yerde Halk evleri kuruldu ve bunlar Halk kültürü araştırma ve derlemelerini Ülkü dergisinde yayınlarak o günün şartlarında çok önemli işler yaptılar. Türkçe kurulan her Türk devletinde sorun olmuştur. Bu sorunun ciddiyetle ele alınması 19.yüzyılda olmuştur. Bunda modernleşme ve beraberinde ulus devlete giden yolun açılmasının da payı var. Devletin şekli ve teknolojiler değiştikçe “ortak dil” ve sade dil meselesi ile filolojik olarak dilin geliştirilmesi konuları Cumhuriyet’e kadar belli bir birikime kavuşmuştur. Atatürk, 1932 yılının Temmuz’unda I. Türk Tarihi Kongresinin sonunda “dil işlerini düşünmek zamanı gelmiştir,” amacımız “Türk dilini yabancı diller boyunduruğundan kurtarmaktır.” diyerek Türk Dili Tetkik Cemiyetini kurmuştur.

Bütün milliyetçilikler ve bütün millî kimlik inşalarında dil politikaları önemli yer tutar. Türk milliyetçiliği içerisinde de dil meselesi her zaman tartışılmış ve dilin sadeleştirilerek gazete dili olacak şekilde ortak, anlaşılır hale getirilmesi kabul edilmiştir. Bu süreç içerisinde Atatürk genel Türkçülerin ve Ziya Gökalp’in aksine sadeleşmeyi değil tasfiyeyi tercih etmiştir. Her şeyi yeniden düzenleme ve geçmişle bağ kopararak “cumhuriyetçi, laik ve batıcı (medeniyetçi)” bir dil ve kavramlar dünyası oluşturmak temel hedef olmuştur. Özellikle Arapça ve Farsça kelimeler kökten temizlenerek “arı Türkçe” oluşturulmaya çalışılırken batı kökenli kelimelere çok fazla dokunulmamış, hatta sayılarında artış görüldüğü söylenebilir.⁶⁴³

⁶⁴² Yaşar Önen, “Alman Dil Devriminin Ana İlkeleri”, *A.Ü., DTCF Dergisi*, 18/1-2(1960):143.

⁶⁴³ Cengiz Aktar, *Türkiye’nin Batılaşması*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları,1993),56.

Atatürk, tasfiyeci ve öz Türkçe kelimelere dayalı yeni bir "milli dil" oluşturma gerekliliğini ileri süren Sadri Maksudi'nin "Türk Dili için" isimli kitabına "sıklıkla atıfta bulunulan bir değerlendirme yazısında, Türk milletini, "dilini de yabancı boyunduruğundan kurtarma"ya davet etmesi, "dil inkılabı"nın ilk evresinde izleyeceği seyre ışık tutmaktadır."⁶⁴⁴

Ekim 1932'deki I. Dil Kurultayında öztürkçe millî bir dil yaratmak için "Lugat-İstilah Kolu kurularak yabancı kelimelerin yerine, halk lehçeleri, dış Türklerdeki deyimler, eski eser ve sözlüklerinin araştırılması ile adına "dil savaşı" dedikleri öztürkçenin inşası süreci başlatılır. Radyo ve gazetelerden Kamusu Türki'deki Arapça ve Farsça kelimeler ilan edilerek yerlerine kelime tavsiyeleri istenir. İlan edilen 1382 Arapça ve Farsça yerine teklif edilen 110 kelimenin 640 tanesi kurum tarafından kabul edilir. Köşe yazarları yazılarının altında yeni kelimelerin karşılıklarını verir. Kısaca tam bir kaos vardır. Ziya Gökalp böyle bir durum için önceden "Türk esperantosunu" yani uydurma dil deyimini kullanmıştır. Bütün bu çalışmalar 1934 II. Dil Kurultayında da devam etmiş ve artık Osmanlıca yabancı bir dil haline getirilerek Osmanlıca-Türkçe sözlük hazırlanmıştır.

Bütün çalışmaların birinci elden şahidi olan Ahmet Cevat Emre şunları yazıyor:

"Cep Kılavuzunda karşılığı verilen Osmanlıcaların birçoğu zaten çoktan bırakılmıştı. Fakat, dilin atamamış olduğu kelimelere şimdi verilen karşılıkları kullanmak çok güçtü. Meselâ "fedakâr" yerine "özveren", "nifak" yerine "ayırğa", "âciz" yerine "eksin", "muhallet" yerine, "kah" gibi binlerce alışılmış kelimeleri kılavuzda gösterilen uydurmalarla değiştiren yazılan şeyler anlaşılmaz olmuştur. Birkaç cümle: "akı kişidir, iççillere, sayrılara kayrası çoktur" gibi bir cümleden (cömert insandır, alillere, hastalara ihsanı çoktur.) manasını kim çıkarabilir?"⁶⁴⁵

⁶⁴⁴ Hanioğlu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, 727.

⁶⁴⁵ Emre, *İki Neslin Tarihi*, 332.

Emre nasıl vazgeçildiğini ise şöyle anlatıyor:

“Bu uydurma dil kısa bir müddet yazılarda tecrübe edildi, hatta Gazi istiyor diye böyle konuşanlar bile oldu. Rahmetli Kâzım Dirik bu dili çatur çatur konuşuyor olmuştı. Bir akşam, sofrada, böyle konuşuyordu. İzmirden gelmiş olan Vali beyin yüzüne Gazi bakmış, gülümsemiş, “birbirimizi anlamaz olduk” buyurmuştu. O gecedan itibaren özleştirmecilik, Gazi için iflâs etmişti. Fakat geri dönmek te çok güçleşmişti.”⁶⁴⁶

Aynı yönde Falih Rıfkı’da Atatürk’ün şunu söylediğini aktarıyor: *“Dili bir çıkmaza saplamışızdır”⁶⁴⁷*

Atatürk’ün her zaman yaptığı gibi hassas bir fayda-maliyet analizinden sonra "dilde inkılap olmaz" ilkesini kabul ederek, Hüseyin Cahid'in karşı çıktığı tezine yönelmiştir. Ancak, kültür inkılapları içerisinde önemli bir yere sahip olan "dili Arapça ve Farsça etkisinde arındırma" fikrinden tamamen vazgeçmeyecektir.⁶⁴⁸ Çünkü batılı bir millet ve millî kimlik inşa edebilmek için özellikle geçmişe ait kavram ve kelimelerin de değişmesi gerekiyordu. Bu konudaki kararlılığının göstergesi olarak her şeyin ismi gibi kendi ismini de (1935) ordu ve kale anlamına geldiği söylenen “Kamal” olarak değiştirmiştir.

Bütün bu çalışmalar sonunda Halkın hiç anlamayacağı bir dil ortaya çıktığı gibi kimsenin de birbirini anlamamaya başladığı görülmüştür. Bir anda insanların konuştukları dil yerine adeta bambaşka bir dil konuşmaya çalışmaları gerçekten inanılmaz bir tecrübe olarak görülmektedir. Yapılanlara gerekçe olan “Osmanlıca”nın halkın anlamadığı bir dildi eleştirisi şimdi ortaya konulmaya çalışılan dille çok “tuhaf” bir şekle bürünmeye başlamıştır. Dilin “herşeyin akıl ve bilimle” yeniden inşa edilebilir anlayışı çerçevesinde yeniden inşa edilemeyeceği bu şekilde anlaşılmış oluyordu.

Cumhuriyet dönemi inkılapları içerisinde çoğu insanın farkında olmadığı ama Atatürk’ten sonra da sol-kemalistler tarafından devam ettirilen tasfiyecilik dilin tarih

⁶⁴⁶ Emre, *İki Neslin Tarihi*, 333.

⁶⁴⁷ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, (İstanbul: Sena Matbaası, 1960), 477.

⁶⁴⁸ Hanioglu, Atatürk, Entelektüel Biyografi, 731.

içinde kavuştuğu ahenk ve fonetiği bozmuştur. Ayrıca kavram kargaşasına da sebep olmuştur. Dil yap-boz tahtası değildir. Tarihi süreçte içinden geçtiği şartlar, olaylar ve komşu kültürlerle karşılıklı etkileşimle kendi yolunu bulur. Dil konusunda en büyük etkiyi edebiyatçılar ve üniversiteler üreterek yaparlar.⁶⁴⁹ Yapılan dil inkılabı çalışmaları aslında kültür inkılabının tarih görüşünü tamamlayan bir yönünü oluşturuyordu. Kesinlikle “yeni” bir dil ortaya konulmalıydı. Yeni bir millet ve yeni bir kimlik inşa edilecekse onun en önemli unsuru olan dilde yeni olmalıydı ve özellikle doğulu kelimelerden kurtulunması şarttı. Görüldüğü üzere tasfiyecilikte akılcı bir yol değildi. Burada ilginç olan dilin nerdeyse çoğunluğunun değiştirebileceğinin düşünülmesidir. Nitekim bu düşüncenin yanlışlığı ve yaşattığı karmaşanın kısa sürede farkına varılır. Ancak bu çıkmazdan kurtulmanın yolu olarak yeni bir teoriye ihtiyaç vardır. Aranılan teori ya da çıkış yolu bir mektupla gelir. Bu teori Türkçenin üstünlüğünü ve eskiliğini ispatlamanın ötesine geçen, meseleyi kökünden çözen, bütün dillerin aslında Türkçe’den doğduğunu iddia eden “Güneş Dil Teorisi”dir.

3.6.3.1. Güneş Dil Teorisi

Cumhuriyet döneminin kökten halletmeyi düşündüğü konuların başında dil meselesi gelmektedir. Toplumu ve dili "doğa bilimleri kontekstinde" “akıl ve bilimle” geçmişinden soyutlayarak yeniden inşa edebileceklerini düşünmüşlerdir. Ancak örnek aldıkları Batı' da doğa bilimleri ile aklın tarihi ve metafizik arka planı olduğuna dair tartışmalardan haberleri yoktu. Batıyı "bir bütün" olarak görmüyorlardı. Batılılaşmanın acilci tavrı burada da görülüyordu. Çoğu, neyin olması gerektiği ya da olabileceğine dair bir fikre sahip olmadıkları gibi "neyin olmayacağı" konusunda da bir sezgiye sahip değillerdi.⁶⁵⁰

Türkiye' deki dil tartışmaları, batılılaşma tarihi ile başlar ve tartışma dile ait filolojik bir mesele olarak değil her zaman ideolojik mesele olarak gelişme göstermiştir. Tanpınar'ın modern Türk edebiyatının başlangıcı için yaptığı bir medeniyet kriziyle başladığı iddiasını Türkçe tartışmaları için de söyleyebiliriz. Türkçe tartışmaları, linguistik ve

⁶⁴⁹ Nihad Sami Banarlı, *Türkçenin Sırları*, (İstanbul: Kubbealtı Yayınları,2010),236-240.

⁶⁵⁰ Geoffrey Lewis,Trajik Başarı: Türk Dil Reformu, İstanbul:Paradigma Yayınları,2007),XVII.

bilimsel zeminde olmaktan ziyade batılılaşma sürecindeki politik duruşlara göre şekil almıştır. Türkçe tartışmaları aslında batılılaşma hikayesinin bir parçasıdır. Batılılaşma uluslaşma demektir ve bu durum milliyetçilik tartışmaları içinde aydınları Türkçe tartışmalarına yönlendirdi. Dolayısıyla ulus ve ulus-devlet gibi insanlığın ileri ve yeni bir aşamasında ve dilin de ele alınması gerekiyordu.⁶⁵¹ Bunun için başvurulmuş dilde tasfiyecilik ve yeni kelimeler türetilme çabaları hüsrana sonuclandı. Bu başarısızlıktan ve yapılanların yanlışlığından en başta hitabet ustası olan ve konuşmalarında dile hakimiyeti hemen göze çarpan Atatürk rahatsız olur. Çünkü 1 Kasım 1934'te İsveç Prensinin ziyaretinde yapacağı konuşma “yeni dilde” olmasına rağmen tercümana önceden “Osmanlıca” metnin verilmesi ile büyük bir kriz önlenmiştir. “Yeni dili” tercümanın anlaması imkansız olduğu gibi bu olaydan sonra 1935'te “öztürkçecilik” sevdasından vazgeçme eğilimi görülür.⁶⁵² Bu çıkmazdan kurtulmanın yolu da Kverdiç'in teorisi olur.

Ahmet Cevat Emre'ye H. F. Kverdiç imzalı 47 sayfalık bir defter gelir. Emre okur ve değersiz bulup çekmeceye atar. Kverdiç cevap alamayınca başka bir yoldan Atatürk'e ulaştırmış. Atatürk'ün ilgisini çekmiş ve incelensin talimatını vermiş.⁶⁵³ Güneş dil teorisi denilen bu teoriye göre bütün diller Türkçe kökenli idi. Dolayısıyla tasfiyeyi bırak sadeleştirmeye de gerek yoktu. Burada biraz önceki çalışmaların yani aşırıya giden tasfiyeciliğin sonuçlarının unutturulması yatmaktadır. Çünkü hergün yeni bir kelime ile uyanan ve konuşan insanların durumu gerçekten trajik komik bir durumdu. Bu durum toplumun geneline yayılacak olsa ve ısrar edilseydi sonuçları vahim olurdu.

Güneş dil teorisi zorlamalarla kelime köklerinden bütün kelimeleri Türkçeleştirme mantığına dayanıyordu. Bu teoriye göre ilkel adamın ilk Aa! demesiyle dilin başladığını ve bunun Türkçe ağ olduğunu mesela yağmur'un “ağmur” (akan su) dan geldiğini, ay (yüksek), aç(yeryüzü), ah(yiyecek) gibi kelimelerin sırasıyla ortaya çıktığı iddialarında olan bir teoridir. 1936'daki 3.Dil Kurultayı bu teorinin tartışılması ile geçer.⁶⁵⁴

⁶⁵¹ Lewis, *Trajik Başarı: Türk Dil Reformu*, XXV.

⁶⁵² Banarlı, *Türkçenin Sırları*, 102.

⁶⁵³ Emre, *İki Neslin Tarihi*, 344.

⁶⁵⁴ Lewis, *Trajik Başarı*, 87-88.

Atatürk'ün teoriye bağlılığı, 1936 Kurultayı'nın, içlerinde A. Bombaci, J. Deny, F. Giese, J. Nemeth, Sir Denison Ross ve A. Zayaczkowski gibi ünlü dilbilimcilerin tepkileriyle sarsılmış olmalıdır.⁶⁵⁵ Ancak yine de bu teoriden tamamen vazgeçmediği 1937 Dil kurultayından anlaşılacakla beraber eskisi gibi heyecanla bütün yabancı kelimelere Türkçe kök aramaktan vazgeçtiği görülmektedir. Atatürk dildeki bütün tasfiyeci ve yenilikçi politkalarına rağmen konuşma ve yazılarında çoğunlukla eski alışkanlıklarını devam ettirmiştir. Tıpkı batı müziğini öne çıkarırken Türk sanat müziği dinlemesi gibi.

Cumhuriyet döneminde dilin “insan yapımı” “sentetik” bir nesne olarak görülmesi bütün sosyolojik kurum ve değerlerin yok sayılması anlamına da gelmektedir. Dil toplumların kolektif ve kültürel hafızalarının taşıyıcısı olduğu kadar kelimeler tarihi süreklilik içerisinde dün-bugün-yarın arasındaki bağı da kurarlar. Herder, dili kültürün ve geleneklerin aktarıcı tek asli boyutu olarak görür. Dolayısıyla yeni kelimelerle kültür oluşturulamazdı. Kültür politikaları Aydınlanmanın kurucu akılla ve bilimle her şeyin yeniden inşa edilebileceği inancının yansımasıdır. Akılla ve bilimle toplum, dil, kültür sıfırdan inşa edilemez. *“Kemalist dil anlayışı Jakoben ütopyacılığa dayalı ilerlemeci ve fütürist bir fikirden ilham alıyordu.”*⁶⁵⁶

Dilde tasfiyeciliğe ve yeni kelime uydurulmasına özellikle 1970’lerde milliyetçi ve muhafazakâr yazarlardan şiddetli tepkiler gelmiştir. Hatta toplum “uydurukça” diye ifade edilen kelimeleri kullananları “komünist ya da “Kemalist” diye isimlendirirken kelimeler ideolojileri yansıtır olmuştur. Kubbealtı akademi mecmuası ve İstanbul Fetih Cemiyeti çatısı altında toplanmış Samiha Ayverdi, Faruk Kadri Timurtaş, Tahsin Banguoğlu, Nihat Sami Banarlı gibi isimler amansız bir “uydurukça” mücadelesi verirken, dilde ırkçılık olarak da nitelendirilen bu tasfiye hareketi ile ortaya çıkan “öztürkçe” kelimeleri ilginçtir 1976’ta Ankara’da İslamcıların çıkardığı “Mavera” isimli dergi ve 1960’larda Nuri Pakdil ısrarla kullanmışlardır.

⁶⁵⁵ Lewis, *Trajik Başarı*, 84.

⁶⁵⁶ Yılmaz Çolak, *Türkiye’de Kültürel İktidarın Kuruluşu (1923-1945)*, (Ankara: Liberte Yayınları, 2017), 169.

Dilde ideolojik tavır tarih alanında da görülecektir. Dil çalışmalarına özellikle katılmasını istediği Yahya Kemal'in katılmamasındaki sağduyu sonradan anlaşılacaktır. Çünkü bu uygulamalara Yahya Kemal'in ne kültür anlayışı ne de duruşu ile ortak olması mümkün olamayacağı gibi çalışmalarda itirazsız her emre uyan zevatla da çatışması mümkündür.⁶⁵⁷ Ayrıca dil ve tarih konularında Atatürk görüşlerinin ispatlanmasını istiyordu. Tasfiyecilik ve Güneş Dil Teorisi devrin önemli edebiyatçılarının katılmadığı bir süreç olması bakımından da ilginçtir. Aynı süreç aslında birbirini tamamlayan tarih tezlerinde de görülecektir. Bu çalışmalarda da devrin otoritelerini göremiyoruz. Dilde olduğu gibi tarih çalışmalarında da gerçeğe dayanmayan “yeniden inşacılığın” iflasını görüyoruz.

3.6.4. Reddi Miras ve “Kemalist Tarih” İnşası

Devletin kuruluşu ve temel ulus devlet özellikleri belirlendikten sonra millî kimliğin inşasının önemli unsurlarından olan tarih çalışmalarına özel bir önem verildiğini görüyoruz. Atatürk, 1931 yılında tarih kitaplarının hazırlanması konusu ile ilgili yazdığı bir mektupta; “*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır.*”⁶⁵⁸ diyerek tarihin önemine işaret ederek bu konuya özellikle 1930'dan sonra özel mesai harcamaya başlar. Gerçekten de modern tarih anlayışıyla Türk tarihini batılılar yazmıştı. Modern tarihçiliğimizin ilk temsilcileri II. Meşrutiyetten sonra kurulan Tarih-i Osmânî Encümeni ile Halil Edhem, Ahmed Refik, M. Fuad Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Zeki Velidî Togan, Çağatay Ulu çay, Ömer Lütfi Barkan ve gibi isimlerdir.

Ulus devletlerle modern tarihçilik gelişmeye “millî tarihler” de yazılmaya başlamıştır. Tarih, milliyetçiliğin ekip biçtiği ve beslendiği tarla gibidir. 19.yüzyılda başlayan modern tarihçilikle beraber tarihin şekli, yöntemi ve önemi de artmıştır. Ülkeler arasında siyasi, askeri ve ekonomik rekabetlerin yanında edebiyat, tarih ve kültür

⁶⁵⁷ Banarlı, *Türkçenin Sırları*, 106.

Yahya Kemal Atatürk'ün dil çalışmalarına katılması teklifine: “- Lütfen Paşa Hazretleri'ne arz ediniz, dedi, benim yaşayan Türkçeye karşı bir vehmim vardır. Benim dilde ilmim yok, yalnız böyle bir vehmim vardır. Ben bu vehimle baş başa kalmak istiyorum. Beni affetsinler.” demiştir.

⁶⁵⁸ Hasan Cemil Çambel, “Atatürk ve Tarih”, *Belleten Dergisi*, (Ankara:TTK) 3/10(1939): 272.

alanlarındaki rekabetler de artmaya başlamıştır. Her milliyetçilik anlayışı kökünü daha eskiye ve parlak tarihi dönem ve şahsiyetlere bağlamaya çalışmıştır. Bu durum özellikle II.Meşrutiyet ve Cumhuriyet aydınlarının Batı'nın itham ve damgalamalarına cevap vermek için sık sık tarihe başvurmak gereğini hissetmelerinden dolayı tarih alanındaki gelişmeler dikkat çekicidir.

Eskiden devletlerin ve hanedanların tarihi yazılırdı ve hatta özel tarihçileri olurdu. Romalı tarihçi Tacitus, Roma ordusu ve Sezar'la gittiği yerleri yazarken aslında Roma İmparatorluğu'nun tarihini ve savaşlarını yazıyordu. Bugün başta Germanler olmak üzere Avrupa halklarının kökenleri hakkındaki bilgileri Tacitus'tan öğreniyoruz. Tarih, her dönem farkında olunan bir bilim olmuştur. Bütün eski hükümdar ve medeniyetlerde tarihe bir şeyler bırakma ve kendini unutulmaz kılma gayreti vardır. Her toplumun köklerini yeni nesillere anlatma ihtiyacı duyması ya da atalarını yüceltme ilkel kabilelerde bile kolektif kimlik inşa etme bakımında mevcut olmuştur. Dolayısıyla “Tarih yazıyla başlar” ve “söz uçar yazı kalır” sözleri tarih ilminin önemini göstermektedir. Tarih tıpkı Osmanlıdaki “vakanüvistlik” şeklinde her dönem bulunurken; 18.yüzyılla beraber Avrupa’da her millet önce dil ve tarih çalışmaları ile millî kimlik inşasına başladılar.

Dilin inşası her şeyin başlangıcı sayılmakla beraber “Biz kimiz?” sorusuna esaslı cevabı vermeye muktedir tek kadim bilim olarak “millî tarih” anlayışı gelişmeye başladı. Özellikle 19.yüzyılda Alman romantik milliyetçiliği ile halka, tabiata ve kıra dönerek kökleri arama çalışmaları bir süre sonra tarihin yanında filoloji, folklor, antropoloji, etnoloji ve müzecilik gibi pek çok yeni disiplinin oluşmasına sebep oldu. Hepsi de milletlerin köklerini en eskiye, en kutsanmış ya da en ileri millet olduğunu ispata yöneltti. Bu ifrat-tefrit sarkacında ifrat millî tarihin abartılması iken tefrit başka milletlerin küçük görülmesi şeklinde tezahür etti. Bu konuda bütün millî tarihler masum değildir. Ancak özellikle oryantalistik çalışmalarla Batı'nın “öteki”ni oluşturan Türkler konusundaki tarafgirliği ve “damgalamaları” Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde reaksiyoner tarih anlayışını geliştirdi. Ayrıca batılı tarih yazıcılığı ve ideolojiler “Avrupa-merkezci” yaklaşımları ile doğuyu yok sayma eğilimde oldular. Türkler Avrupa'nın göbeğinde olmalarına rağmen hem Hristiyan hem de modern dönemde her zaman kesilip atılması gereken bir çıban olarak görüldüler. Yeni Osmanlılarla başlayan bu dışlanma ve Batı'nın “hümanist” değil ayrımcı olduğu

düşüncesi bütün aydın kesimi etkiledi. “Ne yapmalı?” sorusuna cevap olarak değişik tavırların gelişmesine sebep oldu. Meşrutiyet devrinin İslamcı, Türkçü ve Garpcı akımları Cumhuriyet dönemine de intikal eden temel düşünceler olmuşlardır.

Erken Cumhuriyet dönemi ya da 1920-1950 arasında bütün düşünce ve siyaset anlayışına hakim olan “inkılap” kavramıdır. İnkılap kavramının muhtevasında Fransız İhtilalinin “ancient regime” düşüncesi, Aydınlanma’nın “yeni” fetişizminin ve kurucu aklın her şeyi akılla ve bilimle inşa edebileceği düşüncesinin etkisi vardır. Cumhuriyet döneminde inkılaplarla, “yeni devlet”, “yeni millet” inşası düşüncesi çerçevesinde gelenekle ve özellikle Cumhuriyetin “ancient regime”i olarak Osmanlı dönemine yönelik sert ve acımasız bir eleştiri geleneği oluşturuldu.

Yeni devletin ve milletin kimliğinin oluşturulmasında “öteki” olarak başka bir toplum ya da millet yerine Osmanlı dönemi seçildi. Bunda Ziya Gökalp’in Osmanlı’ya karşı olumsuz tavrının büyük etkisi vardır. Gökalp’in erkenden ölmesi, ilerleyen zamanlarda onun sadece yazılarından kaynaklanan etkisine bakabilmemize sebep oldu. Gökalp yazı ve fikirlerinde “konjonktür”den çok etkilenen ve “devleti bekası” için fikir üretmeyi millî vazife bilmiş biri olarak ilerde ne düşünürdü bilmiyoruz. Ancak, “inkılap” düşüncesinin önde gelen yazarlarından Halil Nimetullah Öztürk, Reşit Galip, M.Saffet Engin M.Esat Bozkurt, Sadri Etem, Yunus Nadi ve Celal İleri gibi yeni bir millet ve kimlik inşasında Ziya Gökalp’in anti-Osmanlıcı fikirlerine dayanarak kültürün ve kimliğin her unsurunda reddi miras ve yenilik arayışını görebiliyoruz.

Halil Nimetullah, Gökalp’e dayanan fikirlerinde Osmanlıya ait her şeyden arınarak “Türk” olmamız “millîleşmemiz” gerektiği, bunun için de “lâdinî cumhuriyet”le “çağdaşlaşarak” sosyal ve kültürel hayatın her alanında inkılaba ihtiyacımız olduğu düşüncesine sahiptir.⁶⁵⁹ Pozitivist, Durkheimcı ve Gökalp tesirinin açıkça görüldüğü bu fikirler Cumhuriyet döneminde Atatürk’ün de benimsediği fikirlerdir. Reddi miras geleneği bütün devrim görmüş Fransa, Rusya ve Türkiye gibi ülkelerde görüldü. Türkiye örnek aldığı Fransa gibi yeni rejimi oturtmak için “ancient regime” olarak

⁶⁵⁹ Cumhuriyet Kaplan, “Halil Nimetullah Öztürkte Millîleşme ve Çağdaşlaşma Kavramları”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995), 91-101.

Osmanlı dönemini kötülerken Fransa gibi bunu kısa tutmayı başaramadı. Bugün bile reddi miras tavırlarına rastlamaktayız. "Osmanlı padişahlarının Türklük ile alakalarının bulunmadığı", "imparatorluğun resmi dilinin Arapça olduğu" ve "sarayda Türkçe konuşulmadığı" gibi geçmişî kötüleme merakı; hala devam eden eski harflere ve eski kültüre düşmanlıklar ve arada bir şiddetlenen "Vahideddin hain miydi, değil miydi?" gibi tartışmalar, Türkiye'de yepyeni bir toplumun tasarlandığı 1920'lerin ortalarından itibaren devrim politikalarının gereği olarak öğretilip zihinlere nakşedilen tamamen yanlış mesajların, bilgilerin ve yorumların kalıcı hasarlarıdır. Bunların etkisi bir kesim üzerinde bugün de devam etmektedir ve böyle hatalı bilgilerin tashihi de hayli zordur.”⁶⁶⁰ Bir milletin tarihi belli dönemi yok sayılamaz. Millî tarih kesintisiz bir süreci ifade etmek için vardır. Bugün bile bir Fransız ihtilali ve Aydınlanma tavrı olan geçmişî kötüleme ve buradan ideolojik tavırlar geliştirme hastalığı bizde devam etmektedir.

Seçici tarihçilik diyebileceğimiz belli dönemin alınması ya da karartılması sadece Cumhuriyet’le olmamıştır. Osmanlıda da İslam öncesi Türk tarihi ihmal edilmiştir. Tanzimat’la başlayan Batılılaşma sürecinde Batı’dan tercüme edilen Leon Cahun ve Mustafa Celaleddin Paşa’nın Türklerle ilgili kitapları özellikle Namık Kemal, Ali Suavi ve Şinasi’nin dikkatini çektiği gibi daha sonra Harbiyelilerin en çok okuduğu kitaplar olarak Harbiyenin Türkçülerin merkezi olmasına sebep olmuştur. Loen Cahun o zamana kadar Türkler hakkındaki kötü imajın tersi bir tarih anlatıyordu. Ona göre Fransa’da kullanılan âri dillerden önce Turani diller vardı. Ayrıca Avrupa’ya ilk gelenler Turani halklardı. Etrüsklerin Türklerle benzerliklerden de bahsetmektedir. Bunlar Türklerin ve Batılıların ilk defa duyduğu tespitlerdi. Dolayısıyla bu kitaplar “yenilgi kültürü” ile “beka sorunu” içerisinde yetişen genç aydınlar arasında heyecan yaratıyordu. Cahun’un kitabı 1931’de “Türk Tarihinin Ana Hatlarına Giriş” ismiyle Türkiye’de bastırıldı.⁶⁶¹

19.yüzyıl dünyada ve Türkiye’de ilklerin en çok olduğu asırdır. Bugün sosyal bilimlerin alanında ya da bilimsel alanda bir şey yazılacağı zaman 19.yüzyıl en çok âtîf yapılan asır olmaktadır. 19.yüzyıl ulus devletlerin millî kimlik inşa ettikleri asırdır. 19.yüzyılda

⁶⁶⁰ Bardakçı, *Reddi Miras*,8.

⁶⁶¹ Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, (İstanbul: İletişim Yayınları,2016),33-34.

Osmanlı entelektüel dünyası modernleşme ile beraber yeni Batılı kavramları alarak, bunları kendi sosyal yapılarına uyumlu hale getirmek çabası içinde olmuşlardır. Vatan, medeniyet, millet, demokrasi, anayasa, cumhuriyet, Türkçenin sadeleşmesi, alfabe gibi pek çok sorunla boğuşmuşlardır. Bu tartışmalarda görülen temel nitelik “ideolojik” tavır alışların egemen olmasıdır. Aslında bilimsel konular sayılabilecek olan bu konulara sınırlı bilimsel yaklaşımın dışında her zaman politik yaklaşımın olması konuların kamplaşmalara sebep olmasının da başta gelen özelliğidir.

Meşrutiyet Dönemi’nde artık Türklük şuuru ve millet inşa etme düşünceleri açıkça ifade edilir olmuştur. Hatta İTC yönetimi özellikle Ziya Gökalp etkisi ile “millîlik” kavramını yaygınlaştırmaya başlamıştır. 1914 yılında Necip Asım, üniversitede Orhun Abideleri diye ders koydurarak Orhun Abidelerinin metinlerini öğrencilere dağıtmıştır. Sadri Maksudov (Arsal), Yusuf Akçura ile kendisine Fransa’da öğrenci iken hocaları Joseph Halevy’nin şunu söylediğini aktarıyor: *“Orhun Abideleri’ni sizin dedeleriniz yazdığı zaman Avrupa’da daha yazı yoktu. O devirde her şeyi ifade edecek edebî bir dile sahipmişler. Sizin kültürünüz bugünkü milletlerin kültüründen daha eski daha zengindir.”*⁶⁶²

Tanzimat ve Meşrutiyetin birikimini de taşıyan Cumhuriyet Dönemi’nde dil-alfabe ve tarih çalışmaları 1927 yılından itibaren paralel bir şekilde ilerlemiştir. Dil ve tarih çalışmaları Cumhuriyet’in “laik-Batıcı” anlayışı içerisinde Osmanlı geçmişini yok saymak suretiyle oluşturulmaya çalışılmıştır. Tıpkı dil çalışmalarında “medeniyet değiştirme” düşüncesine uygun olarak doğulu dillerin tasfiyesi tarih anlayışında da görülmüştür.

Ulus devletler millî tarihi kendi devlet ideolojilerinin kullanışlı bir aracı olarak “unutma-hatırlama” üzerine kurarlar. Cumhuriyet dönemi tarih anlayışı özellikle Atatürk dönemi “Kemalist tarih yazımı” olarak ifade edilir. Dil ve Tarih alanındaki çalışmalar her ulus devlette millet ve milli kimlik inşasının zorunlu faaliyetleridir. Burada dikkat edilmesi gereken ırkçılık ya da diğer unsurları millet potasına katmak

⁶⁶² Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, 41.

yerine onları sindirmek ya da mevcut sisteme düşman etmek gibi ince ayarlar gerektiren politikalar olmasıdır.

Atatürk'ün dil ve tarih konularına verdiği önemi kongreler toplaması, sofras muhabbetleri ve TDK ve TTK'yi kurmasından alıyoruz. Sürekli okuyan birisi olarak şüphesiz Avrupa'da neler olmuş da okumuştur. Avrupa modernitesinde "akademiler" ve bunların oynadığı roller konusunda bilgisi vardı. O yüzden bu önemli konuları kurumsal bir çerçeveye oturtmuştur. Hatta kendisinden sonra da devam edilmesi için mirasından bu iki kuruma pay bile bırakmıştır.

Atatürk tarihi ve okumayı seven birisiydi. Özellikle 1928'den itibaren başlayan kültür inkılabı dil ve tarih alanında 1929'dan başlamak üzere dönemin tarihçilerine Türk Tarihinin Ana Hatları başlığı altında kitaplar yazdırılarak bunlardan yüzer bastırılarak eleştiriye açılmıştır. *1932 yılında yapılan I. Türk Tarih Kongresinde tartışmalar olmasına rağmen II. Tarih Kongresinde (1937) itirazlar yoktu ve artık herkes temel tarih tezini ispatlamanın gayreti içinde olmuştur.* Güneş Dil Teorisi'nin de bir parçası olan "Kemalist Tarih Tezi" şu temel iddialara dayanıyordu:1-Türklerin sarı ırktan olmadıkları Aryan beyaz ırktan geldikleri. 2-Anadolu Türkleri etnik olarak iklim değişikliğine dayanan göçler yoluyla Orta Asya ile bağı vardır. 3-Anadolu halkı eski medeniyetlerin devamıdır ve pek çok kültürü etkilemiştir. Türkçeye bakıldığında bu durum görülebilir. 4-Türkler Osmanlıdan öncede büyük devletler kurmuşlardır. Osmanlı devamlı heterojen olmuştur. 5-Türklerin adları ve kökleri binlerce yıl öncesine dayanır. 6-Osmanlı'nın 1450-1600 arası dışındaki dönemleri yanlış politikalar ile geçmiştir. Son ikiyüz senesi ise çürümüşlüktür. Osmanlıdan tamamen kopmak gerekir. ⁶⁶³

Atatürk 1930'larda Türk Tarih Tezi adı verilen ancak bir "tarih tezi" olmanın ötesinde, tarihi, kimlik yaratma aracı olarak kullanmayı amaçlayan çalışmalarına büyü önem vermiştir. *"Bu "tez"in, "güncel"i meşrulaştıracak "geçmiş" yaratmayı hedefleyen, mekanik ilerlemeci. "Whiggish" bir tarih yaklaşımının ürünü olduğu şüphesizdir."*⁶⁶⁴

⁶⁶³ Büşra Ersanlı, "Türkiye Cumhuriyeti ve Mahsus/Hassas Tarihi, içinde *Cumhuriyetinin Siyasal ve Düşünsel Serencamı*, ed., Ayşe Köse Babur, Erol Ülker, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 241-242.

⁶⁶⁴ Hanioglu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, 564.

Tarih tezlerinde özellikle batının Türklere yönelik olumsuz damgalama ve iddialarına cevap verilmeye çalışıldığı göze çarpmaktadır. Türklerin “sarı ırktan” olduğu, medeniyet kurucu olmadığı ve Anadolu’ya sonradan geldikleri iddialarına cevap olarak tezler ve çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Özellikle o yıllarda Avrupa’da gelişmeye başlayan antropoloji yöntemli çalışmalar Türkiye’de de uygulanmıştır.

Atatürk, Türk milletini “Cumhuriyeti kuran Türkiye halkı” diye tanımladıktan sonra bu halkın kaynağı olarak Orta Asya’ya kadar giderek, bütün insanların ve medeniyetin oradan dünyaya dağıldığına dayanan “Genel Türk tarihi” tezini kurmuştur. Bu konuda sebep olarak batılı iftiralar, haksız hükümlere karşı 1928’de bu meseleyi çözmek üzere el koyar. Bu konuyu A. İnan şöyle anlatıyor: “*Fransızca coğrafya kitaplarının birinde, Türk ırkının Sarı Irk’a mensup olduğu ve Avrupa zihniyetine göre ikinci nevi bir insan tipi olduğu yazılı idi. Kendisine gösterdim. 'Bu böyle midir?' dedim.-Hayır, olmaz, bunun üzerinde meşgul olalım. Sen çalış*”⁶⁶⁵ dediğini ve bunun akabinde II. Tarih Kongresinden Güneş Dil Terorisi’nin geliştirilmesi, antropoloji ve arkeolojiden faydalanılması kararları çıktı.

Kongreden çıkan karar doğrultusunda 1937’de Trakya ve Anadolu’da on bölgede 64.000 kişi ölçülmüş 2.432.000 kayıtlı fiş oluşturulmuştur. Ölçümleri Afet İnan’ın hocası İsviçreli bilim adamı Pittard yapmıştır. Afet İnan daha sonra bunu “Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri Üzerinde Büyük Anket ve Umumi Neticeleri,” ismi ile yayınlamıştır. İnan çalışmanın sonucu olarak kongrede iddialarının doğrulandığı söyleyerek “Kansu’nun değişik kazılarda bulunan insan iskeletlerini karşılaştırarak sunduğu verilere dayanarak Türkiye topraklarının, bakır (kalkolitik) çağından beri “aynı ırki vasıfları taşıyan ve Orta Asya’dan türlü devirlerde gelen bir halk ile meskûn olduğu” sonucuna varmıştır. Siyasi isimler değişmiş, ama “etnik karakter” aynı kalmıştır. Diğer bir ifadeyle Etiler, Frigyalılar, Lidyalılar, Selçuklular ve Osmanlılar antropolojik açıdan aynı ırka mensuptur. Ön Asya’ya gelen Selçuk Türkleri ile Osmanlılar burada “ırk kardeşleri”ni bulmuşlardır. Yapılan anket ise “Laz, Kürt gibi” “kabile isimleri”ne atfedilen farklılıkların anlamsız olduğu, “Türkiye’de bir ırk birliği” bulunduğunu

⁶⁶⁵ Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983), 51.

savunmaktadır. Çoğunluğu makroskel, brakisefal, leptorrhien ve "saçlarının rengi umumiyetle orta" olan Türkler, homo alpinus olarak sınıflanan Avrupa'nın "büyükbeyaz ırkına" mensuptur. Aralarında homo dinarkus tipinin üyeleri de olmakla beraber Türkleri Avrupalı oldukları sonucuna ulaşılır.⁶⁶⁶

Atatürk bir aşiret olarak Anadolu'ya gelinmediğini şöyle anlatır:

“Türk çocuğu yakın bir tarihte göç etmiş olmakla bu vatanın hakiki sahibi olamaz. Bu fikir tarihen, ilmen yanlıştır. Türk brakisefal ırkı Anadolu'da ilk devlet kuran bir millettir. Bu ırkın kültür yurdu ilk zamanlarda, iklimi müsait olan Orta Asya'da idi. İklim tabii şartlar dahilinde değişti. Taşı cilalamayı bulan, ziraat hayatına erişen, madenlerden istifadeyi keşfeden bu halk kütlesi, göç etmeye mecbur kaldı. Orta Asya'dan şarka, cenuba, garpte Hazer Denizinin şimal ve cenubuna olmak üzere yayıldı.”⁶⁶⁷

Atatürk'ün tarih tezi kısaca bu iddiaya dayanıyordu ve Güneş Dil teorisi ile de uyumluydu. Güneş Dil Teorisine göre de bütün dillerin kökeni Türkçeydi. Dolayısıyla Asya'dan yüksek medeniyetle gelen atalarımız Avrupa kültürünün de temellerini atmıştır. Atalarımız olan Hititlerin en az yedi bin yıldır üzerinde yaşadığı Anadolu bir Türk yurdudur tezi her yerde okutulmuştur. Ayrıca ilk medeniyetin kurucusu da Türkler olduğuna göre şimdiki batı medeniyeti zaten her yönüyle Türklerin sayılacağından “medeniyet değiştirme” yabancı bir unsura ait olmak anlamına gelmiyordu.

Atatürk adeta son yıllarını dil ve tarih tezlerine hasretmiştir. Öyle ki kendi oluşturduğu tezleri ispatlamak için durmadan okuyup araştırdığı gibi kitaplar sipariş verip Avrupa'dan uzmanlar bile getirtmiştir. Asırlardır Avrupa'nın görmezden geldiği ya da aşağılamaya çalıştığı Türklerin aslında dünya medeniyetinin temeli oldukları,

⁶⁶⁶ Hanioğlu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, 565-566.

⁶⁶⁷ Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, 51.

Anadolu’da binlerce yıldır var oldukları ve Türkçenin bütün dillerin anası olduğu tezi çerçevesinde Antropoloji, Arkeoloji, Filoloji, Tarih v.s bütün işe yarar bilimler seferber edilmiştir. 1937’de yapılan Alacahöyük kazısı ve bulunan Hitit Güneşi Güneş dil teorisinin sembolü olacak kadar önemli görüldü. Dil, Tarih, Arkeoloji ve Antropoloji yeni dil ve tarih anlayışıyla yeni bir millet ve kimlik inşası için seferber edilmiş oldular.

⁶⁶⁸ Temel amaç inşa edilen millete güçlü bir tarih ve gurur duyulacak tarihi bir kök inşa etmektir. Atatürk çok samimi idi belki, ama teoriden öteye gitmeyen bazen “yok artık” dedirten boyutlarda bir “ifrat” noktasına ulaşmıştı. Tarih ve dil tezinin temel iddiaları Avrupa’nın “damgaları”na birer cevap verme çabası taşımaktadır. İnkıpların genelinde görülen bu endişe samimi seküler bir milliyetçilikle paralel samimi bir şekilde “medeniyeti yakalama” gayretinin olduğudur. Vefatından sonra İnönü döneminde teoriler de teorileri savunanlarda susmuştur.

Yeni bir millet ve millî kimliğin inşa çalışmalarında “inkılap” yapılmayan hiçbir yer kalmasın dercesine edebiyat ve müzik alanlarında da özellikle “batılı” tarzda “yeniden inşa” amaçlı politikalar görmektediriz.

3.6.5. “İnkılap Edebiyatı” ve “İnkılabın müziği”

Bütün ideolojilerin ve de güç odaklarının siyasal iktidar kadar kültürel iktidarı da ele geçirme ya da elde tutma isteği vardır. Gramsci, devletin güç kullanma iktidarının yanında bunu devamlı kılan şeyin hegemonya olduğu söyler. Hegemonya olarak halkın ve toplumun değişik kesimlerinin cazip ve ikna edici bir şekilde rızalarının temin edilmesinden bahseder. Özellikle modern ulus devletler siyasi ve idari yapılanmalar yanında, belirtildiği gibi kültürel yapının inşasına da öncelik vermişlerdir. Batı’da yükselen eğitim ve ekonomik yönden gelişmiş olan burjuvazi kültürel iktidarı da elde etmiştir. Edebiyat ve sanatın ilk tüketicisi ve yönlendiricisi burjuvalardır. 19.yüzyılda zorunlu eğitim ve halkın ekonomik ve eğitim yönünden gelişmesi, siyasal hakların yaygınlaşması hem devletlerin kültür politikalarına ağırlık vermelerine hem de edebiyat ve sanatın tabana yayılmasına sebep olmuştur. Ancak, Türk batılılaşma tarihine ait bütün literatürde ve batıdaki modenite tarihinde yenilikleri taşıyıcı “burjuva” sınıfına

⁶⁶⁸ Zafer Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, (İstanbul: Doğan Kitap,2012), 447-448.

Türkiyede rastlanmadığından modernleşme ve batılılaşma Tanzimattan Cumhuriyete kadar her zaman devlet eliyle bürokrasi-aydın kesime dayanmıştır. Özellikle Cumhuriyet döneminde batılılaşma bürokrasi ve aydın kesimle sınırlı kalırken, sosyal ve ekonomik yapıdan önce kültürel yapıda yapılan inkılaplar dar kesimle sınırlı kalmıştır. Batılı tarzdaki devlet bürokrasisi ile halk arasında bu sebeple yabancılaşma oluşmuştur.

Modern toplumlarda ve devletlerde edebiyat ve sanat her zaman ideolojilerin ilgisini çekmiştir. Her iktidar kültürel iktidarını kurmak ve insanların zihin dünyasını şekillendirmek için özellikle edebiyatı iyi bir araç olarak görmüşlerdir. Sovyet edebiyatı bunun tipik örneklerindendir. Hollbrock'a göre Batılı ülkelerde dinin yerine konulan milliyetçilik değil, beşeri bilimler geleneğiyle birlikte ulusal edebiyattır. Bu çerçevede her edebiyat başına gelen millî sıfatı ile sadece milletin bir unsuru değil aynı zamanda millî değerleri millete aşıl原因 bir araçtır.⁶⁶⁹

Osmanlı edebiyatı divan edebiyatı ve halk edebiyatı olarak ikiye ayrılırdı. Divan edebiyatı saray ve çevresine hitap eden eğitim ve uzmanlık isteyen sembolizmi yüksek Arapça-Farsça terkiplerin yoğun olduğu bir edebiyattı. Halk edebiyatı ise halkın anladığı, sade edebiyattı. Tanzimat modernleşmesi ile Batılı türlerin en başında roman ve tiyatro gelir. Tanzimat'la gelen batılı edebiyat beraberinde Batılı değer ve kurumlarında habercisidir aslında. Yen, türler yanında yeni tartışmalarında kapısını aralamıştır. Konulara bakıldığında devrin atmosferini de anlayabilmekteyiz. Edebi eserler yazıldıkları dönemin her yönden zihniyet dünyasının yansımasıdır. O sebeple her devrin ayrı bir edebiyatı vardır. Edebî metinleri incelediğimizde o devrin sorunları ve sorunları ile beraber öncelikleri ve değer sistemlerini de anlayabiliriz. Ülgener, bunu iktisadi zihniyetin çözümlemesinde edebî metinleri esas alarak yapmıştır. Zihniyet anahtar kavramı çerçevesinde dönemlerin değişen değer ve önceliklerini belirlemeye çalışmıştır. Ülgener, zihniyeti kısaca dışarda gelişen olaylara ve olgulara karşı içten bir tavır alış olarak görmektedir.⁶⁷⁰ Yani zihniyet ister istemez mekân, zaman ve kültür

⁶⁶⁹ Kadir Dede, *Edebiyatın Ulusu, Ulusun Edebiyatı*, (Ankara: Nika Yayınevi,2021), 22.

⁶⁷⁰ Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, (İstanbul: Der Yayınları,1983), 9.

birlikteliği ile devrin insanlarında dışarıya yansıyan düşünce ve davranış olarak belirlemektedir.

Edebî metinlere baktığımızda kalıplaşmış ya da monoton görülen divan şiirinde bile devrin özelliklerine rastlanabilmektedir. Ülgener, bu noktada edebî metinlerle sosyal gerçekliği anlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla her devir kendi edebiyatını oluştururken kendi devrinin rengi ve manasını katmıştır. O yüzden Tanzimat, Ara Nesil, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri edebiyatı ayrımına gidilmektedir.

Cumhuriyet Dönemi edebiyatı içerisinde 1933 yılında ortaya atılmış ve 1933-1936 arasında tartışılmış olan “inkılap edebiyatı” 1940’larda zaman zaman görünse de ortadan kaybolmuştur. İnkılap edebiyatını ilk kullanan Eflatun Cem Güney’dir. Kadro dergisinde “İnkılap Edebiyat” başlığı yazdığı yazı da edebiyatın sadece eğlence değil aynı zamanda bir kültür işi olduğu yönünde önemle ele alınmasından bahseder. Kısaca Kadro dergisinin amaçladığı Kemalizme yön verme misyonu çerçevesinde Kemalizmin kültürel iktidarı ele alması yönünde ikazda bulunur.

Kadro dergisinde inkılap edebiyatı konusunda yazan diğer önemli isi ise Yakup Kadri’dir. Ona göre; *“inkılâp edebiyatının inkılâptan ve inkılâp kahramanlarından övgüyle bahsetmek olmadığını, inkılâptan ve inkılâpçılardan hiç bahsetmeksizin, sanatta ve kültürde en büyük, en derin inkılâpları yapan şairlerin mevcudiyetinin bunu ispat edeceğini, edebiyatta inkılâbın veya inkılâp edebiyatı’nın gerçekte ruhun yaratıcı hamlesi olduğu”* ⁶⁷¹ yönündedir. Yakup Kadri burada edebiyata misyon yüklerken ideolojik tavrın esas alınarak politik ve ideolojik yapının esas kabul edilmesinin “estetik” ve “edebî” unsurun önüne geçtiği bunun da yapay bir dil ve edebiyata sebep olduğunu söylemektedir.

Genelde bütün ideolojik eserlerde göze çarpan bu durum “propaganda” eserlerinin kaderidir. Bu yönde özellikle Halkevleri aracılığıyla edebiyat ödülleri verilmiştir. İnkılapları tanıtmak ve övmek amaçlı bu ödüllerin ilk uygulaması 1938-1939 arası gerçekleşen piyes ve hikâye müsabakasıdır. CHP’nin 1938’de ülke çapında düzenlediği

⁶⁷¹ Yakup Kadri, "Gene İnkılâp Edebiyatına Dair", *Kadro Dergisi*, 3/26(1934):27-29.

yarışmaların ardından bazı halkevleri edebiyat, resim, fotoğraf gibi çeşitli sanat dallarında yarışmalar düzenlemiştir. Halkevleri içerisinde en uzun süreli olanı Ankara Halkevinin yarışmaları olmuştur. Ayrıca Samsun, Gaziantep, Kayseri, Diyarbakır, Bursa, Denizli, Adana ve Konya Halkevleri de sanat ve edebiyat yarışmaları düzenlemişlerdir. Önceleri ısmarlama yapılan eser yarışmaları eleştiriler çoğalınca herkese açık hale getirilmiştir.⁶⁷²

İnkılap edebiyatı, edebiyatın “inkılaplaşma”sının yanında halka propaganda amaçlı ve onu “makbul vatandaş” olma yönünde eğitici bir amaca yönelik olarak kullanma isteğidir. Her alanda inkılap görölmektedir. Musiki inkılabı da vardır. Dolayısıyla edebiyat inkılabı da olmalıdır. Ayrıca edebiyat bir araç olarak Halkevleri gibi amaca hizmet etmelidir. Bu anlayış sonunda oluşan ortamda inkılap edebiyatından ayrıcalıklı bir yazar sınıfı oluştuğunu “ulemay-ı rüsum” tabirini kullanarak ifade ediyor Halide Edip Adivar. ⁶⁷³Bu dönemde Halide Edib’in bahsettiği gruptan Atatürk’ü insanüstü tasvirlerle kadar giden Kemaleddin Kamu ve Aka Gündüz gibi yazarların şiirleri mebusluk kapma olarak görölmüş ve bugün gülünen mısralar olmuştur.

Cumhuriyet Halk Fırkası öncülüğünde 1933 yılında inkılapları anlatacak ve heyecan yaratacak eserler yazılması yani inkılap edebiyatı oluşturmak istenmiştir. O dönem yayınlanan bir yazıda pek de başarılı olunmadığı anlaşılmaktadır. Selim Nüzhet’e göre o dönemde 80 kitap ve 48 de mecmua özel sayısı bulunurken, içlerinde yer alan 80 kitabın edebiyatla ilgili olanlarının sayısı yalnızca 22’dir. Bunların içindeki piyeslerin bir kısmı İstiklâl Savaşını, bir kısmı eski devirlerin olumsuzluklarını, bir kısmı da okul piyesleri tarzındadır. Dikkat edilirse onuncu yıl anısına yazılan bu 80 eserden edebî olanları da inkılâptan daha çok Millî Mücadele ya da eski devirleri analatan eserlerdir.⁶⁷⁴

Kısaca bu dönemde arzulanan edebiyat inkılabı ya da inkılabın edebiyatı pek verimli sonuç vermemiştir. Özellikle 1930’larda dil ve harf devriminin etkisi olmuştur. Özellikle “öztürkçecilik” tercüme faaliyetlerini tam bir kargaşaya sokmuştur. Öztürkçe

⁶⁷² Özkan Seçkin, “Halkevleri Edebiyat Ödülleri”, *Türk Dili Dergisi*, 16(2023):162.

⁶⁷³ şerif Eskin, *İnkılap Edebiyatı*, (İstanbul: Dergâh Yayınları,2023),411.

⁶⁷⁴ Selçuk Çıkla, “İnkılap Edebiyatı”, *Hece Dergisi*, 90-91-92(2004):440.

yazanlar unutulurken “öztürkçe” yazmayan devrin şairlerinden Necip Fazıl, Nazım Hikmet, Faruk Nafiz, Yahya Kemal, Ahmet Hamdi, Halit Fahri gibi isimler kalıcı olmuştur. Devamlılığa dayanan dil ve edebiyat bir anda kelimelerin değiştirilmesi ve Orta Asya’dan nerdeyse unutulmuş kelimelerin diriltilmeye çalışılması ile tuhaf bir hal almıştı.⁶⁷⁵

Öztürkçecilik, daha sonraki yıllarda toplumda ve aydınlarda günümüze kadar gelecek olan ikili bir dünyaya dönüşecektir. Bugün yazarlar kelime tercihleri ile ideolojik tercihte bulunmuş olmaktadır. Bunun istisnası 1960’larda İslamcı Nuri Pakdil ve daha sonraki Maveria dergisinin öztürkçeyi benimsemesidir.⁶⁷⁶ İnsanlar tek bir dil yerine ikili bir Türkçe ile yaşamaktadırlar. Özellikle felsefe kitaplarındaki aşırı öztürkçecilik cereyanı hâlen devam etmektedir.

İnkılap edebiyatı Kemalizmin kültür, tarih ve dil politikaları yanında cumhuriyetçilik, laiklik, medeniyetçilik ve bilimcilik unsurları ile bezenmiş bir edebiyat anlayışı arzusunu ifade etmektedir. Ayrıca milletleşme ve millî kimliğin inşasında dinden boşalan yere millet ve devletin ikamesi amaçlanmıştır. Nitekim Reşat Nuri’nin Yeşil Gece romanında dinî inancını kaybeden Şahin Efendi’nin din yerine milliyetçiliği koyması dönemin tipik anlayışıdır.⁶⁷⁷ “Yeni” kavramı tarihinde hiç bu kadar yoğun kullanılmamıştır. Her şey yeni olmalı mantığı ile yeni dil, yeni edebiyat, yeni kültür, yeni anlayış. Dolayısıyla sayılan bütün kavramaların temel geleneğe dayanmaması hedefleniyordu. Ama bütün bu kavramaların karakteristik özelliğini geleneğe dayanmaları oluşturunuyordu. Dilde meydana gelen kargaşa ve eserlerde aranan nitelik o yıllarda verimliliği düşürmüştür. İTC Dönemi’ndeki fikir canlılığı da kalmamıştır. 1923-1938 yılları arasında yayınlanan roman sayısı sadece 309’dur.⁶⁷⁸

Kısaca o dönem ne inkılap edebiyatından ne de edebiyattan istenen verim alınamamıştır. İnkılapların özellikle dil ve harf inkılabının yerleşmesi ve sonuçlarının alınması

⁶⁷⁵ Hale Sert, *Edebiyat Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2024), 216.

⁶⁷⁶ Sert, *Edebiyat Devrimi*, 219.

⁶⁷⁷ Eskin, *İnkılap Edebiyatı*, 410.

⁶⁷⁸ Dede, *Edebiyatın Ulusu, Ulusun Edebiyatı*, 32.

1940’larda olacaktır. 1930’lara ait gazete ve fotoğraflardaki yazılara bakınca ortak imla bile daha oturmamış görünmektedir

3.6.5.1. Türk Müziğinden Batı Müziğine

İnkılabın kültürel olarak Batılılaşma hamlelerinden bir diğeri de inkılap edebiyatının yanında “inkılabın müziği” meselesidir. Müzik, dilin yanında her toplumun kültüründe acılarını, sevinçlerini, duygu ve düşüncelerini, hatta kültürünü ortaya koyduğu zevk anlayışının (estetik) yansımasıdır. Bütün toplumlarda dil ve müzik vardır.

Osmanlıda 18.yüzyıla kadar köken arayışı diye bir mesele yoktu. Milliyetçilikler ve Batı’da ulus devletlerin ortaya çıkması ile beraber milliyetçiliklerin yoğunlaşması Osmanlıdaki değişik unsurların kültür inşa ederken kültürel unsurları sahiplenmeleri ve 19.yüzyılda Türk millî kimliğinin de değişik mahfillerde ifade edilmeye başlanması ile “Türk musikisi kimindir?”⁶⁷⁹sorusu sorulmaya başlanmıştır. Konunun uzmanı olan Arel etkileşimin olabileceğini ancak Osmanlı zamanında özellikle Lale Devri’nde Türk musikisinin bambaşka boyuta geçtiğini dolayısıyla “Türk musikisi” sözünün doğruluğunu kitabında uzun uzun anlatmaktadır.

Cumhuriyet Dönemi musiki tartışmalarında Ziya Gökalp etkisi çok açıktır. Gökalp Türkçülüğün Esasları kitabında memleketimizde iki türlü musikinin geliştiğini “halk arasında kendi kendine doğmuş olan (Türk musikisi), diğeri (Farabî) tarafından Bizans’tan tercüme ve iktibas olunan Osmanlı musikisidir. Türk musikisi ilham ile vücuda gelmiş, taklitle hariçten alınmamıştır. Osmanlı musikisi ise taklit vasıtasıyla hariçten alınmış ve ancak usulle devam ettirilmiştir. Bunlardan birincisi harsımızın, ikincisi ise medeniyetimizin musikisidir. Medeniyet usulle yapılan ve taklit vasıtasıyla bir milletten diğeri millete geçen mefhumların ve tekniklerin mecmuudur. Hars ise hem usulle yapılmayan, hem de taklitle başka milletlerden alınamayan duygulardır. Bu sebeple Osmanlı musikisi kaidelerden mürekkep bir fen şeklinde olduğu halde, Türk musikisi, kaidesiz, usulsüz, fensiz melodilerden, Türk’ün bağrından kopan samimi nağmelerden ibarettir. Halbuki Bizans musikisinin menşesine çıkarsak bunu da eski

⁶⁷⁹ Bknz: Hüseyin Sadettin Arel, *Türk Musikisi Kimindir?*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1990)

Yunanlıların harsı dâhilinde görürüz.⁶⁸⁰ Gökalp devamında Şark ve Garp musikilerinin Yunan kökenli olduğunu dolayısıyla karşımızda Şark musikisi, Garp musikisi ve halk musikisi diye üç çeşit musiki bulunduğunu kabul etmektedir. Gökalp, “acaba bunlardan hangisi, bizim için millîdir? Şark musikisinin hem hasta, hem de gayrimillî olduğunu gördük. Halk musikisi harsımızın, Garp musikisi de yeni medeniyetimizin musikileri olduğu için, her ikisi de bize yabancı değildir, demek suretiyle Atatürk’ün musiki inkılabına da kapıyı aralamış olmaktadır. Cumhuriyet Dönemi’nde inkılaplarında Osmanlı olana karşı tepkinin kural haline gelmesinde Gökalp’in etkisi yüksek diyebiliriz. Gökalp çizgisinde olan Erol Güngör’ün Gökalp’i en çok eleştirdiği konuların başında da Osmanlı eleştirileri ve medeniyet değiştirme görüşü gelmektedir.

Cem Behar, Gökalp’in musiki hakkındaki görüşlerini Arel’in “Türk Musikisi Kimindir? kitabındaki tezleri paralelinde biraz da Gökalp’in uzmanlığı dışında konuşmasını eleştirerek, “*müzişyen ya da müzikolog değildi. Böyle bir iddiası da yoktu zaten. Bu konuda yazdıklarına bir asırlık mesafeden baktığımızda musikiden az çok anladığını dahi söylemek zor. Bu konuya ilişkin yazdıklarından da göreceğimiz gibi, çok sayıda bilgi, yorum ve değerlendirme hataları var.*”⁶⁸¹

Gökalp’in kültür, dil ve medeniyet değiştirmek konularında Atatürk’ü etkilediği görülmektedir. Yukarıdaki satırlardan da anlaşıldığı üzere musiki politikalarında da etkili olduğu görülmektedir. Atatürk’ün her şeyiyle Batılı değerlerle uyumlu ve bilimsel esaslara dayalı bir toplum, kültür ve değerler dünyası düşüncesi 1934 yılında TBMM’de yaptığı konuşma ile musiki alanında da başladı. Atatürk yaptığı konuşmada

“Bugün dinletmeğe yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan, yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, genel son musiki kurallarına göre işlemek

⁶⁸⁰ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 30.

⁶⁸¹ Cem Behar, *Musikiden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*, (İstanbul: YKY, 2005) , 271.

gerektir. Ancak bu düzeyde, Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir.”⁶⁸²

Batı müziğinin getirilmesi aslında Tanzimat dönemiyle başlar. II. Mahmut mehteri yasaklamış ve 1828’de ünlü opera bestecisi Gaetano Donizetti’nin kardeşi Giuseppe Donizetti’ye (Donizetti Paşa) Muzika-i Hümayun’u kurdurmuştur. Özellikle II. Abdülhamit’in batı müziğine hayranlığı, keman çalarak besteler yaptığı, sarayda Opera sahnesi yaptırdığı, özellikle canını sıkırken sık sık opera seyrettiği ve kızlarına da piyano dersleri aldırıldığı bilinmektedir.⁶⁸³ Batılı edebiyat ürünleri olan roman ve tiyatro gibi batılı müzikte de pek çok taklit eserler verildiğini görmekteyiz.

Atatürk, Türk musikisini radyolarda yasaklattığı zaman bile kendisi ölümüne kadar “alaturka musiki” dinlemiştir. Atatürk’ün Türk musikisine düşman olmadığı aslında onun Batılı çok sesli forma kavuşturulmasını ve geliştirilmesini istediği hususunda şu sözleri manidardır; “Ne yazık ki, benim sözlerimi yanlış anladılar, şu okunan ne güzel bir eser, ben zevkle dinledim, sizler de öyle. Ama bir Avrupalıya bu eseri, böyle okuyup da bir zevk vermeğe imkân var mı? Ben demek istedim ki bizim seve seve dinlediğimiz Türk bestelerini, onlara da dinletmek çaresi bulunsun, onların tekniği, onların ilmi ile, onların sazları, onların orkestraları ile, çaresi her ne ise. Biz de Türk musikisini milletlerarası bir sanat haline getirelim, Türk’ün nağmelerini kaldırıp atalım, sadece garp milletlerinin hazırda musikisini alıp kendimize mal edelim, yalnız onları dinleyelim demedim, yanlış anladılar, sözümü, ortalığı öyle bir velveleye verdiler ki, ben de bir daha lafını edemez oldum.”⁶⁸⁴

Bütün bu tartışmalar içerisinde 1926’da Dârülelhan da Türk musikisi eğitime son verilir. Bu yasak 1976 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Müziği Konservatuarı kurulana kadar devam eder. Radyolarda çalınmasının yasaklanması ise 1934-1936 arasında olur. Atatürk yasağının bir sonuç getirmeyeceğini anlayınca, radyodan yayına

⁶⁸² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: V, İçtima: 1, C: 6, Ankara, 1 Kasım 1935, s. 3.

⁶⁸³ Seda Bayındır Uluskan, (2018), “II. Abdülhamit’in Sanata ve Sanatçıya Bakışı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/36(2018) :6-7.

⁶⁸⁴ Sadi Yaver Ataman, *Atatürk ve Musiki*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991),20.

izin vermiştir. Bu yasaklı dönemde halk farklı radyoları dinlemeye başladı. Bunlar içinde özellikle Arapça yayın yapan radyolar tercih edilmeye başlandı. Ayrıca 1930-1950 arası Mısır yapımı filmlerin Türkiye'ye yoğun bir şekilde gelerek en ücra köşelere kadar gitmesi Türk halkında Arapçanın kulak aşinalığı kazanmasına sebep oldu. Arapça şarkılara söz yazılarak oluşan repertuvarlar yayılmaya başlanır.”⁶⁸⁵ Arapçadan kurtulmak istenirken Arapçaya yakalanılır ve bu durum daha sonra Arabesk denilen yeni bir türün doğmasına da sebep olur. Bu da gösteriliyor ki kültür devlet politikaları ile şekillendirilemeyecek kadar farklı etkilere ve kendi yatağında akmaya meyillidir. Kültüre yapılacak en büyük yatırım eser ve üretmek şeklinde olabilir.

Cumhuriyet Dönemi'nde musiki inkılabı kültür politikalarının bir unsuru olarak değişik yasaklamalar ve Batı müziğine ve eğitimine verilen önceliklerle devam etmiştir. 1934 yılında Ahmet Adnan Saygun'un bestelediği ilk Türk operası olan “Özsoy Destanı Operası” İran Şahına Ankara Halkevinde sunulmuştur. Atatürk bu operanın sahnelenmesini “bir inkılâp hareketi” olarak nitelendirmiştir. Bu opera Batı ile Doğu motiflerinin Türk sentezi olarak görülmekle beraber yeni devletin kişiliğinin de sembolü olarak nitelendirilmiştir.⁶⁸⁶ Bugün gelinen noktada baktığımızda halkın çoğunluğunun tercihi yine Türk müziği ve Türk halk müziğidir. Batıda da halk devamlı klasik müzik dinleyip, opera izlememektedir.

3.6.6. Millî Bir Din İnşası ve Din Politikaları

Bütün geleneksel toplumlarda din hukuktan siyasete kadar her alanda etkisi görülen bir kurumdur. Mardin Osmanlı'da, *“dinin yalnız bir kurum (ulema sınıfı, medreseler, vakıflar ve tarikat/ar) işlevini görmediği; aynı zamanda 'devlet' ile sıradan halk arasında kurumsal olmayan bağlantıların söylemini de oluşturuyordu.”*⁶⁸⁷ derken geleneksel Osmanlı toplum ve devlet hayatında dinin kurumsal ve fonksiyonel olarak sistemin ruhunu nasıl oluşturduğunu anlatmaktadır. Tanzimatla başlayan süreçte bu bağ kopmaya ya da zayıflatılmaya çalışılmıştır. Cumhuriyetin temel din politikası da dinin

⁶⁸⁵ Nazife Güngör, *Sosyo-Kültürel Açından Arabesk*, (İstanbul: Bilgi Yayınlar,1993),67-68.

⁶⁸⁶ Sezgin S. Kıran, “Ahmet Adnan Saygun Üzerine Bir İnceleme Çalışması”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi,2005),22.

⁶⁸⁷ Akt. Mirze Mehmet Zorbay, “Giriş Yazısı”, *Doğu-Batı Dergisi*, 16(2001/3):6.

fertlerin özel hayatında kalması, kamusal alandan çıkarılması şeklindedir. “İnkılap”larla eski olarak nitelenen bu yapının yerine “yeni”nin “laik devlet-seküler toplum”un inşasına çalışılmıştır. Bunun için devletin laikleştirilmesi, eğitim ve hukukun sekülerleşmesi, sosyal hayatın batılı adetlere benzetilmesi amacıyla politikalar yürütülmüştür. Bu politikalar da yani batılılaşma sürecinde her zaman geleneksel ulemanın muhalefeti Tanzimattan Cumhuriyete kadar devam etmiştir. Devlet kurulduktan sonra geleneksel yapıdaki eğitim, hukuk gibi alanlarda egemenliğe sahip din adamlarının etkisi halifelüğün kaldırılması, şeriye ve evkafın lağvedilmesi, medreselerin kapatılması ile son bulmuştur.

Devletin laikleştirilmesi sürecinde, Mart-1924’te Şer‘iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun teklifi ve ardından Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile Hilâfetin İlgasına ve Hânedân-ı Osmânî’nin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun kabul edildi. Şer‘iyye ve Evkaf İşlerinin yerine Diyanet İşleri Reisliği kuruldu.1924’teki Anayasa’da yer alan “Devletin dini İslâm’dır.” ibaresi 1928 yılında çıkarılırken 1937’de Anayasa’ya laiklik ilkesi eklenmiştir. Atatürk, Bektaşiliği kapatan II. Mahmut’tan sonra tarikatları tamamen kapatan kişi olarak Kastamonu’daki konuşmasında “Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyet’i şeyhler, dervişler, müritler, meczuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, tarikatı medeniyedir. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir.” diyecektir.⁶⁸⁸1926 Ceza Kanunu’na konulan meşhur 163.madde ile de bu durum teyit edildi: Dini veya dini hissiyatı veya dinen mukaddes tanılan şeyleri alet ederek her ne suret ve sıfatla olursa olsun devletin emniyetini ihlal edebilecek harekete halkı teşvik veya bu bapta cemiyet teşkil edenler dinî efkâr ve hissiyata müstenit siyasi cemiyetler teşkil edilemez.

Cumhuriyet’in “din politikası” dediğimiz zaman şunu söyleyebiliriz: Dini tamamen kamusal alandan çıkarma ve devletten uzak tutma amacı en temel politikadır. Geleneksel dinî kurumları kaldırmak gerekliliği ve geleneksel din adamlarına karşı antipati duyulması II.Meşrutiyet’le başlayan ve o dönem kadrosunun genelinde olan bir

⁶⁸⁸ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri II*, (Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1961), 215.

durumdur.⁶⁸⁹ Dini kurum ve din adamlarına karşı tavrı Abdülhamid’de de görüyoruz. Özellikle Abdülaziz’in tahttan indirilmesine karışmaları onlara karşı mesafeli olmasına sebep olmuştur. Medreselilere ve ulema sınıfına soğuk baktığı gibi medreselerle ilgili ıslah layihaları ile hiç ilgilenmemiştir.⁶⁹⁰ Medrese talebelerini doğuya sürmüştür. Ermeni komitacılarla işbirliği yapacakları haberi üzerine İstanbul’a geri çağırmıştır. Askerlikten muaf olmaları her zaman eleştiri konusu olmuştur. Medrese ıslahı ve medreselilerin askere alınması konuları İttihat Terakki zamanında yapılmıştır.⁶⁹¹ Atatürk’ün din adamlarına ve geleneksel yapıya bakışını anlamak açısından Sovyet elçisi Aralov’un Konya’daki bir medresede Hocanın medreselerin artırılması ve medrese öğrencilerinin askere alınmamalarını söylemesi üzerine “medrese, Yunanlıları yenmekten, halkı zulümden kurtarmaktan daha mı değerlidir? Millet kan içinde yüzerken, halkın en iyi çocukları cephelerde dövüşür, yurt için canlarını feda ederken siz burada genç, sapasağlam delikanlıları besiyeye çekmişsiniz!” diyerek sertçe karşılık verdikten sonra arabada,

“Savaş sona erince onlarla daha ciddi konuşacağız! Her şeyden önce onları mali dayanaklarından, vakıflardan yoksun etmek lazım. Yurt topraklarının büyük bir parçası, nerede ise üçte ikisi, belki de daha çoğu vakıftır. Bu topraklar mollaların varlık kaynaklarıdır. Bunların çoğu köylülerin elinden alınmış topraklardır. Buna son vereceğiz. Bir de utanmadan hükümetten yardım istiyorlar.”⁶⁹² dediğini aktarmaktadır.

⁶⁸⁹ Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, 174-175.

“Kâzım Karabekir, ilk TBMM’nin açılışında yapılan dinsel törenleri de şöyle eleştirir : «Tarihimizde bu kadar koyu bir taassupla, dini merasimle hiçbir meclis açılmamıştır. Fetvaları takip eden bu muazzam ihtifaller acaba yer yer başlayan ayaklanmalara karşı bir sigorta mı olacağı düşünüldü? Ne olursa olsun, inançla taassubu Milli Meclis’in başlangıç gününde ayırmak daha ihtiyatlı olurdu. Yani ne cuma gününü seçmeye ve ne de bu kadar velveleye lüzum yoktu. Güzel bir dua iyi tesir yapabilirdi. Gösterilen bu taassubun devamı mümkün olmayacağından aksi tesiri daha tehlikeli olabilir.”

⁶⁹⁰ Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, (İstanbul: Pozitif Yayınları,2005),182.

⁶⁹¹ Hasan Yıldız, “Osmanlı Medreselerini Islah Çabaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/1(2019):437-439.

⁶⁹² Aralov, *Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları*, 98.

Savaş yıllarında millî kimliğin ve milletin inşasında İslam'a verilecek olan rol hiçbir zaman açıklanmamıştır. Sonraki gelişmelerden anladığımız kadarıyla şartlar oluşuncaya kadar “gizlenmesi ve bizzat Mustafa Kemal'in de ifadesiyle "millî sır" gibi saklanması istemiştir. Ancak dinin millet inşasındaki sosyal öneminin farkında olarak Cumhuriyet sonrası dönemde de dine yer verilmiştir.⁶⁹³ 1947 Kurultayında Kemalist olarak bilinen kadronun çoğunun din konusundaki bilgi ve birikimlerinin şaşırtıcı derecede yüksek olduğu ortaya çıkacaktır.

Cumhuriyet'in din politikası bütün dinlerin eğitim ve kamusal hayattan çekilmesi yönündedir. Bu durum azınlık cemaatlerini rahatsız ettiği gibi 19.yy.dan itibaren kurulmuş bulunan yüzlerce azınlık okulunu da ilgilendiriyordu.

Lozan'da tartışılan konulardan birisi de misyoner okulları idi. Bursa Amerikan Kız Kolejinde üç kız öğrencinin Hristiyan olması üzerine hükümetin sert ve kararlı bir şekilde olaya müdahale edip okulu kapatıp sorumluları yargılaması Anayasa'dan resmi din İslam ibaresini çıkaran bir yönetim açısından ilginç görülebilir. Bu noktada “Cumhuriyet'in din politikaları” olduğunu söylememiz gerekiyor. Cumhuriyet'in din politikası hiçbir dinin devlete ve kamusal alana hâkim olmamasıdır. Bununla beraber bazen bu temel politika ile çelişen politikalara da rastlıyoruz. Mesela Bursa'da kızların Hristiyan olmasına sert tepki gösterilerek onlara telkin için hoca gönderilmesi. Mübadelede ve göçlerde Müslümanlık kriterinin esas alınması ve en önemlisi temel ilkelerden olan laiklik ilkesine rağmen devlete bağlı bir kurum olarak Diyanet İşlerinin kurulması dikkat çekicidir.

Cumhuriyet'in kurucusu ve kadrosu Osmanlı zamanında Payitaht'tan devletin en ücra yerlerine kadar devletten daha fazla hem de oldukça nitelikli okullar açtıkları ve bu okul mezunlarının sakıncalı durumlarının farkında idiler.⁶⁹⁴ Osmanlının son dönemlerinde 2305 azınlık okulu, 707 tane de misyoner okulu mevcuttu. 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla bütün azınlık okulları Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Dini

⁶⁹³ Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, 206.

⁶⁹⁴ İdris Yücel, “Yabancı okullar ve kültürel milliyetçilik: Bursa Amerikan Kız Koleji Tanassur Hadisesi (1928)”, *Belleten Dergisi*, LXXX/28782016):321.

semboller yasaklanmış, 26 Eylül 1925'te ve 7 Şubat 1926'da çıkarılan genelgelere çıkartılmış uymamakta ısrar eden İzmir Fransız okulu kapatılmıştır. Haçları indirmeyen bazı Fransız ve İtalyan okulları haçları indirinceye kadar kapatılmış ve Musevi okullarının Türkçe eğitim yapmama ısrarı 1926'da kırılmıştır. Robert Koleji'nde Türkler aleyhinde konuşma yaptığı için yabancı bir öğretmen görevinden alınmıştır. Türkçe öğretmen istemeyen İstanbul İngiliz Kız Ortaokulu kapatılmış, Türkçe öğretmeni kabul edince açılmıştır. 1928'de Bursa Amerikan Kolejinde iki Müslüman kız öğrencisinin Hristiyan olmasına büyük tepki gösteren Ankara hükümeti okulu kapatmış kız öğrencilere hoca tahsis edilmiştir.

Lozan Antlaşması ve alınan kararlar millet anlayışını göstermesi bakımından önemlidir. Homojen bir millet ve laik bir devlet inşa amacıyla olan Kurucu kadro Lozan'da gayrimüslimleri ve hatta Hristiyan olan Türkleri de istememek suretiyle "Türk'ün Müslüman olanını" ve "Türk olmayan Müslümanları" tercih etmiştir. Lozan'da bütün azınlık ve misyoner okullarının kapatılması ile beraber Rum Ortodoks Patrikhanesinin de ülke sınırları dışına çıkılması istenmiştir. 1924'te bu okullarda dini propaganda yasaklandı. Mütakabiliyet esasları dâhilinde düzenlemeler ve sınırlamalar getirildi. Ancak kapatılmaları ve Patrikhanenin çıkarılması başarılamadı. Tevhidi Tedrisat ilkelerine uymayı istemediğinden Heybeliada Rum Papaz Okulu kendisini kapatmıştır.⁶⁹⁵

Romanya Büyükelçisi iken özellikle Dobruca bölgesindeki Türklerle ve Gagavuzlarla yakından ilgilenen Hamdullah Suphi Tanrıöver'in gayretleri ile 1930'da Romanya'daki Müslüman Türklerle Hristiyan Gagavuz Türklerinin Anadolu'ya göçlerinde Hristiyan olmalarından dolayı Gagavuzlar kabul edilmezken Müslüman olan bütün unsurlar kabul edilmiştir. Lozan mübadilleri denilen 1924 mübadelesindeki temel ölçüde din esastır. Batı Trakya dışındaki Müslümanlar ile İstanbul dışındaki Hristiyanlar şeklindedir.⁶⁹⁶ Lozan'la beraber Türkiye'de yaşayan, Türkçe konuşan ve kendilerini Türk olarak ifade eden, İncil ve dua kitapları Yunan alfabesi ile yazılmış Türkçe olan Hristiyan Türkler

⁶⁹⁵ İlhan Aksoy, "Lozan Antlaşmasında Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Akademik Hassasiyetler*, 1/1(2014):72-78.

⁶⁹⁶ Yonca Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, (İstanbul: Phoenix Yayınları,2009), 327.

zorla Yunanistan'a gönderildiler. Türk Ortodoks Patriği Papa Eftim, Milli Mücadele verdiği büyük gayretlerden dolayı özel kanunla Türkiye kalabildi. Yunanistan'da bulunan bütün Müslüman unsurlar ki bunun içinde Sabatayistlerde var, onlar gelmek istememelerine rağmen zorla Türkiye'ye gönderildiler.⁶⁹⁷ Karamanlı Ortodoks Türkler uzun yıllar Yunanistan'da Türk tohumu (Türkospoı) denilerek dışlanmışlardır.

Yukarıda sıraladığımız olaylar zincirine baktığımızda yani Cumhuriyet'in "din politikalarına" baktığımızda aslında bir millet inşasında din tanımlaması görmüş oluyoruz. İnşa edilmek istenilen millet ve millî kimlikte Atatürk hiçbir zaman dinden bahsetmemiştir. Politikalara baktığımızda ise İslam tarafı ağır basan Osmanlıdan kalma "milleti hakime" yani Müslüman unsurlara öncelik tanındığını görüyoruz. Müslüman olan herkes kabul edilirken, Müslüman olmayan Türkler kabul edilmemiştir.

Göçler ve din değiştirme olaylarından da anlaşılacağı gibi Cumhuriyeti kuran kadro, İslam'ı Türk kimliğinin koruyucu kalkanı olarak görüyordu. Ancak diğer taraftan dini kamusal alanda görmek istemiyordu. Yani millî kimlik inşasında din, "de facto" olarak birleştirici bir unsur olarak görülüyordu. *"Fakat muhtemel siyasal etkilerine karşı meşrulaştırılmasından da özenle kaçınılıyordu. Bu anlamda insan malzemesi itibarıyla, geleneksel "hâkim millet" kodunun seküler versiyonunda"*⁶⁹⁸ dine yer yok gibi gözükse de "millî bir din" inşasının olduğunu görmekteyiz. Baştan söylediğimiz gibi temel din politikası devlet ve kamusal alanda dinin olmamasıdır. Çünkü laik ve bilimci anlayışla genele hâkim pozitivist düşünce atmosferinde din zaten hiçbir yere konulamaz. Cumhuriyet'in özellikle göç ve Diyanetin din politikalarına bakıldığı zaman Osmanlı din ve millet politikasının yansımaları görüyoruz. Osmanlıda Cumhuriyet'te Sünnî-Hanefî çizgide bir millet ve kültürü tercih ediyor. Göçlerde Müslüman unsurlar Müslüman olmayan Türklere tercih ediliyor.

Osmanlıdan beri en önemli dış müdahale unsuru olarak görülen azınlıklara Cumhuriyet'i kuran kadro güvenmiyordu. Hepsisi de değişik cephelerde savaşmış, ihanetin her türlüünü yaşamış subaylardı. Atatürk,

⁶⁹⁷ Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, 357.v.d.

⁶⁹⁸ Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, 211

“İmparatorluk hududu dâhilinde her millet kendi lisanını ve dinini talim ederdi. Fakat bu mektepler ihanet projelerine hizmet ettiler. Ermeniler, Türk hâkimiyeti altında, açıkça müstakil bir kraliyet lehinde çalışıyor, ecnebi anasırın fiili muavenetiyle hayallerini hîz-i fiili isale için mütemadiyen entrikalarda bulunuyorlardı. Türkiye’de mektepler ve kiliseler tahrikâtın ocağı (...) Bizimle dört yüz sene yaşamış olan yerli Rumlar, günün birinde kendilerini gayri müstahlas addederek Türklerin boyunduruğundan kurtulacakları günü düşünmeye” başlamışlardı.⁶⁹⁹sözleri ile adeta son yüzyılı özetlemektedir.

Devrin kadrolarına baktığımızda ehl-i tarik olanlar da var. Mesela, Fevzi Çakmak meşhur Küçük Hüseyin Efendi denilen Asurî şeyhine bağlı, Hasan Ali Yücel, Mevlevi ve Zübeyde hanımın vefatında Kuran okuyor. Medrese mezunu Şemsettin Günaltay ve Mebuslar içinde Darülfünun hocaları olduğu gibi çoğunluğu Osmanlı dönemi şair, yazar ve aydınlarından oluşuyordu. 1947 CHP Kurultayında Cemil Barlas laiklikle ilgili görüş belirtirken, Kuran okurken kim Fevzi Paşaya bir şey dedi. Bakan olduğu halde namaz kılarken Abdulhaluk Renda’ya kim yan gözle baktı. Bizim laiklik anlayışımız asla dinsizlik değildir,⁷⁰⁰ demek suretiyle laikliğin din düşmanlığı olarak yorumlanmasına karşı çıkmıştır.

Bu dönemde abartılı yazıları ile Kemalizmi bir din gibi gösterme eğilimi olarak Yakup Kadri, Nutuk'un yeni neslin "*Kur'an*"ı haline geleceğini belirterek, onun değişik kısımlarının mermer tabletler üzerine kazınarak İstanbul'un önemli noktalarına yerleştirilmesini önermiştir. Bunlar "*yeni din*"in levhaları işlevini görecektir.” derken Mevlevi Hasan Ali Yücel "*bir içtimai inanma sisteminin*" kitabı olduğunu, dolayısıyla Türklerin onu "mukaddes" tanıdıklarını dile getirecektir. Kemalizmi "kuran, bu sisteme büyük adını veren Mustafa Kemal " tarafından kaleme alınarak, "her Türk için bitmez, tükenmez bir kudret kaynağı olan kitabımızın özünde, mili varlığımızın esası yaşamaktadır Atatürk o dönem dil ve tarih çalışmaları yanında din konusunda da

⁶⁹⁹ Atatürk, *Atatürk 'ün Söylev ve Demeçleri III*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları,1961), 104.

⁷⁰⁰ *CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı*, (Ankara: Ulus Basımevi, 1948),460.

“reform” çalışmaları istemiştir.”⁷⁰¹ Bu ve bunun gibi yazarlar Kemalizmi bir ideoloji haline getirme gayretlerinin aslında Kemalizm’i Laik bir sistemde “dinleştirmeye” çalıştıklarının farkında değiller miydi acaba?

Bu dönem atmosferi içerisinde ilginç konuşmalar, teklifler ve çalışmalar göze çarpmaktadır. Ancak bizim konumuzla ilgili olarak dikkati çekmek istediğimiz nokta Cumhuriyetin kuruluşunda “dinsiz toplum” olmayacağı düşüncesinin kabul gördüğü ve din tercihinin İslam, mezhep tercihinin ise Osmanlı’dan devralınan Hanefî-Maturidi çizgi olduğudur. Azınlık okulları ve misyoner okullarına karşı hem fiilî olarak hem de Lozan’da sert tepki konulması bazı Garpcıların her şeyimizle batılı olalım hatta Hristiyan olalım düşüncesini paylaşmadıklarını göstermektedir.

Erken Cumhuriyet dönemi din politikaları ile dinin toplum ve millî kimlik unsurları içerisindeki yerinin farkında olduğunu ve bunun için de politikalar üretmeye çalıştığını göstermesi açısından Hanefi-Maturidi çizgiye yapılan vurgu ve Elmalı Hamdi Yazır’a yaptırılan Kuran tercümesi önemlidir.

3.6.6.1. Laiklik ve Din Eğitimi

Cumhuriyet sırasıyla saltanat, halifelik, medreseler, tekke ve zaviyeler, şer’iye ve evkaf kaldırarak harf inkılabı ve tevhidi tedrisatı çıkararak ve anayasada din hanesini boşaltıp daha sonra laikliği ekleyerek laik bir devlet sistemine geçti. Bütün bunların yanın da “din politikaları” dediğimiz bazı uygulamalara da girişti. Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Bunu dinin devletin kontrolüne geçmesi olarak yorumlayanlar olsa da Diyanet İşleri Başkanlığı Anadolu’da cami yapımı ve tamiri ile din hizmetlerinin merkezi sistemle geliştirilmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Cumhuriyet kurulduğunda çoğu yerde cami olmadığı gibi dini bilginin çok az olduğunu da biliyoruz. O dönem toplumun nerdeyse %85’den fazlası köylerde yaşıyordu. Köylerin çoğunda bu din hizmetleri köylülerin imece usulüne çoğu da fazla bilgisi olmayan imamlara dayanıyordu.

Meclis zabıtlarından alınma şu ifadeler o dönemin şartlarını göstermektedir:”1920'lere gelindiğinde Ankara'daki hükûmet, yıkılan, harap olan okulların ve hocasız kalan

⁷⁰¹ Hanioglu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, 843-844.

öğrencinin farkındadır. Karesi Mebusu Vehbi Bey, *"Harb-ı umumide medrese ve darülmualimiler tamamen yıkılmıştır. Herkesin malumudur ki bugün üç köye dini vazifelerini ifa edecek bir köy imamı bile isabet etmiyor ve birçok cenaze meydanda kalıyor. Beş saatlik yerden gidip cenaze için imam getiriyorlar,"*⁷⁰²

3 Mart 1924 tarihinden sonra dört yıllık ortaokul seviyesinde kurulan bu okullar medresetü-l irşad ve taşra medreselerinin yerine din adamı yetiştirmek üzere 29 merkezde imam-hatip okulları olarak açılmıştır.⁷⁰³ Bu okullarda öğrenci sayısı 2.258 iken bu sayı 1930'da 10'a düşmüştür ve öğrenci eksikliği gerekçesi ile kapatılmıştır. Ortaokul seviyesinden sonra lise kısmının olmaması devamında ilahiyat fakültesine gidebilme imkânının bulunmaması gibi gerekçelerle talep düşmüştür. Kapatılan bu okulların ardından 1948'e kadar din eğitim ve öğretimi Diyanet İşlerine bağlı Kur'an kursları aracılığıyla verilmiştir. Kur'an kurslarının sayısı en fazla 1934'te 14 olmuştur. 1924'te kurulan İlahiyat fakültesinin 1925'te öğrenci sayısı 284'tür. 1926-1933 yılları arasında sayı 20'ye düşmüştür. Bunun en önemli sebebi de müfredatın tarih ağırlıklı olmasıdır. 1928 yılında ilahiyat fakültesinde "Dini Islahatın Esasları Hakkında Layiha" başlıklı rapor; Fuat Köprülü, İsmail Hakkı İzmirli, Halil Nimetullah Öztürk, Mehmet Ali Ayni, Şerafettin Yaltkaya, Hilmi Ömer Budda, Yusuf Ziya Yörükân, Arapkirli HüseyinAvni ve Halil Halit gibi psikoloji, mantık ve ilahiyat profesörlerinin imzasını taşımaktadır. Raporda "İbadet Şekli", "ibadet Dili, İbadetin Niteliği", "İbadetin Düşünce Yanı" alt başlıklarında sorunların tespiti ve çözümü konusunda bir dizi öneriler sunulmuştur.⁷⁰⁴ Raporda camilerin düzenlemesinden *"ibadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir. Bunlar yalnız hafızanın sermayesi olarak değil mektûb ve muharrer (yazılı) dahi istimal edilebilmelidir ve mabetlerde bu esasta teşkilat yapılmalıdır."*⁷⁰⁵ Rapor büyük oranda ibadetlerin şekli ile ilgili idi ve camilerin kilise tarzına dönüştürülmesine benziyordu. Yönetim tarafından komisyon dağıtıldıktan sonra ibadet dili konusu da erken bulunduğu için rapor ortadan kayboldu.

⁷⁰² Deniz Parlak, *Laikleşme Sürecinde Camiler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 165.

⁷⁰³ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi V*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 2114.

⁷⁰⁴ Parlak, *Laikleşme Sürecinde Camiler*, 173.

⁷⁰⁵ Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, 270-271.

Raporda belirtilen Türkçe Kur'an, Türkçe Hutbe ve Türkçe İbadet konuları yeni değildi. Kur'anın Türkçeye çevrilmesi çok eskilerde olmuş bir şeydi. 10.-11. yüzyıllarda Türkçe tercüme mevcuttu. Tartışma tercüme yapılıp yapılamayacağı noktasında değildi. Tercüme Kur'an yerine geçer miydi? Avrupa'daki İncil tercüme ile başlayan ve İncil'de kullanılan dillerin millî dillerin temelini ve ortak noktasını oluşturması milletleşme ve ortak dil noktasında cazip geliyordu. Ayrıca ikinci bir nokta da insanların inandıkları kitabı anlamadan tekrar edip durmaları idi. Din anlaşılıp yaşanmak için değil miydi? Bugün bile bu tartışmalar devam etmektedir. Kur'anın tercümesine bugün kimse itiraz etmiyor. Kur'an sayılamayacağı noktasında ise çoğunluk ittifak ediyor.

3.6.6.2. İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi

Batı'da millî dillerin ve millî kimliklerin ortaya çıkmasında Latince olan din dilinin yerine her milletin kendi dilinde İnciler tercüme edilmesi iel başladığı kabul edilir. Her yönüyle batılılaşma ve millî kimlik inşasında da ibadet dilinin ve Kuranın Türkçeleştirilmesi tartışmalarını görmekteyiz.

Namazın Türkçe yapılması konusu ilk defa 1908'de Yarebatan Camii'nin imamı Ubeydullah Efendi bütün namazı Türkçe kıldırmak konusunda Talat Paşa'dan izin istiyor, Paşa ise "Vakti var." diyerek kabul etmemiştir. Baltacıoğlu bununla ilgili pek çok rütbeli polisin şahit olduğunu da ekliyor.⁷⁰⁶ Türkçe Kur'an, Türkçe tefsir gibi konularda Ahmet Mithad Efendi, Ubeydullah Efendi, Musa Carullah ve Kılıçzâde Hakkı "Kur'anı Kerim ile beraber ehadis-i şerifenin sahihlerinin Türkçeye tercüme edilip hutbelerin Türkçe ve ihtiyaç-ı asra göre irad edilmesi" şeklinde din dilinin Türkçeleştirilmesi tartışmaları alevlenir. 1914'te tercüme başlar. Türkçü cenahtan Ziya Gökalp 1918'de Vatan şiiri ile bu konudaki fikrini belirtir: "Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunuyor/ Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın" mısraları sonunda 1924 yılında çevirileri yayınlanır, ancak Diyanet İşleri bu çevirileri beğenmez ve kullanılmaması yönünde fetva yayınlar.⁷⁰⁷

⁷⁰⁶ Dücan Cündioğlu, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Din ve Siyaset*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005), 29.

⁷⁰⁷ Cündioğlu, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Din ve Siyaset*, 29-31.

II.Meşrutiyet’le beraber Türkçe hutbe konusu da gündemdedir. Sıratı Müstakim dergisinde hutbeler eleştirilerek “*zaten bu hutbeleri anlayan bilen yok ki. Birçok kimseler cumaya gelirler de hutbeyi dinlemezler bile. Zaten dinleseler de bir şey anlayabilecekler mi? Heyhat!*” diye bitirir.⁷⁰⁸ Dergiye mektuplar yağar. Tartışmaya Sebilürreşad dergisi de katılır. 1918’de camilerde Türkçe hutbe okunması yaygınlaşır. Türkçe namaz konusunda İmamı Azam fetvaları çerçevesinde Ömer Nesefî’nin Akaidin baş tarafında Farisiler için verdiği bir fetva esas alınarak 1913’te Şemsettin Yalıtıkaya tarafından bir yazı yazılır.⁷⁰⁹ Namaz Türkçe kılınabilir görüşünü 1934’te Cumhuriyet Dönemi’nde eski yazısını temel alarak tekrar yazıyor. Cumhuriyet Dönemi’nde ibadet dilinin Türkçeleştirilmesinde İmamı Azam’ın bu fetvası devamlı kullanılır. 1926 Ramazanı’nda ilk defa Türkçe namaz kıldırılır.

İslam’ın millîleştirilmesi bir proje haline gelir ve Dr. Reşit Galip’in “Müslümanlık: Türk’ün Millî Dini” başlıklı bir yazı ile 1932 Ramazanı’ndan itibaren Türkçe ezan, selâ, hutbe, Kur’an okumaları ile “din inkılabı” cephesi de açılmış olur. Türkçe namaza geçilmemiştir. O dönemin şahitlerinden Lewis; “*müezzinlere yeni ezan öğretilirdi ve 1933 başlarında çıkarılmış olan bir emir, fiilen yasaklamamakla beraber, Arapça ezanın yerine Türkçesini koydu*”⁷¹⁰ demektedir ve halkın en çok buna kızdığını belirtmektedir.

Bu dönemin bir diğer önemli olayı önemli bir noksanlık olan Türkçe tefsir konusunun Elmalılı Hamdi Yazır’ın hazırladığı “Hak Dini Kur'an Dili” tefsiri Cumhuriyet Dönemi’nde yazılmış ilk tefsirdir. Ayrıca 1925’te mecliste görüşmeler sonucunda “*Diyanet bütçesine 20.000 lira ek bütçe konularak A. Hamdi Akseki'nin ısrarlarıyla tercümenin Mehmed Akif'e, tefsirinin Elmalılı Muhammed Hamdi'ye, Buhari'nin tercüme ve şerhinin de Babanzâde Ahmet Naim'e verilmesini kararlaştı.*”⁷¹¹ Elmalılı tefsiri o günden beri en güvenilir tefsirler arasında sayılmaktadır. Cumhuriyet’in din politikalarından birisi de bu projedir. Laiklik yolunda ilerleyen bir devletin dini

⁷⁰⁸ Cündioğlu, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Din ve Siyaset*, 39.

⁷⁰⁹ Cündioğlu, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Din ve Siyaset*, 48.

⁷¹⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 411.

⁷¹¹ İshak Özgel, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın tefsiri ve hakkında yapılmış çalışmalar bibliyografya”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/19-20(2012):336.

neşriyata bütçe ayırması dinsiz toplum olmayacağı ve “millî bir din ihdası” projesine doğru hazırlıklarının işareti sayılabilir.

1932-1950 yılları arasında ezan Türkçe okunmuştur. İlginçtir 1950’de ezanın aslına dönüşüne millî din politikasının sahibi CHP de evet demiştir. Ezanın Türkçe okunmasına gösterilen tepkiler diğer bütün inkılaplardan fazla olmuştur. Günümüzde sık sık gündeme getirilmektedir. İnkılapçı kadronun yaptığı en büyük hatalardan da birisidir. Dinin sembolü haline gelmiş ve artık Türkçe olarak kabul gören ve dinin evrensel çağrısını değiştirmek sonuçta günümüze kalan tepkilere sebep olmuştur.

Lewis’in ifadesi ile;

“1930’larda Türkiye’de laikleştirmenin baskısı pek kuvvetli oldu. Her ne kadar, rejim alenen “antiislami” bir politikayı hiçbir zaman benimsememiş ise de, örgütlü İslamiyet’in iktidarına son vermek ve Türk halkının zihninde ve kalbinde onun gücünü kırmak arzusu açıktı. Dinî eğitimin yasaklanması, camilerin dünyevi amaçlara döndürülmesi, hukuki ve toplumsal reformların öğretilmesini kuvvetlendirdi. (...) Bütün bunlara rağmen Türkiye’de laikleşmenin hiçbir zaman, bazen zannedildiği kadar tam olmadığına dair birçok kanıtlar vardır.”⁷¹²

Bütün bunlar sonunda din “görünmez oldu” ama yoğun bir şekilde ve kontrolsüz bir şekilde toplumda yerini korudu. Özellikle istismar aracı olarak ve cahil kimseler tarafından halkın kandırılmasında kullanıldı. Osmanlı zamanında “şehirli Müslüman” tipi eridi. Geleneksel İslam şehirlerden daha çok köylerde yaşanır oldu. Bu da Türkiye’deki dini hayatın derinlik ve muhtevasının zayıflamasına sebep oldu. Berkes, Türkiyede devrimlerin İslamı yok etmediğini sadece devlet içerisindeki dini zayıflatıldığını söylemektedir.⁷¹³

⁷¹² Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 411-412.

⁷¹³ Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, (İstanbul: Adam Yayınları, 1997), 69.

3.6.7 İstiklal Marşı, Millî Semboller ve Günler

19.yüzyıl ulus devletlerin ve milliyetçiliklerin çağıdır. Her milliyetçilik ulus devletini kurduktan sonra millet ve millî kimlik inşasına yönelmiştir. Türdeş bir toplum inşa edilirken ortak dil, tarih, kültürün yanında ortak değer, sembol ve geleneklerden oluşan bir millî kimlik inşa edilerek bireyler ve sınıflar arasında bir bağ kurmak ve millî kimliğin ayırd edici yönleri oluşturulmaya çalışılmıştır.

Millî kimliğin ortak değerlerini oluşturan millî “bayrak, marş, üniforma, para, anıt ve kutlama gibi sembollerle topluluk fertlerine ortak mirasları, kültürel yakınlıkları hatırlatılır, ortak kimlik ve aidiyet duyguları güçlendirilir. Millet, engelleri aşmaya, meşakkatleri göğüslemeye muktedir "iman-teknesi" bir grup haline gelir.”⁷¹⁴ İnsanlar belirli sembol ve ritüellerle tutum ve inanç geliştirmek suretiyle “biz” duygusuna sahip olurken, farklı sembollere karşı da “öteki” ve hatta düşman tutumunu geliştirirler. Özellikle millî bayraklarla, asker üniformaları 19.yüzyılda adeta farklılıkları belirleyici olması açısından dikkat çekicidir.

Semboller ulus devletlerde olduğu kadar hiçbir dönemde bu kadar yaygın ve önemli olmamıştır. Millî semboller, gelenekler ve kutlamalar milliyetçiliğin duyguya ve inanca dayanan yönünün pratikler ve tekrarlarla devamlılık arzeden etkili yönünü oluşturmaktadır. Milliyetçiliğin temel kavramlarını cisimleştirerek milletin fertleri için görünür kılarak, soyut öğretilerin, duygusal tepkiler uyandıran elle tutulur somut terimlere dönüşmesini sağlar. Durkheim'ın tarif ettiği kolektif duygusal niteliklere milliyetçi sembol ve kutlamalardan daha fazla hiçbir şey sahip olmamıştır.⁷¹⁵

Tarih boyunca kutsala olan ihtiyaç ve bunun en örgütlü hali olan diller toplumlara yön veren en önemli itikat, ahlak, ibadet ve semboller dünyasını oluşturmuştur. 19.yüzyılla beraber seküler semboller ve ritüellere dayanan milliyetçiliklerle beraber “sivil din” olarak da nitelenen başına millî konulan her şey kutsallık kazanmaya başlamıştır. Aslında semavi olmayan dinlere ve paganizme bakıldığında onlarda kutsallıkta bir nesne ya da şahsa verilen kutsallıktan başka bir şey değildir. Dolayısıyla kutsallık çoğu

⁷¹⁴ Smith, *Millî Kimlik*, 35.

⁷¹⁵ Smith, *Millî Kimlik*, 125.

zaman “izafe” edilendir. İnsanın kutsal, dokunulmaz ve sorgulanamaz sayıp üstün kabul ettiği her neyse “kutsal” odur. O yüzden birine saçma gelen bir inanç bir başkasının uğruna ölebileceği bir şey haline dönüşebilmektedir.

Günümüzde millî olan her şey o millet için kutsal sayılmakta ve saygı beklenmektedir. Bütün bu semboller, marşlar, günler ve bayramlar belli bir anlama, tarihe ve geleneğe dayandırılmaya çalışılır. Bunlar eğitim sisteminin her kademesinde verilmeye çalışılır. Toplumun her kesimine hukuk, tören ve tekrarlarla benimsetilmeye çalışılır. Böylece “biz” duygusu içerisinde millî kimlik duygusu geliştirilmeye çalışılır.

Millî semboller ve ritüeller türdeş bir olmanın harcını oluştururken farklılıklarında üstünü kapatıcı bir işlev görürler. Dini dışarıda bırakan modern anlayışın “icadı” olan millî semboller ve ritüeller “sivil din” olarak nitelendirilmekte ve sorgulanamaz değerler inşa etmektedir. Dolayısıyla “sivil din” kavramı aslında toplumlara bayrak, marş, para, lider ve millî günlerle millî kimlik kazanıdırırken, bunu dinin meşruluğunu kullanarak millete aktarmaktadır. Bu, inancın her daim tazelenmesi gerektiğinden sürekli kutlamalar ve törenler düzenlenmektedir.⁷¹⁶

Millî kimliğin ve ulus devletlerin sahibi oldukları kitleye vermek istedikleri mesajları ve uyandırmak istedikleri duyguları içinde barındırması ve ezberlenmek suretiyle sık sık söylenmesi bakımından Millî marşlar çok önemli yer tutmaktadır. Genellikle edebî özelliği olmayan milletlerin zafer, yenilgi, umut ve beklentilerine vurgu yapan metinlerdir. Millî marşlarda genellikle ortak olan özellikler: vatan, millet, birlikte söylenen şarkı formunda ve devletle bağlantılı olmasıdır. İlk milliyetçilik olarak İngiliz milliyetçiliği 1745 yılında bütün Avrupa ve sömürgelerinde halkı ve imparatorluğu temsilen Kraliçeyi övme ve hatta ona yakarış şeklindedir. Bunun gerçekleşmesi için de Tanrı’dan yardım bile istenir.⁷¹⁷ 1792’de Marsilyalıların Ren’e yürüyüşüne katılanların söylediği “Ren Ordusu İçin Savaş Türküsü”, “La Marseillaise” olarak Strazburg’da bestelenerek 1795 yılında itibaren Fransa’nın ulusal marşı olarak kabul

⁷¹⁶ Sibel Özbudun, *Ayinden Törene, Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevi*, (İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1997), 126.

⁷¹⁷ Fatih Tepebaşılı, *Ulusal Marşlar ve Kimlikler*, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2004), 14.

edilmiştir. “Vatan evlatları haydi!” diye başlayan Fransız millî marşı vatan kavramına ve onun birleştirici kutsallığına vurgu yapan marştır.⁷¹⁸1841’de yazılan Alman millî marşında 14 defa Alman kelimesi geçer. Vatan kelimesi ile beraber onun üzerinde yaşayan Alman kadını, Alman sadakati, Alman şarabı ve şarkıları da bulunmaktadır. Vatanı değerli kılan üzerindeki Alman ırkına ait olan her şeydir vurgusu dikkat çekicidir.⁷¹⁹ Bugün millî marşı olmayan ülke yok gibidir. Özellikle II. Dünya savaşından sonra bütün devletler millî marş ve bayraklarını ilan ederek BM ‘de yer almışlardır.

Bizde ilk millî marş ulus devlet olarak Cumhuriyetle beraber olmuştur. II. Mahmut devrine kadar marş ihtiyacı hissedilmezken, devletin batılı reformlarla dönüştürülmesi ile marş ihtiyacı hasıl olmuştur. Mehteran bölüğünün Yeniçerilikle beraber lağvedilmesinden sonra Askerî Bando için çağrılan Guiseppe Donizetti Mahmudiye marşını bestelemiştir. Tanzimat Devrinde ilk millî marş olarak Mecidiye Marşı bestelenirken ve bugün kullanılan Türk bayrağı da bayrak olarak kabul edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda her padişah kendi marşını besteletmiştir: Mahmudiye Marşı, (1808-1839), Mecidiye Marşı (1839-1861), Aziziye Marşı, (1861-1876), Reşadiye Marşı, 1909-1918 yılları arası kullanıldı.

Türk millî marşı olan İstiklal Marşı adeta Millî mücadele ruhunu ve Türk milletinin bütün özellikleri ile tarihi misyonunu veren edebî değeri de olan bir marştır. Marşta edebî bir metin ya da marş olmanın ötesinde yazarının karakter, iman ve bilgisini de bulabilmekteyiz. “*Allah bu millete bir daha İstiklal Marşı yazdırmayın*” diyen şairin, marştaki samimiyet ve aktarılmaya çalışılan duygu yönüyle, “bunu ancak yaşamış biri” yazabilir dedirtecek cinstendir. Çanakkale şiirindeki duygu ve iman yoğunluğu, İstiklal Marşını da Mehmet Akif yazmalı dedirten cinsten olduğundan Hamdullah Suphi’nin ısrarları ile yazmıştır. Marşın anlattığı dünya ve verdiği duygu kadar marşın yazılma sürecinde yaşananlar da, millî marş ancak böyle yazılabilir dedirtmektedir. Akif, Devletin çöküşünü yakinen görmüş ve samimiyetle devleti kurtarmak için çırpınan ve Osmanlı coğrafyasının en uzak yerlerine bile görev aşkı ile giden samimi bir

⁷¹⁸ Tepebaşılı, *Ulusal Marşlar ve Kimlikler*, 35.

⁷¹⁹ Tepebaşılı, *Ulusal Marşlar ve Kimlikler*, 39.

Müslümandır.1920 Şubatında Balıkesir'de Zağanos Paşa Camii ile beraber pek çok yerde halkı Millî Mücadeleye katılma ve direnmeye teşvik maksadıyla vaaz ve konuşmalar yapmıştır. Dolayısıyla İstiklal Marşı derdi olan bir samimi bir dava adamının hissiyatının tercümesidir.

İstiklâl Marşı şiir olarak ahengi ve lirizmi yanında döneminin ana temayüllerini, temel sorunlarını tartışan, milletin son iki yüzyıldaki “yenilgi kültürüne” ve yine milletin tarihî azim ve kudretine işaret edercesine “Korkma! Sönmez bu şafaklarda yüzen alsancak” diye başlamaktadır. İstiklal Marşı “Meşahiri “Meçhule” denilen yani herkesin bilip de içindeki hikmeti araştırmadığı türden çok kıymetli bir fikir metnidir.

İstiklal Marşı’nın düşünce yapısını ve ana kavramlarını “İstiklâl, Millet, Din, Vatan, Medeniyet, Şehitlik, Ezan ve Ümit” kavramları oluşturmaktadır. Modern bir metin olmakla beraber dinî ve millî bir muhtevaya sahiptir. Padişah marşlarındaki Padişaha dönük ifadeler yerini “millele” bırakmıştır.⁷²⁰

İstiklâl Marşı muhtevası ve öne çıkan kavramları itibarıyla 1925’de kadar sürecek olan millet ve milliyetçilik anlayışının ve Millî Mücadele ruhunun tezahürüdür denilebilir. Metinde “millî kimlik” unsurları içerisinde dinî ve millî değerler ön plana çıkarılmaktadır. Özellikle vatan, mabed ve şehadet kavramları en fazla vurgu yapılan kavramlardır. Özellikle son mısra da “*Hakkıdır Hakka tapan milletimin hürriyet*” ifadesi tam bir millî kimlik tarifi olarak durmaktadır. Marşta Tanzimattan Cumhuriyete intikal eden “medeniyetçi” anlayışın eleştirisi sayılabilecek “medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar” ifadesi ile de “düşman”ın kim olduğu belirtilmektedir. Marş baştan sona hürriyet, mücadele ve ümit veren ve “millî kimlik unsurlarına” işaret eden bir metindir.

İstiklâl Marşı büyük bir heyecanla kabul edilmesine rağmen metinde geçen “ırk” kelimesinden dolayı İslamcı kesimin, dinî kavramlar çok geçtiğinden dolayı da seküler kesimler tarafından eleştirilere uğramıştır. Bu konuda en dikkat çeken 1946’da Necip Fazıl Kısakürek’in yaptığı eleştirilerdir. Hatta kendisi alternatif bir marş yazmış, kabul

⁷²⁰ İsmail Kara, *Bir Düşünce Metni Olarak: İstiklal Marşı*, (İstanbul: Dergâh Yayınları,2021),5-8.

görmeyince “Büyük Doğu Marşı” olarak yayınlamıştır. Necip Fazıl’ın başlattığı Mehmet Akif eleştirisi 1960’larda artarak devam etmiştir.⁷²¹

İstiklâl Marşı Cumhuriyet devri millet, millî kimlik ve dine bakışının birinci safhası olan 1925 yılına kadar olan sürecin anlayış ve ruhunu temsil etmektedir. Daha sonraki dönemlerin laik ve seküler politikaları ile çelişmektedir. Ancak marşın değiştirilmesi mümkünken bunun yapılmaması ayrıca düşünülmesi gereken bir husustur. Özellikle Atatürk’ün marşla ilgili söylediği şu söz önemlidir: “Bu marş bizim inkılâbımızı anlatır. İnkılâbımızın ruhunu anlatır. Bunu ne unutmak ne de unutturmak lazımdır. İstiklâl Marşı’nda İstiklâl davamızı anlatması bakımından büyük bir manası olan mısralar vardır. Benim en beğendiğim yeri de burasıdır: Hakkıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyet; Hakkıdır; Hakk’a tapan milletimin istiklal.” Benim bu millettten asla unutmamasını istediğim mısralar işte bunlardır. (...)”⁷²²

Ulus devletler 19.yüzyılda millî marşlarla beraber Hobsbawm’ın ifadesi ile törenler, semboller ve kutlamalara dayanan “gelenek icad etmek” zorunda idiler. Türdeş topluma birlik ve beraberlik duygularını verecek millî bayramlar, günler, törenler ve semboller devamlılığı sağlayacak şekilde düzenli olarak kutlanmalı ve hatırlanmalıdır. Modern dönemin ilk kutlamaları olarak 1789 Fransız ihtilali kutlamalarını görüyoruz. Osmanlı devletinde ise II. Meşrutiyetin ilanı olan 10 Temmuz 1908 “millî bayram ilan edilmiş ve 1935’e kadar kutlanmıştır. Cumhuriyetle beraber dinî bayramlar resmî olarak kutlanmamış, millî bayramlar resmî olarak kutlanmıştır. İlk millî bayram olarak “ulvi ve mübarek tarih-i millîye” olarak 23 Nisan olmuştur. 1929’a kadar Hakimiyet-i Millîye bayramı olarak kutlandıktan sonra 1929’da çocuk bayramı olarak kutlanmıştır. 1925 yılında Cumhuriyet Bayramı, 1926 yılında ise 30 Ağustos Zafer Bayramı kabul edilmiştir. II. Meşrutiyetle başlayan 1 Mayıs “amele bayramı” 1935’te “Bahar Bayramı” olarak kutlanmaya başlanmıştır.

Törenlere özel kıyafetle katılınması, yoğun ilgi gösterilmesi, yeni rejimi övücü ifadelerle Atatürk’e yönelik taltif ifadelerinin yer almasına özen gösterilirken devletin ve

⁷²¹ Kara, *Bir Düşünce Metni Olarak: İstiklal Marşı*, 158-161.

⁷²² Yaşar Çağbayır, *Bayrak Mücadelemiz ve İstiklal Marşı*, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2009), 9.

milletin “yeni” olduğuna vurgu yapılmasına hassasiyetle dikkat edilmiştir. Bütün konuşmalarda yeni bir “millet” ve “millî kimlik” inşasına yönelik ifadelerle özellikle yer verildiği ve lidere karşı övgü dolu sözlerin zamanla Atatürk’e “insanüstü” özellikler yüklenmesi noktasına vardığı görülmektedir. Atatürk “her şeyin borçlu olunduğu” “mürşidi evvel” “takdis edilen” gibi kutsallık ifadeleri ile konuşma ve yazılarda övülmektedir.⁷²³

1927’de yılında ilk defa İstanbul Sarayburnunda açılan Atatürk heykelinden sonra anıtlara ve heykel dikimine önem verildiğini ve törenlerin Atatürk heykellerinden başlatılması geleneğini görüyoruz. Bu dönemde her şeyde Atatürk’e işaret eden ve her şeye onun sayesinde ulaşıldığını ifade eden yazı ve görüşler yoğunlaşmaktadır. Özellikle inkılaplar ve başarıların öncesi olmadan Cumhuriyet döneminde düşünülmüş ve uygulanmış oldukları yönünde geçmişle bütün bağları kesme anlayışı her alanda göze çarpmaktadır. Bu yüzden Cumhuriyet dönemi inkılap ve uygulamalarının öncesini oluşturan Osmanlı dönemi köklerine önem verdik.

3.7. Kimlik İnşasının Araçları: Türk Ocakları, Halkevleri, Millî Mektepler

Ulus devletlerin ideolojilerini ve kimlik inşalarını yaygınlaştırma ve benimsetme hususunda “aydınlanmacı” ve “hümanizm” görüşlerinin de etkisi ile eğitim adeta fetiş hâline gelmiştir. Halkın aydınlatılması, okuryazarlık ve bilginin tabana yayılması adeta modernleşmenin seferberlik haline getirdiği düşüncelerdir. Her ulus devlet “makbul vatandaş” inşasına çalışır. Bunu devlet ideolojisinin aygıtları dediğimiz kurumlarla sağlamaya çalışır. İktidar hiçbir devirde modern dönemde olduğu kadar inşacı olmamıştır. Bu durum Tanzimat’la başlayan süreçte kaçınılmaz olarak Cumhuriyet Dönemi’nde zirveye ulaşmıştır. Çin yakın zamana kadar tek çocuk politikası ile insanların üreme hürriyetlerini bile düzenlemiştir. Bakıldığı zaman modern devletle döneminde her şeyin resmî olarak kabul edilen bir normali bulunmakta ve bu, eğitim ve medya ile “endoktriner” bir şekilde insanlara öğretilmektedir.

⁷²³ Gülbeyaz Karakuş, *Cumhuriyetin Politik-Teolojisi*, (Ankara: Cedit Neşriyat, 2018), 282-286

Devletlerin kabul ettiği resmî dil, din, mezhep, tarih ve kùltür anlayışı, faydalı-zararlı anlayışı, dost-düşman tanımları v.s. bulunmaktadır. Bunların ortaya çıkardığı bütüne “millî kimlik” diyoruz. Bunların inşasında ise günümüzde en etkin araçlar eğitim, medya ve hukukî mevzuattır.

Tanzimat’la başlayan modernleşme ile birlikte Osmanlıda ilk değışenler hukuk, idari yapı ve eğitim olmuştur. Bütün bunlara uygun insan yetiştirmek için de modern eğitim kurumları ve de eğitimin yaygınlaştırılması fikri hız kesmeden baş meselelerden biri olmuştur. O günden beri de eğitimin modernleşmesi yanında “millîlik sorunu” ortaya çıkmıştır. Devletin ideolojisinin ve istenilen “makbul vatandaş” tipinin tanımlanması ve bu kurumlarda inşasının gerçekleştirilmesi için durmadan uğraşmıştır. Eğitime yön veren iki temel nokta ortaya konulmuştur: Avrupa’ya benzeyen ama millî kalabilen. Bu iki temel unsurda batıya benzemek Cumhuriyet’e kadar devam etmiştir. Cumhuriyet Dönemi’nde Batı’ya benzemenin yanı başında bulunan millîlik çoğunlukla İslam olarak bulunurken bu Cumhuriyet’le seküler milliyetçiliğe dönüşmüştür. Cumhuriyet’in kimliğe eklediği üçüncü bir kutsal da “bilimcilik”tir.

Tanzimat Dönemi çok yaygın olmasa da özellikle devletin ihtiyaç duyduğu elemanların yetiştirilmesi amacıyla hepimiz “Osmanlıyız” temel düsturu ile hareket eden bir eğitim sistemine sahip olmuştur. 2.Abdülhamid devrinde Anadolu’ya kadar yayılan devlet ve gayrimüslim okullarında “modern, dindar ve itaatkâr”ın yanında Türkçe bilen Osmanlıcı-İslamcı arasında gidip gelen bir ideolojiye sahip müfredat hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Devletim eğitim ideolojisinin oluştuğu ilk dönemler 2.Abdülhamit dönemidir diyebiliriz. Bu dönem çoğu yerde uygulanamamış olsa da resmi dil ve eğitim dili olarak Türkçenin kabul edildiği ilk dönemdir. Türk milliyetçiliğinin kadrosunun modern okullardan çıktığı dönem bu dönemdir. İTC ve Cumhuriyet kadroları Abdülhamit müfredatının eseridir.

3.7.1. Türk Ocakları

İTC dönemi İslamcılık-Türkçülük arasında gidip gelmelerle şekillenen resmî ve eğitim ideolojisi olarak Tanzimat’tan itibaren başlayan Batıcı anlayışa “millî” kelimesinin eklendiği dönemdir. Bu dönemde ilk defa kurum ve kuralların başına “millî” kelimesi eklenerek “Türk” kavramının içeriği de doldurulmaya başlanmıştır. II.Meşrutiyet Dönemi’nin hürriyetçi havası içerisinde canlanan ve Batılı anlamda fikir ve partilerin

oluşmaya başladığı bu dönemde “ilmî Türkçülük” yapma iddiasıyla 1908’de kurulan “Türk Derneği” kuruldu. Kurucuları arasında “Ahmet Mithad, Emrullah Efendi, Veled Çelebi, Necib Asım, Korkmazoğlu Celal, Akçuraoglu Yusuf, Akyığıtoğlu Musa, Fuad Raif (Köseraif), Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Ferit, Bursalı Tahir, Agop Boyacıyan, Arif, Mülkiye Mektebi Müdürü (Mehmed) Celâl, Ahmet Hikmet ve Ispartalı Hakkı (Ağlarca)”⁷²⁴ Dernek 1911’de İstanbul merkez olmak üzere şubeler de açmıştır. Osmanlı Devleti sınırları dışında açıldığı tek yer Budapeşte’de “Edebiyyât-ı Osmanîyye Cemiyeti” olarak Macaristan’dır. Ayrıca ünlü Türkolog Vambery fahri başkanı olmuştur. Dernek Türk olmayanları da kabul etmiştir. Dernek dilde Türkçü ancak politika da Osmanlıcı kalmıştır. Dil konusunda “Osmanlı lisânın’ın Arabi ve Fârisî lisânlarından ettiği istifâde gayri münker bulunduğundan ve Osmanlı Türkçesini, bu muhterem lisanlardan tecrid etmek hiçbir Osmanlının hayâlinden bile geçmeyeceğinden.”⁷²⁵ Şeklinde nizamnamede “resmi dil olarak “Osmanlıca” kabul edilmektedir. Dernek daha sonra faaliyetleri ve ayda bir yapılan toplantıları uzun süre aksaması sonucunda yerini üyelerinin büyük çoğunluğu 1911’de kurulan Türk Yurduna ve 1912 ’de kurulan Türk Ocağına geçmişlerdir. Dernekten geriye 7 sayı Türk Derneği ile Necib Asım’ın Türklerin Pek Eski Yazısı ve Bursalı Tahirin 1911 ’de yayımlanan Türklerin Ulûm ve Fünûn’a Hizmetleri adlı eserleri kalmıştır.⁷²⁶

1914’de Parvus Efendi İktisadiyat, Ziya Gökalp İctimaiyat yazıları ile pek çok değerli isim Türkçülerin yayın organı olan Türk Yurdu’nda yer almıştır. Türk Yurdu dergisi diğer fikirlerin dergileri olan başta Sebilürreşad ve İctihad ile bir daha hiçbir zaman o

⁷²⁴ Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 16.

⁷²⁵ Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları*, 26.

⁷²⁶ Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları*, 34.

(30 Kasım 1911) “yayımlanan ilk sayısında ise, Türk Yurdu dergisi amacını şöyle açıklamaktadır: “Türklüğe hizmet etmek, Türklere fâide dokundurmak istiyoruz. Maksudumuz işte budur. Maksada erişmek için hangi yollardan yürüyeceğimizi, mecmûamızın mündericâtı göstereceğinden mesleğim izin teşrihini fazla buluyoruz Tanrı yardımcımız olsun ” Kendini, “açıklan açığa Türk nasyonalisti olan biricik mecmua” olarak tanımlayan Türk Yurdu (...) başta Rusya olmak üzere Türk unsurunun yoğun bir biçim de yaşadığı yerlerde büyük ilgi ile karşılanmıştır. Gerçekten de Vazife’nin “damalarında Türk kanı taşıyan her ferde” coşkuyla önerdiği’ Türk Yurdu’nun Rusya’da yaşayan Türkler arasında “mukaddes bir kitap olarak elden ele” dolaştırılması üzerine Çarlık yönetimi tarafından ülkeye sokulması yasaklanmış, hatta dergiyi bulunduranlar koğuşurmaya uğramıştır.”

Bknz: Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları* 43.

seviye ve hararete ulaşamayacak olan polemikler ve yazılar ile Cumhuriyet'i ve günümüzü etkilemiştir.

Türkçülüğün teşkilatlanma dönemi olan 1911' de kurulan Türk Yurdu cemiyeti ve dergisi Türk Ocakları'nın kurulması ile üyeleri ile beraber Türk Ocaklarına geçmişlerdir. Türk Yurdu dergisi daha sonra Türk Ocaklarının yayın organı olarak çok önemli hizmetlerde bulunarak günümüze kadar gelen tek dergi olma ünvanını korumaktadır. Türk Ocakları kurulduğu andan itibaren Türk Yurdu ile beraber entelektüel ve şehrili bir Türk milliyetçiliğinin inşasında mektep görevi görmüştür. İstanbul'da eğitilmiş ve donanımlı Türk olmayan insanların bile uğrak yeri olmuştur. Edebiyat ve fikir tarihimizde önemli bir rol oynamıştır. Kurumsallaşmanın zayıf olduğu ülkemizde bugüne kadar Türk Yurdu dergisinin ve yeniden faaliyete geçen Türk Ocaklarının gelmesi bile çok önemlidir.

Türk Ocakları İttihat Terakki Dönemi'nde üyelerinin çoğunun parti üyesi olması sebebiyle hükümetle organik bir ilişkiye girmiş olması Cumhuriyet Dönemi'nde de yaşanmıştır. Türk Ocakları CHP'nin milliyetçiliği ilkelerinden sayması ile CHP'nin kültür ocağı konumuna girmiştir. Türk Ocaklarının Genel Merkezinin İstanbul'dan Ankara'ya taşınması ve yine yönetici üyelerinin CHP'de bulunması Türk Ocaklarını inkılabın amaçlarına hizmet eder hale getirmiştir.

1927 yılında Türk Ocakları IV. Kurultayında Türk Ocaklarının Tüzüğü'nde yapılan değişiklik CHP politikaları uyumlu hale getirilmesinin tipik örneğidir. *“Türk Ocağının maksadı, millî şuurun kuvvetlendirilmesine, medenî ve sıhhî tekâmülün teminine ve millî iktisadın inkişafına çalışmaktır. Türk Ocaklarının fiilen iştigal sahası Türkiye Cumhuriyeti hudutları dâhiline münhasırdır.”* Tüzükten “Türkler” veya “bütün Türkler” kelimeleri kaldırılmıştır. *“Türk Ocaklarının iştigal sahası Türkiye Cumhuriyeti hudutları dâhiline münhasırdır.”*⁷²⁷ ifadesi ile kuruluşundan itibaren savunduğu “Türkçülük” sadece “Türkiye Türkçülüğü” şekline dönüşmüştür. Atatürk dönemi milletçiliğinin milliyetçiliğinin Turancılık ve Dış Türkler kavramına uzak duruşu ve

⁷²⁷ Yavuz Özdemir, Elif Aktaş, “Halkevleri”, *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*,45(2011):239.

1931’de Türk tanımından “ırk” şartını kaldırılması gibi hususlar Türk Ocaklarının kuruluş felsefesine aykırı noktalardır.

*“1927 yılında Türk Ocakları yasasına eklenen ‘‘Cumhuriyet Halk Fırkası ile devlet siyasetinde beraberdir’’ kaydı, yine aynı yıl yapılan CHF Büyük Kongresi nde partinin ‘‘murakabesi’’ altında bir kuruluş’’*⁷²⁸ sayması Türk Ocaklarının vesayet altına girdiği dönemlerdir. Ancak, Türk Ocaklarının taşradaki yaygınlığı, CHP dışında faaliyetlerde bulunması ve entelektüel gücü hükümeti rahatsız etmeye başlamıştır.

1930 yılında Türk Ocaklarının milliyetçilik anlayışı ile bazı üyelerin Serbest Fırkaya katılmaları, Hamdullah Suphi’nin çoğulculuk ve düşünce özgürlüğünden bahsetmesi gibi sebeplerin yanında “Tek Parti” anlayışı çerçevesinde “Kemalist” anlayışın Güneş dil teorisi ve Tarih tezi ile uyumlu kimlik inşa sürecinde Türk Ocakları engel olarak görülerek 1931’de kapatıldı.⁷²⁹ Türk Ocakları yerine Halk Evleri açıldı. Türk Ocaklarının mevcut yapısı ve üyeleri Halk evlerine devredilerek kısa sürede yapılanma sağlanmış oldu.

Bütün iktidarlar ve yönetimler ne kadar güçlü olursa olsun halka yaptıklarını anlatarak ikna etmeye ya da halkın rızasını almaya ihtiyacı vardır. Bu iktidar devrimler ya da inkılaplar yapan modernleştirici bir iktidarsa yaptıklarını ve ideolojisini benimseyecek kitlelere ihtiyacı vardır. Ayrıca her ulus devlet inşa etmeye çalıştığı “millet” ve “millî kimliği” ister ikna ile ister “endoktriner” bir şekilde kitlelere ulaştırmaya çalışır.

3.7.2. Halkevleri ve Millî Mektepler

Cumhuriyet Dönemi özellikle Harf İnkılabı sonrasında genel bir seferberlik başlatmıştır. Bu dönemde tarih ve dil çalışmaları için kurulan kurumların yanında inkılabı ve inkılapları halka anlatmak ve benimsetmek aynı zamanda Cumhuriyet’in vatandaşlarını inşa etmek için kurulan iki temel kurum görüyoruz: Halkevleri ve Millet Mektepleri.

Cumhuriyet döneminde de inkılapçı nesiller ve inkılabın ideallerini halka ulaştırma da kapatılan Türk Ocaklarının yerine kurulan Halk Evleri, Halk Odaları ve Millet

⁷²⁸ Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları*, 402.

⁷²⁹ Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları*, 402-403.

Mektepleri bu amaçla kurulmuştur. 1932 yılında Avrupa'daki pek çok yetişkin eğitiminin örnekleri incelenerek Halkevleri kurulmuştur. Özellikle 1930'larda Alman eyaletlerinde "Yurttaş evi" veya "Hemşirevi", köylerinde ise "Toplum evleri" bulunmaktaydı. Bu kurumlar halka konferanslar, kurslar vererek onların bilgi ve becerilerini artırmak aynı zamanda da millet bilinci oluşturmak amacıyla kurulmuştur. Macaristan'da, İtalya'da, İngiltere'de de buna benzer dernek ve kurumlara rastlanmaktadır.⁷³⁰ Bu kurumlar mesleki ya da el becerisinin yanında genel kültür ve vatandaşlık bilgisi vermeleri ile de okulla tanışmamış kitlelere millî kimlik kazandırmayı da amaçlamaktaydı.

Halk Evleri projesinin başına Maarif Vekili Reşid Galip getirilmiştir. Reşit Galip, Ankara Türk Ocağı binasında yapılan toplantıya Recep Peker, Şevket Süreyya Aydemir, Hasan Cemil Çambel, Cevdet Nasuhi, İsmail Hüsrev Tökin, Vildan Aşır Savaşır gibi önemli isimler katılmıştır. 1932 yılında açılan ve sayısı 34 olan Halkevlerinin Ankara'daki açılışında Peker, Evlerin düzenli eğitim-öğretimin yanında halk eğitimi ve terbiyesini icra etmek için kurulmuş olduğunu ifade eder. Peker açılış konuşmasında, itinalı bir kültür çalışması ile millî birliği yükseltmenin hedeflendiğini, bu asırda milletleşip, milletçe kaynaşmak için mekteplerin dışında yetişkin eğitime önem verilmesi, birlikte çalışma fikrinin ve alışkanlığının oluşturulmasının lazım geldiğini belirtmektedir. Recep Peker burada özetle milletleşme ve kültürel gelişmenin önemine değinmiştir. Reşit Galip ise Halkevlerine neden ihtiyaç duyulduğundan ve Halkevi talimatnamesindeki maddelerden bahsetmiştir.⁷³¹

Halkevleri özellikle yayın organı olan Ülkü Dergisi aracılığı ile pek çok çalışmaya öncülük etmiştir. Ayrıca halk evlerinde verilen dersler ve kurslar da halkın memnun olduğu konular arasındadır. Halk evleri özellikle inkılaplar konusunda halkı bilgilendirmek ve yönlendirmek için o dönem şartlarında birebir ilişki yönünden etkili olmuştur. Köylerde de Halk Odaları kurulmuştur. Bu iki kurum 2.Dünya savaşının

⁷³⁰ Özdemir ve Aktaş, "Halkevleri", 248.

⁷³¹ Özdemir ve Aktaş, "Halkevleri", 247.

ardından eski dinamizmini kaybetmiş ve 1951 yılında da kapatılarak mal varlıkları Türk Ocaklarına tekrar devredilmiştir.

Halkevleri her zaman CHP'nin arka bahçesi olarak görülmüştür. O yüzden de Demokrat Parti zamanında kapatılmıştır. Bu söylenenler doğru olmakla beraber pek çok insanın okuma-yazma, folklor araştırmaları, türkü ve kelime derleme, yabancı dil ya da yazı yazma yeteneklerine yön veren kadınlara ve köylülere yönelik değişik kurslar düzenleyen kurumlar olması sebebiyle faydaları da olmuştur. Düzenlenerek dönemin şartlarına uygun hale getirileceğine kapatılmıştır. Bir diğer dönemin önemli kurumu ise Millet Mektepleri'dir. 1928'de yapılan Harf İnkılabından sonra yeni alfabenin halka öğretilmesi için 1929'da Millet Mektepleri kuruldu. Millet Mektepleri devletin ve İnkılapların halkla doğrudan iletişim kurmasıdır. Okuma yazmanın yanında her yaştan insana ve özellikle kadınlara devletin işleyişi, vatandaşlık, dilekçe yazma gibi genellikle vatandaşlık bilgileri de verilmiştir. Devletin güçlü bir halkla ilişkiler çalışması sayılacak olan çalışma daha sonra Halk Evleri ile ikinci plana düşmüştür.

Cumhuriyet yeni vatandaş inşası gerçekleştirmek ve inkılaplarını halka ulaştırmak için Türk Tarih Kurumu ve Türk Dilini Araştırma Cemiyeti ile aydınlara, Millet Mektepleri ve Halk Evleri ile de vatandaşa ulaşmaya çalışmıştır.

Atatürk dönemi olarak nitelendirebileceğimiz ve “millî kimlik inşasında” tek karar verici hatta teoriler üretici olarak görülen Atatürk dönemi 1938 yılında son bulmuştur. Bu dönem 1928-1938 arası on yıllık dönemde kurultaylar, teoriler, politikalar ve kurulan kurumlarla oldukça yoğun geçmiştir. Dilde tasfiye ve tarih tezleri gibi bazı çalışmalar daha Atatürk zamanında terk edilmiş ya da sessizliğe terk edilmiştir. Atatürk'ün arkasından gelen İnönü dönemi Atatürk döneminden devamlılıklar ve kopuşların haricinde baş aktör olarak Cumhurbaşkanı yerine başka isimlerin “millî kimlik inşasında” yer alması bakımından önemlidir.

3.8. İnönü Dönemi ve Millî Kimlik İnşası Politikaları

İnönü dönemi Cumhuriyet tarihinin en çok tartışılan dönemidir. Bunun en başta gelen sebebi Atatürk'ten sonra gelmesi sebebiyle her zaman Atatürk dönemiyle karşılaştırılmasıdır. İkincisi ise inkılapların devamlılığı ve Türkiye için kritik yıllar sayılan II. Dünya savaşı yıllarına denk gelmesidir. Bu dönemin bir diğer özelliği de çok partili hayata geçilerek Tek parti iktidarının son bulmasıdır.

İnönü Atatürk'ün vefatından bir yıl öncesine kadar yanından hiç ayrılmamış ve Şevket Süreyya Aydemir'in İnönü'yü anlatan kitabına verdiği isimle Cumhuriyet'in "İkinci Adam"ıdır. Harold C. Armstrong "Bozkurt" kitabında Aydemir'e katılmaz, "*İnönü 'ne Atatürk'ün dehasına, ne de aklına sahipti, der 'Hatta Armstrong İnönü'nün birçok açıdan 'aşırı derecede bön ve cahil' olduğunu, 'akla ve biraz yaşam deneyimine sahip hiç kimsenin yapmayacağı yanlışlar yaptığını' öne sürüyordu.*"⁷³² Ancak İnönü üzerinde herkesin ittifak ettiği özelliği çalışkan, titiz ve detaycı olmasıdır. Doğrusu, ikinci adamda bulunması gereken en önemli vasıflardır. Cumhuriyetin kuruluşundan 1950'ye kadar Türk devlet ve siyaset hayatının değişik kademelerinde, tarihî Mudanya görüşmeleri ve Lozan Antlaşmasında baş aktördür. Her zaman Atatürk'ün ve inkılapların yanında olmuştur.⁷³³

İnönü'nün Millî Mücadele'ye katılması konusunda da kararsızlığını Karabekir şöyle anlatmaktadır: "29 Kasım günü Zeyrek'te (İstanbul) İnönü'nün son derece "her şeyi bir kenara bırakarak askerlikten çekilmeyi ve "köylü olalım, senin kaç liran var? Birleşelim, Kazım Ağa, İsmet Ağa olalım, çiftçilikle hayatımızı sürdürelim." dediğini anlatır. Kazım Karabekir şöyle cevap verdiğini söyler: "Zannediyor musun ki bizi yaşatacaklar. Ermenilerle Rumlar, Şark'tan, Garp'tan Türklüğü boğacaklardır. Bırak ki benim tarla alacak param yok. Fakat olsa da ayaklar altında zelilâne ölmektense milletimizin bu kadar senelik yediğimiz ekmeğini namuskârane ölmekle ödemek daha çok yakışmaz mı?"⁷³⁴ Karabekir'in bu hatırasının samimi iki arkadaş arasındaki konuşma olduğu, gerçekte ise İsmet Paşa'nın her zaman Atatürk'ün ve Kuvayı Milliye'nin yanında olduğu Nutuk, Rauf Orbay ve Ali Fuat Cebesoy'un ifadelerinden anlaşılmaktadır.

İnönü'nün çok eleştirilmesinin ana sebebini İnönü 1956'da yaptığı bir konuşmasında, "kendisini eleştirenlerin ondan, aslında Atatürk'ten sormak isteyip de bir açıklama alamayacakları uygulamaların hesabını sormak istediklerini belirtiyordu. Öte yandan,

⁷³² Metin Heper, *İsmet İnönü*, (İstanbul: İşbank Yayınları,2008), 3.

⁷³³ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam II*, (İstanbul: Remzi Kitabevi,2013),18-19.

⁷³⁴ Feridun Kandemir, *Mustafa Kemal Arkadaşları ve Karşısındakiler*, İstanbul:Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964), 20.

*Atatürk'ün ateşli destekçileri de Atatürk'ün görkemini yükseltmek için, İnönü'ye hakkını vermediler.”*⁷³⁵ şeklindedir.

İnönü bütün bu eleştirilere rağmen Türk siyasi tarihinde savaşı bilen bir kadro olarak ülkeyi II. Dünya Savaşı'na sokmaması ve çok partili hayata geçirmesi ile anılmaktadır. İnönü'nün II. Dünya Savaşı'nda adeta kurtlarla dans etmesi ve her iki tarafı da oylaması sonuçta kim kazanırsa kazansın Türkiye'nin uçurumun kenarından dönmesi anlamına gelmektedir.⁷³⁶ Tıpkı I.Dünya Savaşı gibi II.Dünya Savaşı'nda Batı'nın paylaşım savaşıydı. İki savaşta da savaşacak güçte değildik. Bu durumun farkında olan İngiltere Başbakanı Sir Winston Churchill “1950’lerde, Başvekil Adnan Menderes’e İnönü'nün ne yaptığını sormuş, İnönü'nün baş rakibi Menderes onun hakkında küçümseyici sözler sarf edince itiraz etmişti: *“Ama birtakım meziyetleri var.”*⁷³⁷ demiştir.

Kinross'a göre,

*“Atatürk'ün akli genel konulara hâkim, kalıpcı olmayan bir şekilde, cesurca muhakeme etme yeteneğiyle hızlı ve esnek” çalışırken, İnönü'nün akli daha sınırlı, yavaş kavrayan, acele etmeden, ayrıntıları özenle işleyen bir şekilde çalışırdı. Atatürk ruhsal olarak serüvenci, karakter olarak bağımsız, eylemde kararlıydı; İnönü temkinli, başkalarının görüşlerine bağımlı, inisiyatif alma konusunda sınırlı, karar verirken tereddütlüydü. Kinross ayrıca, İnönü Atatürk'ün antiteziydi; bu yüzden ona ancak planlarını uygulatma konusunda ihtiyaç duyardı. İnönü, Atatürk'ün vazgeçilmez gölgesi oldu”*⁷³⁸ yorumu yaparak Şevket Süreyya'nın “İkinci Adam” tanımını doğrulamaktadır.

İnönü ilerleyen yaşına rağmen öğrenmeyi seven birisidir. Elli yaşından sonra Keman ve İngilizce'ye merak sarmıştır. Atatürk'ün vefatından sonra onu “Ebedi Şef” kendisini de “Millî Şef” ilan etmiştir. Kendi döneminde genel barış ilan edercesine Atatürk döneminin küskün ve muhaliflerine siyasette yer vermiştir. Özellikle uzun yıllar tecrit edilmiş olan Kazım Karabekir'e meclis başkanlığını vermiştir.

⁷³⁵ Heper, *İsmet İnönü*, 5.

⁷³⁶ Aydemir, *İkinci Adam II*, 137.

⁷³⁷ Heper, *İsmet İnönü*, 7.

⁷³⁸ Heper, *İsmet İnönü*, 10.

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı dönemi “Tek parti iktidarının “ikinci perdesini oluşturur. Birinci bölümden en önemli farkı Atatürk'ün olmamasıdır. Aslında 1930'dan itibaren siyaset ve devlet hayatında İnönü daha faaldir. Atatürk, 1928 Harf İnkılabı ile başlayan ve 1930'dan sonra hız kazanan kültürel inkılaplara ağırlık vererek millet ve millî kimlik inşasının temel yapı taşları olan dil, tarih ve din inkılapları uğraşmıştır. Atatürk'ün ölümünün ardından hemen ertesi günü 11Kasım 1938'de sorunsuz bir şekilde 399 milletvekilinden oy vermeye katılan 348'inin oy birliğiyle cumhurbaşkanı seçilmesi İnönü'nün bürokrasi ve meclise hâkim olduğunu gösterir.

İnönü dönemi ile Atatürk dönemi arasındaki en önemli fark ikisi arasındaki radikalizm farkıdır. Harf İnkılabında Enver Paşa zamanındaki alfabe uygulamasının yarattığı kargaşaya dayanan İnönü'nün çekimserliği başka hiçbir konuda görülmez. Arada ufak tefek ayrılıklar olsa da Atatürk ile neredeyse her konuda hemfikirdir. Atatürk ekonomide biraz daha liberallik yanlısıdır. Özellikle Celal Bayar'a Başbakanlığı vermesi bunun göstergesidir. İnönü'nün seçilmesi ile Atatürk dönemi inkılap ve stratejilerinden dönülmeyeceği konusunda herkes hemfikir olmuştur.⁷³⁹ İnönü dönemi muhaliflerle barışma noktasında başarılı olmuştur. Cumhuriyetin kuruluşunda bulunmuş pek çok isim İnönü döneminde ülkeye dönmüş ya da görev verilmiştir. Bunlardan en ünlüleri Halide Edip Adıvar'dır. 1939'da İngiltere'den ülkeye döndüğü gibi DP listesinden milletvekili de seçilmiştir.

İnönü dönemi politikaları dış dünyadan etkilerin çok hissedildiği bir dönemdir. Özellikle II. Dünya savaşı yıllarında çok hassas bir tarafsızlık politikası takip edilmeye çalışılmıştır. İç kamuoyunda özellikle basında savaşın gidişatına göre saf tutanlar görülmektedir. Almanyanın hızlı yükselişi karşısında Babıalide Hitlerci olanlarla, Alman yanlısı yayın konusunda para almak suçlananlar bile vardır. Bu dönem SSCB'nin de etkisi ile komünizmin yazarlar arasında taban bulduğu yıllardır. Bu yıllarda basında ve fikir hayatında canlılık göze çarpmakla beraber, devletin temel politikalarına uymadığı düşünülenlerin yargılanma ve hapis yatmaları da Türk siyasi hayatının geleneği olarak devam edegelmiştir.

⁷³⁹ Aydemir, *İkinci Adam II*, 29-32.

İnönü dönemi pek çok yönüyle inkılapların ve kimlik politikalarının devam ettiği yıllardır. Ancak bu dönem özellikle dış dünyadan yansıyan etkilerle pek çok olaya ve politika değişikliklerine uğramıştır. Özellikle 1945'ten sonra Yakup Kadri ve Nadir Nadi İnönü dönemini “Kemalizmden tavizler dönemi” olarak görerek eleştirirken, Behçet Kemal Çağlar 1949'da partiden istifa ederek İnönü'yü altı ilkedен sapmakla suçlar. Bu dönem üzerine yazan M. Heper, K.Karpat, S.Akşın, Ş.Turan Kemalizmden sapma olmadığını savunurken Taha Parla altı ilkenin bu dönemde daha da katılaştığı görüşündedir. Hatta meclisteki milletvekillerinin bile fazla değişmediği yapılan çalışmalarda görülmektedir. Sina Akşın “karşı devrim” olarak 1950 sonrasını gösterirken İnönü döneminin Atatürk'ün ilke ve inkılaplarının uygulandığı ve yerleştirilmeye çalışıldığı dönem olduğu görüşündedir. N.Berkes ve A.İlhan ise Atatürk mirasının heba edildiği yıllar olarak görürler ve A.İlhan faşizan eğilimler taşıyan bir dönem olarak bu dönemi başarısız bulur.⁷⁴⁰

Bu dönem millî kimlik politikaları üzerine O.Türkdoğan, milletleşme ve millî kimlik inşa etmek için ortak köklere yönelme suretiyle bir tarih ve dil bilinci oluşturmak isteyen Atatürk'ün görüşlerinin bu dönemde “Türk Hûmanizma” teziyle yok edilmeye çalışıldığını söylemektedir.⁷⁴¹ Özellikle Köy Enstitülerinin sınıf bilincine dayalı bir toplum modeli yaratmaya çalıştığı ve Greko Latin kültüre dayalı Hûmanizma anlayışının Atatürk'ün Türk milliyetçiliğine dayalı millî kimlik inşasını parçalayarak pagan ve Hristiyan temelli bir kültüre dayalı topluma yabancı bir aydın kesim oluşturduğu yönünde eleştiriler mevcuttur.

İnönü dönemi ile beraber aslında “Kemalizm”in ne olup, olmadığı ile gerçek Kemalizm tartışmaları da ortaya çıkmaktadır. Ortada belli bir ideolojik ya da doktriner metin olmadığından Atatürk dönemi uygulama ve politikalarına dayanarak İnönü döneminde herkes birbirini sahte Kemalistlikle suçlar olmuştur. Tamamen Pragmatik bir lider olan Atatürk'ün uygulamalarının yine aynı şekilde olmasa da derece farkı ile İnönü döneminde de devam ettiğini ancak İnönü dönemi kültür ve millî kimlik inşa

⁷⁴⁰ Seçkin Çelik, *İnönü Döneminde Kemalizm*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları,2021),13-20.

⁷⁴¹ Orhan Türkdoğan, *Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı*, (İstanbul: IQ Yayınları,2005),395.

politikalarında baş aktör olarak yer alan Hasan Ali Yücelin uygulamalarının farklılıklarına işaret edeceğiz.

3.8.1. Varlık Vergisi ve Azınlıklar Politikası

İnönü dönemi iki döneme ayrılabilir: II. Dünya savaşı yılları (1939-1945) ile çok partili hayata geçiş (1946-1950) dönemleridir. Özellikle 1939-1945 arası savaşa tedbir amaçlı askere alımların çok olması üretimin düşmesine tüketimin artmasına sebep olmuştur. Bu dönem yaşanan yokluklar ve savaşın etkilerinden korunmak için çıkarılan “Millî Korunma Kanunu” çerçevesinde ekmeğin karne sistemine bağlanması unutulmamıştır. Bu dönem “savaş ekonomisi” dönemi isimlendirilmektedir. Bu dönemin ekmek karnesinden sonra en çok bahsedilen uygulaması ise Varlık Vergisi Kanunu’dur. Bu kanun Lozanda tamamen ülke dışına çıkarılmaları istenen azınlıklara yapılan sert politika olarak yorumlanmıştır.

11 Kasım 1942 tarihinde kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu ile “tüccârlar, emlâk ve akar sahipleri ve büyük çiftçilerden toplanacak, mükellefiyet sınırı beş yüz liradan başlayacaktı. Emlâk ve akar sahiplerinden, yıllık kirâsı iki bin beş yüz lirayı geçenler, komisyonlarca tayin edilen miktarı ödemeye mecbur tutulacaklardı. Büyük çiftçiler varlıklarının %5'ini geçmeyecek şekilde ödeme yapacaklardı. Tüccârlar ise kazandıkları paranın ilgili komisyon tarafından takdir edilecek kısmını ödemekle zorunlu tutulmuşlardı.”⁷⁴² Kaymakam ve valilerin başkanlığında toplanan komisyonlar mükellefleri gayrimüslim ve Müslüman diye iki gruba ayırmıştı. Bu gruplardan gayrimüslimlere ağır vergi rakamları çıkartıldığı yönünde eleştiriler gelmiştir. Genellikle bu kanuna muhatap olanlar İstanbul, Ankara ve İzmir’deki gayrimüslimler olmuştur. Vergisini ödemeyenlerden 1400 kişi Erzurum Aşkale’ye çalışmaya gönderilmişlerdir. Varlık Vergisi İnönü döneminin bugün bile en çok eleştirildiği uygulamalarındandır. Özellikle Demokrat Parti bu konuda CHP’ye çok saldırmıştır. Dönemin yöneticileri, başta 1942’de İstanbul Defterdarı olan Faik Ökte, DP döneminde

⁷⁴² Mehmet Korkud Aydın, “Dönemin Basınına Göre Varlık Vergisi Uygulaması”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28/1(2018):293.

“Varlık Vergisi Faciası” isimli kitap yazarak bu uygulama hakkında ağır ifadeler kullanmıştır.⁷⁴³

Varlık Vergisine bakarak gayrimüslimlere karşı faşistlik yapıldığını söyleyenlere, 1944’te Türkçülük olayları sebebiyle Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan, Reha Oğuz Türkkan, Alparslan Türkeş, Necdet Sancar gibi önde gelen Türk milliyetçilerinin tutuklanması gösterilebilir. Dolayısıyla İnönü devrinin bariz bir milliyetçi kimliği yoktur. Bu dönem batıcılık ve laiklik ilkeler sonuna kadar uygulanırken milliyetçilik ilkesi sadece konuşmalarda kalmıştır. Dönemin en faal fikir akımı olan komünistlerle beraber Türkçülerde sık sık takibe alınmıştır. Bu dönem millî kimlik inşasında “batılı” olmak ve hatta batıyı temellerinden sahiplenmek düşüncesi esas alınmıştır.

3.8.2. İnönü Dönemi Dil ve Tarih Çalışmaları

Atatürk dönemi yoğun bir şekilde yeni dil, tarih ve kimlik inşası çalışmaları ile geçmiştir. Bu dönem tezler, teoriler, kurultaylar ve tartışmalarla geçerken kültürün ve millî kimliğin “akıl ve bilimle” yeniden inşa edilebileceğine olan inanç çalışmaların sonuçlarını pekte başarılı kılmamıştır. Bu dönemde Atatürk, bütün politikaların içerisinde ve kendine ait tezlerle ve bunların ispatlanması için çalışan baş aktör iken İnönü döneminde millî kimlik inşasında ve kültür politikalarında Hasan Ali Yücel ismini görüyoruz. Ayrıca İnönü döneminde çok seslilik ve konunun uzmanlarının ön plana çıkmaya başladığını da görüyoruz. İnönü döneminde dil ve tarih konularında Atatürk dönemi tezleri sessizliğe terk edilirken, din konusunda 1946’ya kadar sert tavır devam etmiştir. 1946’da çok partili hayatla beraber yumuşama olsada politikaların uygulanmasına devam edilmiştir. 1947 CHP kurultayındaki sert eleştiriler bile etkili olamamıştır. Ancak, 1949’da İlahiyatçı Şemsettin Yalpkaya Başkanlığa getirilmiş ve bazı din eğitimi konularında taviz verilse de genel çizgi bozulmamıştır. İnönü 1939-1945 döneminde II. Dünya savaşı 1946’dan sonra ise batıya entegre olma çabaları ile çok partili hayata geçilmiş dolayısıyla bu dönemde dış konjonktür çok etkili olmuştur.

⁷⁴³ Aydın, “Dönemin Basınına Göre Varlık Vergisi Uygulaması”, 301.

İnönü döneminde 1935'ten itibaren yavaşlamış olan dilde tasfiyecilik, 1940'dan itibaren daha makul bir şekilde; artık dile yerleşmiş olan yabancı kelimelere dokunulmayacağı, sadece halkın anlamadığı ve dil kurallarına uymayan yabancı kelimelerin atılacağı ifade edilmiştir. Ancak kısa süre sonra özellikle Arapça ve Farsça kelimelerin yeniden tasfiyesi başlatılmıştır. Türk Dil Kurumu bu yıllara kadar özellikle Millî Eğitim Bakanlığı ile beraber tasfiyecilik konusunda önemli yol katetmesine rağmen TDK'da tasfiyeciliğe karşı sesler yükselmeye başlamıştır. 1950 yılında Demokrat Parti ile TDK arasındaki farklı düşünce sonunda TDK ile devletin işbirliği sona ermiştir. Ayrıca 1945 yılında sadeleştirilmiş olan Anayasa DP tarafından kaldırılarak 1924 metni esas alınırken 1960 askeri darbesinden sonraki 1961 Anayasasında sade dil esas alınmıştır.⁷⁴⁴

Cumhuriyet dönemi dil politikaları “bilimsel” değil de “ideolojik” olarak ele alındığından ve başlangıçtan itibaren de bir medeniyet temsilcisi olarak görülüp belli kelimelere karşı düşmanlık beslendiğinden dolayı günümüzde bile ortak bir zemine oturtulamamıştır. Bizim millî kimlik inşa ederken ideolojik bir inşayı öngörmemizin sonuçları olarak dil ve tarih konularında bile millî mutabakat sağlanamamaktadır.

Modern tarih yazımı 1910'lardan sonra milliyetçi bir karakter kazanırken bu anlayış 1930'larda Türkiye'ye de girmiş özellikle Fuad Köprülü ve Ömer Lütfi Barkan vasıtasıyla Annaless Okulunun etkileri 1940'larda hissedilmiştir. Bu döneme kadar devlete ve kurumlara indirgenmiş tarih anlayışı kültüre yönelmeye başlamıştır. Ayrıca 1930'larda Osmanlıdan kopuşa da yanan tarih anlayışı 1940'larda “tarihi sürekliliği içerisinde ele alınarak gelenek-modern ayrımının dışına çıkarak devamlılık içerisinde tarihi görmeye başlamıştır. Bu anlayışın ders kitaplarına yansımaları ise 1950'lerde olmuştur. 1940'lardan itibaren Türk tarihi bütün olarak ele alınmaya ve Osmanlı dönemi altın çağ “kerim devlet” formülasyonunda Türk tarihinin en önemli sayfası olarak öne çıkarılmaya başlanmıştır. Bu durum özellikle Hasan Ali Yücelin bakanlıktan ayrıldığı 1946 yılından sonra Osmanlı ve İslam geçmişinin yüceltilmesi şeklinde olmuştur. Bu

⁷⁴⁴ Argunşah, *Cumhuriyetin Türkçesi*, 285-288.

dönemde özellikle muhafazakâr ve milliyetçi kesimin dergiler aracılığıyla yoğun eleştirileri tarih konusunda etkili olmuştur.⁷⁴⁵

İnönü dönemini Atatürk döneminden ayıran en önemli özelliklerden birisi olarak harf inkılabının yerleşmesi ve yeni alfabe ile ciddi bir basın yayına bağlı olarak aydın kesimin varlığıdır. Atatürk döneminde aydın kesimin çoğunluğu milliyetçidir. Nazım Hikmet bile “Millî Mücadele Destanı” yazacak kadar milliyetçidir. İnönü döneminde siyasî ve fikrî hayatta çeşitlilik görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde tarih konusunda farklı düşünen bunu dergilerinde açıkça yazanan iki kesim vardır. Birincisi ırkçı-turancı kesim olarak nitelenen Hüseyin Nihal Atsızın başını çektiği gruptur. Atsız, Çınaraltı, Orhun, Ergenekon, Bozkurt gibi isimlerdeki dergilerle fikirlerini savunmuşlardır. Bu dergilerde dönemin tanınmış pekçok ismini bulabiliyoruz. Bu isimlerden Sabahattin Ali gibi bazı isimler daha sonra sosyalist kesime kayacaktır. Bir diğer kesim ise Anadolucular olarak bilinen belli coğrafya üzerinde yaşayanların ortak geçmişini esas alan, anavatan olarak Anadoluyu, tarihi başlangıç olarak 1071’i kabul eden milliyetçi kesimdir. Yahya Kemal, Remzi Oğuz Arık, Nurettin Topçu gibi isimlerin yanında Büyük Doğu dergisi ile fikirlerini yayınlayan Necip Fazıl’da bu gruptan sayılabilir.⁷⁴⁶

İnönü döneminde iki tarih kongresi düzenlenmiştir. Birincisi 1943 yılında, ikincisi de 1948 yılında yapılmıştır. Ancak ne kongreleri heyecanla kendi teorileri ile yönlendiren Atatürk vardır artık, ne de onun tezlerinden bahseden. 1943 Kongresinde Milli Eğitim Bakanı olan Tahsin Banguoğlu Atatürk’ün teorilerini ağzına bile almamıştır. Çünkü, Banguoğlu Cumhuriyet dönemi Bergsoncu muhafazakâr Kemalist kadrodandır ve bu teorileri bilim dışı bulmaktadır.⁷⁴⁷

Tarih kitapları daha ılımlı ve tartışma yaratmayacak şekilde ırk kavramına girmeden Türklerin Müslümanlığı ve Osmanlı imparatorluğu konuları ile tarihin devamlılığı anlayışı içerisinde işlenmeye başlanmıştır. Dilde abartılı tasfiye eleştirilmeye başlanmıştır. Atatürk’ün Mezopotamya-Orta Asya merkezli medeniyet ve tarih anlayışı

⁷⁴⁵ Erinç Erdal Yıldırım, *İnönü Döneminde Tarih ve Eğitim*, (Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2014), 119-121.

⁷⁴⁶ Yıldırım, *İnönü Döneminde Tarih ve Eğitim*, 139-141.

⁷⁴⁷ Çelik, *İnönü Döneminde Kemalizm*, 325-326.

yerini Avrupa-merkezci antik Yunan-Roma ve Hümanizma yönüne bırakmıştır. Milli Eğitim Bakanlığına gelen Hasan Ali Yücel tarafından Şark ve Garp klasikleri tercüme faaliyeti başlatıldı. Bu tercüme faaliyetlerinde ilginçtir tercümeyi yapanların bir kısmı komünistlik suçlamasıyla hapiste olduğundan cezaevinde tercüme yapmışlardır.

İnönü dönemi aslında Atatürk dönemi inkılap ve politikalarının sonuçlarının görülmeye başladığı dönemdir. Cumhuriyetin ilk yılında doğanlar artık yirmili yaşlarda, o dönem de ergen olanlar orta yaşlara gelmiş kişilerdir. Cumhuriyetin okulları ve inkılapları ile yetişenler artık yönetimde ve basın dünyasındadır. Bu dönemde Harf inkılabı oturmuş, okuma yazma oranı yükselmiş ve fikir dünyası ile devrin en önemli haber kaynağı yerel gazete ve dergiciliğin çok gelişmiştir.⁷⁴⁸ Bu dönem beraberinde aydın kesimin sık sık takibata uğradığı da dönemdir.

Tıpkı Abdülhamit döneminin ardından II.Meşrutiyet dönemindeki fikir ve basın hayatındaki canlılık gibi İnönü döneminde de bir canlılık göze çarpar. İlk defa bu kadar komünist görüyordu Türkiye. Soğuk savaşın da etkisi ile Türk basın ve edebiyat hayatında ciddi bir komünizm rüzgârı esiyordu. Karşısında Türkçüler vardı. Özellikle Nazım Hikmet, Sabiha ve Zekeriya Serteller, Hikmet Kıvılcımlı, Vala Nurettin v.s. komünist cenahın önde gelenlerindendi. Her ne kadar canlılık varsa da “kelle koltukta hürriyet” vardı. Yazarların hapisane maceraları bu dönemde çoktur.

İnönü döneminde Atatürk döneminin tanımladığı millet ve milli kimlik tanımlamaları bu dönemde sorgulanmaya başladı. Bunun yanında dini hayat ve İslam’ın nereye kaybaldığı da sorulmaya başlandı. Bu dönemin baskın bir ideolojik zorlama çabası yoktur. Konjontürel olarak oluşan devlet politikaları yanında ana eksen “Kemalizm” anlayışı oluşturuyordu. CHP içinde bile muhafazakarlar ve sert Kemalistler vardı. Vali Nevzat Tandoğan’ın milliyetçilere “size ne oluyor? Bu memlekete gerekirse komünizmi de biz getiririz.” mantığı hakimdi. Sağdan soldan fark etmez duruma aykırı kimse o tutuklanıyordu. 1943’e kadar Türkçü-Turancı kesime ses çıkarılmazken 1944’te Almanya ile ilişkilerin kesilmesi sonrasında Komünistlerin takip edilmesinin yanında,

⁷⁴⁸ Gavin D. Brocket, *Ne Mutlu Türküm Diyene, Türk-Müslüman Kimliğinin Müzakeresi*, (İstanbul: Fol Yayınları,2022), 27-29.

1944'te Türkçülerin tutuklanması ile başlayan “tabutluk” hadiseleri de bu dönem de olmuştur.⁷⁴⁹

İnönü döneminin ikinci bölümü olan 1946-1950 arası özellikle “Dörtlü Tahrir” olayı ile CHP'den ayrılan Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'la başlayan çok partili hayata geçiş sürecidir. Bu dört milletvekilinin karşı çıkarak ayrıldıkları CHP'nin Toprak reformu yasa tasarısıdır. “25 Nisan 1945 de San Fransisko'da müstakbel dünya nizamını müzakere için toplanacak konferansa”⁷⁵⁰ katılabilmek için Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiş olmak Birleşmiş Milletler beyannamesini imzalamış olmak şartı getirilince Türkiye 23 Şubat 1945'te savaş ilan etti. Ayrıca demokrasi ile yönetilen ülkeler savaş galibi olunca çok partili hayata geçme sözü aldılar. Aynı dönemde savaş galiplerinden Rusya'nın Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı istemesi korkulan oldu dedirtti. Bunun üzerine Türkiye İngiltere'ye yanaşmak istese de İngiltere zamanında yanımda olacaktın anlamında tavır takındı. Türkiye ciddi anlamda siyasi arenada Rusya ile baş başa kaldı. 1947 yılında Sovyet yayımlacılığına karşı ABD başkanının geliştirdiği Truman Doktrini imdada yetiştirdi. Truman'ın teklifi ile Türkiye ve Yunanistan'a yardım edilmesi görüşmelerinde “soğuk savaş” kavramı da ortaya çıktı. 1947'de imzalanan Marshall Planı ile ABD 16 ülkeye yardım etme anlaşması yapmış oldu. 1949'da Avrupa Konseyi'ne de katılan Türkiye 1951'de ABD'nin yanında Kore'de savaşacak ve 1952'de NATO'ya kabul edilecektir.⁷⁵¹

Türk siyasi hayatı CHP'den ayrılan dört kişinin öncülüğünde Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti ile çok partili sisteme geçti. Demokrat Parti ile beraber Tek parti iktidarı tam sona ermedi. 1946'da baskın seçime gidildi ve açık oy gizli tasnife dayanan seçimi tekrar CHP kazandı. Demokrat Parti'nin siyasette yer alması, inkılapların yarattığı sosyal gerilimler, savaş ekonomisinin sıkıntıları, 1946'da devalüasyonu derken CHP sosyal tabanını kaybetmeye başladı. 1946'tan sonra CHP'nin özellikle din ve kültür politikalarında gevşemeler görülmeye başlandı.

⁷⁴⁹ Hülya Öztekin, “1944 Irkçılık-Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmalar”, *Selçuk İletişim Dergisi*, 11/1(2018):212.

⁷⁵⁰ Ahmet İlyas, Orhan Turan, “İnönü Dönemi Türk Dış Politikası”, *Atatürk Dergisi*, 1/1(2016):334-335.

⁷⁵¹ İlyas ve Turan, “İnönü Dönemi Türk Dış Politikası”, 334-338.

II.Dünya savaşı sonrasında iki kutuplu dünyada Türkiye'nin batı yanında yer alması ve ABD'ye ile yakınlaşması hem Türk modernleşmesini hem de millî kimlik inşa politikalarını etkileyecektir. Özellikle sosyalist kesim, milliyetçi kesin ve İslamcı kesim kendi görüş ve politikaları çerçevesinde millet ve millî kimlik tanımlamaları ortaya koyacaklardır. Milliyetçilik görüşü de çeşitlenecek, Atatürkçü milliyetçilik, Türk-İslam sentezi, Anadoluçuluk, Ulusalcılık, Atsızcılık gibi isimler altında hem fikir hem de yayın dünyasında yer alacaktır.

İnönü dönemi denilince ilk akla gelenlerden ikisi Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve Köy Enstitüleridir. İnönü dönemi millî kimlik politikalarının 1946 yılına kadar mimarı Hasan Ali Yücel olmuştur. Hasan Ali Yücelin politikaları Atatürk dönemi tarih, dil ve medeniyet görüşlerinden tamamen farklı bir çizgide seyretnmiştir.

3.8.3. Hasan Ali Yücelin Kimlik Politikaları ve Köy Enstitüleri

Köy Enstitüleri ve Hasan Ali Yücel bugün bile tartışılmaktadır. Cumhuriyet'ten önce başlayan ve Tuba Ağacı metaforu ile Maarif Vekili Emrullah Efendi, Sati El Husri ve Ziya Gökalp'in seviyeli tartışmaları düşünce tarihimiz açısından çok önemlidir. Çünkü eğitim bu tartışmada görüldüğü üzere bilimsel zemin üzerinde ve bu seviyede bir daha tartışılmamış ve ideolojik olmaktan kurtulamamıştır. Millî eğitim kavramının kullanılmasına İTC Dönemi'nde başlandı ve Cumhuriyet döneminde ilan edilen Tevhidi Tedrisat Kanunu ile kökleşerek kurumsallaştı.

İnönü dönemi denilince akla ilk gelen isimlerdendir, Hasan Ali Yücel. Hasan Ali Yücel denilince de o dönem kültür politikaları içerisinde iki önemli projesi akla gelir. Birincisi bugün bile en güvenilir kabul edilen tercüme faaliyetleri ile Köy Enstitüleridir. Enstitülerin projesi 1938'de Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan zamanında başlamıştır. İnönü'nün ilk Milli Eğitim Bakanı olarak 1940 yılında Hasan Ali Yücel kuruluşunu gerçekleştirdi. Bulgaristan göçmeni olan Hasan Tonguç Köy Enstitüleri genel müdürü olarak seçildi. Tonguç'un seçilmesinde Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı aydınlarının Bulgar eğitim sisteminden imrenerek bahsetmelerinin etkisi büyüktür. Tonguç o sistemde yetişmiş birisiydi.

Enstitülere iki temel ilkesi konulmuştu: Tedbirler kolay alınan türden olacak ve bütçeden çok para istenmeyecekti. 1934'te 40 bin köyde 5 bin okul 6786 öğretmen varken; 1946'da enstitülerden 5442 öğretmen, 8756 eğitimci 521 sağlık memuru mezun

olmuştur. Nüfusun %76 köylerde olan bir ülke için köylü çocuklarının pratik beceri ve akademik eğitim ağırlıklı olarak yetiştirip köylere gönderme projesi o zaman için gerçek bir ihtiyaçtır. Ayrıca bu okulların mezunlardan ideolojik beklentiler de vardı: “Cumhuriyetin ve inkılabın yayıcısı, bekçisi ve öğreticisi” olarak görev alacaklardır.⁷⁵² Bu okullarda verilen millî kimlik tamamen batılı ve seküler tarzda bir kimliktir. Kökleri Yunan ve Roma medeniyetine dayanan Batıcı anlayışta ve dayanışmacı ve hatta sosyalist tarzda bir kimlik verilmeye çalışıldığını anlıyoruz.

Köy Enstitülerini inceleyen Kirby,

*“Köy Enstitülerinin sâdece eğitim dâvasına bir çözümleme bulmakla ve bu çözümün doğruluğunu gösteren başarılar meydana getirmekle kalmayıp, Türk toplumu üzerine hiçbir eğitim müessesesinin yapamadığı ölçüde tesir ettiğidir. Tam altı yıl bile denemeyecek kadar kısa bir zaman içinde (ön-deneyler safhasını da katarsak onbir yıl diyebiliriz) Köy Enstitüleri, eğitim hukuk (idare, kültür ve fikir hayatı üzerine pek az kişinin farkına vardığı bir ölçüde tesir etmişlerdir. Bu tesirler Enstitüleri yıkan geri tepkiye rağmen de devam etmiştir.” demektedir.*⁷⁵³

Kirby, Enstitülerin Batılı bir taklit olmadığını altını ısrarla çizerek dünyada benzeri olmadığını söylemektedir. Toprağa ve onu işlemeye dayalı üretici bir milliyetçilik, faal terbiye, Halka rağmen halk için anlayışı yerine halkla beraber halk için anlayışına dayanan, Kemalizm’in ete kemiğe bürünmüş hali diye nitelediği⁷⁵⁴ okulları Kemal Tahir “Bozkırdaki Çekirdek” romanında topa tutarak “Bulgaryalı genel müdür” diye Tonguç’la alay eder. Köy Enstitüleri inkılapçı-cumhuriyetçiliği ve ulus inşasının “yeni hayat” ve “yeni insan” inşa etme idealinin merkezleri olarak görüldü. Enstitülerin ve mezunlarının amacı devrimler istikametinde halk kültürü ile Batılı değerleri harmanlayarak üretime dayanan “aydınlanmacı” bir toplum inşa etmektir.⁷⁵⁵

⁷⁵² Tanıl Bora, *Hasan Ali Yücel*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 312-313.

⁷⁵³ Fay Kirby, *Köy Enstitüleri*, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2019), 7.

⁷⁵⁴ Bora, *Hasan Ali Yücel*, 412-314.

⁷⁵⁵ Bora, *Hasan Ali Yücel*, 335.

Enstitülerde Moliere oynanıp keman çalındığı gibi âşık Veysel gelip Türkü öğretiyordu. El becerisi, tarım ve hayvancılık hatta nalbantlığa kadar her şey öğretiliyordu. Sol kesim enstitüleri överken sağ kesim durmadan eleştiriyordu. Okullarda ahlaksızlıklar yapıldığı yönünde eleştiriler yapıldı. Sol kesimden pek çok isim bu enstitülerden çıktı. En sonunda 1954 yılında kapatıldılar. Bu okullarda 1.308 kadın ve 15.943 erkek toplam 17.251 köy öğretmeni yetişmiştir.

Köy enstitüleri o dönem %85'i köylü olan bir toplum için akıllıca ve doğru düşünülmüş bir projedir. Başına getirilen Tonguç'un Sosyalist ve materyalizm ağırlıklı inanç ve görüşleri bu okullara ve öğretmenlere soğuk bakılmasına sebep olmuştur. O yıllarda her alanda üretime ihtiyacı olan bir ülkede ideolojiden önce ekonomik ve sosyal yapıda değişimi sağlayacak eğitim ve bilginin öncelikli olması gerekirdi. Eğitimin ideolojik mahiyet taşıması maalesef bir gelenek olarak hep devam etmiştir.

3.8.4. Türk Hümanizması

Türk modernleşmesinin Cumhuriyet döneminin ilk evresini “Tek parti dönemi” olarak anılan; Atatürk ve İnönü dönemleri oluşturur. Bu iki dönemin şartları gibi dil, tarih ve medeniyet anlayışları da farklıdır. Bu iki dönemin kültür politikalarına yön veren kişiler de farklıdır. Atatürk döneminin Kültür Bakanı (Milli Eğitim bakanı) Saffet Arıkan Bey asker kökenli, İnönü döneminin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ise felsefe öğretmenidir. Saffet Arıkan'ın Atatürk zamanında kültür politikalarına etkisi ne kadardı bilmiyoruz. Çünkü bu dönemde millî kimlik inşa etmek için özellikle bütün dil ve tarih çalışmalarını bizzat Atatürk yönetmiştir. Ancak İnönü döneminin kültür politikalarına damgasını vuran kişi Hasan Ali Yücel'dir.

Atatürk'ün devlet hayatı 1920-1928 arası devlet ve rejim çalışmaları, 1928'den sonra aktif siyasi faaliyetlerini ve konuşmalarını azaltarak daha çok millî kimlik politikalarına yöneldiği dönem olmak üzere ikiye ayrılır. Atatürk döneminin tarih, dil ve medeniyet anlayışı ve çalışmaları “Türk milleti” kavramı etrafında ve Türklük merkezlidir. Atatürk dönemi her şeyi Türkleştirmeyi amaçlayan bir kültür politikasına sahiptir. Özellikle dil ve tarih çalışmaları ispatlanmaya muhtaç tezlerin ispatı ve anti-Osmanlıcı anlayış çerçevesinde zamanın (Zeki Velidi, Yusuf Akçura ve Fuat Köprülü gibi) önemli isimlerinin geri planda bırakılması ile fazla gelişemedi. Deneme yanılma ile geçen çalışmalarla çok zaman kaybedildi. Atatürk her ne kadar batıcı bir modernleşme anlayışı

içinde ise de “Türklük” endişesi ve vurgusu taşıyan, “Türkleştirici” bir batıcı anlayışa sahipti. Batıdan alınacak olan her şeyin Türkleştirilerek alınması taraftarıydı. Atatürk ısrarla batı ya da garp demeden bir değerler manzumesi olarak gördüğü medeniyet ya da muasır medeniyetler ifadesini kullanıyordu. Her şey, medeniyet olarak gelecek olan her şey Atatürk’e göre Türkleştirilerek gelmelidir. Opera’yı gerekli görmüştü ama bunu Türk bestekârlarına Türkçe besteletmişti. Kısaca o iktibastan ziyade en azından her şeyde biraz telif ve millîlik arıyordu. Yücel’in millî kimlik anlayışında kökleri Orta Asya’dan daha çok antik Yunan ve Roma medeniyetlerine dayanan millî olmaktan ziyade “Hümanist” ve evrenselci bir arayış söz konusudur. Her iki dönemin “batıcı” anlayışında görülebilecek olan bu köklü farklılık özellikle batıya bakış ve kültür politikalarında bariz olarak görülmektedir.

Saffet Arıkan’ın Kültür Bakanı olduğu dönemde tiyatro’da Taşbebek, Bay Önder, Behçet Kemal’in Attila gibi opera ve oyunlarına karşılık; Yücel döneminde; Kral Oidipus, Antigone, Julius Ceaser gibi Yunan-Latin kültürünü ön plana çıkaran oyunlar oynanmıştır⁷⁵⁶ Yücel zamanında, Türk Tarih Kurumu içindeki Türkiyat Enstitüsü kapatılarak, Roma ve Yunan tarihine ağırlık verilmiştir. Anadolu’daki eski medeniyet araştırmaları da bundan nasibini almıştır. Ayrıca dilden tasfiye edilen Arapça- Farsça kelimelerin yerine Yunanca ve Latince kelimeler bu dönem de girmeye başlamıştır.

Hasan Ali, millî kimlik anlayışının temelini de oluşturan Doğu ve Batı’yı şöyle karşılaştırır:

“Şark ve garp, bir coğrafya ıstılahı olmaktan pek daha çok, felsefî duyuşun terimidir. Hayatı prensiplere bağlamak ve ciddî almak, işleri sistemleştirmek ve oluruna bağlamamak. İşte garplının muvaffakiyetlerini doğuran fikrî sebepler (...) Tanzimat, yarısı cübbe, yarısı redingot bir medeniyet telâkkisinden ileriye geçemedi. Onun kültür anlayışı Sultani mektebiyle Kurşunlu medreseyi yan yana tutmaktan kurtulamadı. Bu

⁷⁵⁶ Ömer Karakaş, “Atatürk ve İnönü’nün iki milli eğitim bakanı (Saffet Arıkan ve Hasan Ali Yücel) döneminde kültür siyaseti (1935–1946)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi Ege Üniversitesi,2006),332.

*anlayışla rönesansımız ancak içinde yaşadığımız yıllara kadar geri kaldı. Bunun içindir ki, Kemalizmin, başlıca hayat şiarı müsbet ilimdir.”*⁷⁵⁷

Atatürk’ün “bilimci” anlayışını Hasan Âli’nin de paylaştığı görülmektedir. Ancak Hasan Ali özellikle Yunan felsefe ve medeniyetini esas alan bir bilimciliğe sahipken, Atatürk “müspet bilim” olan modern doğa bilimlerinin teknik ve yöntemlerine inanan bir bilimcidir.

İnönü döneminde kültür politikaları Hasan Ali Yücel tarafından “Türk Hümanizması” olarak belirlenmiştir. Dinden tamamen bağımsız insan ve insan aklına ve onun kurucu gücüne dayanan hümanizma anlayışını kabul etmektedir. Yücel, milletleşme tamamlanmadan evrenselleşmeye doğru kültür politikalarının kararını alıyordu. Ağır bir kültür devriminin olduğu ülkede doğru ya da yanlış inkılaplar daha tam anlaşılmadan ya da oturmadan radikal bir ikinci politika değişikliğine gidiyordu. Atatürk döneminin Orta Asya ve Mezopotamya merkezli millîlik arayışı bu dönemde terkedilerek, batı kültürünün temellerinden başlamak düşüncesiyle 1939’da ülke genelinde bulunan toplam 24 liseden üçünde (Vefa, Galatasaray ve Ankara erkek Liseleri) Latince dersleri başlayacaktır.⁷⁵⁸

Yücel, “Atatürk inkılâbı, büyük bir tarih dönümü yapmıştır. Bu dönüm de izaha hacet yok, İslâm medeniyeti ve şark medeniyeti adını verdiğimiz medeniyet zümresi içinden çıkarak, garp medeniyeti zümresi içine girmiş olmamızdır. Atatürk nutuklarından birinde bu zümre değiştirmesine işaret ederek: “Avrupa’nın hududu, bizim şarkımızdan başlar” demişti. Yani artık Garbe teveccüh etmiyoruz, Garp medeniyeti içindeyiz... bir taraftan bu kültürün ana kaynağına gitmek, diğer taraftan kendi ana kaynağımızla bu müstakbel inkişafa kendi rengimizi vermek. Bu kültürün ana kaynağının kadim humanism olduğunu hepimiz biliyoruz. Humanism fikrinin anlaşılması, yayılması, bu kültür içindeki

⁷⁵⁷ Işıl Çakan Hacııbrahimoğlu, Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı, (İstanbul: İşbank Yayınları,2012),112.

⁷⁵⁸ Bora, *Hasan Ali Yücel*, 292.

*milletlerin yürüdükleri yoldan olabilecektir. Bunun vasıtası Lâtince ve Grekçe tedrisattır. Bu ana kaynağa ancak bu iki klâsik ölü dilden gidilir.” demektedir.*⁷⁵⁹

Attila İlhan, Yücel'in kültür politikalarını "neo-Tanzimatçı" diye tanımlayarak eleştirmiştir. Dönemin hümanist iddialı kültür politikasının ulusal olmaktan çok kozmopolit bir "Batı'dan aktarma/öykünme kültür bileşimi"ne dayandığını iddia eder. Batı karşısında kompleksli, Batı klasiklerine körü körüne hayran, Osmanlı-İslam klasiklerinin hor görüldüğü, unutturulduğu görüşündedir. Hatta bu kültür politikasının "Batı kültür emperyalizmi propagandasına" zemin hazırlamaya kadar vardığı ithamında bulunur.⁷⁶⁰

Bu dönemde Türk Hümanizması politikalarının Kemalizm'den sapma olduğu görüşü hakimdir. Yücel'in büyük projesi Köy Enstitülerinde de bu anlayışın yansımaları vardır. Ayrıca bu dönemin klasikleri tercüme faaliyetleri de günümüze kadar gelen bir diğer icraatlardandır. Hasan Âli'nin muhayyilesi ile ve bu coğrafyaya ait olmayan düşünce ve dilleri hiçbir ihtiyaç ya da talep olmadan ve Avrupa'da bile kullanılmayan Latinceyi liselerde öğreterek modern olunacağını sanmak Türk Aydınının eski bir huyudur.⁷⁶¹ Tanzimattan itibaren kültür, adet ve alışkanlıkları değiştirerek batıya benzeme geleneği Yücel zamanında da devam etmiştir.

Bütün batıcıların batıdaki bütün değişimlerin altında sosyal ve ekonomik yapıdaki değişimler ve burjuva diye bir sınıfın doğuşu olduğunu görmemiş ya da zor olduğundan kısa yolu seçmiş oldukları görülmektedir. Kültür politikaları kolay ve emirlerle olabilecek bir şey gibi görülmüştür. Tamamen batılı adet ve kültürel unsurlarla kurumların ithaline dayanan bir anlayış sergilenmiştir. Batılı müzik ya da edebiyat okuyarak batılı olunamayacağı hepsinin kendine ait kültür ve zihniyet altyapına dayandığı, en önemlisi ise sosyal yapı değişmeden kültürel yapının değişmeyeceğidir. Bugün teknolojik gelişmelerin yarattığı sosyal değişmeyi hiçbir politika ya da

⁷⁵⁹ Çakan, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, 117

⁷⁶⁰ Bora, *Hasan Ali Yücel*, 290-291,

⁷⁶¹ Fuat Sinanoğlu, *Türk Hümanizması*, (Ankara: TTK Yayınları, 1980), 106.

uygulamanın başaramadığını görmekteyiz. Yaklaşık iki yüz yıldır kültür değişmesine dayanan bütün politikalar sonuç vermemiştir. Batının “ilerleme” kavramının sosyal ve ekonomik yapıda meydana gelen değişime dayanmasına karşılık doğuda “batılılaşma” toplumu kültürel olarak dönüştürmeye dayanmaktadır. Dolayısıyla devlet millî kimliği inşa etmek için milleti ve kültürü yeniden inşa etmeye çalışmaktadır. Milleti ve millî kimliği kendi değer ve ilkeleri içerisinde geliştirme ya da dönüştürme yerine bir başka örneğe benzetme çabaları bütün bir batılılaşma macerasında önümüze çıkmaktadır. Köy Enstitüleri de başka bir kültüre benzetme çabasının sonucudur. Bütün bu çabalar devletle toplumu birbirine yabancılaştırmıştır.

Hümanizma, modernitesinin temelini oluşturan, insanı ve aklı her şeyi yeniden inşa edebilecek kudrette gören felsefedir. Dolayısıyla hümanizmada dine ve manevi alana yer yoktur. Hümanizmaya inanan mevlavi Hasan Âli Yücel bu yönüyle dinsizlikle bile suçlanmıştır. Ancak ikili bir dünya yaşamak son iki yüzyıllık tarihimizde çok görülen bir durumdur. Hasan Âli'nin ruh dünyasını göstermesi bakımından şu cümleler önemlidir:

“Ben Doğu ve Batı diye bir ayrılık görmüyorum. İnsan eseri, insan ruhunun iştiaqları, kayguları, korkuları zamana ve zemine göre değişse de özünde bir ayrılık varsa o, tutulan yol ve usuldendir. Garpli kafasının metoduyla duymasak şarklıda bu özü bulmamız güç olurdu. Mesela Mevlâna'nın Fîhi mâ fîhi kitabını Goethe'nin Eckerman'la Konuşmaları gibi okuyorum. İkinciye okumaya alışmasam, kimbilir birinciye şimdikinden daha az başarı ile söktürebilirim.”⁷⁶²

İnönü döneminde Atatürk dönemi millî kimlik politikalarının sürekliliğinden bahsetmek imkânsızdır. Bu dönem tamamen paradigmanın değiştiği ve Yunan felsefesinin ve Batı kültürünün temellerine inmenin esas alındığı dönemdir. Hasan Âli Kemalizmden sapıldı iddialarına İmece dergisinde “Hümanizma” başlıklı yazı ile şöyle cevap verir: “Atatürk dönemindeki devrimlerin (şapka, rakam, harf, takvim vs.) ve dil-tarih inkılaplarının

⁷⁶² Çakan, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, 111.

Türkleri “garp uygarlığına yakınlaştırmak, bu topluluğun içine sokulmak için yapıldığını”; II.Dünya Savaşı dönemindeki uygulamaların ise *“Atatürk devrimlerinin fikir kaynağını aramak, garplılaştırmanın kültür kaynağına varabilmek”* için yapıldığını, iki dönem arasında süreklilik bulunduğunu ifade etmektedir. Aslında her iki dönemde de hümanizma-milliyetçilik kavramları etkili olmuştur.⁷⁶³ Atatürk döneminde milliyetçilik ve Orta Asya merkezli tarih görüşünün ağırlıklı iken Hasan Ali döneminde biraz da felsefeci olmasının da etkisi ile Antik Yunan medeniyet ve kültürüne kaydığını görmekteyiz.

Hasan Âli, 1958’de yazdığı bir yazıda Türk kültürünün unsurlarını; kavmî unsur, dil ve din olarak saymıştır. Eski bir millet olduğumuz için saf kan bulunmaz diye de eklemiştir. Dili kültürün direği olarak saymış, Türkçeyi sevmeyen Türk değildir demiştir. Üçüncü unsur olan dini ise özellikle Cumhuriyet Dönemi uygulamaları üzerinden dinin kültüre tam karışması için elzemdi demiştir.⁷⁶⁴ Hasan Âli bakanlıktan ayrıldıktan sonra 1961 yılına kadar yazılar yazmıştır. Yazılarında bakanlığı dönemindeki icraatları ile özellikle dindarlığını ve Köy Enstitülerini dile getirmeye özen göstermiştir. Sabri Ülgener’in talebesi Ahmet Güner Sayar, Yücel’i anlatan kitabında Tasavvufî Dünyası ve Mevleviliği ile bambaşka Hasan Ali tablosu ortaya koymaktadır. Hasan Âli meşrutiyetten itibaren millî kimlik tartışmalarına ve inşa politikalarına şahitlik ederek, katkı sağlamış ve milli eğitim tarihinde adı hala anılan birkaç bakandan birisidir.

Cumhuriyet’in önde gelenleri yeni insan yetiştirme konusunu hemen her zaman tartışmışlardır. Geçmişten ve köhne geleneklerden kurtulmuş aydınlık, cumhuriyetçi ve devrimci bir nesil için anahtar kavram eğitim olarak görülmüştür. İdeal Türk’ün fikir, beden ve ahlak yönlerinden terbiye edilmesi TBMM’de defalarca dile getirilen bir kavramdır. Köy Enstitüleri ve orada okutulan kitaplardan verilen eğitime kadar hepsi arzulanan nesillerin prototipleridir.

⁷⁶³ Halise Karaaslan Şanlı, *Hasan Âli Yücel Konuşmaları, Ulusal kimlik inşası ve Politik Retorik*, (Ankara: Üniversite Yayınları,2012), 84-85.

⁷⁶⁴ Karaaslan Şanlı, *Hasan Âli Yücel Konuşmaları*, 87.

Bu dönem de özellikle Kemalist milliyetçilik ve devamında Hümanist esaslı milliyetçilik görüşlerine alternatif ve hatta karşı iki milliyetçilik anlayışı ortaya çıktı. Başını Nihal Atsız'ın çektiği Türkçü Turancı görüş ile Nurettin Topçu ve Remzi Oğuz Arık'ın başını çektiği Anadolu milliyetçilikler yayınlar ve konferanslarla geniş kitlelere ulaştı. Bu dönemde 1943 yılında yayın hayatına başlayan Necip Fazıl Kısakürek'in Büyük Doğu dergisi de uzun soluklu ve ses getiren milliyetçi-muhafazakar ve anti Kemalist çizgide yayın hayatına başladı. Özellikle tanınmış sol yazarların ortaya çıktığı dönem İnönü dönemidir. Tunaya'nın II. Meşrutiyet için söylediği Türk fikir hayatının laboratuvarı sözü, bütün fikirlerin filizlenmeye başladığı dönem olarak da 1940'lar ve 1950'ler için de söylenebilir. Aslında bu dönem II. Meşrutiyet dönemi fikirlerinin yeniden ortaya çıkarak çeşitlenmesidir. Farklı olan sadece sosyalist fikirlerin görülmemiş şekilde yoğunlaşmasıdır. Bunda SSCB'nin etkisi olduğu söylenebilir.

Cumhuriyet değerlerine farklı yaklaşımlar içerisinde ve millî kimlik inşasında dini dışlamak yerine ona yer vermek gerekliliği noktasında özellikle 1950'lerde konferanslar şeklinde sonra da 1954'te "Din ve Laiklik" ismi ile alternatif bir laiklik teklifi getiren, Batı'da eğitim almış muhafazakâr Prof.dr. Ali Fuat Başgil'in kitabı o dönem fikir hayatını canlandıran unsurlardandır. Bu dönem soğuk savaşın ardından Türkiye-ABD yakınlaşmasının da başladığı dönemdir. Çok partili hayata geçildiği dinî grupların, milliyetçi ve sol görüşlü yapılanmalarının kurucularının ve yayın faaliyetlerinin ortaya çıkması İnönü dönemindedir.

3.9. İnkılapların Geç Kalmış Özeleştirisi :1947 Kurultayı

Cumhuriyet Halk Partisi 1923-1950 arasında 27 yıl hem devleti hem de inkılapları yöneten "devlet partisi" olarak devletle içiçe geçmiş yakın tarihimizin önemli bir kurumudur. CHP kuruluşunu Sivas Kongresi ile başlatır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925) ve Serbet Fırka (1930) larının kapatılması ile beraber "devrimci tek parti" sıfatı ile "ortak ideoloji olarak "Kemalizm"ın kabul edildiği söylene de, bünyesinde pek çok fikir ve ideolojiyi barındıran "pragmatist" bir partidir.⁷⁶⁵

⁷⁶⁵ Mete Tunçay, *TC.inde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, (İstanbul: Cem Yay.,1989), 15.

1945 yılında çok partili hayata geçilmesi 1950’de Demokrat Partinin kazanması ile sona eren 27 yıllık süreçte CHP alınan kararlarla ülkeyi de etkileyen 8 kurultay yapmıştır. CHP, Sivas Kongresi (1919) ile birlikte 1927, 1931, 1935, 1938 (Olağanüstü), 1939 ve 1943 yıllarında toplam yedi kurultay düzenlenirken, II. Dünya Savaşı’ndan sonra, 1946’da çok partili hayata geçilince 1946 (Olağanüstü) ve 1947 yıllarında olmak üzere toplam iki kurultay daha düzenlenmiştir.

1947 Kurultayı II. Dünya savaşının ve ilk defa çok partili seçimlerin yapılmasının ardından yapılan kurultay olması sebebiyle önemli olduğu kadar toplanmasından yapılmasına kadar çok önem verilmiş olan bir kurultaydır. Çünkü artık meydan boş değildir ve karşılarında mensupları çokta yabancı olmadıkları bir muhalefet partisi vardır. Özellikle Türkçe ezan, din eğitimi ve II. Dünya savaşında uygulanan savaş ekonomisinin doğurduğu sıkıntılar sebebiyle sosyal öfke söz konusudur.

1947 Kurultayı aslında konuşulan ve şikâyet edilen konulara bakıldığında yeni rejimin ve devrimlerin gecikmiş bir özeleştirisi sayılabilir. Çünkü İnönü bu kurultaya çok önem vererek mümkün olduğunca herkesin açık yüreklilikle konuşması için çalışmış, partili Cumhurbaşkanlığı sisteminden çıkılması gerektiğini ve bir başka kişinin CHP genel başkanı olması gerektiğini bile söylemiştir. Ayrıca diğer kurultayalarda görülen asker ve sivil bürokrasinin katılımı bu kurultayda olmadığı gibi 1936 kurultayında valilerin parti il başkanı olmasına da son verilmiştir. Bu da devlet partisi kimliğinden çok partili sisteme geçişe uyulmaya çalışıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Kurultayda en dikkat çekici konulardan birisi 1931 kurultayında resmileştirilen partinin Altı Okun’dan devletçiliğin yeniden yorumlanması yanında şimdiye kadar hiç dile getirilemeyen din politikaları konusunda yapılan tekliflerdir. Özellikle Altı Okun Laiklik ilkesi konusunda sert tartışmalar yaşandığı gibi konuşmacıların dini birikimlerinin şaşırtıcı derece yüksek olması dikkat çekicidir.

Kurultayda, Diyanet İşleri Başkanlığını laikliğe aykırı bularak bu kurumun bir devlet kurumu olmaktan çıkarılmasını isteyen olduğu gibi güçlendirilmesini Vakıflar genel müdürlüğüne bağlanmasını ya da özerk bir statüye kavuşturulmasını isteyenler de olmuştur. Ayrıca gelen en çok taleplerin başında toplumdaki din eğitimi ve öğretimi alanında yaşanan eksikliğe de dikkatler çekilmiş, köylerde cenazeleri kaldıracak kimse kalmadığı, din adamı yetiştirmek için imam hatip okulları ile bir ilahiyat fakültesinin

açılması istenmiştir. Kurultayda imam hatip okullarına karşı çıkılmamakla birlikte, komünizme karşı dinin kullanılmasına karşı çıkan ve eski Laiklik anlayışından vazgeçilmemesini isteyenler olmuştur. Milliyetçilik konusu tartışılırken önemli padişahların türbelerinin açılıp tamir edilmesi dile getirilmiştir.⁷⁶⁶ Kurultayda ençok eleştiri getirilen partinin laiklik anlayışı ve din politikaları olmuştur. Kurultaydan bir yıl sonra din politikalarında değişikliklere gidilerek; 1948’de imam hatip kursları açılmış; hacca gitmek isteyenlere ilk kez döviz verilmiş; 1949’da ilkokullara seçmeli din dersi konulmuştur. Bütün bu gelişmelere sebep kurultayda dile getirilen din politikaları ile ilgili şikayetlerin Demokrat Parti tarafından her yerde dile getirilmesi olmuştur.⁷⁶⁷

Kurultayda laiklik ve din eğitimi konularında konuşan Hamdullah Suphi Tanröver, din işlerinin hiçbir değişikliğe uğratılmaksızın aynı şekilde bırakılmamasını, özerk bir şekle sokularak cemaatlere bırakılmasının çok zaman alacağını, din ve evkaf işlerinin devlet teşkilatı içinde bırakılarak kuvvetlendirilmesini belirterek mecliste türbelerin kapatılması kararının alındığı gün Atatürk’ün kendisine: “*Bekle; on, on beş sene bekle, bütün türbeleri sana vereceğiz...*” dediğini iddia etmiştir.⁷⁶⁸

Hamdullah Suphi’nin geri kalmamızın sebepleri olarak Osmanlı zamanından itibaren yapılan hatalara ve geleneksel medrese ve ulemani durumuna dikkat çeken konuşması Kurultayın önemli konuşmalarındandır:

"Biz acaba tababet (tabiplik) ve ordumuz için yaptığımız ıslahatı din teşkilatımız için de yapsaydık meyvalarını almaz mı idik? Mutlaka alırdık. Avrupa'nın eski üniversitelerini ele alalım; Sorbonne'dan başlayarak -ki sekiz asırlık bir tarihe maliktir- Cambridge, Oxford, Almanya'da Heidelberg üniversiteleri evvelce birer medrese (dinî eğitim kurumu) idi. Bu medreseler ıslahatla bugünkü üniversiteler halini almıştır. Bizim tarihimizde de bu medreselerin ıslahı yoluna gidilseydi dokuz asırlık üniversitemiz vardır diye övünebilirdik. Ta Alparslan'dan başlayarak üniversitelerimiz istihale ede ede (gelişme göstere göstere) son zamana kadar ilmi hareketleri takip edebilseydi bugün bu

⁷⁶⁶ Hakan Uzun, “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: CHP’nin 1947 Olağan Kurultayı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Güz sayısı (2012):127.

⁷⁶⁷ Uzun, “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı”, 140

⁷⁶⁸ *CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı*, (Ankara: Ulus Basımevi, 1948),402-403.

kâbil (mümkün) olacaktı. Halbuki biz medreseleri kapattık, İmam Hatip Mektepleri'ni kapattık."⁷⁶⁹

Buradaki tespitlerde bütün yeniliğe kapılarını kapatan medreselerin de payı büyüktür. Osmanlı'dan itibaren dönüşmeyi ve gelişmelere ayak durmayı becerseydi medreseler önemli bir yere sahip olacaktı. Ulemanın zihniyeti hakkında da şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

*"Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan din kitapları "irade-i cüz'iyeye" oldukça geniş bir yer ayırıyorlardı. Fakat 18. asırda Ulemanın bozulması neticesinde, taassubun ve cehaletin Medreseye girmesiyle bu saha zamanla daraltıldı. Bu davranışın arkasında saklanan fikir şuydu: Osmanlılar dünya işlerini ihmal ettiklerinden dolayı değil, din işlerini ihmal ettikleri için gerilemişlerdi. Böyle gittikçe nüfuzlu olan Ulema ideolojik planda da nüfuzunu kuvvetlendirmek istiyordu. İrade-i cüz'iyenin sahası daraltıldığı derecede Ulemanın söz sahibi oldukları saha genişliyordu."*⁷⁷⁰

II. Mahmut zamanında 1828-1829 Rus savaşına girilmemesi yönünde ısrar edilmesine rağmen Padişahın aradaki farkın Allah'ın gücü ile kapatılacağını söylemesi üzerine İzzet Molla meşhur "Bu devlet şer'i devleti midir yoksa akıl devleti midir? " diye başlayan ve "gahşer'i devleti, gah akıl devleti olmak tenakuzdur" diye devam eden meşhur cevabını vermiştir.⁷⁷¹ savaşa girilmiş ve yenilinmiştir.

1947 Kurultayı sonunda laiklik ve inkılaplara tavizsiz devam karar alınınca Hamdullah Suphi ve bazı milletvekilleri CHP'den istifa ettiler. Bir kısmı Demokrat Partiye bazıları da Millet Partisine geçti. Hamdullah Suphi İstanbul Üniversitesinde verdiği Konferansta: "Milliyetçiliği nasıl anlıyoruz?" diye sorarak şöyle cevap verir:

⁷⁶⁹ CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı, (Ankara: Ulus Basımevi, 1948),456.

⁷⁷⁰ Şerif Mardin, (1990), Türkiye'de Toplum ve Siyaset, (İstanbul: İletişim Yayınları,1990),141.

⁷⁷¹ Mardin, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, 142.

”Milliyetçilik dine ve vatana bağlılıktır. Hele bir Türk için dinsiz bir milliyetçilik olamaz. Devlet laik ise de fertler laik olamaz. Her ferdin bir inancı, dolayısıyla da bir dini vardır.” din konusunda ise “Din Allah ile kul arasında kalan bir vicdan meselesidir diye tarif ediliyor. Bu tarif çok yanlıştır. Dinin toplumsal etkileri, sosyal hayattaki asıl yeri önemlidir. İslam, Tam bir sosyal dayanışma dinidir.” Komşusu aç iken tok yatan bizden değildir” diyen bir dini siz zorla vicdana hapsedemezsiniz.”⁷⁷²

diyerek aslında halka kulak vermenin zamanı geldiğine işaret ediyordu. H. Suphi Cumhuriyet tarihinin önemli milliyetçi aydın devlet adamlarındandır. İstiklal marşının yazılmasından, Romanya büyükelçiliği zamanında o bölgedeki Türklerle ilgili çalışmalarından, Türk Ocağındaki faaliyetlerine kadar pekçok hizmeti olan bir isimdir.

Çok partili hayata geçişle başlayan demokratikleşme ortamının verdiği rahatlama ile Hamdullah Suphinin konuşmasındaki hususlar dergi ve gazetelerde daha çok yazılır çizilir hale gelince I. Hasan Saka Hükümeti ile başlayan esneme politikaları izlenmeye başlandı. Hatta 1949 yılında medrese mezunu Prof.Dr. Şemsettin Günaltay hükümeti kuruldu. Bu durum radikal Kemalistlerin tepkisine ve istifalarına yol açtı. Devrimlerden durmadan taviz verildiği yönünde şikayetler çoğalmıştı. Ayrıca Günaltay’ın Kemalizme ihanet edeceği endişesini taşıyorlardı. Ancak Şemsettin Günaltay’ın fikir yapısına bakacak olursak, hem medrese hem Lozan Üniversitesi mezunu birisi olarak Ziya Gökalp’in sistemleştirdiği “İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Türkleşmek” düşüncesini benimsemiş biri olarak görebiliriz. Meşrutiyet devrinde İslamcı olmakla beraber Cumhuriyet döneminde modernist fikirleri savunan birisidir.⁷⁷³ Günaltay’ın İslamcı ve medreseli kimliği halk kitlelerine ulaşabilmek için bir tedbir olarak kullanılmıştır. Dönemin İslamcı yayın organı sayılan Sebilürreşad, Şemsettin Günaltay’ın Başbakan olmasını büyük bir memnuniyetle karşılamıştır.⁷⁷⁴ Günaltay Hükümeti İmam Hatip

⁷⁷² Mustafa Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları,2017),159

⁷⁷³ Hüsnü Aydeniz, H. (2016). “M. Şemsettin Günaltay’a Göre Müslüman Dünyanın Aydın Krizi”, içinde *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, ed., Mesut İnan vd. (İstanbul: Rağbet Yayınları,2016), 53; Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, çev. Ahmet Fethi, (İstanbul:Hil Yayınları,2010), 51.

⁷⁷⁴ H. Ersel, A. Kuyaş, A. Oktay, M. Tunçay, “1946”, *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000 II*, (İstanbul: YKY, 2003),134.

Okulları ve İlahiyat Fakülteleri açmasına rağmen halkı ikna edememiş, 1950 seçimlerini Demokrat parti kazanarak 27 yıllık sürece son vermiştir.

Demokrat partinin iktidara gelmesi ile beraber 16 Haziran 1950’de DP’liler ile beraber İsmet İnönü ve birkaç milletvekili haricinde CHP’lilerin de oyları ile Ceza kanununda yer alan "Arapça ezan ve kamet okuyanlar" cümlesi kanundan çıkarılarak kabul edildi. Bu yasayla Arapça ezan okunması zorunlu hale getirilmeyip sadece Arapça ezan yasağı kaldırıldı, ancak ezanın Türkçe okunmasını yasaklayan bir hüküm getirilmedi. Dolayısıyla ezanı hangi dilde okumak isteyen olursa buna serbestlik tanındı. Ayrıca Ağustos ayında Ankara radyosunda Kuran okunmasına da başlandı.

27 yıllık süreçte izlenen millî kimlik politikalarından dil ve tarih politikaları Atatürk’ün sağlığında ve daha sonra İnönü döneminde terk edilirken, din politikaları ise 1950’den sonra değiştirilmiş oldu. 27 yıllık dönem de millî kimlik politikalarının “akıl ve bilimle” ideolojik olarak yeniden inşa edilmeye çalışılmasının sonuçları sonraki dönemleri de etkileyecektir. “Halka rağmen” ve halkın kimlik ve kültür unsurlarına dayanmayan, halkı dikkate almadan millî kimlik inşa edilemeyeceği de anlaşılmış oldu. Millî kimlik unsurşarı olan dil, tarih ve kültürde mutabakat bugün bile sağlanamamış durumdadır. Her tarihi olay ya da şahsiyet bölünmelere sebep olmaktadır. Bu da hala millî kimliğin ve unsurlarının ideolojik olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Batı'da modernite denilen çok yönlü değişimlerin sosyal ve siyasi yönünü oluşturan ulus devletlerin ortaya çıkması ile gelişen milliyetçilik ve millî kimlik olguları yaklaşık ikiyüz yıldır bütün dünyada etkisini sürdürmektedir. Sanayi ve Fransız ihtilalinin tamamladığı modernitenin siyasî ve sosyal yönünü oluşturan ulus devletlerle tabiyet üzerinden krala ya da hanedana olan bağlılık, devlet-vatandaş ilişkisine dönüşürken devletin meşruiyeti de millete ve millî iradeye bağlanmıştır. Böylece “millet” denilen yeni bir sosyal grup ve milletin karakter özelliklerini belirleyen “millî kimlik” denilen yepyeni bir kolektif kimlik ortaya çıkmıştır. Böylece batıda demokratik-liberal yapıda yeni ulus devletlere dayalı dünya sistemi oluşmaya başlamıştır. Devamında batı dışı toplumlarda “modernleşerek” bu sisteme dahil olurken, ulus devlet ve milletleşme süreçlerini yaşamışlardır.

Ulus devletlerle beraber özellikle teknolojinin de yardımı ile tarihte görülmemiş derecede türdeş ve ortak özelliklere sahip toplumlar/milletler ortaya çıkmıştır. 19.yy'dan itibaren normal ama geçici bir olgu olarak karşılanan ulus devletler ve milliyetçilikler zamanla bütün dünyayı sardığı gibi günümüz post-modern dünyasında da mikro milliyetçiliklerle, mikro ulus devletlere doğru evrilerek küçük etnistelerin bile ulus devletler ve millî kimlikler peşinde koşmalarına sebep olmaktadır.

Millet ve millî kimlik inşası dün olduğu gibi bugünde bütün ulus devletlerin ortak özelliğidir. Vatandaşlarını eğitim, medya, askerlik, mevzuat gibi değişik araçlarla ortak değerlere sahip bir şekilde ortak duygu ve davranışlara sahip kitlelere dönüştürmeye çalışmaktadır. Komünist blokun yıkılmasından sonra sınıf temelli birlik anlayışı da piyasadan çekilince milyonları ortak paydada birleştirici “millî kimliklerden” başka bir şey görünmemektedir.

Modern devletler teknolojinin de yardımı ile tarihte görülmemiş şekilde insanları takip ve kontrol etmektedir. Günümüzde özellikle Çin'de milyonlarca kamera ile insanlar

takip edilerek değerlendirme notu almaktadır. Teknoloji geliştikçe insanların hürriyet alanı devletin lehine daralmaktadır.

Batı dünyasının kendi iç dinamiklerinin ürünü olan ulus devletler ve onun inşa ettiği millî kimlikler “batılılaşma” sürecine giren batı dışı ülkelerde birer devlet ideolojisi halinde uygulanmıştır. Bu ülkelerde devlet, eğitim ve hukukun batılılaşması ile ister istemez devletin yapısı ulus devlete, toplum da milletleşme sürecine girmiş bulunuyordu.

Fransız İhtilalinin milliyetçilik akımından en çok etkilenen Osmanlı İmparatorluğu çok etnikli yapısını dağılmaktan kurtarmak için II. Mahmut zamanında devleti batılı merkezî rasyonel bürokratik yapıya dönüştürme reformlarına giriştikten sonra bu dönemin sonucu olan Tamzimat Fermanı ile mecburiyetten geleneksel “millet sistemi”nden “vatandaşlık” sistemine geçilmiştir. Yakından bakıldığında geleneksel “millet sistemi” tarım toplumu zamanında Türkleri avantajlı kılarken, daha sonradan ticaret kapitalizmi döneminde ve 17.yy dan itibaren savaşların kaybedilmeye başlanmasıyla Türkleri dezavantajlı konuma düşürmüştür. Çünkü toprak savaş gelirleri yerini ticarete bırakmıştır ve artık savaşlar ve toprak kaybedilmektedir. Esnaf ve zanaatkarlığı babadan oğula devreden, askerlik yapmayan gayrimüslimler 19.yy’dan itibaren Osmanlı’nın orta ve zengin tabakalarını oluşturacaklardır.

Millet sistemi başından beri gayrimüslimleri kilise merkezli cemaatlere dayalı kolektif kimliklere ayırarak onların kurumsal bir kilise yapısı altında çoğu zaman ortak dil, etnisite ve dine dayalı bir millî kimlik geliştirmelerine yardımcı olmuştur. Dolayısıyla gayrimüslimler milliyetçilik çağına örgütlü ve hazır kolektif kimliklerle girmişlerdir. Ayrıca modern okulları ve özellikle yabancı diller konusundaki üstünlükleri Osmanlı dış işlerinden, dış ticarete kadar her alanda batı ile ilişkileri ve bundan kaynaklanan maddî üstünlükleri onları devlete karşı da etkin kılmıştır. 19.yüzyıla gelindiğinde Osmanlı eğitilmiş ve iş bilen burjuva sınıfı Cumhuriyet dönemine kadar hep gayrimüslimlerden oluşmuştur. Gayrimüslimlerin eğitimdeki üstünlükleri II. Abdülhamit zamanında, ticaret ve ekonomideki üstünlükleri ise İttihat ve Terakki zamanında kırılmaya çalışılmıştır. Her iki dönem politikalarına Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir. Lozanda bütün azınlıkların ve özellikle Fener Rum Patrihanesinin ülke dışına çıkarılması

istenmişse de imzacı devletler bu konuda ısrar etmişler hatta onlar için garantörlük bile istemişlerdir.

Modern Türk millî kimliğinin inşa süreci “batılılaşma” ile başlayan ve devletin yapısının batılı tarza dönüşmesi ile ortaya çıkan ve genellikle geç kalmış millî kimliklerden sayılmaktadır. Osmanlı’da ilk millî kimlik ve milliyetçilik hareketleri gayrimüslimlerle başladı. Devamında isyanlar ve bağımsızlıklarla dış güçlerinde desteği ile devam etmiştir. Türkler, Osmanlı içerisinde özellikle Balkan savaşlarından sonra milliyetçilik ve millî kimlik politikaları ile tanışmışlardır. Araplar ve Arnavutlarında ayrılması ile artık Türkler de millî kimlik peşine düşmüşlerdir. Başlangıcından itibaren “devletin bekasına” dayalı, devlet merkezli bir kimlik olarak, devleti kaybetme korkusuna dayanmıştır. Gecikmesi Türklerin devletin sahibi olarak kendilerini görmesi ve onun kaybedilmemesi için kendi kimliklerini geri plana atmasından kaynaklanmaktadır. O yüzden Türk milliyetçiliğinin gelişimine ve bu düşüncenin öncülerine bakılırsa her zaman ihtiyatlı ve bütünleştirici dili seçtikleri görülecektir. O sebeple Türk millî kimliğinin merkezinde devlet olgusu çok önemli bir yer tutmaktadır.

Türk millî kimliği batılı örneklerinde görüldüğü gibi kısa ve silik bir geçmişe sahip değildir. Üç bin yıllık devlet ve imparatorluk mirasına dayanan tarihî bir birikime sahiptir. Dolayısıyla kimliğin köklerini aramaya ya da bir sosyal olgunun temeline inmeye kalkıldığında çok uzak tarihlere gidilmektedir. Türk millî kimliği denilince muhtevasında özellikle İslamın ve geniş bir coğrafyadan gelen değişik etkilerin izlerini bulabilmekteyiz. Bugün Türk millî kimliğinin unsurlarını incelerken farklı bölge ve komşu kültürlerin etkisi ile ele almak zorundayız. Dünyada bu kadar geniş bir coğrafyaya dağılmış ve her yerde devletleşmiş başka bir millet yoktur. Bu kadar eski olmasına ve pek çok devlet kurmasına rağmen Orta Asyadan başlayan süreçte yöneticilerin iktidara geldiklerinde özellikle Türkçe konusunda hassas davranmamaları Türkçenin bahtsızlığı sayılabilir. Medreselerde Arapçanın, edebiyatta Farsçanın tercih edilmesi Türkçenin 19.yüzyıla kadar devletin dili olmasına rağmen sağlıklı ve güçlü bir şekilde gelişimini engellemiştir. Halbuki, bakıldığı zaman batıda ve doğuda bütün millî kimlikler öncelik olarak dil temelli bir gelişim göstermişlerdir. Bu konuda Türkçenin talihsizliği Cumhuriyet döneminde de devam etmiş bu sefer de dili adeta yeniden inşa etmeye yönelik tasfiyeci anlayışa kurban gitmiştir.

Modern Türk milli kimliğinin inşası Tanzimat’la başlatılabilir. Bütün milli kimlik inşalarında olduğu gibi ilk olarak dil, sözlük, gramer ve tarih çalışmaları ile başlamıştır. Devletin kötü gidişinden dolayı ürkek olarak seslendirilen Türk kimliği, II.Abdülhamid zamanında Türkçe’nin hukuken de resmi dil olması ve tam uygulanmasa da eğitim dili olarak kabul edilmesi ve Türk isminin daha sesli söylenmesine vesile olmuştur. Özellikle millî kimlik ve devlet ideolojisi olarak “Hanefilik” merkezli bir din anlayışının eğitimde ve dış politikada esas alınması Cumhuriyete de yansıyan bir unsurdur.

Türk millî kimliğini sarsarak uyandıran yine devlete bağlı olarak gelişen Balkan Savaşları ve Birinci Dünya savaşının sebep olduğu travmalardır. Bu travmalar hem devlet politikalarında hem de halkta Türkçü görüşlerin daha etkili olmasına sebep olmuştur. Durmadan küçülen devlet ve kaybedilen vatan toprakları artık halkta umutsuzluğa ve kaderciliğe dönüşürken özellikle Kutül Amare ve Çanakkale zaferleri yalgın ve bezgin Türklere moral veren zaferler olmuştur. 1910’larda başlayan Millî Edebiyat cereyanı ve Türk Ocakları gibi dernekler artan okur yazar kesime Türk milliyetçiliği ve millî kimlik konularında hassasiyet ve donanım kazandırmışlardır. Çanakkale zaferi olmasaydı Millî Mücadele başarılamazdı sözü iddialı bir söz olmakla beraber bir gerçeği de ifade etmektedir.

Bu dönemde iki milliyetçilik ekolü gelişmeye başladı. Birincisi Selanik ekolü, bunlar Balkan kökenli olan ve Fransız tarzı milliyetçilik anlayışına yani kültür milliyetçiliğine inananlar. İkincisi ise İstanbul ekolü olarak sınıflandırılabilir olan Orta Asya kökenlilerden oluşan ve etnisiteye ve dile dayalı Alman tarzını benimseyenler. Cumhuriyetin ilk döneminde Alman ekolüne sahip Orta Asya kökenliler hakim gibi görünmektedir. Ancak Selanik ekolünün önde gelen ismi Ziya Gökalp milleti bir kültür ve terbiye meselesi olarak görmüştür. Soy unsurunu ön planda tutmaz. Gökalp’in görüşlerinin etkisini 1921 Anayasası’nda görmekteyiz. “1921 Anayasası, yani Teşkilat-ı Esasiye Kanunu vatandaşlık kimliği üzerine kurulu bir milliyetseverlik anlayışına sahiptir iken 1924 Anayasasının 88.maddesi de “Türkiye’de din ve ırk ayırdedilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir”, ifadesi ile aynı çizgiyi devam ettirmekle beraber “Türk” milletin ve millî kimliğin aslî unsuru haline gelmektedir. Fransız tarzı kültür temelli anlayış 1929 dünya ekonomik krizinin de etkisi ile bütün dünyada içe kapanmayı getirdi. Bu etki Türkiye’de de görüldü. Türkiye de ulusçu anlayışta çizgi

değiştirerek içe kapanmış, aynen Batılı ülkeler gibi otoriter modernleşmeci bir tavrı benimsemişti. Zaten dönem içinde Batı dünyasında antropolojinin de artan etkisiyle soy temelli yaklaşımlar öne çıkmıştı. Türkiye’de de benzer yaklaşımlar belirginleşerek Fransız tarzı sosyolojik ulusalcı yaklaşım yerini, Alman tarzı yaklaşıma bırakmış ve kimlik inşasında öncelikler değişmeye, mekândan zamana/tarihe doğru geçişler yapılmaya başlanmıştır. 1930’larda Türk denildiğinde vatandaşlık tanımı olarak Cumhuriyetçi, Laik ve Kemalist gibi ideolojik unsurlarda tanımlamalarda kullanılmaya başlanmıştır. Yani “Türklük”de yeni inşa edilerek muhtevası sosyal ve tarihi gerçekliği dışında ideolojik olarak doldurulmuştur. Bu anlayışın dayandığı milliyetçilik özellikle İnönü dönemi ve sonrasında dine dah çok vurgu yapan milliyetçiliklerin doğmasına sebep olmuştur.

Cumhuriyet dönemi, artık biz tamamen batılı olalım döneminin adıdır. Dolayısıyla millî kimlik inşa politikalarında da bu anlayış etkili olmuştur. Her şeyi milli yapma arzusu ile dil, din ve tarih konularında Batı’nın damgalarına karşılık tezler geliştirilmiştir. Ancak pek çok yanlışlar yapılmıştır. Bu dönemde devletin ve milletin inşa politikalarıyla ilgili şu tespitleri yapabiliriz:

-1923-1950 arasında inşa edilen devlet tamamen batılı norm ve kurallara uygun olarak Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Laik ve Batıcı ilkelere sahip olarak inşa edilmiştir. Devlet Osmanlı devlet sisteminden koparak “laik ulus devlet”e dönüşmüştür.

-Devletin laiklik anlayışı kamusal alandan dini tamamen kaldırmayı amaçlarken sosyal hayatta dinin önemini bilerek, onu kontrol altında tutucu bir kurumlaşmaya gidilmiştir.

-19.yüzyılın hakim metodolojisi ve yaklaşımı olan Pozitivizm Cumhuriyetin kurulmasında da etkili olmuştur. Comte’un devrimciliğe karşı oluşu sebebiyle Atatürk “bilimci” anlayışa sahiptir. Her şeyin “akıl ve bilimle” yenide inşa edileceğine inanmaktadır. Fransızca bilen Atatürk’ün özellikle Fransız Aydınlanmacılarından etkilendiği ve özellikle Cumhuriyetin ilanı hakkında konuşurken Rousseau ve Montesquieu gibi Fransız filozoflara atıf yapması önemlidir. Ayrıca Harbiyeden gelen Fransız İhtilalinin milliyetçi etkisi her Türk zabitinde olduğu gibi onda da mevcuttur. Kullanılan kavramlar ve özellikle laiklik uygulamalarında Fransız İhtilalinin etkisi bariz görülmektedir.

-Bu dönem millet ve millî kimlik inşasında Fransız İhtilalinin geçmişi yok ve karanlık sayma anlayışının tezahürü olan “ancient regime” Cumhuriyet döneminde Osmanlıyı ve mirasını yok sayma olarak tarih anlayışına yansıdığı gibi millî kimliğin “ötekisi” olarak başka bir millet yerine gelenek ve geçmiş konulmuştur. Bütün kutlama ve törenlerde Cumhuriyet öncesiz ve eşsiz vurguları ile tasvir edilmiştir.

-Batı’da modernitenin taşıyıcısı Burjuva iken Osmanlı’dan itibaren Cumhuriyet döneminde de “batılılaşma” bürokrat ve aydın olarak tarif edilen elit kesim tarafından temsil edilmiştir. Herhangi bir sınıfsal ve ekonomik tabana dayanmayan bu gruplar “devletçi” olmak zorunluluğu sebebiyle kültürel ve sivil gelişmelere çoğu zaman engel olmuşlardır.

-Türk batılılaşması baştan itibaren kültürel ve idari batılılaşmaya öncelik vermiştir. Bu durum Cumhuriyet’te de devam etmiştir. Batıda önce ekonomik ve sosyal yapıda beliren değişimleri siyasi ve hukuki yapıdaki değişimler takip ederken, Cumhuriyet döneminde sosyal yapıdan önce siyasi sonra da kültürel inkılaplar uygulanmıştır. Bu durum nüfusun %85’inin köylü olduğu bir toplumda inkılapların sadece %15’lik kesime ulaşmasına sebep olmuştur. Bunu aşmak için geliştirilen Köy Enstitüleri ise özellikle seküler ve sosyalizm eğilimli mezunları ile halka fazla ulaşamamışlardır.

-Aydınlanmanın fetişleştirdiği “yeni” kavramı Cumhuriyetle beraber her alanda uygulanır olmuş, mevcut ve eski görülen herşey değiştirilmek, yeniden inşa edilmek istenmiştir. Buna bütün millî kimlik unsurları dahil edilerek dil, tarih, müzik, edebiyat ve gelenekler yeniden “akıl ve bilimle” inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu politikalar sonuç vermemiş hem Atatürk hem de İnönü dönemlerinde özellikle dil ve tarih tezleri kaderine terk edilmiştir.

-1923-1938 arasındaki millî kimliğin inşasına yönelik politikalarda Atatürk tek belirleyici olmuştur. Konuyu akşam sofrasında tartışmasına rağmen dönemin yaşayan önemli isimleri olan Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan gibi isimler hazırladıkları ve savundukları tarih tezlerinde Selçuklu ve Osmanlıya yer vermeleri sebebiyle hoş karşılanmamışlardır. Türk tarihi Anadolu ve Orta Asya dönemlerine dayandırılmaya, aradaki dönemler kısaca geçiştirilmeye çalışılmıştır.

-Dil ve tarih tezlerinde bütün dünyayı, dilleri ve medeniyetleri köken olarak “Türkleştirici” bilim dışı tezler ispatlanmaya çalışılmıştır.

-Harf İnkılabı dışında millî kimlikle ilgili bütün politikalar İnönü döneminde terk edilmiş, yalnızca din politikası devam ettirilmiştir. 1947 CHP Kurultayında dile getirilen bütün şikayetlere rağmen devam ettirilmiştir. Din politikası olarak özellikle Türkçe ezan ve ibadet 1950’de CHP’lilerinde oylarıyla kaldırılmıştır.

-Millî kimliğe bir kimlik kazandırma çabası İnönü dönemi kültür politikalarının baş aktörü olan Hasan Ali Yücelin millî kimliği Antik Yunan ve Roma eksenli tarih ve kültür politikalarına dayandırma çabaları ile bütün içinden çıkılmaz hale gelmiştir. Atatürk dönemi millî kimlik politikalarına ters düşen bu anlayış ciddi eleştiriler almıştır. Dolayısıyla millî kimlik gibi bir konuda deneme yanılma yöntemi ile istikrarsız politikalar izlenmesi ve kültüre yabancı unsurlarla millî kimlik inşasına gidilmesi bugünlere de yansıyan olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

-1923-1950 arasında amaçlanan seküler, Atatürk milliyetçisi ve batıcı millî kimlik yaygınlaşmamış benimsenmemiştir. Özellikle Atatürk milliyetçiliğinin ne olduğu konusu hala tartışılmaktadır.

-Yaşayan ve tarihî devamlılığı olan etnisite, kültür, dil, tarih, din gibi millî kimliği oluşturan unsurların devlet politikaları ile değiştirelemeyeceği, bunların hepsinin birer sosyal ve yaşayan olgular olduğu gerçeği görülmelidir. Hangi politika olursa olsun gerçeğe ve yaşayan olgulara ters olduğu müddetçe tutunamamaktadır. Erken Cumhuriyet dönemi politikaları ile uzun yıllar bir devletin kabul ettiği millî kimlik ve unsurları ile bir de halkın yaşadığı gibi ikili bir dünya doğurmuştur.

-Atatürk dönemi millî kimlik politikalarının sonuçları İnönü döneminde ortaya çıktı. Alfabe yerleşmiş okur yazarlık oranı oldukça yükselmiştir. Ancak, Atatürk dönemi dil, tarih ve din politikaları tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle tarih ve dil teorileri İnönü döneminde terk edilirken, din politikaları ısrarla 1950’ye kadar uygulanmıştır.

İnönü dönemi biraz da bütün inkılapların gerginliğine paratoner olmuştur. Genellikle bütün devrim hareketlerinin ikinci döneminin restorasyon dönemi olması beklenir. İlk yıllarda siyasi muhaliflere karşı yumuşama olsa da inkılaplardan taviz verilmediği görüşü hakimdir. İnönü döneminin yarısı savaş tehdidi ve savaş ekonomisi ile geçti. İnönü’nün en büyük başarısı ülkeyi II. Dünya savaşına sokmaması olarak görüldü. Varlık vergisi çok eleştirildi. Ekmek karneleri hiç unutulmadı.

27 yıllık dönemin halkta en çok tepki çeken uygulaması olan Türkçe ezan olduğu görülmektedir. Türkçe ezan bugün bile konuşulan bir konudur. Cumhuriyet dönemi inkılaplarının tepeden “halka rağmen halk için” anlayışı ile yapılması özellikle halkla bürokrasiyi birbirine yabancılaştırdı. 1946’da kurulan ve 1950’de iktidara gelen Demokrat Partinin (Kurucuları aslında CHP’li isimler) seçimi kazanmasının altında yatan 27 yıllık süredeki tek seslilik ve “halka rağmen halk için” anlayışıdır.

Cumhuriyetin döneminin en ilginç ve bir o kadarda başarılı projesi Köy Enstitüleridir denilebilir. Halkın doğrudan içine karışmak ve onun ekonomik ve sosyal yapısına yönelmek anlayışı ile “Halkla beraber halk için” mantığı ile sosyal hayatta işe yarayacak becerilerle köy öğretmeni yetiştirmek amacı taşıyan bu okullar, nüfusun büyük çoğunluğu köyde yaşayan bir toplum için doğru düşünceydi. Ancak öğretmenler halkı ve sosyal yapıyı geliştirmek yerine ideolojik ve kültürel dönüştürmeye gidince istenen verim alınamadı. Hasan Ali Yücel tarafından Cumhuriyetin ideal nesillerini yani “yeni nesilleri” yetiştirme projesi olarak görülen bu okullarda millî kimlik kendi topraklarında yaşayan kültür ve tarih yerine Hümanizma adı altında Antik Yunana bağlanmaya çalışılmıştır.

Bütün buraya anlattıklarımızdan şu sonuçları çıkarabiliriz: Millî kimlik inşasında hala “millilik sorunu” vardır. Çünkü milli olan nedir? konusunda bir anlaşmaya varılmış değil. Osmanlı dönemi farklı, Atatürk dönemi farklı, İnönü dönemi farklı, Demokrat parti dönemi farklı politikalara sahip görünmektedir. Ancak II. Meşrutiyet dönemi çok sesliliği ve entelektüel seviyesi hiçbir zaman bir daha olmadı. Bugün bile her partinin kendi milli kimlik tanımı ve politikaları mevcut. Millî kimlik, millî mutabakat konusudur ve devamlılık arzetmelidir. Bugün dil anlayışından tarihe bütün millî kimlik unsurlarına herkes politik penceresinden bakmaktadır. Bunda Cumhuriyetin kuruluşundan gelen yanlış politikaların etkisi büyüktür.

Milli kimlik siyaset üstü, istikrarlı ve halka dayalı olmalıdır. Dil, tarih ve din politikaları ideolojik olmamalıdır. Millî kimlik, yaşayan ve gelişen bir yapıda gerçekliği olan temellere dayandırılmalıdır. Millî kimlik unsurları yeniden inşa edilemez, her bir unsuru asırlara dayanan bir birikime dayanır ve ancak geliştirilebilir ve dönüştürülebilir. Kültür ve dil geleneğe ve birikime dayanır ve üretildikçe yaşar ve gelişir. Milli kimlik unsurları gerçekçi ve üretime dayanan bir tabana sahip olursa sağlam olur. Devletin yapacağı

millî kimliğin asıl üreticisi olan ve temsilcisi olan sanatçı ve bilim adamlarına bu yönde çalışmalar için ödüller ve teşviklerle kurumsal destek vermektir. Çünkü, bakıldığı zaman ulus devletler ve millî kimliklerin daha uzun sürece yaşayacakları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- “Anayasa”.Erişim Tarihi.10.04.2024, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>
- “Atatürk”. Erişim Tarihi,10.04.2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/onuncu-yil-nutku/?pdf=3422>.
- Ağaoğlu, Samet. *Babamın arkadaşları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1969.
- Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. Türkçeleştiren: Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayın., 2010.
- Aka, Assiye. *Kimliğe Teorik Yaklaşımlar*. C.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, C:34, S:1, 2010.
- Akbulut, Olgun. Resmi dil ve anayasalarda düzenlenişi. *Ankara Barosu Dergisi*, S:3, 2012.
- Akçura, Yusuf. Milliyet fikri ve millet muharebeleri. *Türk Yurdu Dergisi*, 2 (33), 150, 1999.
- Akçura, Yusuf. *Muasır Avrupa’da siyasi ve ictimai fikirler ve fikri cereyanlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.
- Akçura, Yusuf. *Sürgünden İstanbul’a darül hilafet mektupları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.
- Akçura, Yusuf. *Türkçülüğün tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.
- Akçura, Yusuf. *Üç tarzı siyaset*. Ankara: TTK Yayınları, 1976.
- Akgün, Seçil Karal. *Osmanlı İmparatorluğu’nda mormon misyonerler*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.
- Akgür Bilge, Zeynep Gökçe. Fransız dili toplumsal tarihi üzerine. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2014.
- Akıncı, Abdulvahap. *Atatürk Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Temel Özellikleri*. İmgelem, 7(13), 2023.
- Akıncı, Abdulvahap. Milliyetçiliğin kökenleri: etnisite/ulus (millet) ilişkisi. *İnsan& İnsan Dergisi*, 6 (21), 2019.
- Akıncı, Abdulvahap. *Osmanlı-Türk milli Kimliğinin Oluşmasında Rusya Türkleri, Göçler ve Türkoloji Çalışmalarının Rolü*. Akademik Bakış Dergisi, 2013.
- Akıncı, Abdulvahap. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk milli kimliği*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2022.
- Akıncı, Mehmet. *Milliyetçilik ve Milli Kimlik tartışmaları ekseninde Türk Milliyetçiliği ve Türk milli Kimliği*. İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği, Der: Şeniz Anbarlı Bozatay, Konuralp Demir, Ankara: Gazi Kitabevi, 2024.
- Akpolat Davut, Yıldız. Tekin Alp’in Türk milliyetçiliği anlayışı veya Tekin Alp’in Türkiye’deki yahudilere milli kimlik kazandırma çabaları. *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 37, 84, 1995.

- Aksoy, İlhan. Lozan antlaşmasında azınlık okulları ve yabancı okullar. *Akademik Hassasiyetler*, 1(1), 72-78, 2014.
- Aksun, Ziya Nur. 2. *Abdülhamid*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2024.
- Akşin, Sina. *Jön Türkler ve ittihat ve terakki*. Ankara: İmge Kitabevi, 2009.
- Aktar, Cengiz. *Türkiye'nin batılılaştırılması*. Ayrıntı Yay., 1993.
- Aktaş, Murat. Irkçılık ve milliyetçilik. *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 5 (26), 2019.
- Aktürk, Şener. *Etnisite Rejimleri ve Türkiye*. İstanbul: Bilgi Üniv. Yay., 2015.
- Alkan, Necmettin. *Sultan 2. Abdülhamit*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2023.
- Alp, Tekin. *Kemalizm*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936.
- Alp, Tekin. *Türkleştirme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2001.
- Alptekin, Musa Yavuz. *Türk dünyasında ulus inşası*. Ankara: Nobel yayınları, 2022.
- Alptekin, Musa Yavuz. *Ulus inşa süreçleri*. Ankara: Atlas Akademik Yayınları, 2021.
- Althusser, Louis. *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Anderson, Benedict. *Hayali cemaatler (Çev: İskender Savaşır)*. İstanbul: Metis Yay., 1995.
- Anthony, Smith. *Milli kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Anzerlioğlu, Yonca. *Karamanlı Ortodoks Türkler*. İstanbul: Phoenix Yay., 2009.
- Aralov, Semyon İvanoviç. *Bir sovyet diplomatın Türkiye anıları (Çev: Hasan Ali Ediz)*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2020.
- Arel, Hüseyin Saadettin. *Türk musikisi kimindir*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1990.
- Argunşah, Mustafa. *Cumhuriyetin Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yay., 2023.
- Armağan, Mustafa. *İlber Ortaylı ile tarihin sınırlarına yolculuk*. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.
- Arslan, Lütfi. Dilde sadeleşme çabalarının Atatürk'ün geometri kitabına katkıları. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi, Cumhuriyet özel sayısı*, 52, 2023.
- Arslanyan, Agop. *Adım Agop memleketim Tokat*. İstanbul: Aras Yayınları, 2008.
- Ataman, Sadi Yaver. *Atatürk ve musiki*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1991.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, (1917-1937), Ankara, 1961.
- Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya*. İstanbul: Sena Matbaası, 1960.
- Atay, Falih Rıfkı. *Zeytindağı*. İstanbul: Gün Matbaası, 1957.
- Atılğan, Gökhan. *İdeoloji, siyaset bilimi*. İstanbul: Yordam Yayınları, 2013.
- Auerbach, Erich. *Yabanın tuzlu ekmeği*. İstanbul: Metis Yayınları, 2010.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Enver Paşa*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013.

- Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu arayan adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.
- Aydeniz, Hüsnü. “M. Şemsettin Günaltay’a Göre Müslüman Dünyanın Aydın Krizi”. *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, Editörler: Mesut İnan, Fatih Kandemir Ömer Aslan, Rağbet Yayınları: İstanbul, 2016.
- Aydın, M. Akif. *Türk Hukukunun Laikleşme Sürecinde Lozan’ın Oynadığı Rol*, İslamî Araştırmalar Dergisi, C: 8, S: 3-4, 1995.
- Aydın, Mehmet Korkud. Dönemin basınına göre varlık vergisi uygulaması. *Fırat Üniv. Sosyal Bil. Enst. Dergisi*, 28 (1), 2018.
- Aykaç, Songül Alkan ve Karakaş, Mehmet. *Entegrasyon, Asimilasyon ve Uyum Kavramları Arasından Türkiye’nin Seçimi*, İçtimaiyat Der., Mültecilik ve Göç Özel Sayısı, 2022.
- Aykurt, Çetin ve Aykurt, Filiz. *II. Abdülhamit’in Pasteur Enstitüsü ile Münasebetleri*. Edirne: Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu, 2015.
- Aytepe, Mahsum. Doğuşundan günümüze islamcılığın Türkiye seyri: bir sınıflandırma denemesi. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), 2016.
- Balcı, Ramazan. Medreselerin ıslahı konusunda sultan II. Abdülhamid’in hazırlattığı bir lahiyanın tahlili. *The History School*, 12, 2012.
- Barbie, Maurice. *Modern batı düşüncesinde din ve siyaset*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Bardakçı, Murat. *Reddi Miras*. İstanbul: Turkuvaz Yay., 2023.
- Barlak, Hasan. Japonya’da İslam davetçisi bir Türk: Abdürreşid İbrahim “dinî fikirleri ve stratejisi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (3), 2020.
- Bauberot, Jean. *Laiklik, tutku ile akıl arasında*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Bauman, Zygmunt. *Kimlik*. İstanbul: Heretik Yayınları, 2019.
- Bauman, Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik*. çev. İ. Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yay., 2014.
- Baykara, Tuncer. Osmanlı reformunun ilk zamanları: yeniçeri ocağının kaldırılması ve ilk tatbikat. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), 1995.
- Bédarida, François ve Nicolas Roussellie. Milletler, halklar ve devletler (Çev: Bahaeddin Yediyıldız). *Belleken Dergisi*, 65, 2001.
- Behar, Cem. *Musikiden müziğe Osmanlı/Türk müziği: gelenek ve modernlik*. İstanbul: YKY., 2005.
- Behmoaras, Liz. *Bir kimlik arayışının hikayesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- Belge, Murat. *Militarist modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Belge, Murat. Türkiye’de siyasi düşüncenin ana çizgileri. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 9, 2009.
- Bergen, Lütfi. *Az gelişmişlik üstünlüktür*. İstanbul: Yazıgen Yayıncılık, 2019.

- Berger, Peter ve Thomas Luckmann. *The Construction of Social Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Londra: Penguin Books, 1991.
- Berkes, Niyazi. *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yay., 1997.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY., 2003.
- Berktaş, Halil. *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*. İstanbul: Kaynak yayınları, 1983.
- Beyaz, Cenk. *Dersaadet'te bir sosyalist: Parvus Efendi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Bezirci, Pervin. Bilgi iletişiminde fotoğrafın gücü ve Sultan II. Abdülhamid Han albümlerinin konu ve araştırmacı profillerinin analizi. *Turkish Studies-Social Sciences*, 15, 2020.
- Bilgin, Nuri. *Kimlik inşası*. Ankara: Aşina Yayınları, 2007.
- Bilgin, Nuri. *Kolektif Kimlik*, İstanbul: Sistem Yayınları, 1999.
- Bilgin, Nuri. *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*. İzmir: Ege Yayıncılık, 1994.
- Bilkan, Ali Fuat. *Osmanlı imparatorluk ideolojisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Billig, Michael. *Banal milliyetçilik (Çev: Cem Şişkolar)*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2002.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay., 1999.
- Bora, Tanıl. *Hasan Ali Yücel*. İstanbul: İletişim Yay, 2021.
- Boratay, Korkut. *İktisat tarihi (1908-1980), Türkiye Tarihi-Çağdaş Türkiye: 1908-1980*. Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınevi, 2002.
- Bostancı, Naci. *Kadrocular ve sosyo ekonomik görüşleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1990.
- Bottomore, Thomas Burton. *Toplum bilimi (Çev: Ünsal Oskay)*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015.
- Bozdağlıoğlu, Yücel. *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları*. TSA. Y: 18, S: 3, 2014.
- Braudel, Fernand. *Tarih üzerine yazılar (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay)*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 1992.
- Brocket, Gavin D. *Ne mutlu Türküm diyene, Türk-müslüman kimliğinin müzakeresi*. İstanbul: Fol Yay., 2022.
- Brubaker, Rogers ve Frederick Cooper. *Beyond "Identity"*. Theory and Society, Vol. 29, No. 1, 2000.
- Brubaker, Rogers. *Fransa ve Almanya’da vatandaşlık ve ulus ruhu*. Ankara: Dost Kitabevi, 2009.
- Burr, Vivien. *Social Constructionism*. London: Routledge, 2003.
- Büyükbaş, Hakkı. Japon modernleşmesi üzerine (1868-1912). *Bilimname Dergisi*, 3, 2003.

- Calhoun, Craig. *Milliyetçilik*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Carr, Edward Hallett. *Tarih nedir*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Casanova, Pascale. *Dünya edebiyat cumhuriyeti*. İstanbul: Varlık Yayınları, 2010.
- Cerulo, Karen A. *Identity construction: New issues, New directions*. Annual Review of Sociology, 1997.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yay., 2010.
- CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı, Ankara, 1948.
- Civgin, Senem. Enver Paşa ve askeri alandaki reform faaliyetleri (1914-1918). *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (5), 2023.
- Clements, Jonathan. *Japonya nasıl Japonya oldu*. İstanbul: Metropolis Yayınları, 2020.
- Cleveland, William. *Bir Arap Milliyetçisi yaratmak*. İstanbul: Edebi Şeyler Yayınları, 2018.
- Copeaux, Etienne. *Türk tarih tezinden Türk-islam sentezine*. İstanbul: İletişim Yay., 2016.
- Coşkun, Ali. Din ve Kimlik. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:24, 2003.
- Cündioğlu, Dücan. *Meşrutiyetten cumhuriyete din ve siyaset*. İstanbul: Kaknüs Yay., 2005.
- Çağbayır, Yaşar. *Bayrak Mücadelemiz ve İstiklal Marşı*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2009.
- Çakan Hacıibrahimoğlu, Işıl. *Cumhuriyet ve hümanizma algısı*. İstanbul: İş Bankası Yay., 2012.
- Çambel, Hasan Cemil. Atatürk ve tarih. *TTK Belleten dergisi*, 3 (10), 1939.
- Çankaya, Özlem. Millî mücadele döneminde asker firarileri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 29, 2019.
- Çaycı, Abdurrahman. Atatürk'ün uygarlık anlayışı. *TTK Belleten* 52 (254), 1988.
- Çelik, H. Seçkin. Recep Peker'in Faşizmle İlgili Düşünceler ve Bir İddianın Sorgulanması. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Der.*, C:4, S:8, 2022.
- Çelik, Hayati. Osmanlı-Türk modernleşmesi ve Japon modernleşmesinin karşılaştırması. *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), 2018.
- Çelik, Seçkin. *İnönü döneminde kemalizm*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yay., 2021.
- Çetin, Halis ve Yıldız, Fatih. *Said Halim Paşa*. Ankara: Kadim Yayınları, 2022.
- Çıkla, Selçuk. İnkılap edebiyatı. *Hece Dergisi*, 90, 2004.
- Çiğdem, Ahmet. *Batılılaşma, modernite ve modernizasyon, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Çoban, Melih. Milliyetçilik teorileri. *Türk Yurdu Dergisi*, 295, 2012.
- Çolak, Yılmaz. *Türkiye'de kültürel iktidarın kuruluşu (1923-1945)*. Ankara: Liberte Yay., 2017.

- Dalday, R. Saim ve Avcı, Nazmi. Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye'ye yansımaları. *Süleyman Demirel Üniv., İİBF Dergisi*, C:23, S:1, 2018.
- Dalday, R. Saim. Kimlik ve toplumsal kimlik kavramı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (31), 2018.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform; 1856-1876* (Çev: Osman Akınhay). İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.
- Dede, Kadir. *Edebiyatın ulusu, ulusun edebiyatı*. Ankara: Nika Yayınevi, 2021.
- Dellaloğlu, Besim. *Poetik ve politik, bir kültürel çalışmalar ansiklopedisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Demir Güneş, Cevriye. *Tekinalp (Moiz Kohen), tanzimattan günümüze türk düşüncesi* (Edit: Süleyman Hayri Bolay). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015.
- Deringil, Selim. 19. yy. *Osmanlı Devleti'nde ihtida ve irtidad*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Deringil, Selim. *Simgeden millete*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Dilbaz, Mahmut. *Dindar, modern, itaatkâr*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Dinç, Şeyma ve Sansar, M. Fatih. Halifeliğin Kaldırılmasının İngiliz Basınına Yansımaları. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:65, 2024.
- Doğan, D. Mehmet. *Türkistan Türkiye gergefinde İran*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Durant, Will ve Durant, Ariel. *Tarihten Alınacak Dersler*, Çev: Nejat Muallimoğlu. İstanbul: Söğüt Ofset, 1998.
- Durgun, Sezgi. *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*. İstanbul: İletişim Yay., 2011.
- Durgun, Şenol. Türk ulusal kimliğinin inşasında orta asya etkisi. *Orta Asya Türk Kültürünün Anadolu Kültürüne Etkileri Uluslararası Sempozyumu*, Özbekistan, 2019.
- Durukoğlu, Salim ve Güler, Hilal. Türkçe ile Türk düşmanlığı-Türk şiiri örneği. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 2, 2018.
- Ebuzziya, T. (1973). *Yeni Osmanlılar tarihi*. İstanbul: Hürriyet Yayınlar.
- Eliot, Thomas Stearns. *Kültür Üzerine Düşünceler* (Çev: Sevim Kantarcıoğlu). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987.
- Emre, Ahmet Cevat. *İki Neslin Tarihi*. Hilmi Kitabevi, 1960.
- Ercan, Recep. *Osmanlı'dan cumhuriyete fikir dergiciliği ve sosyolojiye etkileri*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2011.
- Erdoğan, Mustafa. Milliyetçilik ideolojisine dair. *Liberal Düşünce Dergisi*, 4 (15), Ankara, 1999.
- Ergin, Muharrem. *Orhun abideleri*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1970.
- Ergin, Osman. *Türk maarif tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

- Erkan, Ümmet. Alexander Israel Helphand Parvus'un Türk Yurdu Dergisi'ndeki yazılarının analizi. *III. Ines Education and Social Science Congress*, 2018.
- Erkan, Ümmet. Rus modernleşmesinde batı karşıtlığının tarihsel temeller. *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi*, 4(1), 2017.
- Erkan, Ümmet. *Ulusçu Asimilasyon/Entegrasyon Politikalarından Medeniyet Perspektifine Dayalı Dirimsel/Diyalojik Etkileşime; Göç Sosyolojisi*, Edit: Rıdvan Göçmen. Ankara: Akademisyen Yay., 2018.
- Ersanlı, Büşra. *Türkiye Cumhuriyeti ve mahsus/hassas tarihi; cumhuriyetinin siyasal ve düşünsel serencamı*, (Der: Ayşe Köse Babur, Erol Ülker). İstanbul: İletişim Yay., 2023.
- Ersel, Hasan vd. "1946", *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000*, C: 2 1941-1960. İstanbul: YKY, 2003.
- Ertan, F. Temuçin. Milliyetçiliğin müphemliği: milliyetçilik nedir. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 62, 2018.
- Ertem, Rekin. *Elifbeden alfabeye, Türkiye'de alfabe tartışmaları*. İstanbul: Dergah Yay., 1991.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde millet sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Eryılmaz, Bilal. *Tanzimat ve yönetimde modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Eskin, Şerif. *İnkılap edebiyatı*. İstanbul: Dergah Yay., 2023.
- Fahmy, Khaled. *Kavalalı Mehmet Ali, Osmanlı valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*. İstanbul: Vakıfbank Yayınları, 2020.
- Fay, Brian. *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi: Çokkültürlü Bir Yaklaşım*. İstanbul: Ayrıntı Yay., 2001.
- Fayganoğlu, Pınar. Pozitivizm, Görecelik ve Sosyal İnşacılığın Sosyal Bilimlere İlişkin Epistemolojik Yaklaşımı: Çözüm Eleştirel Gerçekçilik mi? *International Social Sciences Studies Journal*, C:5, S:31, 2019.
- Findley, Carter V. *Modern Türkiye tarihi: islam, milliyetçilik ve modernlik 1789-2007*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Foucault, Michel. *Bilginin Arkeolojisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022.
- Foucault, Michel. *Cinselliğin tarihi Cilt 1 (Çev: Hülya Tufan)*. İstanbul: Afa Yayınları, 1993.
- Fulbrook, Mary. *Almanya'nın kısa tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.
- Galanti, Avram. *Arabî harfleri terakkimize mâni değildir*. İstanbul: Tarih Encümeni Yay., 2020.
- Gedikli Berber, Şarika. Kâzım Karabekir'in saltanat ve hilâfetin ilgasına olan tavrının düşündürdükleri. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6 (4), 2013.
- Gellner, Ernest. *Uluslar ve ulusçuluk*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.

- Georgeon, François. *Yasak kelimeler: XX. yüzyılın başındaki Osmanlı sansürüyle ilgili bir belge üzerine, Mete Tunçay'a armağan, (Der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Georgeon, François. *Sultan Abdulhamid (Çev: Ali Berktaş)*. İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.
- Giddens, Anthony. (2000). *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi (Ü. Tatlıcan, Çev.)*. İstanbul: Paradigma Yay., s:35, 2000.
- Giddens, Anthony. *Ulus devlet ve şiddet (Çev: Cumhur Aydın)*. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008.
- Ginio, Eyal. *Osmanlı yenilgi kültürü*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Gleason, Philip. Identifying Identity: A Semantic History. *Oxford University Press on behalf of Organization of American Historians, Vol:69, No:4*, 1983.
- Goffman, Erving. *Damga, örselenmiş kimliğin idare edilişi üzerine notlar*. İstanbul: Heretik Yayıncılık, 2014.
- Goloğlu, Mahmut. *Milli Mücadele Tarihi I-Erzurum Kongresi*. İstanbul: İşbank Yay., 2011.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler IX*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler V*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Gökalp, Ziya. Millet nedir. *İstanbul University Journal of Sociology, 1 (3)*, 2014.
- Gökalp, Ziya. *Türk töresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün esasları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Göle, Nilüfer. *Batı dışı modernlik: kavram üzerine, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Greenfeld, Liah. *Milliyetçilik, kısa bir tarih*. İstanbul: Alfa yayınları, 2021.
- Greenfeld, Liah. *Milliyetçilik, moderniteye giden beş yol*. İstanbul: Alfa yayınları, 2017.
- Greil, Arthur. L. ve Davidman, Lynn. *Kimlik ve Din, Edit: Abdullah Özbolat, Mustafa Macit*. Ankara: Karahan Kitabevi, 2016.
- Guibernau, Montserrat. "Anthony D. Smith on Nations and National Identity: a Critical Assessment". *Nation and Nationalism*, 10(1/2), 2004.
- Gumilev, Lev Nikolaevich. *Halkların şekillenışı, yükselişi ve düşüşleri*. İstanbul: Selenge Yay., 2003.
- Gülalp, Haldun. *Laiklik, Vatandaşlık, Demokrasi*. İstanbul: Metis Yay., 2018.
- Gündüz, Mustafa ve Bardak, Musa. Eğitimde millîlik ve millî talim ve terbiye cemiyeti mecmuası üzerine bir inceleme. *e-Journal of New World Sciences Academy, C:5, S:4*, 2010.
- Gündüz, Mustafa. *II.Meşrutiyet'in klasik paradigmaları*. Ankara: Lotus Yay., 2007.
- Gündüz, Mustafa. *Mustafa Satı Bey, Büyük Eğitimciler, (Der: Ali Fuat Arıcı)*. Ankara: Pegem Yay., 2020.

- Güngör, Erol. *Dünden bugünden: tarih-kültür-milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1987.
- Güngör, Erol. *İslamın bugünkü meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1991.
- Güngör, Erol. *Kültür değişmesi ve milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992.
- Güngör, Erol. *Türk kültürü ve milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1989.
- Güngör, Erol. *Ziya Gökalp ve Türkçülükte din meselesi, Atsız armağanı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1976.
- Güngör, Nazife. *Sosyo-kültürel açıdan arabesk*. İstanbul: Bilgi Yay., 1993.
- Gürkan, Emrah Safa. *Fransız devrimi*. İstanbul: Teras Kitap., 2022.
- Güvenç, Bozkurt. *Türk kimliği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1994.
- Hanioğlu, Şükrü. *Atatürk, An Intellectual Biography*. New Jersey: Princeton University Press, 2011.
- Hanioğlu, Şükrü. *Atatürk, entelektüel biyografi*. İstanbul: Bağlam Yay., 2023.
- Hanioğlu, Şükrü. *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı: ittihad ve terakki cemiyeti ve jöntürklük, (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yay., 1989.
- Harmancı, Abdullah. Edebiyatımızda ara nesil. *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 3 (2), 2019.
- Hasanoğlu, İbrahim. *Rusya’da ulus inşası: Sovetskiy Natod’dan Rossıyanın’e, ulus inşa süreçleri, (Der: Musa Yavuz Alptekin)*. Ankara: Nobel Yayınevi, 2021.
- Hastings, Adrian. *The construction of nationhood: ethnicity, religion and nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press., 1997.
- Haviland, William. vd. *Kültürel antropoloji*. İstanbul: Kaknüs Yay., 2008.
- Hawes, James. *Almanya kısa tarihi*. İstanbul: Say Yayıncılık, 2019.
- Hayes, Carlton J. H. *Yeni bir din: milliyetçilik*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Hekimoğlu, H. Birsen. *Modern siyasal ideolojiler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 2018.
- Heper, Metin. *İsmet İnönü*. İstanbul: İş Bankası Yay., 2008.
- Heywood, Andrew. *Siyasî ideolojiler*. Ankara: Adres Yayınları, 2014.
- Hobsbawm, Eric ve Ranger, Terence. *Geleniğin icadı*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2013.
- Hobsbawm, Eric. *Tarih üzerine, (Çev: Osman Akınhay)*. Ankara: Bilim Sanat Yay., 1999.
- Hobsbawm, Eric J. *Milletler ve milliyetçilik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995a.
- Hobsbawm, Eric. J. *1870’den günümüze milletler ve milliyetçilik, (Çev. Osman Akınhay)*. İstanbul: Ayrıntı Yay., 1995b.
- Hocaoğlu, Durmuş. Yeni Bir Dünyanın Altyapısına Dair. *Türkiye Günlüğü Der.*, S:4, 1989.
- Horkheimer, Max. *Akıl Tutulması, Çev: Orhan Koçak*. İstanbul: Metis yayınları, 1993.

- Hroch, Miroslav. *Avrupa'da millî uyanış*. İstanbul: İletişim Yay., 2011.
- Huntington, Samuel. *Biz kimiz? Amerika'nın ulusal kimlik arayışı*. İstanbul: CSA Global Yayın Ajansı, 2004.
- Itzkowitz, Norman. *Osmanlı İmparatorluğu ve islamî gelenek*, (Çev: İsmet Özel). İstanbul: Çıdam Yay., 2019.
- Itzkowitz, Norman. *Osmanlı İmparatorluğu ve islami gelenek*. İstanbul: Feylesof yay., 2019.
- İbn Fadlan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi, Haz: Ramazan Şeşen*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2024.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Medreseler neydi, ne değildi*. İstanbul: Kronik Yay., 2019.
- İlgürel, Mücteba. *İstimalet, İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yay., 2001.
- İlyas, Ahmet ve Turan, Orhan. İnönü dönemi Türk dış politikası. *Atatürk Dergisi*, 1(1), 2016.
- İnaç, Hüsamettin ve Yaman, Murat. *Ulus inşa stratejileri bağlamında avrupa milli marşlarının sosyo-politik mukayesesi*. SDÜ, İİBF. Der., C:20, S:3, 2015.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı tarihi en çok saptırılmış, tek yanlı yorumlanmış tarihtir", (İlber Ortaylı ile söyleşi). İstanbul: Cogito YKY, 1999a.
- İnalcık, Halil. *Fatih üzerine tetkikler*. Ankara: TTK Yay., 2014.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı fetih yöntemleri*. İstanbul: Cogito YKY, 1996b.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu klâsik çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer). Yapı Kredi Yay., 2004.
- İnalcık, Halil. *Söyleşiler ve konuşmalar*, (Haz: Birsan Çınar). İstanbul: Profil Yayınları, 2013.
- İnalcık, Halil. *Tanzimat nedir, tanzimat*, (Der: Halil İnalcık, Mehmet Seyidanlıoğlu). İstanbul: Phoenix yay., 2006.
- İnan, Afet. *Atatürk hakkında hatıralar ve belgeler*. Ankara: İş Bankası Kültür Yay., 1984.
- İnan, Afet. *Medenî Bilgiler ve M. Kemâl Atatürk'ün El Yazıları*. Ankara: T.T.K. Yayını, 1988.
- İnan, Afet. *Türkiye halkının antropolojik karakterleri ve Türkiye tarihi*. Ankara: TTK Basımevi, 1947.
- İpşirli, Mehmet. *Sadrâzam, İslam Ansik*. Ankara: TDV Yay., 2008.
- Jaeschke, Gotthard. *İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması*. Ankara: Belleten, TTK, C:32., S:128, 1986.
- James, Harold. *Alman kimliği, 1170'den bugüne*. İstanbul: Kızılelma Yayıncılık, 2009.
- Jeanniere, Abel. *Modernite versus postmodernite*, (Der: Mehmet Küçük). Ankara: Vadi Yayınları, 2000.
- Jenkins, Richard. *Social Identity*. London: Roudledge, 2008.

- Jenkins, Simon. *İngiltere'nin kısa tarihi*, (Çev: Uygur Kocabaşoğlu). İstanbul: İletişim Yay., 2020.
- Jessop, Bob. *Devlet*. Ankara: Nika Yayınevi, 2021.
- Jusdanis, Gregory. *Gecikmiş modernlik ve estetik kültür: milli edebiyatın icat edilişi*, (Çev: Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yay., 2015.
- Kaçar, Mustafa. *Osmanlı telgraf işletmesi (1854-1871)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst., 1986.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram. *Türk sosyoloji tarihi II*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram. *Türk sosyolojisinde temalar I*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2016.
- Kadro Dergisi. *Başyazı*, 1. 1932.
- Kahraman, Hasan Bülent. İçselleştirilmiş, açık ve gizli oryantalizm ve Kemalizm. *Doğu-Batı Dergisi*, 162, 2002.
- Kahraman, Hasan Bülent. Türkiye'de siyasî düşüncenin ana çizgileri. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 9, 2009.
- Kahraman, Ömer Fuad. Paul Brass ve seçkin etnik milliyetçilik anlayışına eleştiriler. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20 (35), 2018.
- Kakışım, Can. Nihal Atsız'ın kemalizm eleştirisi ve bu eleştirinin nedensel çözümlemesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C:5, S.8, 2016.
- Kandemir, Feridun. *Mustafa Kemal arkadaşları ve karşısındakiler*. İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964.
- Kandil, İsmail ve Karagöz, Mevlüt. Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunda bedel-i nakdî uygulamaları. *Harp Tarihi Dergisi*, 4, 2021.
- Kaplan, Cumhur. *Halil Nimetullah Öztürkte Millîleşme ve Çağdaşlaşma Kavramları*. Atatürk Üniv. Sosyal Bil., Ens., Yüksek Lisans, Erzurum, 1995.
- Kara, İsmail. *Bir Düşünce Metni Olarak: İstiklal Marşı*. İstanbul: Dergah Yay., 2021.
- Kara, İsmail. *Müslüman kalarak Avrupalı olmak*. İstanbul: Dergah Yay., 2018.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de islamcılık düşüncesi*. İstanbul: Kitabevi Yay., 1997.
- Karaaslan Şanlı, Halise. *Hasan Ali Yücel konuşmaları, ulusal kimlik inşası ve politik retorik*. Ankara: Ankara Üniv. Yay., 2012.
- Karakaş, Ömer. *Atatürk ve İnönü'nün iki milli eğitim bakanı (Saffet Arıkan ve Hasan Ali Yücel) döneminde kültür siyaseti (1935-1946)*. Doktora Tezi, Ege Üniv., Sos., Bil., Ens. İzmir, 2006.
- Karakuş, Gülbeyaz. *Cumhuriyetin Politik-Teolojisi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2018.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. Gene inkılâp edebiyatına dair. *Kadro*, 3 (26), 1934.
- Karpat, Kemal H. "Cumhuriyet Rejimi'nin Tarihî Kökenleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*. İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, cilt 14, 1998.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'da değişim, modernleşme ve uluslaşma*, (Çev. D. Özdemir). Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

- Karpat, Kemal. *Kimlik sorununun Türkiye’de tarihi, sosyal ve ideolojik gelişmesi, (Haz: Sabahattin Şen), Türk aydını ve kimlik sorunu*. İstanbul: Bağlam Yay., 1995.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı modernleşmesi-toplum, kurumsal değişim ve nüfus, (Çev: Ş. Zorlu Durukan-K. Durukan)*. Ankara: İmge Yay., 2008.
- Karpat, Kemal. *Pan-islamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış bir görüşün düzeltilmesi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Der., 1987.
- Kedourie, Elie. *Avrupa’da milliyetçilik, (Çev: Haluk Demirtaş)*. Ankara: MEB Basımevi, 1971.
- Keklik, Ebubekir. 2. meşrutiyet döneminde eğitim tartışmaları: Ziya Gökalp, millî terbiye ve Satı Bey (el-Husrî). *ÇAKÜ Sosyal Bil. Enst. Dergisi*, 9 (1), 2018.
- Kemal, Yahya. *Çocukluğum, gençliğim, siyasi ve edebî hatıralarım*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., 1999.
- Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı millet sistemi*. İstanbul: Klasik Yay., 2017.
- Kerestecioğlu, İnci. Milliyetçiliğe ilişkin sınıflandırmalarda karşılaşılan sorunlar. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 25, 2001.
- Kılıç, Ahmet Faruk. Fransız devrimi ve din. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 3 (11), 2007.
- Kılıç, Cevdet. *Varlık Probleminin Zihinsel Gelişimi*. Fırat Ü. İlahiyat Fak. Der., C:9, 2004.
- Kıran, Sezgi Sevi. *Ahmet Adnan Saygun üzerine bir inceleme çalışması*. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniv., SBE, Afyon, 2005.
- Kırmıt, Ömer Faruk. İzmir’in İşgalinden Sonra Yapılan Büyük Sultan Ahmet Mitingleri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C: 6, S: 4, 2020.
- Kısıklı, Emine. Harf inkılabının Türk ve dünya basınındaki yankıları. *Erdem Dergisi*, 56, 2010.
- Kıvanç, Ümit. Üstüne ciltler yazılmış hayalet. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 9, 2009.
- Kızılcılık, Sezgin. *Küreselleşme ve sosyal bilimler*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2003.
- Kili, Suna ve Gözübüyük, Şeref. *Türk anayasa metinleri “sened-i ittifaktan günümüze”*. Ankara: Yargı Yay., 1985.
- Kirby, Fay. *Köy enstitüleri*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2019.
- Kocamanoğlu, Emin. *Tanzimat nedir; tanzimat, (Der: Halil İnalcık, Mehmet Seyidanlioğlu)*. İstanbul: Phoenix Yay., 2006.
- Kocamanoğlu, Emin. *Yabancı okullarda din eğitimi, Robert Koleji-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) örneği*. Marmara Üniv., Sosyal Bil. Ens. İstanbul, 2003.
- Koçak, Kenan. Nationalism: a chronological reading. *Temaşa Felsefe Dergisi*, 18, 2022.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye’de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi*. İstanbul: MEB Yay., 1974.

- Kohn, Hans. *The idea of nationalism: a study in its origins and background*. New York: The Macmillan Company, 1946.
- Koloğlu, Orhan. *Abdülhamid gerçeği*. İstanbul: Pozitif Yay., 2005.
- Kozak, İbrahim Erol. *İbn Haldun'a göre: insan-toplum-iktisat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.
- Kumrular, Özlem. *Dünyada Türk imgesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Küçükömer, İdris. *Batılaşma ve düzenin yabancılaşma*. İstanbul: Bağlam Yay., 1994.
- Lavenda, Robert H. ve Schultz, Emily A. *Kültürel antropoloji*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018.
- Lawson, Rick A. *Jim Crow's counterculture: The blues and Black southerners, 1890–1945*. Louisiana State University Press, 1974.
- Leca, Jean. *Uluslar ve milliyetçilikler*. İstanbul: Metis Yayın, 1998.
- Lewis, Bernard. *İslam'ın siyasal dili*, (Çev: Fatih Taşar). Kayseri: Rey Yay., 1992.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin doğuşu*, (Çev: Metin Kırıatlı). Ankara: TTK Yay., 1993.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Turkey*. London: Oxford University Press, 1961.
- Lewis, Geoffrey. *Trajik başarı*. İstanbul: Çeviribilim Yay., 2019.
- Malesevic, Sinisa. *Etnik Sosyoloji*. Ankara: Nobel Yayınevi, 2019.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin siyasi fikirleri*. İstanbul: İletişim Yay., 1994.
- Mardin, Şerif. *Türk modernleşmesi 4*. İstanbul: İletişim Yay., 1991.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de toplum ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yay., 1990.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İstanbul: İletişim Yay., 1996.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji sözlüğü*, (Çev: Osman Akınhay-Derya Kömürcü). Ankara: Bilimve Sanat Yayınları, 1999.
- Maslow, Abraham H. *A Theory of Human Motivation. Psychological Review*. New York: Harper and Row, 1943.
- Mauss, Marcel. *Millet, millet ve enternasyonalizm*. İstanbul: Pinhan Yay., 2021.
- Meray, Seha L. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*. Takım II, C: 2., Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1973.
- Meriç, Cemil. *Bu ülke*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1979.
- Meriç, Cemil. Tunuslu Hayrettin Paşa. *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansik.*, 4, 1985.
- Meriç, Cemil. *Umrandan uygarlığa*. İstanbul: Ötüken Yay., 1977.
- Meriç, Ümid. *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*. İstanbul: Ötüken Yay., 1975.
- Mossensohn, Miri S. *Osmanlı'da bilim*. İstanbul: İşbankası Yay., 2019.
- Mumcu, Uğur. *Kazım Karabekir anlatıyor*. Ankara: Umag Yay., 1990.

- Najmuldeen, Aoezan. II. dünya savaşında Japonya'nın uyguladığı asya katliamları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7 (8), 2020.
- Odabaşı, İsmail Arda. *Osmanlı'da Sinema Yayıncılığı ve Bilinen İlk Türkçe Sinema Gazetesi: Türk Sineması*. Journal of Universal History Studies, 2019.
- Okay, Orhan. *Batılılaşma devri fikir hayatı üzeri bir deneme, (Haz: Ekmelettin İhsanoğlu), Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II*. İstanbul: IRCICA, 1998.
- Okumuş, Ejder. Geleneksel siyasal kimliğin çözülmesinde tanzimat. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V*, 4, 2005.
- Oran, Baskın. *Atatürk milliyetçiliği*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yay., 2003.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Kronik Yay., 2018.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı devletinde laiklik hareketleri üzerine, Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın anısına armağan*. İstanbul: İ.Ü. Siyasal Bilimler Fak. Yay., 1982.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı kimliği*. İstanbul: Cogito Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı kimliği*. İstanbul: Cogito YKY, 1999.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı millet sistemi*. Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu. Ankara, 2006a.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlıda milletler ve diplomasi*. İstanbul: İş Bankası Yay., 2008b.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlılarda millet sistemi, İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV. Yay., 2020.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimat adamı ve tanzimat toplumu, tanzimat, (Der: Halil İnalcık, Mehmet Seyidanlıoğlu)*. İstanbul: Phoenix Yay., 2006b.
- Ortaylı, İlber. *Tarihimiz ve biz*. İstanbul: Timaş Yay., 2008c.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye idare tarihi*. Ankara: Cedit Yay., 2008a.
- Öcal, Mustafa. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Dergah Yay., 2017.
- Öğün, Süleyman Seyfi. Türk milliyetçiliğinde hakim millet kodunun dönüşümü. *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 50, 1998.
- Ölmez, Adem. II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme. *Vakıflar Dergisi*, S:41, 2014.
- Önen, Nizam. *İki turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*. İstanbul: İletişim Yay., 2005.
- Önen, Yaşar. Alman dil devriminin ana ilkeleri. *A.Ü. DTCTF Dergisi*, 18 (1-2), 1960.
- Özbaran, Salih. *Bir Osmanlı kimliği*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Özberk, Selahattin. *Türk milliyetçiliğinin tarihsel gelişimi: milliyetçilik kuramları açısından bir inceleme*. Doktora Tezi, Mustafa Kemal Üni. S.B.E. Hatay, 2019.
- Özbudun, Sibel. *Ayinden törene, siyasal iktidarın kurulma ve kurumsallaşma sürecinde törenlerin işlevi*. İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1997.

- Özcan, Abdülkadir. Fatih'in teşkilât kanunnâmesi ve nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi. *İ.Ü. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, 33, 1982.
- Özcan, Abdülkadir. *Lale devri, İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV. Yay., 2003.
- Özcan, Abdülkadir. *Osmanlı geleneğinde hilafet, geçmişten günümüze hilafet*, (Ed: Mustafa Sabri Küçükbaşcı, Ali Satan, Abdülkadir Macit). Ankara: İlem Yay., 2022.
- Özdemir, Cevdet. "Kimlik ve Söylem". *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bil. Derg.* S:2, 2001.
- Özdemir, Yavuz ve Aktaş, Elif. Halkevleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Ens. Dergisi*, 45, 2011.
- Özdemir, Yavuz. "Erzurum Kongresi Kararlarını Etkileyen Faktörler ve Kararların Yorumlanması". 23 Temmuz Kongresi ve Kurtulustan Günümüze Erzurum 1, Uluslararası Sempozyumu, Erzurum, 23-25 Temmuz, 2002.
- Özden, Mehmet. Atatürk döneminde kemalist metinler: a'râfda bir kemalizm: Tekin Alp ve Kemalizm (1936). *BİLİG Dergisi*, 34, 2005.
- Özdil, Mehmet Ada. *Osmanlı millet sisteminden Türk ulusuna giyim ve kimlik*. İstanbul: Hiperyayın, 2021.
- Özel, İsmet. *Tanzimatın getirdiği aydın, tanzimat'tan cumhuriyete Türkiye ansiklopedisi* (Haz: Murat Belge). İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Özel, Mustafa. *Romanperver iktisatçı*. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.
- Özgel, İshak. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın tefsiri ve hakkında yapılmış çalışmalar bibliyografya. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10, (19-20), 2012.
- Özkan, Behlül. *Türkiye'de millî vatanın inşası*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yay., 2018.
- Özkırmı, Umut. *Milliyetçilik kuramları*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Özkırmı, Umut. *Milliyetçilik kuramları*. İstanbul: Sarmal Yay., 1999.
- Özkırmı, Umut. *Milliyetçilik üzerine güncel tartışmalar*. İstanbul: Bilgi Üniv. Yay., 2010.
- Özlem, Doğan. *Tarih felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Öztekin, Hülya. 1944 Irkçılık-Turancılık davası ve basındaki tartışmalar. *Selçuk İletim Dergisi*, S:11/1, 2018.
- Özyüksel, Murat. *Hicaz demiryolu*. İstanbul: Tarih Vakfı-Yurt Yay., 2000.
- Palabıyık, Adem. Pierre Bourdieu sosyolojisinde habitus sermaye ve alan üzerine. *Habitus Toplum Bilim Dergisi*, 2020.
- Parkinson, C. Northcote. *Siyasal düşüncenin evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Parla, Taha. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: Metis yay., 2020.
- Parlak, D. (2020). *Laikleşme sürecinde camiler*. İstanbul: İletişim Yay.
- Paz, Octavio. *Çamurdan doğanlar*. İstanbul: Can Yayınları, 1996.

- Perinçek, D. (2008). *Kemalist devrim-5*. İstanbul: Kaynak Yay.
- Petrosyan, Y. A. (2015). *Sosyalist açıdan jön Türk hareketi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Poggi, Gianfranco. *Modern devletin gelişimi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay., 2019.
- Poole, Ross. *Ahlak ve modernlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Quataert, Donald. *Osmanlı imparatorluğu: 1700-1922*, (Çev. A. Berktaş). İletişim Yay., 2013.
- Radford, Gary P. "Positivism, Foucault, and the fantasia of the library: conceptions of knowledge and the modern library experience". *The Library Quarterly*, 1992.
- Ramsaur, Ernest Edmondson. *Jön Türkler ve 1908 ihtilali*. İstanbul: Sander Yay., 1972.
- Raymond, Williams. *Anahtar sözcükler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Renan, Ernest. *Ulus Nedir?* İstanbul: Pinhan Yay., 2016.
- Robb, Graham. *The Discovery of France*. London: Picador, 2007.
- Rorty, Richard. *Objectivity, relativism, and truth: philosophical papers* (Vol.1). Cambridge University Press, 1991.
- Ruckor, Rudolf. *Milliyetçilik ve kültür*. İstanbul: Kaos Yay., 2019.
- Ruth, Benedict. *Krizantem ve kılıç*. İstanbul: İşbankası Yay., 1989.
- Sadoğlu, Hüseyin. *Türkiye’de ulusçuluk ve dil politikaları*. İstanbul: Dergâh Yay., 2003.
- Safa, Peyami. *Türk inkılabına bakışlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997.
- Salgar, Habibe. Japonların kültürel kimlik araştırmalarının Japon milliyetçiliği üzerindeki etkileri. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2021.
- Salins, Peter D. *Assimilation, American Style*. New York: Basic Books, 1997.
- Sarıca, Mustafa. *Fransa’da dil uygulamaları, ulus inşa süreçleri kitabından*, (Edit: Musa Yavuz Alptekin). Ankara: Nobel Kitabevi, 2021.
- Seçkin, Özkan. Halkevleri Edebiyat Ödülleri. *Türk Dili Dergisi*, Ankara, 2023.
- Semiz, Yaşar. 1923-1950 döneminde Türkiye’de nüfusu arttırma gayretleri ve mecburi evlendirme kanunu (bekârlık vergisi). *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 2010.
- Semiz, Yaşar. İttihat ve terakki cemiyeti ve Türkçülük politikası. *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, 2014.
- Sert, Hale. *Edebiyat devrimi*. İstanbul: İletişim Yay, 2024.
- Sevim, Acar. *Halk milliyetçiliğinin öncüsü: Herder*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2008.
- Sezer, Baykan. *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*. İ.Ü. İstanbul: Edebiyat Fak. Yay., 1981.
- Sezer, Selim. *Levant’ta dönüşüm çağı*. İstanbul: Babil Kitap, 2023.
- Sinanoğlu, Suat. *Türk hümanizması*. Ankara: TTK, 1980.

- Skocpol, Theda. *Devletler ve toplumsal devrimler, Fransa, Rusya ve Çin'in karşılaştırmalı bir çözümlemesi*, (Çev.: S. Erdem Türközü). Ankara: İmge Yayınları, 2004.
- Smith, Anthony D. *Küreselleşme çağında milliyetçilik*. İstanbul: Everest Yay., 2002.
- Smith, Anthony D. *Ulusların etnik kökeni*. Ankara: Dost Kitabevi, 1986.
- Smith, Anthony. *Millî kimlik*. İstanbul: İletişim Yay., 1994.
- Smith, Anthony. *Milliyetçilik, kuram, ideoloji, tarih*, (Çev: Ümit Hüsrev Yoksal). Ankara: Atıf Yay., 2013.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da eğitim modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yay., 2019.
- Stanley I. Kutler. Editor in Chief. *Dictionary of American History*. Newyork: Thomson Gale, 2003.
- Sungur, Erol. *Seyyid Hüseyin Nasr'a göre gelenek ve modernlik*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2014.
- Şahin, Gürsoy. 17.yy'da Osmanlı Devleti'nde gelenekçi bir akım olarak kadızadeli hareketin dini algılayışı ve bunun kanun'u kadimle ilişkilendirilmesi. *Tarih Dergisi*, 45, 2008.
- Şahin, Köksal ve Türedi, Hümeýra. Tanzimat döneminde siyasal toplumsallaşma: "damga teorisi" bağlamında bir analiz. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 119, 214, 2018.
- Şeker, Fatih M. *Türk dinî düşüncesinin teşekkül devri*. İstanbul: Dergah Yay., 2013.
- Şenözen, Vasfi. *Osmanoğullarının varlıkları ve 2. Abdülhamid'in emlakı*. İstanbul: Okyanus Yay., 2013.
- Şentürk, Recep. *Millet maddesi, İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yay., 2020.
- Şentürk, Recep. *Türk düşüncesinin sosyolojisi, fıkıhtan sosyal bilim*. İstanbul: Etkileşim Yay., 2008.
- Şimşek, Halil. Yüzüncü yılında meşrutiyet'in ilanı ve gayrimüslim cemaatler. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bil. Enst. Dergisi*, 1 (1), 2008.
- Tanör, Bülent. *Kuruluş üzerine on konferans*. İstanbul: Der Yay., 1996.
- Tanör, Bülent. *Türkiye kongre iktidarları*, İstanbul: YKY, 2022.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19. asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.
- Taştan, Yahya Kemal. Kanonik topraklardan ulusal vatana: Balkan savaşları ve Türk ulusçuluğunun doğuşu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI, 2012.
- TBMM. Zabıt Ceridesi. Devre: V. *İçtima:1*, 6, 1935.
- Tekin, Yusuf. *2.Abdülhamit'ten cumhuriyete miras*. İstanbul: Gökkubbe Yay., 2018.
- Tilly, Charles. *Avrupa'da devrimler*. İstanbul: Alfa yayınları, 2016.
- Toku, Neşet. Osmanlı-Türk Modernleşmesi. *Arkhe-Logos Dergisi*, 2017.

- Topal, Şevket. Ziya Gökalp'in içtimâi usûl-i fıkıh önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın karşı eleştirisi. *Recep Tayyip Erdoğan Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2, 2012.
- Toprak, Zafer. *Atatürk, kurucu felsefenin evrimi*. İstanbul: İşbankası Yay., 2020.
- Toprak, Zafer. *Cumhuriyet ve antropoloji*. İstanbul: Doğan Kitap, 2012.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de millî iktisat 1908-1918*. İstanbul: İşbankası Yay., 2019.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de yeni hayat*. İstanbul: Doğan Yay., 2017.
- Touraine, Alain. *Eşitliklerimiz ve farklılıklarımızla birlikte yaşayabilecek miyiz?* İstanbul: YKY., 2000.
- Toynbee, Arnold. *1920'lerde Türkiye hilafetin ilgası*. İstanbul: Ekin Yay., 2021.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Batılılaşma Yolunda I*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1999.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık cereyanı I*. İstanbul: Cumhuriyet Yay., 1998.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri*. İstanbul: Yenigün Matbaası, 1960.
- Tunçay, Mete. *TC'nde tek parti yönetiminin kurulması (1923-1931)*. İstanbul: Cem Yay., 1989.
- Tunçay, Mete. Türkiye'de siyasî düşüncenin ana çizgileri. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 9, 2009.
- Turan, Şerafettin. *Atatürk'ün düşünce yapısını etkileyen olaylar, düşünürler, kitaplar*. Ankara: TTK. Yay., 2019.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür değişimleri*. İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1987.
- Tutaş, Nazan. İngiliz dilinde 'aydınlanma': eski ingilizceden günümüze değişimi ve gelişimi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54, 2014.
- Türedi, Hümeysra. *Osmanlı'nın damgalı çocukları*. İstanbul: Cinius Yay., 2019.
- Türkdoğan, Orhan. *Kemalist sistem ve sosyolojik yapısı*. İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayınları, 2005.
- Ubicini, Abdolonyme. *Osmanlı'da modernleşme sancısı, (Çev: Cemal Aydın)*. İstanbul: Timaş Yay., 1998.
- Ulu, Güher. *Tanzimat dönemi hukukta modernleşme. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 2022.
- Uludağ, Süleyman. *İbn Haldun, hayatı, eserleri, fikirleri*. Ankara: Harf Yayınları, 2015.
- Uluskan, Seda Bayındır. II. Abdülhamit'in sanata ve sanatçıya bakışı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: XVIII, S:36, 2018.
- Ulusoy, Sümeyye. Osmanlı devletinde gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetleri bağlamında vakıf kurma hakkı. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 2022.
- Uzun, Hakan. İktidarını sürdürmek isteyen bir partinin kimlik arayışı: CHP'nin 1947 olağan kurultayı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Güz sayısı, 2012.
- Ülgener, Sabri. *Zihniyet ve din*. İstanbul: Der Yay., 1983.

- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yay., 1994.
- Ülkütaşır, M. Şakir. *Atatürk ve harf devrimi*. İstanbul: Cumhuriyet Yay., 1998.
- Ünlütürk, Özge. Irk kavramının tarihsel gelişimi ve adli antropolojide kullanımı. *Antropoloji Dergisi*, 29, 2015.
- Ünsal, Kubilay. Alev Alatl ve Gogol’un izinde-Rusya örneğiyle Türkiye’ye bakış. *Turkish Studies*, 4 (1), 2009.
- Üstel, Füsün. 2. meşrutiyet ve vatandaşın icadı, (Edit: Tanıl Bora, Murat Gültekingil). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 1, 2003.
- Üstel, Füsün. *İmparatorluktan ulus-devlete Türk milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim Yay., 2004.
- Vatandaş, Celalettin. *Ulusal kimlik*. İstanbul: Açılım Yayınları, 2010.
- Vergin, Nur. *Siyasetin sosyolojisi*. İstanbul: Doğan Kitap, 2019.
- Vincent, Andrew. *Modern politik ideolojiler*. İstanbul: Paradigma Yay., 2006.
- Weber, Max. *Protestan ahlâk ve kapitalizmin ruhu*, (Çev: Zeynep Aruoba). İstanbul: Ayraç Yayınları, 1997.
- Wendt, Alexander E. “Anarşi Devletler Ne Anlıyorsa Odur: Güç Politikalarının Sosyal İnşası”. *Uluslararası İlişkiler*, C: 10, S: 39, 2013.
- Wicker, Hans Rudolf. *Kapitalizm, devlet ve milliyetçilik arasındaki iç etkileşimler*. İç. Siyaset Sosyolojisi Yazıları, (Der: Meral Sağır, Serkan Akıllı). Ankara: Siyasal Kitabevi, 2004.
- Wodak, Ruth. *The discursive construction of national identity*. Edinburgh University Press, 2009.
- Yaka, Aydın. Kültürel boşluk, kültürel gecikme. *Buca Eğitim Bilimleri Dergisi*, Yıl:2, S:4, 1993.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık, yenileşme döneminde devlet ve din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal anılar*. İstanbul: İşbankası Yay., 2000.
- Yanık, Celalettin. Etnisite, kimlik ve milliyetçilik kavramlarının sosyolojik analizi. *Uludağ Üniv Fen-Edebiyat Fak. Dergisi*, 20, 2013.
- Yeğen, Mesut. Yeni Anayasa Eski Yurttaşlık. *Liberal Düşünce Der.*, Y:13, S:50, 2008.
- Yıldırım, Erinç Erdal. İnönü döneminde tarih ve eğitim. Ankara: ODTÜ Yay., 2014.
- Yıldız, Ahmet. *Ne mutlu Türküm Diyebilene*. İstanbul: İletişim Yay., 2001.
- Yıldız, Hasan. Osmanlı medreselerini ıslah çabaları üzerine bir değerlendirme. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 2019.
- Yücel, İdris. Yabancı okullar ve kültürel milliyetçilik: Bursa Amerikan kız koleji tanassur hadisesi (1928). *Belleten Dergisi*, LXXX, 287, 2016.
- Zarakol, Ayşe. *Yenilgiden sonra, doğu batı ile yaşamayı nasıl öğrendi*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yay., 2012.

Zorbay, Mirze Mehmet. Giriş yazısı. *Doğu-Batı Dergisi*, s:16, 2001.

